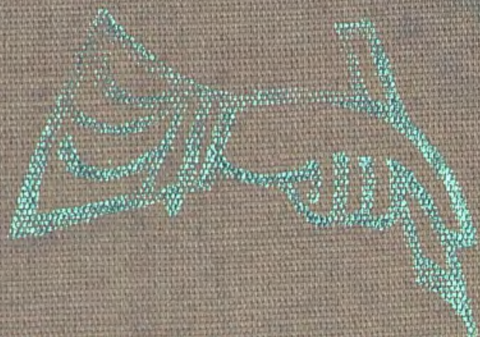

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

МОСКО
МОСКОВ

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

ДЪРЖАВНО
ИЗДАТЕЛСТВО
„Д-Р ПЕТЪР
БЕРОН"
СОФИЯ
1988

Посвещавам този труд
на стогодишнината
на Софийския университет
„Климент Охридски“ (1888 — 1988);
на всички, които са изследвали,
изследват
и ще изследват проблемите
на прабългаристиката —
езикознание, епиграфика,
археология, история,
етнография, културознание.

Авторът

МОСКО МОСКОВ

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ (НОВО ТЪЛКУВАНЕ)

ПЪРВО ИЗДАНИЕ

Редактор Радостина Караславова

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО „Д-Р ПЕТЪР БЕРОН“
СОФИЯ, 1988

УДК 941Б

В тази книга авторът предлага ново тълкуване на Именника на българските ханове, основано на сведенията на всички хронисти и изследователи, писали за периода VII — VIII век. В изследването е очертана същността на Именника като първи български летопис и обстойно са разгледани досегашните теории за произхода, появата, съдържанието и езика му.
Дадени са подробни сведения за прабългарския циклов календар. Тълкувайки по нов начин тези сведения, авторът предлага нова хронология на управлението на българските ханове през VII и VIII век.
Книгата възстановява в неговата истинска стойност един изключителен документ на българската родова памет. Тя ще представлява ценност за всички историци и филолози — научни работници, преподаватели, студенти, както и за всеки, който се интересува от съдбата на България през вековете.

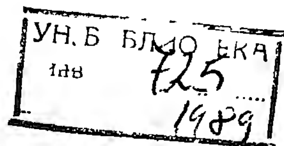

МОСКО ДОБРЕВ МОСКОВ
ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ
НОВО ТЪЛКУВАНЕ
ПЪРВО ИЗДАНИЕ

СЪДЪРЖАНИЕ

6

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

СЪДЪРЖАНИЕ

КРАТКО ПРЕДИСЛОВИЕ

Уважаеми читатели, пред вас е една не съвсем обикновена книга. Тя има характер на научно изследване с ценен принос за нашата история и езикознание, но не само специалистите ще разберат с лекота написаното в нея. Темата — първият писмен паметник за началото на българската държавност — е обстойно развита. Изследвани са много факти, сведения и научни публикации... Въз основа на този просторен анализ са направени нови изводи и заключения. Всичко това е така поднесено в книгата, че тя може да се ползва с успех и като справочник за хронологията на българските владетели от VII до средата на VIII век.

Вие, които четете с увлечение изследвания за историята на България, ще обогатите познанията си с много нови данни — кога започва преселението на Аспаруховите българи към Дунав, докога е управлявал хан Тервел, кои са неговите наследници... Вие пък, които се интересувате от прабългарския циклов календар, от връзката му с китайския, монголския, тюркския и другите животински календарни цикли, ще научите новооткрити интересни факти. А вие специалисти — историци и филолози, ще намерите в тази книга нови ценни идеи и данни за първия век от съществуването на българската държава.

Именникът на българските ханове е известен на науката от преди повече от сто години. Въпреки несъмнените постижения при анализирането и интерпретирането му и досега около него съществуват много въпроси. Централният от тях е за същността на прабългарската календарна система и нейната терминология, а от там — за хронологията на изброените в Именника тринадесет прабългарски ханове. Именно тук е приносът на тази книга. А добре ще е да приведем и мнението на единия от рецензентите — проф. Васил Гюзелев: „Изразявам съгласие със сумирането на приносните моменти от самия автор, като успоредно с това смятам за необходимо да подчертая и някои други, които са принос за изследване на най-ранния период от българската история.“ Основното е, че „правилно установената хронология на управлението на отделните български ханове има особено важно значение за реконструиране на отделни събития от българското минало през „тъмния“ VIII век.“

За да се ползва по-лесно книгата, основните мнения на изследователите и доказателствата към тях са дадени в рубрики, отделени с квадратче и пореден номер (■ 288). Тази система улеснява и намирането на препратките в текста (напр. вж. □ 237). Цитираните в основния текст произведения са поместени в списък в края на книгата. В текста са посочени само номерът на публикацията и страницата от нея, където е цитатът (напр. — [38], с. 403). Въведени са и две специални означения: със звездичка пред думата (* КНЯЖИТИ) се отбелязва възстановена от изследователя, но незасвидетелствана форма на думата; чрез отделяне с горни запетаи ('князувам') се дава значението на думата.

Използвани са следните съкращения:

вж.	— вижте	о.	— остров
вкл.	— включително	пр. н. е.	— преди новата ера
г.	— година, години	р.	— река
Л.	— Ленинград	С.	— София
М.	— Москва	с.	— страница
н. е.	— нова ера	срв.	— сравни
напр.	— например		

И така, драги читатели, оставяме ви насаме с книгата. Приятно четене!

РЕДАКТОРЪТ

ПРЕДГОВОР

Именникът на българските ханове с обема си само от две странички съдържа исторически данни в явен и скрит вид за период от над шест столетия. Това го прави изключително ценен извор за българската история и историография. Първите години след откриването му (60-те г. на миналия век) той е бил загадка с тайнствените неславянски думи; след това загадката е разгадана (думите са названия на години и месеци от прабългарския циклов календар), но тя довежда до нови загадки — каква е същността на прабългарската летобройна система, как да се разтълкуват датировките на възкачване на хановете, как да се свържат новите факти с известните данни от сведенията на хронисти, надписите, писмените паметници. Правилното или погрешното решаване на един проблем поставя нови проблеми. Вече над 120 г. Именникът се изследва от филолози, езиковеди, литератори, историци, от писатели и любители на прабългаристиката. Няколко десетки изследователи у нас и в чужбина пряко или косвено са се занимавали с възникналите проблеми — прабългарски календар, хронологизиране на хановете, неясни места от текста в палеографско, текстологично, етимологично, историческо и хронологично отношение. Публикувани са десетки книги, студии, статии и бележки. В тях са изяснени единични въпроси, създадени са противоположни тези по някои възлови места от Именника, изградени са хронологични системи на прабългарския календар със съответното хронологизиране на хановете по тях. Обзорът на всички тези опити за тълкуване на проблемите на Именника показва, че са изяснени само единични въпроси, правилни са само отделни датировки, хронологични постановки, етимологични обяснения. Проблемите на Именника като цяло не са решени — дори да се сумират отделните правилни тълкувания на различните автори, пак загадките му остават неразгадани. Освен това в него има няколко възлови места, които нито един изследовател не е успял да реши. А без тяхното изясняване не може да се даде единно правилно тълкуване на хронологичната система на Именника и произтичащите от нея допълнителни въпроси.

В българската история от V до VIII в. (прабългарите в състава на хунската империя, в причерноморско-приазовската си родина, в новосъздадената държава на юг от р. Дунав) има много неизяс-

нени проблеми за исторически личности и събития — или липсват сведения, или те не са датирани. Тъкмо тези тъмни петна от историята ни биха могли да бъдат осветлени (преди всичко в хронологичен план) единствено по данните на Именника. Затова и историците са принудени да използват Именника като извор пряко или косвено — чрез възприемане на датировки и други изводи от неговите изследователи. Тези датировки и изводи като исторически данни в основата си са погрешни и все пак са били използувани: от едни историци като несъмнено верни, от други — със съзнанието за тяхната неправилност, поради липса на други. Проф. П. Петров например пише: „Като прави обширен анализ на данните на „Именника на българските ханове", В. Златарски установява, че прабългарите са използвали 12-годишен цикъл от лунни, а не от слънчеви години. Въз основа на това е дадена и една стройна хронологична система (М. М. — датировките на владетелите), която се е задържала и досега в нашата историческа наука, при все че не може да бъде възприета."; „Поради определяне годините на възкачване на престола изключително по Именника В. Златарски е допуснал редица грешки. Тяхното изправяне засега обаче е невъзможно. За това е необходимо специално изследване." — [38], с. 23, 257. Акад. Е. Георгиев по повод изследванията на Именника отбелязва: „Тълкуването на текста на Именника нито е завършено, нито може да завърши скоро. Основен въпрос тук остава пълното осветление на прабългарската хронологична система и изчислението на годините на заемането на властта и владичеството на хановете, като се приведе прабългарската хронология в разбираеми за нас дати от нашето леточисление... Именникът съдържа и неизяснени пасажи, които чакат осветление, и пропуски, които искат допълнение." — [22], с. 373. Тъкмо нашият труд е това „необходимо специално изследване" и чрез него се доказва, че поправянето на грешките на В. Златарски (и на всички други изследователи) не е невъзможно. Нашето изследване разкрива прабългарската летобройна система, разгадава направените по нея датировки и ги приравнява към сегашния календар.

Именникът на българските ханове е бил изследван в три насоки: 1) описание на езиковите и палеографските особености на текста в сравнителен план на трите преписа; 2) проучване на същността му като писмен паметник — кога, от кого и с каква цел е съставен, на какъв език е бил оригиналът (средногръцки или старобългарски), какво е представлявал (надпис на каменна колона или на пергамент); 3) тълкуване на съдържанието му — хронологизиране на хановете по прабългарския календар, същност на прабългарската летобройна система, сънотасяне на разтълкуваните данни към исторически личности и събития от сведенията на хронисти и от надписите. В предлаганата книга правим кратък обзор на мненията по първите две насоки, без да ги преразглеждаме. Третата насока е най-важна — решаването на проблемите от нейния обхват има изключително важно значение за българската история от V до VIII в. Затова усилията ни са отправени към

нея — да се разгадае вложената явна и скрита информация в съобщението за всеки хан чрез преразглеждане на изказаните досега схващания и да се даде ново тълкуване на Именника като цяло — хронологизация на владетелите въз основа на доказването на прабългарския календар като лунно-слънчев. Новото датиране на съответния хан в своята хронологична достоверност би останало фактологически недоказано, ако не се свърже с исторически личности и събития от сведенията на хронистите, разгледани и обяснени от авторите на трудове, студии и статии по история. Затова ни се наложи да тълкуваме историческите събития (същност, датировки, поставновки) въз основа на новото хронологизиране на даден владетел. В тази насока не всичко сме направили докрай и в пълнота, но с това даваме повод на изследователите историци да разгледат поставените въпроси всеобхватно и в дълбочина.

Няколкогодишната ни изследователска работа (1982 — 1987) върху Именника и резултатите от нея (достигане до нови решения на проблемите) ни дадоха основание да озаглавим тази книга „Именник на българските ханове. Ново тълкуване". Новите ни изводи оборват досегашните погрешни тълкувания и потвърждават единичните правилни постановки на отделни автори. Самата наша нова теза не изисква особено голям обем от страници, но тя не би била убедителна и съответно възприета, ако не беше противопоставена на всичко писано за Именника до нас в продължение на век. И все пак отделни автори останаха неразгледани (поради недостъпност на литературата, късното ѝ откриване или заради това, че разработването ѝ би увеличило и без това вече големия обем). Това обаче няма особено значение за изследваните проблеми по същество и по-скоро е въпрос на библиографска пълнота.

В досегашните изследвания Именникът на българските ханове поради десетките противоречиви тълкувания, въпреки съзнанието за неговата ценност като писмен паметник, е обезличен като домашен извор за нашата история и не заема полагащото му се място в историографията ни. Уверени сме, че с предложеното ново тълкуване той постепенно ще бъде признат като основен водещ извор за българската история от V до VIII в. В рамките на новата хронологизация на българските владетели всички исторически постановки (правилни, приблизителни, погрешни) ще намерят своето място чрез потвърждаващо, уточняващо или отричащо тълкуване. В най-близко време Именникът на българските ханове трябва да бъде издаден като писмен паметник със съответното палеографско, езиково, текстологично и хронологично тълкуване. Задължени сме да сторим това пред този изключително важен документ за българската история.

Изказвам благодарност на всички колеги и приятели (филолози, историци, прабългароведи), които съпреживяха написването на този труд чрез проявявания интерес, чрез обсъждане на някои постановки, чрез подсказани единични факти и библиографски заглавия.

АВТОРЪТ

Първи раздел

ОБЩ ПРЕГЛЕД НА ПРОБЛЕМИТЕ, СВЪРЗАНИ С ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ — ПРЕПИСИ, ТЕКСТ, ПРЕВОД, СЪСТАВЯНЕ, ПРОБЛЕМИ, ЗАДАЧИ, ИЗСЛЕДВАНИЯ

ЗНАЧЕНИЕ НА ИМЕННИКА КАТО ЛЕТОПИС И КАТО ПИСМЕН ПАМЕТНИК

■ 1. Създаването на българската държава е низ от събития, които са се развивали в течение на 2 г.: през 680 г. — навлизането на Аспаруховите прабългари на юг от р. Дунав и разгромяването на византийските войски; през 681 г. — сключването на мирен договор с Византийската империя. Мирният договор е официално признание на българската държава, затова 681 г. е възприета за година на нейното основаване. Историята на прабългарите от IV в. до 681 г. (обитавали са земите на север от Кавказ, в Армения, в Приазовието и Причерноморието, в Панония) и от 681 г. до края на VIII в. е известна от сведения на хронисти (Анонимен римски хронограф, Мойсей Хоренски, Михаил Сирийски, Прокопий Кесарийски, Теофан Изповедник, патриарх Никифор, Зигеберт, Алберих и още много други). В тези хроники има много ценни данни за личности и събития. Едни от сведенията са бегли (споменават имена на ханове, названия на прабългарски племена, дават кратки данни за походи и сражения), други са подробни (описват нашироко походи и сражения с датиране по години, месеци и дни, осведомяват за условията на сключени мирни договори и пр.). Въз основа на тези сведения на летописците е написана историята ни през посочения период. И все пак в нея би имало много празни места — не може да се възстанови приемствеността на хановете, липсват точни данни за отделния владетел (от кой род е, от кога до кога и колко време е управлявал). Отговор на тези въпроси дава единствено Именникът на българските ханове. И част от тези данни (разтълкувани от различни автори по различни летобройни системи) са включени в историята ни за периода VII — VIII в. Поради авторитета на видния историк В. Златарски е използвана неговата хронологизация на хановете по Именника, а тъкмо в нея нито една датировка на хан не е правилна. При опитите да направят нови хронологизации като отрицание на неговата се предлагат отново погрешни датировки. И така, от една страна, без данните на Именника българската история за времето от VII до VIII в. би била непълна (сведенията на хронистите са недостатъчни), от друга, погрешното тълкуване на годините на управление и на годините на възкачване на хановете, посочени в Именника, води до неправилни разработки в

хронологично отношение и до непълно осветляване на сведенията на хронистите. Само правилното разтълкуване на датиращите изрази във вид на стройна хронологична система (с разяснени всички спорни и неясни места от текста на Именника) би дало възможност за преразглеждане на нашата история в периода VII — VIII в. Такова ново тълкуване на Именника с произтичащите от него изводи (в аспект на самия Именник, на хронологията на хановете и свързаните с тях събития) се предлага в нашия труд.

■ 2. Именникът на българските ханове (отделен въпрос е погрешното или правилното му тълкуване) има изключително важно значение като домашен извор за нашата национална история. Това се изтъква и признава от всички негови изследователи. Ценността му произтича не само от данните за хановете, но и от причините за неговото съставяне. „Възникнал още през VIII в., той е една от най-ранните хроники, създадени от новите народи в Европа. Тоя домашен летопис, колкото и да е кратък и сух, щастливо поставя началото на българската литература с един вид, който е важна съставка на българската литература през вековете, носител на народностно и държавностно съзнание, на идеята за определен български народ и самостоятелна българска държава в съвременността и историята." — [22], с. 369. Тази първа теза (Именникът е съставен в края на VII и началото на VIII в. — вж. □ 37) е основна — неговото начало е положено след основаването на България през 681 г. поради съзнанието за приемственост и поради самочувствието от сложеното начало и от утвърждаването на българската държава през първата половина на VIII в. Втората теза (съставен е през X в. по държавни летописи и писмени извори — вж. □ 38) не изключва подобни причини — създаден е като литературно произведение с цел да се проследи родословието на българския владетел (княз Борис, покръстил българския народ, цар Симеон, продължил неговото дело) подобно на родословието на византийските императори и на библейските личности.

■ 3. Основното значение на Именника не е само като извор за българската история от VII и VIII в. и като литературно произведение (създадено по определен повод с определени цели). Той е крайно ценен и в други отношения: 1) чрез съобщенията за Авитохол и Ирник (Атила и Ернах) той потвърждава загатнатата от хронистите връзка между прабългарите и хуните на етническа и политическа основа; 2) чрез прабългарските езикови остатъци (лични и родови имена, названия на животни, числителни редни) се установява връзката между дунавските (Аспаруховите) прабългари и волжките прабългари, връзката между прабългарски и чувашки език и на тази основа — принадлежността на прабългарския език към тюркското езиково семейство и далечното му родство с тунгузо-манджурските и монголските езици в рамките на алтайската езикова общност; 3) чрез прабългарските езикови остатъци (имат се предвид част от тях като староирански

заемки) се потвърждават вече установени други ирански заемки и на тази основа се доказва предполаганата връзка със староирански северни племена — согди, алани (с възможността част от тези племена да са претопени и влезли в състава на прабългарите); 4) чрез прабългарските датиращи изрази (циклова година и месец) се доказва съществуването на прабългарски календар (летобройна система) като вариант на старотюркските календари, имащ далечна пряка или косвена връзка с източноазиатския 12-годишен животински цикъл.

Тъкмо това изключително значение на Именника като летописен паметник предопределя интереса, възникнал към него веднага след откриването му през 1866 г. и поддържан до наши дни.

ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ КАТО ЛЕТОПИСЕН ПАМЕТНИК

ОТКРИВАНЕ НА ИМЕННИКА ВЪВ ВИД НА ТРИ ПРЕПИСА

■ 4. Именникът на българските ханове като текст (самостойна хроника) е открит от руския славист А. Попов. Той е имал задача да опише съставните части на т. нар. хронографи — сборници с преводи от гръцки на старобългарски език. В своя двутомен труд „Обзор хронографов русской редакции" — [62], той обобщава изследванията си. Под заглавие „Елински и римски летописец" А. Попов обособява определен тип сборници — компилации с библейско-религиозно съдържание. В два сборника от този тип той открива между другите съставни текстове хроника, в която се изреждат имената на князе и данни за тях — име, години на управление, посочване на рода, израз на неизвестен език. Този писмен паметник (наречен от хърватския историк Фр. Рачки през 1870 г. Именник) става с течение на годините всеизвестен сред славистите филолози и историци под названието Именник (списък) на българските князе (ханове). Освен тези два преписа на Именника през 1946 г. М. Тихомиров обнародва и трети, от друг сборник — [82]. Преписите на Именника на българските ханове могат да бъдат представени в обобщен вид с допълнителни данни:

1. Уваров препис от края на XV в. Съхранява се в Държавния исторически музей на СССР (Москва) под № Увар. 1334 (10). Описан от руския археограф архимандрит Леонид през 1894 г. Обнародван и коментиран за пръв от руския историк М. Тихомиров във „Вестник древней истории", 1946 г., кн. 3.

2. Московски препис от началото на XVI в. Съхранява се в Държавния исторически музей на СССР (Москва) в Синодалната сбирка под № Син. 280. Открит и обнародван от руския славист А. Попов в том I на „Обзор хронографов русской редакции", Москва, 1866 г.

3. Погодинов препис от XVI в. Съхранява се в Публичната библиотека „М. Н. Салтиков-Щедрин" в Ленинград в сбирката на М. Погодин под № 1437. Смята се за първообраз на Москов-

ския препис. Обнародван за пръв път също от А. Попов — [102], с. 13; [80], с. 22; [11], с. 21 — 22.

■ 5. Трите преписа на Именника са включени в ръкописни сборници на старата руска литература, съдържащи компилацията „Елински и римски летописец" и други допълнителни части, напр. Кратък именник (списък) на руските князе, Четвъртата Новгородска хроника до 1496 г. Самият „Елински и римски летописец" (създаването му според В. Истрин трябва да се отнесе най-късно към края на XIV в.) се състои от пет части на старобългарски език:

— Пентатоих (богослужебна книга Петогласник) и четири книги на царете (Четвъртата книга завършва с първата година от управлението на цар Евил-Меродах от Вавилон);
— така нареченият Именник на българските князе (ханове);
— извадки от византийската хроника на монаха Георги Амартол (починал 867 г.) и откъс върху Новохудоносор;
— извадки от книгата на Езра;
— извадки от византийската хроника на сириеца Йоан Малала (умрял около 578 г.).

Първоначалната редакция (посочените пет части) е била преработвана в Русия. Към нея са прибавени и нови части: хрониката на Константин Манаси (Манасиевата хроника) — преведена на среднобългарски език през XIV в.; произведения на Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Константин Костенечки (от XIV и XV в.) — [82], с. 81 — 90; [102], с. 13; [11], с. 25.

Именникът е втората поредна съставна част на сборната книга „Елински и римски летописец" и изследователите са се питали дали това е случайно. М. Тихомиров предполага, че староруските компилатори са считали Именника като съставна част на Четвъртата книга на царете. Според Б. фон Арним Именникът е бил присъединен към Четвъртата книга на царете още по времето на разцвета на старобългарската християнска преводна литература (903 — 927) през управлението на цар Симеон — [93], с. 575.

■ 6. Именникът на българските ханове, достигнал до нас чрез трите преписа, от своя страна е препис (пряк или косвен) от незапазен оригинал на старобългарски език, съставен през IX или X в. (разцвета на старобългарската литература по времето на цар Симеон). Това е възприето единодушно от изследователите. За самия оригинал обаче мненията се раздвояват. Едни смятат, че старобългарският оригинал е превод от първообраза на Именника, съставен на гръцки език, състоящ се от две части, написани в различно време — края на VII, VIII в., а други приемат, че старобългарският оригинал е единна редакция и е съставен на старобългарски език през X в.

■ 7. Именникът на българските ханове като печатен текст е издаван много пъти, но в повечето случаи изданията не са точни спрямо фотокопията на оригиналните преписи. От 1866 г. досега има около 20 издания (печатан текст без или с факсимиле или само факсимиле) в изследователски трудове. Преглед на тези издания

с посочване на преписа и библиографски данни е вече правен. Въз основа на него ще обобщим: Московският и Погодиновият препис са издавани от А. Попов, Й. Микола, В. Златарски, О. Прицак; Московският — от К. Иречек, Г. Фехер, Ст. Младенов, Г. Моравчик; Погодиновият — от Ив. Дуйчев, Е. Георгиев, П. Динеков и колектив, В. Бешевлиев; Уваровият — от М. Тихомиров, Ив. Богданов; трите преписа в сравнителен план — от Ст. Стоянов — [102], с. 15; [11], с. 21 — 25.

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ТЕКСТ НА ИМЕННИКА

■ 8. Старобългарският текст на Именника (в руска редакция) може да бъде представен чрез факсимилета на трите преписа. Всеки от тях е вмъкнат в общия текст на сборната книга „Елински и римски летописец" (в съответните сборници), без да бъде отделен от първата част (Четвърта книга на царете) и от третата част (Хрониката на Георги Амартол) не само чрез нова страница, но дори и чрез нов абзац. Краят на първата съставна част и началото на Именника са на един и същ ред; краят на Именника и началото на третата съставна част са също на един ред. Все пак той е бил осъзнаван като самостойно произведение от преписвачите. Например в Погодиновия препис Именникът започва от десетия ред на страницата — между него и предходния текст е оставен интервал от един сантиметър с разделителен знак от три точки (: .). Завършва на следващата страница на четвъртия ред със същия интервал и знак. Такъв знак има само между съобщението за петимата князе и за Исперих (Есперерих). Освен това първата дума от текста на Именника (Авитохол) и първата дума от следващия текст (Попрежде) са написани с главни букви в уголемен вид (спрямо следващите букви над и под тях). Други подобни уголемени букви няма на двете страници, на които е разположен Именникът.

■ 9. Старобългарският текст на Именника (в руска редакция) може да бъде представен чрез всеки един от трите преписа. Но въз основа на тях може да се извлече един обобщен текст (предпочетени са старобългарски фонетично-графични особености; уточнени са и са поправени буквени грешки и изписвания на цели думи и изрази; не се дават диакретичните знаци за съкращения и ударение). Отделните съобщения, изречения и думи са дадени в разграничен вид — в преписите съобщенията са без нов ред между тях; думите и изразите в повечето случаи са написани слято или почти слято, липсват препинателни знаци. Календарните изрази (думите от прабългарски произход) са дадени според възприетото от нас разчленяване.

1. Старобългарски текст (руска редакция) на Именника (предаден чрез съвременни главни букви, ОУ = у, Ѣ = я, е; Ѧ = ен).

АВИТОХОЛЪ ЖИТЪ ЛѢТЪ Т҃. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО, А ЛѢТЬ ЕМОУ ДИЛОМЪ ТВИРЕМЪ.

ИРНИКЪ ЖИТЪ ЛѢТЪ Р҃. И҃И. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ДИЛОМЪ ТВИРЕМЪ.

ГОСТОУНЪ НАМѢСТНИКЪ СЫ В҃. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ЕРМИ,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ДОХСЪ ТВИРЕМЪ.

КОУРТЪ: З҃ ЛѢТЪ ДРЪЖА. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ШЕГОРЪ ВЕЧЕМЪ.

БЕЗМѢРЪ Г҃. ЛѢТЪ. А РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ СЕМОУ ШЕГОРЪ ВЕЧЕМЪ.

СИИ Е҃. КЪНѦЗЬ ДРЪЖАШЕ КНѦЖЕНІЕ ОБ ОНОУ СТРАНОУ ДОУНАІѦ ЛѢТЪ Ф҃. И ЕІ҃. ОСТРИЖЕНАМИ ГЛАВАМИ. И ПО ТОМЪ ПРИДЕ НА СТРАНОУ ДОУНАІѦ ИСПЕРИХЪ КНѦЗЬ ТОЖДЕ И ДОСЕЛѢ.

ЕСПЕРИХЪ КНѦЗЬ З҃. И ОДИНО ЛѢТО. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ВЕРЕНИ АЛЕМЪ.

ТЕРВЕЛЬ К҃. И А҃. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ТЕКОУ ЧИТЕМЪ.

... ... ТВИРЕМЪ.

... К҃. И И҃. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ДВАНЪ ШЕХТЕМЪ.

СЕВАРЪ ЕІ҃. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ТОХЪ АЛТОМЪ.

КОРМИСОШЪ ЗІ҃. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ВОКИЛЬ,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ШЕГОРЪ ТВИРИМЬ. СИИ ЖЕ КЪНѦЗЬ ИЗМѢНИ РОДЪ ДОУЛОВЪ РЕКШЕ ВИХТОУНЪ.

ВИНЕХЪ З҃. ЛѢТЪ. А РОДЪ ЕМОУ ОУКИЛЬ,

А ЛѢТЪ ЕМОУ ИМѦ ШЕГОРЪ АЛЕМЬ.

ТЕЛЕЦЬ Г҃. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ОУГАИНЪ,

А ЛѢТЪ ЕМОУ СОМОРЪ АЛТЕМЪ. И СИИ ИНОГО РАДЪ.

ОУМОРЪ М҃. ДНИИ. РОДЪ ЕМОУ ОУКИЛЬ, А ЕМОУ ДИЛОМЪ ТОУТОМЪ.

2. Старобългарски текст на Именника (възобновен с фонетичните правописни особености на старобългарския език — предаден със старобългарските букви на кирилицата).

авнтохолъ жнтъ лѣтъ Т҃. родъ емоу доуло,

а лѣтъ емоу днломъ твнремъ.

нрннкъ жнтъ лѣтъ р҃. н҃н. родъ емоу доуло,

а лѣтъ емоу днломъ твнремъ.

гостоунъ намѣстьннкъ сꙑ в҃. лѣтъ. родъ емоу ермн,

а лѣтъ емоу дохсъ твнремъ.

коуртъ. з҃. лѣтъ дръжа. родъ емоу доуло,

а лѣтъ емоу шегоръ вечемъ.

безмѣръ г҃. лѣтъ а родъ емоу доуло,

а лѣтъ семоу шегоръ вечемъ.

снн е҃. кънѧзь дръжаше кнѧженне ꙗбъ оно странѫ доунаіа лѣтъ ф҃. н еі҃. остриженамн главамн. н по томъ

приде на странѫ доунаꙗ исперихъ кънѧзь тожде и доселѣ.

исперихъ кънѧзь ѯѡ. и едино лѣто. родъ емоу доуло,
а лѣтъ емоу верени алемъ.

тервелъ к҃. и а҃. лѣтъ. родъ емоу доуло,
а лѣтъ емоу текоу читемъ.

.... твиремъ.

...к҃. и и҃. лѣтъ. родъ емоу доуло,
а лѣтъ емоу дванъ шехтемъ.

севаръ еі҃. лѣтъ. родъ емоу доуло,
а лѣтъ емоу тохъ алтомъ.

кормисошъ з҃.і. лѣтъ. родъ емоу вокиль,
а лѣтъ емоу шегоръ твиремъ. сии же кънѧзь измѣни
родъ доуловъ рекъше вихтоунъ.

винехъ з҃. лѣтъ, а родъ емоу оукиль,
а лѣтъ емоу имѧ шегоръ алемь.

телець г҃. лѣтъ. родъ емоу оуганинъ,
а лѣтъ емоу соморъ алтемъ. и сии иного радъ.

оуморъ м҃. дини. родъ емоу оукиль, а лѣтъ емоу диломъ тоутомъ.

ПАЛЕОГРАФСКИ И ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРЕПИСИТЕ НА ИМЕННИКА

■ 10. Текстът на Именника се състои от определен брой редове, разположени на две страници в сборната книга „Елински и римски летописец“: 24 реда — Уваров; 22 реда — Московски; 23 реда — Погодинов препис. Трите преписа (вкл. и другите текстове на сборната книга) са написани на полуустав — типичния за XV и XVI в. шрифт, със съответните за всеки препис особености (въз основа на тях преписите са хронологизирани). Полууставното писмо като кирилски ръкописен шрифт не изисква да се спазват строго определени графични и правописни правила. С това се обясняват различията в употребата на диакретични знаци, съкращения, правопис на отделни думи спрямо началния им фонетично-графичен вид в старобългарския език — [102], с. 16; [11], с. 25. За почерка на трите преписа е установено: Уваров — отвесен, обработен и твърде наподобяващ почерка на Погодиновия препис; Московски — по-дребен, отколкото на другите два преписа, не е много угледен и е леко наклонен надясно; Погодинов — почеркът е отвесен, обработен и красив — [80], с. 22 — 23.

■ 11. Палеографските особености на трите преписа на Именника не се отличават от палеографските особености на староруските и староукраинските ръкописи от XV и XVI в. Те са изследвани и от О. Прицак с цел чрез тях да се разяснят и разчленят правилно имената и изразите на прабългарски език. Той е установил следните особености (предават се съкратено): 1) думите в повечето случаи не са разделени с интервали. Като пунктуационни знаци се употребяват безсистемно точки (.) (. ˙ .) и знакът L; 2) използваните съкращения и диакретични знаци са по произход ста-

робългарски и се основават на византийски образци; 3) най-важната особеност е един вид съкращение — буквата на последната съгласна се изписва над реда, като буквите на късите гласни (Ъ, Ь) се изпускат: твирѣ вместо твиремь; 4) възприетите гръцки диакретични знаци (повечето свързани с ударението) имат функцията на словоразделители: знак исо ('') — '' Авитохоль; знак паерик (ˇили²) — използва се за съкращаване на Ъ, Ь — Курт̑ вместо Куртъ; знак спиритус (') — поставя се над буквата на гласни в началото — ирникъ; знаци за ударения — оксия (ˊ), вария (ˋ), камора (') — поставят се над буквата на гласна в началото или в първата сричка на думата — áлтемь, àлтемь; верениалемь (в последната дума знакът изисква тя да бъде разделена на две — верени алем); знак кендема (ˋˋ) — поставя се над едносрична дума или над нея в сложна дума — дваншехтемь = дван шехтемь — [102], с. 16 — 17.

■ 12. Основният препинателен знак точка (.) е употребен на много места. Този знак е използван по четири начина: със служба на точка; със служба на запетайка; след буквена цифра; поставен неправомерно между две думи в изречението, между дума и буквена цифра (в някои случаи точката липсва между две изречения). Тази употреба се среща в трите преписа; в два преписа спрямо един; в един препис спрямо два. Общо взето надделява правилната употреба на точката над неправилната или липсващата. Ето примери:

АВИТОХОЛЪ ЖЫТЪ. ЛѢТЪ. Т̄. РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО. А ЛѢТЪ ЕМОУ.
Авитохол живя години 300. Родът му Дуло, а годината му
ДИЛОМЪ ТВИРЕМЪ. ИРНИКЪ. ЖИТЪ ЛѢТЬ. Р̄. И. Н̄. ЛѢТЪ
дилом твирем. Ирник живя години 100 и 50 години.
РОДЪ ЕМОУ ДОУЛО. А ЛѢТЪ ЕМОУ ДИЛОМЪ ТВИРЕМЪ. ГОСТОУНЪ
Родът му Дуло, а годината му дилом твирем. Гостун
НАМѢСТНИКЪ СЫ. В̄. ЛѢТЪ. РОДЪ ЕМОУ ЕРМИ. А ЛѢТЪ ЕМУ
наместник бидейки 2 години. Родът му Ерми. А годината му
ДОХС. ТВИРЕМ. (част от Московския препис)
дохс твирем.

■ 13. Правописните особености на трите преписа във фонетично-графично отношение са твърде много. Едни и същи думи се пишат различно спрямо възможността да бъде употребена една буква от две възможни (И спрямо Ы; ОУ спрямо 8; О спрямо Ѡ; Е спрямо Ѣ; Ъ спрямо Ь; Ѩ спрямо ѧ (малка носовка — ен); главни букви спрямо малки букви). Отделни думи са съкратени чрез изпускане на буква по различен начин. При част от думите еровите гласни (Ъ, Ь) не са написани поради поставянето на последната буква на съгласна над предходната буква на гласна. Ще представим тези особености в сравнителен план при част от думите:

Вид особеност	*Уваров препис*	*Московски препис*	*Погодинов препис*
(И — Ы)	ЖИТЪ	ЖЫТЪ	ЖИТЪ
(О — Ѡ)	РѠДЪ	РОДЪ	РОДЪ
(Ъ — Ь)	НАМѢСТНИКЬ	НАМѢСТНИКЪ	НАМѢСТНИКЪ
(Е — Ѣ)	ВЕЧЕМЬ	ВѢЧЕМЪ	ВѢЧЕМЪ
(ОУ — ȣ)	ЕМȣ	ЕМОУ	ЕМȣ
	ГѠСТȣНЪ	ГОСТОУНЪ	ГОСТȣНЬ
(Ѩ — Ѧ)	ДȣНАѦ	ДОУНАѨ	ДȣНАѦ
(изписване на буква над буква)	ЛѢТЪ	$\overset{\text{Т}}{\text{ЛѢ}}$	$\overset{\text{Т}}{\text{ЛѢ}}$
	$\overset{\text{Д}}{\text{РѠ}}$	РОДЪ	$\overset{\text{Д}}{\text{Р.О}}$
(съкращение)	$\overset{\text{З}}{\text{КНѦ}}$	КНЅЬ	КНЗЬ
(главни букви)	Тервень	Тервель	тервель

■ 14. При сравнение на една и съща дума в трите преписа в почти всички случаи се наблюдава съвпадение (не се имат предвид правописните особености като разлика между тях). Ще представим думите с различия между тях с цел да се посочи едната като основна или правилна форма спрямо другите две:

23

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

ПЪРВИ РАЗДЕЛ

Уваров препис	*Московски препис*	*Погодинов препис*	*Основна, правилна форма или превод*
а) различия между прабългарски думи:			
ТВЕРИМЬ	ТВИРЕМЪ	ТВИРЕМЪ	ТВИРЕМЪ
ВТИРЕМЬ	ТВИРЕМЪ	ВТИРЕМЪ	ТВИРЕМЪ
ЕСПЕРИХЪ	ЕСПЕРЕРИХЪ	ЕСПЕРЕРИХЪ	ЕСПЕРИХЪ
ТЕРВЕНЬ	ТЕРВЕЛЬ	ТЕРВЕЛЬ	ТЕРВЕЛЬ
ТВИРИМЬ	ТВИРИМЬ	ТВИРИМЪ	ТВИРЕМЪ
ИМА	ИМѦ	ИМА	ИМѦ (имен)
АЛТЕМЬ	АЛТЕМЬ	АЛТЕМЪ	АЛТОМЪ
б) различия между старобългарски (славянски) думи в изписването им като словоформи:			
Ī. ЛѢТЪ	Г̄. ЛѢТЪ	Г̄. ЛѢТА	3 години
М̄. ДНЕИ	М̄. ДНИИ	М̄. ДНІИ	40 дни
ПРЕИДЕ	ПРИДЕ	ПРІИДЕ	ПРИДЕ (дойде)
в) различия и грешки при буквено изписване на цифрови изрази:			
Р̄И. (=108)	Р̄. И. Ī И. (=108)	Р̄. И. Н̄. (=150)	Р̄. И. Н̄. (=150 г.)
ДВА ЛѢТЪ	В̄. ЛѢТЪ	В̄. ЛѢТЪ	две години

ЛѢТЪ Ф. ЕІ	ЛѢТЪ Ф. И ЕІ	ЛѢТЪ Ф. И ЕІ	515 години
ЗА ЛѢТЪ	З. И ОДИНО ЛѢТО	З. И ОДИНО ЛѢТО	61 години
КА ЛѢТО	К. И. А ЛѢТЪ	К. И. А ЛѢТО	21 години
КИ ЛѢТЪ	К. И. И ЛѢТЪ	К. И. И ЛѢТЪ	28 години

г) различия в изрази и фрази

Съобщенията за даден хан са съставени по точно установен образец. Но при отделни съобщения има отклонения — дума в повече или в по-малко. Единичните случаи на отклонение са дадени в курсив.

Модел: Тервел 21 година. Родът му Дуло, а годината му теку читем.

Отклонения: Ирник *живя години* 100 и 50 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

Курт 60 години *държа*. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

Безмер 3 години. *А* родът *на този* Дуло, а годината му шегор вечем.

Есперих *княз* 60 и една година. Родът му Дуло, а годината му верени алем.

Умор 40 дни. Родът му Укил, а (...) му дилом тутом.

ПРЕВОД НА ТЕКСТА НА ИМЕННИКА

ДОСЛОВЕН И СВОБОДЕН ПРЕВОД НА ТЕКСТА НА ИМЕННИКА

■ 15. Единен превод на текста на Именника няма — всеки превод отразява състоянието на изследването му през даден период. Затова при сравняването им освен общоприети има и различно преведени изрази — това са главно спорните места като старобългарски текст или като прабългарски изрази. Въз основа на всички преводи досега ще представим Именника чрез обобщен превод — взети са общоприети и правилно разтълкувани изрази. Преводът може да бъде дословен и свободен (без или с възстановени думи и изрази). Доколкото в трите преписа има известни различия в изписването на отделни думи, собствени имена и прабългарски изрази, възприемат се установените (два или няколко случая спрямо единична употреба). Текстът в трите преписа е непрекъснат. При отпечатването му със старобългарски шрифт или в превод отделните съобщения за хановете се разграничават чрез нови редове (в отделни абзаци). Ще дадем единия дословен превод на Именника (превод А) в сравнение с единния свободен превод, допълнен с подразбиращи се думи и изрази, и превод на датиращите изрази в скоби (превод Б):

(А) Авитохол живя 300 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

(Б) Авитохол живя 300 години. Родът му [е] Дуло, а годината

[на възкачването] му [е] дилом твирем [змия-година, девети месец].

(А) Ирник живя 150 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

(Б) Ирник живя 150 години. Родът му [е] Дуло, а годината [на възкачването] му [е] дилом твирем [змия-година, девети месец].

(А) Гостун, наместник бидейки, 2 години. Родът му Ерми, а годината му дохс твирем.

(Б)Гостун [управлява като] наместник 2 години. Родът му [е] Ерми, а годината [на възкачването] му [е] дохс твирем [свиня-година, девети месец].

(А) Курт 60 години държа. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

(Б) Курт управлява 60 години. Родът му [е] Дуло, а годината [на възкачването] му [е] шегор вечем [вол-година, трети месец].

(А) Безмер 3 години. А родът на този Дуло, а годината му шегор вечем.

(Б) Безмер [управлява] 3 години. А родът на този [е] Дуло, а годината [на възкачването] му [е] шегор вечем [вол-година, трети месец].

(А) Тези петима князе държаха князуването от другата страна на Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде на страната на Дунава Исперих княз. Същото и досега.

(Б) Тези петима князе управляваха оттатък Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунава княз Исперих. Същото [е] и досега.

(А) Исперих княз 60 и една година. Родът му Дуло, а годината му верени алем.

(Б) Исперих княз [управлява] 61 години. Родът му [е] Дуло, а годината на [възкачването] му [е] верени алем [дракон-година, допълнителен месец на високосна година].

(А) Тервел 21 година. Родът му Дуло, а годината му теку читем.

(Б) Тервел [управлява] 21 година. Родът му [е] Дуло, а годината [на възкачването] му [е] теку читем [овен-година, седми месец].

(А) ... ... твирем.

(Б) ... ... твирем [девети месец].

(А) ... 28 години. Родът му Дуло, а годината му дван шехтем.

(Б) ... [управлява] 28 години. Родът му [е] Дуло, а годината [на възкачването] му [е] дван шехтем [заек-година, осми месец].

(А) Севар 15 години. Родът му Дуло, а годината му тох алтом.

(Б) Севар [управлява] 15 години. Родът му [е] Дуло, а годината [на възкачването] му [е] тох алтом [кокошка-година, шести месец].

(А) Кормисош 17 години. Родът му Вокил, а годината му шегор твирем. Този княз измени рода Дулов, тоест Вихтун.

(Б) Кормисош [управлява] 17 години. Родът му [е] Вокил, а годи-

ната [на възкачването] му [е] шегор твирем. Този княз измени рода Дулов, тоест (наричан и) Вихтун.

(А) Винех 7 години. Родът му Укил, а годината му имен шегор алем.

(Б) Винех [управлява] 7 години. Родът му [е] Укил, а годината [на възкачването] му [е] имен шегор алем [кон-година, допълнителен месец на високосна година].

(А) Телец 3 години. Родът му Угаин, а годината му сомор алтем. И този заради друг.

(Б) Телец [управлява] 3 години. Родът му [е] Угаин, а годината [на възкачването] му [е] сомор алтем [мишка-година, шести месец]. И този [бе избран] вместо друг.

(А) Умор 40 дни. Родът му Укил, а [годината] му дилом тутом.

(Б) Умор [управлява] 40 дни. Родът му [е] Укил, а годината [на възкачването] му [е] дилом тутом [змия-година, четвърти месец].

СЪПОСТАВИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ПРЕВОДИТЕ НА ИМЕННИКА

■ 16. Възприетият от нас обобщен превод на Именника ще бъде съпоставен с няколко от досегашните превода. Между тях има различия от два вида: неясно тълкуване и различен превод на старобългарски изрази; неясно разчитане и разчленяване на прабългарски календарни изрази. Ще бъдат анализирани следните преводи: ММ — обобщен превод; ЙМ — превод на Й. Микола — [98], с. 8 — 9; ИД — превод на Ив. Дуйчев — [35], с. 11; БД — превод, възприет от В. Гюзелев в „Българската държавност в актове и документи" — [16], с. 17; ИВ — превод на Ив. Венедиков — [20], с. 12; ИБ — превод на Ив. Богданов — [11], с. 16 — 17. Към преводите на съобщението за съответния хан ще бъде направен коментар на различията.

Първо съобщение

ММ — Авитохол живя 300 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

ЙМ — Авитохол живя 300 години, неговият род [беше] Дуло, и неговата [на възкачването му] година [се казва] дилом твирем.

ИД — Авитохол живя 300 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] дилом твирем.

БД — Авитохол живя 300 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината на] змията — дилом, [месец] девети — твирем.

ИВ — Авитохол живя 300 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

ИБ — Авитохол живя триста години, родът му Дуло, а годината му змия [месец] девети.

Коментар. Различия в същината на превода и в разчленяването на календарните изрази няма.

Второ съобщение

МM — Ирник живя 150 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

ЙМ — Ирник живя 150 години, неговият род [беше] Дуло, и неговата година [годината на неговото възкачване се казва] дилом твирем.

ИД — Ирник живя 150 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] дилом твирем.

БД — Ирник живя 150 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] на змията — дилом, [месец] девети — твирем.

ИВ — Ирник живя 150 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем.

ИБ — Ирник живя сто и петдесет години, родът му Дуло, а годината му змия [месец] девети.

Коментар. Различия в същината на превода и в разчленяването на календарните изрази няма.

Трето съобщение

МM — Гостун, наместник бидейки, 2 години. Родът му Ерми, а годината му дохс твирем.

ЙМ — Гостун наместник бидейки 2 години [живя ...?], неговият род Ерми, неговата [на възкачването] година [се казва] дохс твирем.

ИД — Гостун, бидейки наместник, [управлява?] 2 години. Родът му [беше] Ерми, а годината му [на заемането на властта] докс твирем.

БД — Гостун — този бе наместник 2 години. Родът му Ерми. А властта му е дадена [в годината] на свинята — докс, [месец] девети — твирем.

ИВ — Гостун-наместникът, 2 години. Родът му Ерми, а годината му дохс твирем.

ИБ — Гостун, бидейки наместник — две години, родът му Ерми, а годината му глиган [месец] девети.

Коментар. Названието на годината на свинята (глигана) трябва да се запази така, както е в преписите — дохс. Формата докс е взета от името на старобългарския книжовник Тудор Докс. Двете форми имат общ източник — съответната прабългарска дума.

Четвърто съобщение

МM — Курт 60 години управлява [държа властта]. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

ЙМ — Курт управлява 60 години, неговият род Дуло, и неговата [на възкачване] година [се казва] шегор вечем.

ИД — Курт управлява 60 години. Родът му [беше] Дуло, а годината му [на заемането на властта] шегор вечем.

БД — Курт управлява 60 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] на вола — шегор, [месец] трети — вечем.

ИВ — Курт държа 60 години. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

ИБ — Курт управлява шестдесет години, родът му Дуло, а годината му вол [месец] трети.

Коментар. Различия в същината на превода и в разчленяването на календарните изрази няма. Възприето е, че хан Курт е тъждествен с хан Кубрат от сведенията на хронистите.

Пето съобщение

ММ — Безмер — 3 години. А родът на този Дуло, а годината му шегор вечем.

ЙМ — Безмер [управлява] 3 години и неговият род [се казва] Дуло, и неговата [на възкачване] година шегор вечем.

ИД — Безмер [управлява?] 3 години. А родът му [беше] Дуло, а пък годината му [на заемането на властта] шегор вечем.

БД — Безмер 3 години. Родът на този — Дуло. А властта му е дадена [в годината] на вола — шегор, [месец] трети — вечем.

ИВ — Безмер — 3 години. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем.

ИБ — Безмер — три години, а родът на този Дуло, а годината му вол [месец] трети.

Коментар. Различия в същината на превода и в разчленяването на календарните изрази няма. Възприето е, че хан Безмер е тъждествен с хан Батбаян (Баян) от сведенията на хронистите.

Допълнителна информация

ММ — Тези петима князе управляваха [държаха князуването] от другата страна на Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде на страната на Дунава Исперих княз. Същото и досега.

ЙМ — Тези 5 князе държаха княжеството от онази страна на Дунава 500 и 15 години с остригани глави и след това дойде на [тази] страна на Дунава княз Исперих, така както той също още сега тук [управлява].

ИД — Тези 5-има князе управляваха княжеството оттатък Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде отсам Дунава Исперих княз и досега.

БД — Тези 5 князе управляваха княжеството на отвъдната страна на Дунава 515 години с остригани глави. А след това дойде отсам Дунава Исперих княз. Същото е и досега.

ИВ — Тези 5 князе държаха княжеската власт отвъд Дунав 515 години с „остриганите глави“. И след това дойде отсам Дунав Исперих княз. Също е и досега.

ИБ — Тези пет княза управляваха княжеството оттатък Дунава петстотин и петнадесет години с остригани глави. И след това премина отсам Дунав княз Исперих, също и досега.

Коментар. В превода на този текст има на две места съществени различия в смисъла (изключваме синонимните изрази — напр. от другата страна, от онази страна, оттатък, отвъд; дойде, премина; и др.). Първо различие: изразът ДРЪЖАШЕ КНЯЖЕНИЕ трябва да се преведе буквално държаха князуването, държаха управлението, управляваха, князуваха, царуваха (в свободен пре-

вод — държаха княжеската власт — ИВ). Отглаголното съществително КНЯЖЕНИЕ е образувано от глагола * КНЯЖИТИ [1] 'князувам' [2]. Следователно преводът управляваха княжеството е погрешен. Преводачът не е имал предвид „княжество“ в смисъл на държава оттатък Дунава. В противен случай той би употребил (създал) думата КНЯЖЕСТВО, срв. ЦАРЬСТВО. Погрешният превод „държаха княжеството“, „управляваха княжеството“ се дължи на Й. Микола (нем. Fürstentum — 'княжество'). Второ различие: фразата „И ПОТОМЪ ПРИДЕ НА СТРАНОУ ДОУНАѬ ИСПЕРИХЪ КНѦЗЬ ТОЖДЕ И ДОСЕЛѢ“ е погрешно преведена в два варианта — „И след това дойде на страната на Дунава Исперих, княз също и досега“; „... Исперих княз, също и досега“. В първия превод е вложен смисълът, че Исперих е княз и досега, т. е. в момента на съставянето на Именника в края VII в. (вж. първото становище за създаването на Именника □ 37). Погрешният превод е поправен от Ст. Стоянов: „И след това премина отсам Дунава Исперих княз. Същото е и досега = Така е и досега“. Наречието ТОЖДЕ не се отнася само за Исперих, а за обстоятелственото пояснение — на страната на Дунава. „Следователно летописецът е искал да каже, че и до времето, когато е съставен Именникът, българите са продължавали да обитават страната отсам Дунава“. — [80], с. 31 — 32. А времето на съставянето на Именника може да бъде различно. Погрешният превод задължава да приемем съставянето на първата част на Именника приживе на Аспарух. Правилният превод дава възможност съставянето на Именника (съответно на първата му част или на целия) да се отнесе към различно време след смъртта на Аспарух — вкл. и до Х в.

Шесто съобщение

МM — Исперих княз — 60 и една година. Родът му Дуло, а годината му верени алем.

ЙМ — Княз Есперерих [управлява] 60 и 1 година, неговият род [се казва] Дуло и неговата [на възкачването] година верени алем.

ИД — Есперерих [сиреч: Исперих] княз управлява 60 и една година. Родът му [беше] Дуло, а годината му [на заемането на властта] верени алем.

БД — Есперерих княз 61 година. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] на тигъра — верени, [месец] първи — алем.

ИВ — Исперих княз — 61 година. Родът му Дуло, а годината му верени алем.

ИБ — Исперих княз — шестдесет и една година, родът му Дуло, а годината му вълк [месец] единадесети.

Коментар. Различията са в разчленяването и превеждането на календарния израз верениалем. Този израз трябва да се разчлени на верени алем: първата дума верени е название на V поредна (дракон) година от 12-годишния цикъл; втората дума алем със значение 'начален, първи' е название на допълнителния месец

към високосна година (вж. □ 77 — 81; 108). Погрешно е верени алем да се тълкува като вълк-година (название на III поредна (тигър) година) и алем — I месец (вж. □ 77, 96). Погрешно е и разчленяването на вер(и)ениалем — вълк-година, XI месец (вж. □ 106).

Седмо съобщение

ММ — Тервел — 21 година. Родът му Дуло, а годината му теку читем.

ЙМ — Тервел [управлява] 20 и 1 година, неговият род [се казва] Дуло, и неговата [на възкачване] година текучитем твирем.

ИД — Тервел [управлява] 21 година. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] текучитем твирем.

БД — Тервел 21 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] на овена — текучитем, [месец] девети — твирем.

ИВ — Тервел — 21 години. Родът му Дуло, а годината му текучитем твирем.

ИБ — Тервел — двадесет и една година, родът му Дуло, а годината му овен [месец] седми.

Коментар. Различията са в разчленяването и превеждането на календарния израз текучитем твирем. Този израз трябва да се разчлени на теку читем твирем: първата дума теку е название на цикловата година на овена; втората дума читем е название на VII месец (вж. □ 102). Третата дума твирем (IX месец) е остатък от осмото поредно съобщение — за Неизвестния хан, пряк наследник на Тервел (вж. □ 351). Погрешно е текучитем да се смята за цяла дума (овен-година) и твирем (IX месец) да се отнася към нея (вж. □ 329 — 330).

Осмо съобщение

ММ — ... ... твирем (пропуснати са при превеждането или при преписването на Именника името на хана, годините на управление, родът му, цикловата година; от цялото съобщение е запазен само месецът).

Коментар. Доколкото месецът твирем се смята за част от съобщението за Тервел („текучитем твирем“), съответните автори не поставят въпроса за подобно съобщение. Възможността в Именника да е имало такова съобщение е изказана от Дж. Бъри, възприета от В. Бешевлиев и разработена от нас (вж. □ 351).

Девето съобщение

ММ — ... — 28 години. Родът му Дуло, а годината му дван шехтем.

ЙМ — ... [управлява] 20 и 8 години, неговият род [се казва] Дуло, неговата [на възкачване] година дванш шехтем.

ИД — [... управлява] 28 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] дванш ехтем.

БД — ... 28 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] на заека — дванш, [месец] шести — алтом.

ИВ — ... 28 години. Родът му Дуло, а годината му дванш ехтем.

ИБ — Товирем — двадесет и осем години, родът му Дуло, а годината му заек [месец] осми.

Коментар. Първото различие е в погрешния опит да се възстанови името на Неизвестния хан като хан „Товирем" (вж. □ 367). Второто различие е в разчленяването на календарния израз дваншехтем: погрешно — дванш шехтем, дванш ехтем, вместо правилното дван шехтем (вж. □ 82). Преводът обаче е правилен — заек-година, VIII месец. В един от преводите (вж. БД) при запазена година дванш названието на месеца шехтем (осми) е заменено с алтом (шести) (?). Очевидно е техническа грешка при печатането — алтом е взето от следващото съобщение.

Десето съобщение

ММ — Севар — 15 години. Родът му Дуло, а годината му тох алтом.

ЙМ — Севар [управлява] 15 години, неговият род [се казва] Дуло, и неговата [на възкачване] година тох алтом.

ИД — Севар [управлява] 15 години. Родът му [беше] Дуло, а неговата година [на заемането на властта] тох алтом.

БД — Севар 15 години. Родът му Дуло. А властта му е дадена [в годината] на кокошката — тох.

ИВ — Севар — 15 години. Родът му Дуло, а годината му тох алтом.'

ИБ — Севар — петнадесет години, родът му Дуло, а годината му петел [месец] шести.

Коментар. Различия в същината на превода и в разчленяването на календарните години няма. За превода на тох като кокошка или петел вж. □ 91.

Единадесето съобщение

ММ — Кормисош — 17 години. Родът му Вокил, а годината му шегор твирем. Този княз измени рода Дулов, тоест Вихтун.

ЙМ — Кормисош [управлява] 17 години, неговият род [се казва] Вокил, и неговата [на възкачване] година шегор твирим. Този княз измени рода Дуло, тоест [на тюркобългарски] Вихтун.

ИД — Кормисош [управлява] 17 години. Родът му [беше] Вокил, а неговата година [на заемане на властта] шегор твирем. Този княз измени рода Дуло, сиреч [беше от рода] Вихтун.

БД — Кормисош 17 години. Родът му Вокил. А властта му е дадена [в годината] на вола — шегор, [месец] девети — твирем. Този пък княз промени рода Дулов, което ще рече Вихтун (Вихрогон).

ИВ — Кормисош — 17 години. Родът му Вокил, а годината му шегор твирем. Този княз измени Дуловия род, сиреч Вихтун.

ИБ — Кормисош — седемнадесет години, родът му Вокил, а годината му вол [месец] девети. Този княз измени рода Дулов, тоест Вихтун.

Коментар. Различия има само в превода на допълнителния израз

към съобщението „СИИ ЖЕ КЪНАЗЪ ИЗМѢНИ РОДЪ ДОУЛОВЪ РЕКШЕ ВИХТОУНЪ.“ Възприетият от почти всички изследователи превод „Този княз измени рода Долув, тоест (сиреч) Вихтун “ изисква названието Вихтун да се смята за синоним на Дуло. Под влияние на други автори И. Дуйчев чрез думите в скоби влага друг смисъл: „Този княз измени рода Дуло, сиреч (беше от рода) Вихтун.“ В такъв случай Вихтун се смята за синоним на рода Вокил. Според нас тази постановка е неоснователна. Думата Вихтун е прабългарска по произход и опитът (вж. превод на БД) да се възприеме погрешното тълкуване на Ст. Стоянов — като славянска дума, означаваща Вихрогон, е неоправдан. Самият Ст. Стоянов правилно поддържа първия превод — [80], с. 33 — 35.

Дванадесето съобщение

ММ — Винех — 7 години. Родът му Укил, а годината му имен шегор алем.

ЙМ — Винех управлява 7 години и неговият род се казва Укил и името на неговата на възкачване година шегор алем.

ИД — Винех управлява 7 години. А родът му беше Оукил. А неговата година на заемането на властта беше шегор алем.

БД — Винех 7 години. А родът му Укил. А властта му е дадена в годината на вола — шегор, месец първи — алем.

ИВ — Винех 7 години. Родът му Укил, а годината му шегор алем.

ИБ — Винех — седем години, а родът му Укил, а годината му наречена вол месец първи.

Коментар. Някои изследователи (Й. Маркварт, Й. Микола и др.) допускат хан Винех и хан Сабин (за него в Именника няма съобщение, но косвено е запазено хронологично място) да са една и съща историческа личност. На тази основа според тях пред винех е имало сричка, която е изпусната при преписването. Името се възстановява като * Ше-винех, * Со-винех, равно на Сабин, Савин, Сивин (вж. ☐ 465 — 468). Особено големи са различията в разчленяването на календарните изрази ИМАШЕГОРАЛЕМЪ (ИМАШЕГОРАЛЕМЪ). Правилното разчленяване е имен (има) шегор алем, като първата дума имен е прабългарска и е название на годината на коня (вж. ☐ 430 — 431). Други изследователи я смятат за славянска със значение ’име’, ’на тях двамата’. Затова те при превод я изпускат или я превеждат като „на име, наречена“ и приемат циклова година „шегор алем“ (вол-година, I месец). Критика на тези мнения вж. ☐ 428 — 429.

Тринадесето съобщение

ММ — Телец — 3 години. Родът му Угаин, а годината му сомор алтем. И този заради друг.

ЙМ — Телец [управлява] 3 години, неговият род [се казва] Угаин и неговата [на възкачване] година сомор алтем. И този също от един друг род.

ИД — Телец [управлява] 3 години. Родът му [беше] Угаин, а него-

вата година [на заемането на властта] сомор алтем. И той [бешс] от друг род.

БД — Телец 3 години. Родът му Угаин. А властта му е дадена [в годината] на мишката — сомор, [месец] шести алтом. и този бе вместо друг наместник.

ИВ — Телец — 3 години. Родът му Угаин, а годината му сомор алтем. И той бе заради другиго.

ИБ — Телец — три години, родът му Угаин, а годината му плъх, [месец] шести. И този [е] вместо друг.

Коментар. Различия има само в превода на допълнителната фраза към съобщението И СИИ ИНОГО РАДЪ. Преводът „И този е от друг род" е погрешен — в преписите думата е РАДЪ, а не РОДЪ. Родът на Телец е посочен — Угаин, защо тогава ще се казва още веднъж: „Този (т. е. Телец) е от друг род (т. е. Угаин)." Вторият превод „И този заради друг." е точен и може да бъде тълкуван логически — Телец е управлявал вместо друг, т. е. той по някакви причини е заместил имащия наследствени права (вж. □ 448).

Четиринадесето съобщение

ММ — [Сабин — 2 години. Родът му Вокил, а годината му дван алтом.]

ИБ — Сабин — две години, родът му Вокил, а годината му заек [месец] шести.

Коментар. В Именника такова съобщение няма, но за него е оставено празно хронологично място между хан Телец и хан Умар. По сведенията на хронистите Теофан и Никифор то може да се възстанови (вж. □ 460).

Петнадесето съобщение

ММ — Умор — 40 дни. Родът му Укил, а [годината] му дилом тутом.

ЙМ — Умор — 40 дни, неговият род [се казва] Укил, и неговата [на възкачване] година дилом тутом.

ИД — Умор [управлява] 40 дни. Родът му [беше] Укил, а [годината на заемането на властта] дилом тутом.

БД — Умóр 40 дни. Родът му Укил. А властта му е дадена [в годината] на змията — дилом, [месец] четвърти — тутом.

ИВ — Умор — 40 дни. Родът му Укил, а годината му дилом тутом.

ИБ — Умор — четиридесет дни, родът му Укил, а [годината] му змия [месец] четвърти.

Коментар. Различия в същината на превода и в разчленяването на календарните изрази няма.

Сравнителният анализ на тези шест основни превода показва, че всъщност няма единен превод на Именника. Общите моменти са изказани със синонимни думи и изрази (това е естествено), но различията се дължат на съответните мнения. Неправилните моменти в превода и в разчленяването на някои календарни изрази водят началото си от възприетия от някои автори превод на Й. Микола (ЙМ). Въз основа на общоприетия превод на повече-

то фрази и изрази (чрез изказано предпочитание към дадени синоними) и на предложените от различни автори правилни тълкувания и разчленявания на двусмислени изрази и неясни места достигнахме до обобщен превод (вж. □ 15), който би могъл да послужи за по-нататъшно усъвършенстване на превода на Именника. В хода на нашето изложение по-нататък се придържаме към него.

ВЪЗСТАНОВЕН ГРЪЦКИ ТЕКСТ НА ИМЕННИКА

■ 17. За старобългарския текст на Именника (възстановен по трите запазени преписа) има две основни становища: оригиналът на Именника е съставен през VII — VIII в. на гръцки език и е преведен на старобългарски през IX — X в. (вж. □ 19 — 30); оригиналът на Именника е съставен на старобългарски през IX или X в. (вж. □ 31 — 34). С оглед на първото мнение досега не е правен опит въз основа на старобългарския текст като превод да се възстанови гръцкият текст като оригинал. В тази насока дословният текст на старобългарски може да се преведе на гръцки език (с оглед на езиковите особености от VII — X в.). Ето двата текста в съпоставка по думи, изрази, изречения спрямо дословен превод на новобългарски (буквените означения на числата в старобългарския и гръцкия текст са дадени с арабски цифри):

АВИТОХОЛЪ	ЖИТЪ	300	ЛѢТЪ.	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО
Авитохол	живя	300	години.	Родът	му	Дуло,
Ὁ Ἀβιτοχόλος	ἔζησεν	300	ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ДИЛОМЪ	ТВИРЕМЪ
а годината	му	дилом	твирем.
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	διλομ	τβιρεμ.

ИРНИКЪ	ЖИТЪ	150	ЛѢТЪ	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,
Ирник	живя	150	години.	Родът	му	Дуло,
Ὁ Ἠρνίκος	ἔζησεν	150	ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ДИЛОМЪ	ТВИРЕМЪ.
а годината	му	дилом	твирем.
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ.	διλομ	τβιρεμ.

ГОСТОУНЪ	НАМѢСТНИКЪ	СЫ	2	ЛѢТЪ
Гостун	наместник	бидейки	2	години.
Ὁ Γοστοῦνος	ἀντικαταστάτης	ὢν	2	ἔτη.

РОДЪ ЕМОУ	ЕРМИ,	А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ДОХСЪ	ТВИРЕМЪ.
Родът му	Ерми,	а годината	му	дохс	твирем.
Τὸ μὲν γένος αὐτοῦ	Ερμι,	τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	δοξ	τβιρεμ.

КОУРТЪ	60	ЛѢТЪ	ДРЪЖА.	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,
Курт	60	години	държа.	Родът	му	Дуло,
Ὁ Κοῦρτος	60	ἔτη	ἐκράτισην	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ШЕГОРЪ	ВЕЧЕМЪ.
а годината	му	шегор	вечем.
Τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	σεγορ	βετσεμ.

БЕЗМѢРЪ	3	ЛѢТЪ	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,
Безмер	3	години.	Родът	му	Дуло,
Ὁ Βεζμῆρος	3	ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЪ	СЕМОУ	ШЕГОРЪ	ВЕЧЕМЪ.
а годината	на този	шегор	вечем.
τὸ δὲ ἔτος	ἐκείνου·	σεγορ	βετσεμ.

СИИ	5	КЪНѦЗЪ	ДРЪЖАШЕ	КНѦЖЕНІЕ
Тези	петима	князе	държаха	князуването
Αὐτοι	οἱ πέντε	ἄρχοντες	ἐκράτησαν	τὴν ἀρχὴν

ОБ ОНОУ	СТРАНОУ	ДУНАѬ	515	ЛѢТЪ
от другата	страна	на Дунава	515	години
ἀπό τῆς ἄλλης	πλευρᾶς	τοῦ Δουνάβεως	515	ἔτη

ѺСТРИЖЕНАМИ	ГЛАВАМИ.	И	ПО	ТОМЪ
с остригани	глави.	И	след	това
με τὰ κεκαρμένας	κεφαλάς.	Κὰι	κατόπιν	αὐτοῦ

ПРИДЕ	НА	СТРАНОУ	ДОУНАѬ	ИСПЕРИХЪ	КНѦЗЬ.
дойде	на	страната	на Дунава	Исперих	княз.
ἤλνεν	πρὸς	τὴν πλευράν	τοῦ Δουνάβεως	ὁ Ἰσπεριχος	ὁ ἄρχων.

ТОЖДЕ	И	ДОСЕЛѢ.	ЕСПЕРИХЪ	КНѦЗЬ	61	ЛѢТЪ.
Същото	и	досега.	Исперих	княз	61	години.
Τὸ αὐτό	κὰι	μέχρι τοῦδε.	Ὁ Ἰσπερίχπος	ὁ ἄρχων	61	ἔτη.

РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,	А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ВЕРЕНИ	АЛЕМЪ.
Родът	му	Дуло,	а годината	му	верени	алем.
Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,	τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	βερενι	αλεμ.

ТЕРВЕЛЬ	21	ЛѢТЪ	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,
Тервел	21	години.	Родът	му	Дуло,
Ὁ Τέρβελος	21	ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ТЕКОУ	ЧИТЕМЪ. ... ... ТВИРЕМЪ.
а годината	му	теку	читем. ... ... твирем.
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	τεκου	τσιτεμ. ... ... τβιρεμ.

... 28 ЛѢТЪ.	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,
... 28 години.	Родът	му	Дуло,
... 28 ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЬ ЕМОУ		ДВАНЪ	ШЕХТЕМЪ.
а годината му		дван	шехтем.
τὸ δὲ ἔτος αὐτοῦ		δβαν	σεχτεμ.

СЕВАРЪ	15	ЛѢТЪ.	РОДЪ	ЕМОУ	ДОУЛО,
Севар	15	години.	Родът	му	Дуло,
Ὁ Σεβάρος	15	ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Δοῦλο,

А ЛѢТЬ	ЕМОУ	ТОХЪ	АЛТОМЪ.
а годината	му	тох	алтом.
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	τοχ	αλτομ.

КОРМИСОШЪ	17	ЛѢТЬ.	РОДЪ	ЕМОУ	ВОКИЛЬ,
Кормисош	17	години.	Родът	му	Вокил,
Ὁ Κορμέσιος	17	ἔτη.	Τὸ μὲν γένος	αὐτοῦ	Βοκιλ,

А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ШЕГОРЪ	ТВИРЕМЪ	СИИ	ЖЕ	КЪНѦЗЬ
а годината	му	шегор	твирем.	Този		княз
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	σεγορ	τβιρεμ.	Ὁ ἄρχων	οὗτος (αὐτός)	

ИЗМѢНИ	РОДЪ	ДОУЛОВЪ	РЕКШЕ	ВИХТОУНЪ.
измени	рода	Дулов,	сиреч (тоест)	Вихтун.
ἤλλαξεν τὸ (ἀντικατέστησεν)	γένος	Δοῦλο.	τὸ λεγόμενον	Βιχτοῦν.

ВИНЕХЪ	7	ЛѢТЬ.	А	РОДЪ	ЕМОУ	ОУКИЛЬ,
Винех	7	години.	А	родът	му	Укил,
Ὁ Βινεχος	7	ἔτη.	Τὸ μὲν	γένος	αὐτοῦ	Οὐκιλ,

А ЛѢТЪ	ЕМОУ	ИМѦ (ИМА)	ШЕГОРЪ	АЛЕМЪ.
а годината	му	имен (има)	шегоръ	алем.
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	ιμεν	σεγορ	αλεμ.

ТЕЛЕЦЪ	3	ЛѢТЬ.	РОДЪ	ЕМОУ	ОУГАИНЪ,
Телец	3	години.	Родът	му	Угаин,
Ὁ Τελετζὰς	3	ἔτη.	Τὸ μὲν	γένος αὐτοῦ	Οὐγαιν,

А ЛѢТЬ	ЕМОУ	СОМОРЪ	АЛТЕМЪ.	И СИИ	ИНОГО	РАДЪ.	
а годината	му	сомор	алтем.	И този	заради	друг.	
τὸ δὲ ἔτος	αὐτοῦ	σομορ	αλτεμ.	Κὰι οὗτος (αὐτός)	δι	ἄλλον.	

ОУМОРЪ	40	ДНИИ.	РОДЪ	ЕМОУ	ОУКИЛЪ,
Умор	40	дни.	Родът	му	Укил,
Ὁ Ουμαρος	40	ἡμέρας.	Τὸ δὲ γένος	αὐτοῦ	Οὐκιλ,

А ...	ЕМОУ	ДИЛОМЪ	ТОУТОМЪ
а [годината]	му	дилом	тутом.
τὸ [δὲ ἔτος]	αὐτοῦ	δήλομ	τουτομ.

Съпоставката между старобългарския и гръцкия (византийския) текст разкрива следните единични и общи особености: 1) глаголната форма ЖИТЪ (живя) е съответствие на гръцката глаголна форма ἔζησεν; 2) съществителното име НАМѢСТНИКЪ (наместник) е най-точно намерено съответствие на гръцкото ἀντικαταστάτης; 3) глаголната форма СЫ от спомагателния глагол БЫТИ е точно съответствие на глаголната форма ὤν в гръцки (и двете форми са деепричастия); 4) глаголната форма ДРЪЖА (държа) — 3 лице, единствено число, минало свършено време — е буквален превод на гръцкото ἐκράτησεν от глагола κρατῶ 'държа, държа власт, управлявам'; 5) изразът ДРЪЖАШЕ КНѦЖЕНИЕ (държаха князуването) е буквален превод на гръцкия израз ἐκράτησαν τὴν ἀρχήν; 6) изразът ТОЖДЕ И ДОСЕЛѢ (същото и досега) е буквален превод на гръцкия израз κἀι μεχρί τοῦδε; 7) изразът РОДЪ ДОУЛОВЪ се съгласува с гръцкия израз το γένος Δοῦλο ; 8) наречието РЕКШЕ (сиреч, тоест) е от глаголен произход (минало деятелно причастие) и е съответствие на гръцкото τό λεγόμενον от глагола λέγω 'река, казвам'; 9) изразът И СИИ ИНОГО РАДЪ (и този заради друг) е буквален превод на гръцкия израз κἀι οὗτος (αὐτός) δι ἄλλον; 10) притежателността в постоянните изрази РОДЪ ЕМОУ... (родът му...), А ЛѢТЬ ЕМОУ (а годината му...) е изразена чрез кратката дателна форма ЕМОУ на личното местоимение ОНЪ, която отговаря точно на гръцката местоименна дателна форма αὐτοῦ; 11) противопоставянето на изреченията РОДЪ ЕМОУ..., А ЛѢТЬ ЕМОУ (родът му..., а годината му...) чрез противоположния съюз *а* е точно намерено предаване на същата противопоставеност в гръцки език, изразена по друг начин — частицата μέν в първото и частицата δέ във второто изречение, разположени между предпоставената членна форма и самата дума; 12) между словореда на думите в изреченията няма различия при възможност за еднакъв словоред между старобългарски и гръцки (изключение СИИ ЖЕ КЪНѦЗЪ = този княз, спрямо ὁ ἄρχων αὐτός = князът този). Отделно трябва да се проучи дали словоредът е естествен за гръцки и необичаен за старобългарски или пък обратното.

Посочените единични и общи особености между старобългарския (новобългарския) и гръцкия текст несъмнено показват връзката между тях. Някои от особеностите в своя калкиран вид (буквален превод) имат определена доказателствена стойност — напр. ЖИТЪ, ДРЪЖА, ДРЪЖАШЕ КНѦЖЕНИЕ, РЕКШЕ. Но все пак имаме предвид, че гръцкият текст в този вид е вторичен (превод на старобългарския) и не е запазен в първичния си вид. Доколкото старобългарският книжовен език е обогатявал лексиката си чрез създаване на нови думи (вкл. сложни думи и изрази) за несъществуващи понятия при преводите от гръцки език преди всичко по принципа на калкирането (буквален превод на гръцката дума или израз), естествено е този начин да е бил използван и при превеждането на гръцкия оригинал на Именника на старобългарски.

Старобългарският текст след превеждането му от гръцки език е бил подложен на славянизация: 1) имената на хановете са изменени (Умор срещу Умар-ос), Курт, Исперих спрямо гръцките Кубрат-ос, Аспарух-ос; 2) в отделни имена са запазени гръцки звукови следи: *ц* в Телец — Телец-ас; Кормисош е очевидно славянизиране на Кормесиос при предполагано прабългарско * Курмъш (прабългарското *ш* се предава на гръцки със *с* и това *с* е запазено в славянската преводна форма); 3) календарните изрази обаче са със запазени прабългарски съгласни *ш*, *ч* — остава да се допусне, че те след превода са били приведени към запазения прабългарски изговор на използвания до X в. прабългарски цикъл календар; 4) гласните от календарните изрази не отговарят на прабългарските гласни — те са били заменени с възможно най-близко звучащите — това вероятно е станало повече на гръцка, отколкото на славянска почва. Трябва да се отбележи, че имената на хановете, родовете и календарните изрази не са изследвани достатъчно в етимологично отношение — обясненията им са несигурни и противоречиви.

МНЕНИЯ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА ИМЕННИКА КАТО ПИСМЕН ПАМЕТНИК

■ 18. Изследването на Именника като писмен паметник постави за разрешаване следните въпроси: какъв е бил оригиналът, кой е съставителят, кога е съставен, от колко части се състои, на какъв език е написан, дали е превеждан, какво е съотношението между оригинал — първообраз (превод) — преписи. В отговор на тези въпроси са изказани различни мнения, които могат да бъдат групирани в две основни становища (с разновидности). Ще представим накратко досегашните схващания в тази насока.

ИМЕННИКЪТ Е СЪСТАВЕН ПРЕЗ VII — VIII в.

■ 19. Общото в това схващане е: Именникът се състои от две части (със или без по-късни добавки), съставителите са различни, написан е на гръцки език върху камък, преведен е на старобългарски. Различията са в постановката на общото и осветляването на отделни въпроси.

■ 20. Според Й. Микола Именникът е надпис на гръцки език върху каменни колони. Състои се от две части: първата — от Авитохол до съобщението за петимата князе вкл.; втората — от Аспарух до Умор. В съобщението за петимата князе числото 5 и изразът „с остригани глави" са прибавка (интерполация). Този израз произлиза от ръката на по-късен преписвач, защото с „остригани глави" са били не само хуните, но и прабългарите, и не само преди, но и след преминаването на Дунава. През X в. Лиутпранд отбелязал, че българският пратеник бил с остригана глава, по-късно и Цецис разказвал същото за българите. Втората част като по-късно продължение е особено важна за хронологията на бъл-

гарските ханове, въпреки че в нея на няколко места нещо не е в ред — [99], с. 10.

■ 21. Дж. Бъри засяга накратко поставените въпроси: „Можем да предположим с известна вероятност, че списъкът (М. М. — Именникът) датира от времето на Уморовия наследник. Също така можем да считаме за възможно текстът първоначално да е бил написан на гръцки, а славянският текст да е превод от гръцкия. Знаем от старобългарските камъни (М. М. — надписите от Тервел и след това), че преди въвеждането на славянската азбука във втората половина на IX в. гръцкият е бил писмен език на българите." — [18], с. 389.

■ 22. К. Иречек обобщава изказаните мнения от първите изследователи на Именника: „Попов, Хилфердинг и други мислеха, че оригиналът е бил гръцки и едва по-късно е бил преведен на славянски. Имало е може би гръцки надписи върху колона или може би и върху няколко, сложени една до друга, с един списък на регентите, по подобие на известните гръцки надписи от времето на езическите български князе. Интересът към съдържанието е причина да се преведе текстът на славянски може би през времето на Симеона... Списъкът е непълен. Ако е бил на няколко стълбове, то през времето на славянския превод ще да е имало само един, и то първият стълб; продължението с имената на Кардам, Омуртаг и пр. ще да е било още тогава изчезнало." — [39], с. 82 — 83.

■ 23. Тезата на В. Златарски за създаването и същността на Именника като писмен паметник може да бъде обобщена така — хронологичният списък на българските господари от езическа България се е водил на гръцки език и на каменни стълбове (колони). Основания за това са запазилите се до наше време епиграфски паметници от първата половина на IX в. Възможно е царският списък (Именникът) да продължавал на няколко стълба, съседни един на друг, и първият от тях да е завършвал с хан Умар. Паметниците от езическо време са били използвани по-късно като строителен материал за църкви и манастири и поради това премествани (за пример се дават Търновският и Чаталарският надпис от времето на Омуртаг). Подобна съдба може да е имал и каменният стълб с Именника — монахът съставител на сборника „Елински и римски летописец" или преписвачът е превел намиращия се в църква или манастир каменен стълб от гръцки на старобългарски и като паметник на българската царска старина го е поместил след Четвъртата библейска книга за царете. Това е могло да стане не по-рано от XIII, а може би и през XIV в. — към това време се отнася и появата на първата редакция на посочения сборник. Именникът се състои от две части, съставени в различно време. Те не са самостойни документи, компилирани по-късно. Първата част завършва с думите „... Исперих княз и досега." Тя е била съставена още при царуването на Исперих (може би по негова заповед) от негов съвременник. Това показва, че когато се е съставяла тази част, Исперих вече

се е намирал отсам Дунава. Втората част като продължение на първата е била започната по времето на Тервел. През 705 г. българската държава е била призната официално от Византия. Това е станало повод: първо — да се създаде нова българска ера с начало 679 г. (основаването на България); второ — да се изчисли управлението на Аспарух от годината на възкачването му верени алем (679 г.); трето — да се продължи хронологичният списък на владетелите по новото летоброене — [38], с. 457 — 463.

■ 24. Г. Фехер изгражда своята теза за частите на Именника като критика на мненията на Й. Микола и В. Златарски. Нейните основни моменти са: Именникът се състои от две редакции (две части), т. е. съставителите му са различни по време. Първата редакция (част) включва хановете от Авитохол до Тервел вкл. Съобщението (пасажът) за петимата князе с остригани глави е покъсна прибавка (интерполация) в първата част. Авторът на прибавката е „един късен славянин" (писател от по-късна епоха) и тя е направена с цел да се подчертае значението на преминаването на Дунава. Доводи за обосноваване на интерполацията: използваната в прибавката форма Исперих във фонетично отношение е по-късна от формата Есперих в следващото съобщение (дават се примери за преход *е* в *и* на прабългарска или славянска основа); изразът „с остригани глави" е употребен от писател от епоха, когато българите вече не са си стрижели главите (Лиутпранд от X в. и Цецис от XII в. са отбелязали този факт). Втората редакция (част) на Именника включва хановете от неизвестния наследник на Тервел до Умор. Доводи — Неизвестният хан като приемник на Тервел е заповядал да издялат на стълб първата редакция на Именника; авторът на Именника като съвременник на Тервел е посочил за него не само годината и месеца на възкачването му, но и деня (теку читем твирем = овен-година, VII м., девети ден — М. М. — вж. □ 331). Г. Фехер не казва кой е авторът на втората част на Именника и дали е прибавена наведнъж след Умор или всяко съобщение е било издълбавано след смъртта на даден хан — [86], с. 278 — 281.

■ 25. Ал. Бурмов поддържа становището, че първата част на Именника е писана през втората половина на VII в. по заповед на Исперих. Доказателство за това е съобщението за петимата князе с остригани глави и по-специално изразът: „И след това дойде отсам Дунава Исперих княз също и досега." В първата част са използвани някакви спомени за подчинението на прабългарите на хуните, за хунските владетели Атила и Ернах (Авитохол и Ирник), за да се изтъкне стариннният произход на властта на Аспарух над прабългарския народ, родовата му връзка с някогашните владетели на прабългарите — прочутите хунски господари Атила и Ернах — [15], с. 7 — 8.

■ 26. О. Прицак приема, че Именникът се състои от две отделни части, и обобщава — първата част е написана между 679 и 691 г. Тя обхваща трима владетели от Приазовието — Гостун, Курт (Кубрат), Безмер (Батбаян), и двама прадеди на управляващия

род Дуло — Авитохол и Ирник. Втората част е възникнала през втората половина на VIII в. — terminus post quem (последната възможна дата) тук е след 765 г. (след управлението на хан Умар). Тя обхваща хановете от Исперих (679 = 681 г.) до Умар (според хрониста Никифор смъртта му е през 765 г.). О. Прицак отбелязва и общото мнение — всички изследователи, които са се занимавали с Именника, са достигнали единодушно до мнението, че този паметник е бил старобългарски превод на оригинал, написан на гръцки език и с гръцки букви. Всички са съгласни с това, че този оригинал се състои от съединени в едно цяло два различни по време надписа, написани върху каменни колони, подобно на надписите около Мадарския конник (от времето на Тервел, Кормисош, Омуртаг) — [102], с. 13 — 14, 42, 48.

■ 27. Е. Георгиев поддържа част от казаното преди него — първообразът на Именника е бил написан на камък на гръцки език с гръцко писмо. Бил е преведен на старобългарско-славянски и преписан на пергамент. Славянският преводач е превел само гръцкия текст, като е запазил прабългарските изрази. За сигурно може да се смята само това, че първообразът произхожда от твърде ранна епоха — не е решен въпросът, кога точно е възникнал и от едно и също време ли са различните му части. По въпроса за съотношението между двете части (край на първата и начало на втората) авторът критикува делението на Й. Микола и В. Златарски и поддържа делението на Г. Фехер. Именникът е възникнал след края на управлението на Умор (царувал 40 дни през 766 г.), и то непосредствено след него, иначе щеше да бъде отбелязан новият владетел. Освен това Е. Георгиев поставя и един важен въпрос: при тезата, че Именникът е написан първоначално на гръцки език, трябва да се преодолее следната трудност за обяснение — част от прабългарските думи (имена на владетели и названия на години и месеци) съдържат звукове (Б, Ь, Ш, Ч, Ц), за които липсват гръцки букви (например в Чаталарския надпис названието шегор е предадено чрез сигор). Тогава възниква въпросът — как са били предадени тези звукове на гръцки и как са били възвърнати в прабългарското им звучене (общо със славяно-старобългарското). Сам авторът отговаря така — Именникът (написан на гръцки и с гръцко писмо) е бил преведен на старобългарско-славянски в ранна епоха, когато прабългарското летоброене е било в употреба — [22], с. 369, 374 — 375.

Е. Георгиев поддържа схващането, че първообразът на Именника е бил изсечен върху камък и по нищо не се отличавал от прабългарските надписи от подобен тип. Според него надписът е бил изсечен не върху една или две каменни колони, а върху скала и това е скалата на Мадарския конник. Е. Георгиев сравнява Мадарския надпис с текста на Именника и прави някои догадки: според него в Мадарския надпис могат да се прочетат по-добре или по-лошо имената на българските ханове в реда им по Именника; думата АРХОН (княз) се среща в надписа толкова често, колкото в Именника се среща думата княз; надписът съдържа

значителен брой остатъци от означения по прабългарското летоброене, които съответстват на прабългарските календарни означения в Именника. За неясните места и пропуснатите думи в Именника Е. Георгиев намира за по-вероятно обяснението, че първообразът на Именника е издълбан върху скалата столетие след написването му и славянският преводач не е могъл да разчете всичко, както трябва. Ерозията и лишеите вече са били направили някои пасажи трудно четими — [22], с. 375 — 377. В светлината на сигурните разчитания на мадарските надписи от В. Бешевлиев (това са три отделни надписа от Тервел, Кормесий и Омуртаг) тезата на Е. Георгиев не е възприета от никого.

■ 28. За създаването на Именника Ив. Дуйчев поддържа следното становище. Паметникът е писан изцяло в едно и също време или пък при написването му строго е следван установен първообраз — единството на изразната форма, на хронологичните посочвания говори за единна редакция, а не за две части. Именникът е старинен писмен паметник от ранната първобългарска епоха — доколкото последният хан Умор е управлявал 40 дни през 767 г. (всъщност през 765 г. — вж. □ 494). Именникът е съставен непосредствено след тази дата в познатия ни завършен вид. Могат да се изкажат само предположения дали текстът му е бил продължен нататък, но липсват доказателства. Трябва да се предположи, че Именникът е бил писан на гръцки език с гръцко писмо. Това изисква да се говори за старобългарски (славянски) превод на оригинала: „За този превод може да се допусне действително, че е бил направен в старобългарската епоха — във времето на цар Симеон. Такова предположение обаче не означава, че е бил съставен в казаната епоха.“ По своето съдържание Именникът е текст с летописен характер. Съобразно с възможностите на времето такъв официален паметник е трябвало да бъде записан на трайна писмовна материя — на камък, а това го превръща в надпис и епиграфски паметник — [35], с. 12 — 14.

■ 29. Мнението на Ив. Богданов за появата на Именника може да се предаде накратко така — в първообразния си вид Именникът на българските ханове вероятно е съставен към края на VIII в., когато новоосnованата българска държава вече е укрепнала и съзнанието на нейните ръководители за историческа приемственост вече се е избистрило. Той е писан на гръцки език с гръцки букви. Текстът излиза извън обичайните рамки и форми на каменните надписи, периодично е бил продължаван, затова следва да се приеме, че е писан не върху камък, а върху пергамент. Не може да се отстоява становището на другите изследователи, че Именникът се състои от две части. Той като исторически извор има единен характер — изразът „също и досега“ следва да се тълкува не в смисъл, че хан Исперих се намира отсам Дунава по време на започването му, а в смисъл, че там по онова време продължават да бъдат прабългарите. Очевидно от началото на VIII в. насетне паметникът е допълван постепенно и това доказва неговия официално летописен характер. След детронирането

на хан Токту през 767 г. продължаването му е изоставено. Превеждането му от гръцки на старобългарски език е станало навярно в края на IX — началото на X в. Прабългарските думи са предадени с кирилски букви, без да бъдат преведени; някои имена и термини вероятно претърпяват промени — [11], с. 28 — 31.

■ 30. Б. Джонов изследва Именника и достига до следното заключение относно съдържанието и първообраза му. Именникът е превод от прабългарски език на идеограмно писмо — знаци, рисунки и изображения на животните от 12-годишния цикъл и на названията на месеците. Имената на хановете и родовете е могло да бъдат взети от родови хански знаци (гербове, девизи). Именникът или най-малко първата му част е могла да бъде написана върху преносим предмет (не се знае дали е било метал, кост, камък, пергамент), евентуално рог. Първата част от Именника е водена с оглед на рода Дуло като държавен документ и очевидно чрез нея е било фиксирано основаването на държавата — [28], с. 30 — 33.

ИМЕННИКЪТ Е СЪСТАВЕН ПРЕЗ IX ИЛИ X в.

■ 31. Второто основно становище за създаването на Именника е, че той е съставен през IX или X в. Ще предадем накратко мненията на някои от неговите поддръжници.

■ 32. В. Бешевлиев смята, че не са приведени убедителни доказателства в полза на тезата, че Именникът първоначално е бил прабългарски надпис, написан на гръцки език. Според него има сериозни основания да се твърди, че Именникът е създаден сравнително късно, вероятно по времето на Симеон, въз основа на устни предания и писмени извори. Той е дошъл до нас в повреден вид и е претърпял значителни фонетични промени. Доказателства за своето мнение В. Бешевлиев вижда в объркания текст след управлението на Тервел; в славянизирането на отделни думи чрез замяната на неударено *а* (прабългарско, тюркско, гръцко) със славянско *о* — Умар, Умарос 〉 Умор; във формите Исперих и Есперих като славянски изменения на първоначалното Аспарух; в редица още грешки и дублетни форми — шегор спрямо сигор, твирим спрямо твирем, алем спрямо елем, алтом спрямо алтем и др. „Следователно — заключава авторът — достигналият до нас текст на Именника не може да се смята за напълно сигурен. Той трябва да се проучи от посочените тук гледища, преди да бъде използван за езикови изследвания" — [10], с. 122—124.

■ 33. Ив. Венедиков поддържа следната теза за съставянето на Именника: „Но този домашен извор не гледа с безразличие към историческите събития. Всички моменти, в които ханската власт е в критично положение, са тихомълком огминати. Не може да има съмнение обаче, че Именникът е съставен на старобългарски по времето на Борис или в началото на царуването на Симеон, когато вече легендата за царувалия 300 години Авитохол и 150 години Ирник е могла да се присъедини към реалните факти за Гостун, Курт, Безмер и Исперих. Съставителят на Именника е

изхвърлил преданието за разделянето на държавата между синовете на Кубрат, изхвърлил е може би и известни машинации на Кормисош, който се опитал да вземе властта след смъртта на Тервел, изхвърлил е и настанилите се с византийска помощ Сабин и Паган, може би защото не е намерил документи за тях, а може би и защото не е искал да ги постави. Но както и да гледаме на него, сигурно е едно — той принадлежи към поколението на онези големи писатели, като Черноризец Храбър, Йоан Екзарх и др., у които църковните проблеми са свързани с политическите." — [20], с. 24—25.

■ 34. Й. Вълчев ни предлага свое схващане за същността на Именника като писмен паметник: „По всяка вероятност автор на Именника е йеромонах Григорий, известен в руските летописи като „сотрудник царя книголюбца Симеона." „Еднообразието на системата и безглаголността на трите изречения от всяка статия дават основание да се твърди, че вероятният йеромонах Григорий е превеждал от древнобългарски език на старобългарски език, и то по древнобългарска писменост, която е била идеографична. Авторът на Именника може би не е могъл да разчете всички идеографични изрази и формули и някои е оставил в оригиналното им звучене. Други е превел сполучливо на старобългарски. Трети е превел, но за повече достоверност оставил като допълнение и оригиналния израз." „Като цяло Именникът се състои от 9 части. Първата част представлява апология на Исперих. Тя е съставена като приживе на Исперих, може би като проект на паметник. Вероятният йеромонах Григорий оставя апологията така, както я е намерил в дворцовите архиви, след което, започвайки с отделна статия за Исперих, прибавя владетел след владетел дотам, докъдето е имал сведения от архивите или пък докъдето е сметнал за нужно." „Оригиналните автори прочее са девет души — дворцови предхристиянски летописци: един, който е съставил апологията на Исперих; след него още осмина, които са правели записи след края на управлението на всекиго от изброяваните владетели. По-правилно е следователно да наречем автора на Именника преводач и съставител." — [21], с. 75—77.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА СЪСТАВЯНЕТО НА ИМЕННИКА

■ 35. Така изложените две основни становища и техните разновидности за съставянето на Именника могат да бъдат обобщени като отговори на въпроси:

1. Върху какво е бил написан Именникът и на какъв език?
— върху каменна колона на гръцки език;
— върху пергамент на гръцки език;
— върху пергамент на старобългарски език.

2. От колко части се състои Именникът и кога е съставен?
а) не се дели на части — Именникът представлява единна редакция от последователни съобщения за всеки хан:
— Именникът в своя единен вид е съставен след 765 г. — годината на 40-дневното управление на Умар;

— Именникът в своя единен вид е съставен в края на VII в. и от началото на VIII в. е допълван постепенно;
— Именникът в своя единен вид е съставен по времето на княз Борис или цар Симеон;
б) дели се на две (и повече) части:
— първа — от Авитохол до Безмер, вкл. съобщението за петимата князе (написана между 681 и 691 г.); втора — от Исперих до Умар (написана непосредствено след 765 г.);
— първа — от Авитохол до Безмер, вкл. и съобщението за петимата князе (съставена по времето на Аспарух); втора — от Исперих до Умар (започната при Тервел);
— първа — от Авитохол до Тервел вкл. (съставена по време на Неизвестния хан като наследник на Тервел); втора — за нея не се казва нищо;
— първа от Авитохол до съобщението за петимата князе (съставена приживе на Аспарух); още осем последователни части — съобщенията от Аспарух до Умар като отделни записи на летописци. Тези 9 части са преведени и Именникът е съставен от йеромонах Григорий по времето на цар Симеон.

■ 36. Всяка една разновидност на двете основни становища е изградена само върху предположения, подкрепени със съображения, но не и с доказателства. Едни от предположенията изглеждат основателни, други са неубедителни, трети трябва да бъдат отхвърлени (напр. Именникът да е бил написан на прабългарски език и на руническо писмо; да е бил написан върху скалата на Мадарския конник; да има късни прибавки в него — интерполации). Условно е разбирането за Именника като единна редакция: в един случай се приема, че е съставен от един автор в едно и също време, в друг — че е единност от съобщения, всяко от които е писано и прибавяно последователно във времето. Условен е въпросът и за двете (повечето) части. Разделянето на Именника от изследователя на две части и на определен брой съобщения с оглед на съдържанието му не трябва да се смесва с възможните части и съобщения с оглед на съставянето му. Само е загатнат и не е изследван въпросът за съотношението между прабългарските изрази (лични и родови имена, названия на години и месеци) в тяхното прабългарско звучене и гръцкото графично предаване, славянизирания изговор чрез кирилската азбука. Не е изследван достатъчно и въпросът за старобългарския текст на Именника като превод на гръцки лексикални изрази и синтактични конструкции. Решаването на тези въпроки може да бъде използувано за обосноваване на дадено мнение. Въз основа на критичното ни отношение към двете становища ще се опитаме да ги представим от наша гледна точка.
■ 37. Първото становище и неговите разновидности могат да бъдат обобщени в първа теза за създаването на Именника с уточнения и допълнения от наша страна.
След 681 г. (признаването на България от Византия) е решено на държавно равнище да се продължи традицията да се води родо-

словието на владетелите. За целта е съставена уводна първа част (от Авитохол до съобщението за петимата князе вкл.) — тя е написана със съзнанието, че се слага началото на държавен документ, който ще бъде допълван и продължаван със съобщение за управлението на всеки следващ хан. Уводната част е изложение и обобщение на запазени сведения в държавната родова памет и на народни предания за реални исторически събития. Възможно е да са били използвани и писмени записи за управлението (нещо като прототип на именник) на хановете от Гостун до Безмер-Батбаян вкл. Основания за това са точните датировки на петимата владетели по прабългарския календар с оглед на сведенията на хронистите за историческите събития през VI и VII в. Първата част на Именника освен петте съобщения съдържа и съобщението равносметка за тяхното управление — държали са властта общо 515 г. с остригани глави оттатък Дунава. Тези 515 г. се вместват от възкачването на Авитохол през дилом (змия)-153 г. до възкачването на Аспарух през верени (дракон)-668 г. Това показва, че са направени прецизни датирания. Съобщението за петимата князе завършва с изречението И ПОТОМ ПРИДЕ НА СТРАНОУ ДОУНАІѦ ИСПЕРИХЪ КНѦЗЪ ТОЖДЕ И ДОСЕЛѢ. Възприетият превод „И след това дойде на страната на [отсам] Дунава Исперих княз, също и досега" (по стар вариант „...Аспарух, княз също и досега") потвърждава отделянето на първата част. Това изречение има и друг превод: „И после премина отсам Дунава Исперих княз. Същото [така] е досега." В крайната фраза е вложен смисълът: „Това същото (= идването на Исперих отсам Дунава) е и досега (до времето, до момента на написването на...). Но до времето на написването на кое? Ако е на целия Именник, това отрича обоснованата първа теза. Този превод обаче може и да я потвърждава — „и досега" може да означава и до написването на уводната първа част. Изразът „управляваха 515 г. оттатък Дунава с остригани глави" може да има двойно тълкуване: обичаят на стригане на главите да е бил запазен и по времето на Аспарух и дълго след това — в такъв случай просто е подчертано — „управляваха с остригани глави" (и от това не трябва да се правят изводи); от обичая стригане на главите да се е отказал само владетелят Аспарух и свитата му под византийско влияние. В този случай авторът на уводната част съзнателно подчертава това различие. И така началото на Именника като летопис на държавно равнище е поставено чрез уводната първа част, съставена и написана между 681 и 695 г. — смъртта на Аспарух (вж. □ 287).

Следващата част на Именника (от Исперих до Умар) може да бъде само условно наречена втора част. Всъщност тя се състои от самостойни осем части, в смисъл че всяко следващо съобщение е било прибавяно към започнатия летопис след смъртта на съответния хан. Първото съобщение (за Исперих) е тясно свързано в хронологично отношение с уводната част и по-специално с обобщителното съобщение за петимата князе.

Последното съобщение от Именника е за хан Умар — управлявал 40 дни през 765 г. (вж. □ 481). За това неочаквано прекъсване на Именника са възможни две предположения: с управлението на хан Сабин (763—765) започват размирици и борби за ханската власт; за самия него в Именника съществува празно хронологично място и е отбелязан само поставеният от него наследник Умар. За следващите ханове от периода на размириците — Токту и Паган, не са записвани съобщения. Воденето на Именника като традиция е прекъснато; след хан Умар Именникът като държавен документ е бил воден неизвестно докога — може би до княз Борис и до покръстването. В такъв случай трябва да се допусне, че е запазена само първата му част (от Авитохол до Умар), а втората (от Токту до даден хан преди княз Борис) е била изгубена и затова в старобългарския сборник е била включена само първата.

Върху какъв материал е бил воден Именникът? Възможностите вече са изказани: върху каменни колони — една (ако Именникът е бил прекъснат след Умар), две и повече (ако е бил воден и след това); върху пергамент — един лист (ако Именникът е прекъснат след Умар), два и повече листа (ако е бил воден и след това). Коя от двете възможности има предимство? В полза на първата се привежда доводът, че писмената традиция на хановете от Тервел до Пресиян е да се използват скали, каменни колони или плочи. Тази традиция е доказана — намерени са над 100 пълни и непълни надписа върху камък — [9], с. 89—229. В полза на втората може да се изкаже съображението, че управлението на даден хан (родословие, години на управление, години на възкачване), обобщено в съобщение след смъртта му, като традиция не е от тематиката на видовете каменни надписи — [9], с. 30—36. Това подсказва, че е възможно да е имало и друга традиция — съобщенията за предходния починал владетел да са били написвани на пергамент и на тази основа да е бил воден родовият летопис на хановете на държавно равнище. За нас втората възможност има много по-голямо предимство от първата.

Именникът като летопис (и в двата случая — на каменни колони или на пергамент) е бил воден на гръцки език. Това се доказва от традицията — всички каменни надписи са водени на гръцки език (изключение — един инвентарен надпис на прабългарски език с гръцки букви) — [9], с. 186—189. Именникът не може да е бил воден на прабългарски език с гръцки букви, защото някои старобългарски изрази в него са превод на гръцки изрази. За водене на Именника на прабългарски език с руническа азбука изобщо и не може да става дума.

Именникът като летопис на гръцки език е бил преведен през X в. във връзка със създаването на старобългарска книжнина със светски и религиозен характер по повод на покръстването.

Разглеждането на Именника като сложна система от подсистеми — съобщения, изисква: въз основа на единичния елемент твирем (IX месец) да се възстанови пропуснато съобщение за един

Неизвестен хан след Тервел като негов пряк наследник (вж. □ 351); въз основа на непълното съобщение за Неизвестния хан да се възстанови пропуснатото име на този владетел (вж. □ 363); въз основа на празното хронологично място между съобщението за Телец и съобщението за Умар да се възстанови съобщението за хан Сабин (вж. □ 460). Тези липсващи данни от съобщения или цяло липсващо съобщение се обясняват така: преписвачът - преводач на Именника не е могъл да разчете неясни места от текста (като надпис на каменна колона или на пергамент). Затова той е изпуснал нечетливите думи и текстът между съобщенията за Тервел и за Неизвестния хан е непълен и дава възможност за различни разчленявания и тълкувания. Специално съобщението за Сабин може и съзнателно да е пропуснато, доколкото към този хан преводачът е имал отрицателно отношение поради провизантийската му политика (доказана в исторически план). Посочените допуснати пропуски при превеждането и преписването са в полза на първата теза — Именникът е съществувал като летописен документ преди IX и X в. и е бил преведен през това време от гръцки на старобългарски. При втората теза (Именникът е съставен през IX или X в.) тези пропуски в текста трудно могат да бъдат обяснени.

■ 38. Второто становище и неговите разновидности могат да бъдат обобщени във втора теза за създаването на Именника с уточнения и допълнения от наша страна.

Именникът не се състои от две части, втората не е последователност от прибавяни едно след друго съобщения за съответния хан. Той е летописен документ, има единна редакция — съставен е и е написан наведнъж.

Съставен е по писмени извори — различни документи на държавно равнище, летописни съобщения и други неизвестни източници. Тези писмени извори са били на гръцки език и са били преведени на старобългарски. От тях са извлечени данни и е написан на старобългарски език през IX или X в.

Създаването на Именника като единен летопис през IX или X в. наложително изисква да се допусне, че той е имал и следваща част със съобщения за хановете след Умар (от Токту до Борис или Симеон). Съставителят не би могъл да премълчи Крум и Омуртаг — владетели, свързани с военния и строителния възход на България, за които е имало достатъчно летописни документи. В такъв случай може да се допусне, че тази втора част от Именника е загубена и затова съставителят на сборника „Елински и римски летописец" е вмъкнал само първата част. Това предполага от своя страна съставителят на Именника и съставителят на сборника да са били две различни личности (съществува и възможност Именникът в познатия ни вид да е бил вмъкнат в сборника по-късно от негови преписвачи). Основанията за тези предположения могат да бъдат обобщени така: достигналата до нас част от Именника е била написана на една пергаментна страница с възможност да се съберат на нея средно 25 реда, т. е. текстът от

Авитохол до Умар (13 владетели с допълнителна информация). Съобщенията за следващите владетели (девет от Токту до Борис с възможна допълнителна информация) са били написани на втора пергаментна страница, която е била изгубена. Тази теза може да обясни неразгаданото досега внезапно прекъсване на Именника.

Възможността Именникът да бъде единен летописен документ се предопределя от: еднаквата постройка на всяко съобщение по определен модел от четири елемента — лично име, година на управление, род на владетеля, годината на възкачването му; намесата на съставителя към фактите на съобщението — сумираното управление за петимата князе, управлявали 515 г. оттатък Дунава с остригани глави, спрямо управлението на Исперих отсам Дунава, коментарът към съобщението за Кормисош „Този княз измени рода Дулов, сиреч Вихтун", коментарът към съобщението за Телец „И този вместо друг"; отношението към Сабин — пропуснато е или не е съставено съобщение за този хан по определени съображения.

Личните имена на хановете и názванията на цикловите години и месеците са в очевидно славянизиран (старобългаризиран) вид. Фонетичните различия между изходните прабългарски форми и познатите ни славянизирани форми в едни случаи предполагат гръцко фонетично посредничество, в други го поставят под съмнение. Така например предполаганото прабългарско * Курмъш се предава на гръцки чрез формата * Кормесиос, която от своя страна е славянизирана — Кормисош. Същевременно съгласните *ч, ш* във форми, като шегор, вечем, читем, изискват двойно тълкуване — или изключено гръцко посредничество (съгласните *ч, ш* са общи за прабългарски и старобългарски); или, че гръцкото посредничество („сегор" спрямо сигор от Чаталарския надпис, „вецем", „цитем") е отстранено — при превода гръцки звучащите прабългарски думи са заменени със славянизираните прабългарски думи шегор, вечем, читем. Славянизираният вид на личните и родовите имена и названията на годините и месеците е в подкрепа на тезата за единна редакция на Именника.

Новото хронологизиране на хановете по годините на управление и годината на възкачването разкрива Именника като единна цялостна хронологична система. Тя е изчислявана при наличието на събрани хронологични данни: годините на управление са отброявани от година на възкачване на даден хан до годината на възкачване на неговия наследник. При това отброяване обаче принципът включена година на възкачване на дадения хан и изключена година на възкачване на наследника му не винаги е спазен (вж. ☐ 517). Този факт недвусмислено говори, че годините на управление са изчислявани при вече скициран Именник като единна редакция. Ако всяко съобщение е било правено след смъртта на съответния хан и издълбавано на каменната колона като продължение на летописа, то едва ли би било допуснато намаляване или увеличаване с една година на управлението на

даден владетел спрямо наследилия го. Точността за управлението на предходния владетел би била задължителна.
Отделни изследователи (в стремежа си да се придържат към фактите) приемат (според принципа terminus post quem), че Именникът е прекъснат или е съставен непосредствено след последния владетел Умар, управлявал 40 дни през годината дилом тутом (765 г., IV—V месец). От чисто формално-документална страна този извод е безупречен, но той може да бъде поставен под съмнение чрез следните съображения: хан Токту сваля чрез преврат своя предшественик хан Умар, който е поставен на власт от избягалия във Византия хан Сабин (вж. ☐ 462). Едва ли Токту веднага е наредил да се издяла върху каменната колона или пък да се впише в пергамента (родовия летопис) съобщението за неговия предшественик и враг при положение, че срещу него е предприел голям поход по суша и море император Константин като покровител на Сабин и Умар (вж. ☐ 496). Едва ли в това десетилетие на вътрешни размирици (от 760 до 770 г. са убити четирима ханове, един хан е беглец) ще се заеме летописец да съставя Именника. Ако е бил съставен по времето на хан Телериг (767—777), то тогава защо не са отразени неговите предходници Паган и Токту като наследници на Умар. Тези логически основания не са в полза на първата теза и подкрепят втората.

■ 39. И двете изложени тези за създаването на Именника имат предимства и слаби страни. Могат да бъдат приведени още много съображения в полза на или против едната или другата теза. Доводите на първата теза са логически предположения, някои от тях с косвена подкрепа по аналогия. Доводите на втората теза са също логически предположения, но някои от тях произтичат от самата същност на Именника като текстова и хронологична система. Трудно е да се даде предимство или да се възприеме изцяло една от двете тези. В този етап на изследване създаването на Именника се въздържаме да изкажем предпочитания към една от двете тези.

ОБЗОР НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ ИМЕННИКА

■ 40. Вече над 120 г. филолози, езиковеди, историци, културолози (специалисти и неспециалисти) изследват Именника на българските ханове. На тази тема са написани книги, монографии, десетки статии. Обзор на публикациите за даден период са направени от Й. Микола (1914), Г. Фехер (1926), О. Прицак (1955), Ив. Богданов (1981) в техни монографии като основни изследвания върху Именника. Въз основа на тези обзори и на допълнителни данни ще разпределим изследванията в три периода (от 1866 до 1988 г.):
Първи — от 1866 до 1913 г. През този период изследователите се опитват да разкрият тайната на прабългарските изрази. Изказват неверни и верни догадки. В. Радлов приема, че те означават числа, чрез които се посочва възрастта на съответния хан;

Й. Маркварт смята, че не са числа, а девизи на владетелите; Х. Вамбери прави догадката, че те означават рождената дата по някакъв старотюркски цикъл, използван от днешните киргизи и узбеки; Дж. Бъри твърди, че това са числа от 60-годишен календарен цикъл.

Втори — от 1913 до 1955 г. През 1913 г. Й. Микола (фински славист) успява за пръв път да разгадае тайната на Именника — прабългарските изрази се разчленяват на две части: първа — думата с название на животно и е означение на циклова година от прабългарския 12-годишен календар; втора — думата е числително редно и с означение на поредния месец на цикловата година. Въз основа на откритието на Й. Микола се правят опити да се възстанови хронологичната система на прабългарския календар. Всеки изследовател създава собствена система и въз основа на нея хронологизира владетелите от Именника. Най-важни в тази насока са опитите на В. Златарски и Г. Фехер.

Трети — от 1955 до 1988 г. През 1955 г. О. Прицак публикува първото основно изследване на Именника. Ето някои основни моменти от съдържанието на монографията: I. Увод — Палеографски особености на староруските кирилски ръкописи от XV—XVI в.; Досегашни изследвачи на Именника; Хипотезите на В. Златарски и Г. Фехер за особени ери на прабългарите; Хронологична система на прабългарите; II. Първа част на Именника — Исторически и хронологически проблеми; Езиков материал; III. Втора част на Именника — Исторически и хронологически проблеми; Езиков материал; IV. Езикът на прабългарите — [102], с. 5—8. През този период излиза и изследването на Ив. Богданов „Именникът на българските ханове" със съдържание: текст, превод, ръкописи и издания, произход и поява, съдържание, език, тълкувания, хронология, значение; приложения — [11], с. 123. Публикувани са и десетки статии върху проблеми на Именника от Ив. Дуйчев, В. Бешевлиев, Ив. Венедиков, Е. Георгиев, П. Добрев, А. Стойнев, Й. Вълчев и др. Проблеми на Именника са поставени и в изследвания на историци в техни книги и исторически списания: В. Гюзелев, П. Петров, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Б. Примов и др. Отделно по повод на Именника са публикувани книги и статии за същността на прабългарската летобройна система от десетина автори — [90]. Тези публикации предлагат нови опити за възстановяване на прабългарската хронологична система, дава се хронологизация на хановете, тълкуват се неясни места и изрази от Именника и др., правят се изводи за владетели и събития с оглед на приети датировки по Именника и по хронистите.

Надяваме се, че предложеният от нас труд „Именник на българските ханове. Ново тълкуване", след като обобщи и реши някои от проблемите на Именника, ще постави началото на нов етап в изследването на този изключителен летопис.

ПРОБЛЕМИ НА ТЕКСТА НА ИМЕННИКА И ЗАДАЧИ НА НЕГОВОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

■ 41. Обзорът на публикациите (монографии, статии, бележки) върху Именника като писмен паметник на българската история и старобългарската литрература от откриването му до днес (1866—1988) показва, че той е изследван от всички възможни страни. В тези изследвания са поставени различни проблеми по тълкуването на текста, на съдържанието му, на хронологизацията на владетелите, на същността на прабългарския календар като летобройна система и др. Единични проблеми са решени пълно или частично, но повечето от предложените тълкувания и изводи при задълбочен анализ се оказват недостоверни, неправилни, погрешни. В крайна сметка проблемите на Именника като цяло не са решени в досегашните монографии и статии. Въз основа на досега разгледаните различни страни на Именника ще поставим основните аспекти на тълкуване и произтичащите от тях частни задачи за решаване, които са стояли пред изследователите му (вкл. и пред нас):

1. Преписите на Именника в рамките на сборниците и сборната книга: а) описание на съдържанието на трите сборника — включени текстове като произведения на старобългарската, среднобългарската и староруската литература — автори, преводи, съставители, хронология; б) описание на сборната книга (компилацията) „Елински и римски летописец“ и Именника (трите му преписа) като част от съдържанието ѝ — връзката между съдържанието на Именника и на другите текстове (летописи на владетели); в) Именникът на българските ханове като летописен паметник и литературно произведение — оригинали, преписи, преводи, съставители, хронология.

Коментар. Именникът в тази насока досега не е изследван напълно и няма единство в тълкуването на трите преписа. Кратки разработки са направени от отделни автори (Й. Микола, О. Прицак, Ив. Богданов и др.). Задачата е да се направи цялостно изследване (пълно описание) на оригиналите на сборниците, на сборната книга в съответните библиотеки в Съветския съюз с оглед на включените текстове като литературни произведения. Трябва да подчертаем, че тази задача не влиза в целите на нашето изследване.

2. Палеографски особености на трите преписа на Именника в тяхната руска редакция: а) изследване на шрифта и на правописните (фонетично-графичните) особености на текста в съпоставителен план (между трите преписа) и в сравнителен план със старобългарски и среднобългарски шрифтове и правописни особености; б) изследване употребата на диакретичните знаци (съкращения, ударения и др.) и на пунктуационните знаци в съпоставителен и в сравнителен план.

Коментар. В тази насока Именникът е проучван от О. Прицак и Ст. Стоянов, но тези изследвания са непълни. Задачата е да се направи пълно описание на палеографските особености на трите

преписа на Именника в съпоставителен и сравнителен план въз основа на оригиналите им в библиотеките в Съветския съюз (вкл. да се издадат и нови факсимилета). Тези задачи в тяхното основно решаване също не са пряка цел на нашето изследване (затова само са поставени в уводната част).

3. Езикови особености на трите преписа на Именника в тяхната руска редакция спрямо старобългарския първообраз на Именника: а) определяне на словоформите в техния фонетично-морфологичен вид; б) възприемане на основна форма на прабългарската дума спрямо погрешно написаните фонетични варианти; в) възприемане на общи синтактични конструкции спрямо отклоненията от тях.

Коментар. Именникът в тази насока не е изследван в пълнота. Не са изяснени добре различията между словоформите в старобългарския им вид и в руската им редакция. Не са изяснени причините за допуснатите буквени грешки. Необходимо е да се направи пълно описание на словоформите, на прабългарските думи, на синтактичните конструкции с оглед на различията в трите преписа в сравнение със старобългарски; да се възстанови текстът на Именника в единен морфологично-лексикален и синтактичен вид на старобългарска основа. Тези задачи в пълното им решаване не са пряка цел на нашето изследване.

4. Текстологични особености на трите преписа в тяхната руска редакция спрямо старобългарския първообраз на Именника: а) разчленяване на текста на съобщения, изречения, изрази, отделни думи и числа; б) тълкуване на неясните места в текста — старобългарски и прабългарски изрази.

Коментар. Именникът в тази насока е изследван от почти всички автори. Повечето от старобългарските изрази и цифрови означения и от прабългарските изрази са поначало общоприето разтълкувани и преведени. Има обаче и такива, които са били тълкувани погрешно, дори текстът е „поправян, разместван, допълван“ — напр. от Й. Микола, Й. Маркварт, Дж. Бъри. Част от тях са тълкувани отново или правилно обяснени от О. Прицак, С. Стоянов и др. Трябва: а) да се възприеме уточнен старобългарски текст (в текстологично, синтактично, лексикално, морфологично, правописно, графично и фонетично отношение) и точен дословен и свободен превод с оглед на бъдещи издания на Именника; б) да се преведе старобългарският текст на гръцки език (с особеностите на византийски паметници и хроники от VIII—X в.), за да се търси общност в изразите (старобългарският израз като калкиран (буквален) превод на съответния гръцки израз). Тези задачи в пълното им решаване не са пряка цел на нашето изследване, но е предложен старобългарски текст и дословен и свободен превод, направени са сравнения на старобългарски и гръцки изрази и цялостен превод на текста от старобългарски на гръцки.

5. Етимологично тълкуване на прабългарските лични и родови имена, названия на животни и названия на числителни редни:

а) установяване произхода на личните и родовите имена като старотюркски думи или заемки от староиранско потекло; б) установяване на названията на животните като алтайски по произход или като заемки от староирански езици; в) установяване на числителните редни като производни от числителните бройни на старотюркска основа.

Коментар. В тази насока Именникът е изследван от почти всички автори. Целта е била да се установят названията на животните, на числителните редни като означения на датиращите календарни изрази — циклова година и месец. Пръв Й. Микола прави сполучлив опит да разтълкува календарните изрази. Но някои от тях (верениалем, текучитемтвирем, именшегоралем) не са обяснени правилно и от него. Едва по-късно тези изрази постепенно са разтълкувани (от О. Прицак, от нас). Има опити обаче вече правилно обяснени прабългарски думи да бъдат повторно тълкувани на погрешна основа. Необходимо е: а) да се съотнесат названията на животните и на месеците от прабългарския календар към съответните названия на другите 12-годишни циклови календари (старотюркски, старомонголски, китайски и пр.); б) да се изследват прабългарските думи (названия на животни и месеци, лични имена на ханове, родови имена) в широк етимологичен план — привеждане на родствени думи на старотюркска и алтайска основа, привеждане на съответствия от ирански и други езици при установено заемане. Тези задачи са една от целите на нашето изследване — те са решавани в хода на изложението. Само точното установяване на названията на животните като названия на цикловите години и на числителните редни като названия на месеците дава възможност за правилно тълкуване на датиращите изрази и за възстановяване на прабългарската летобройна система. Специално етимологичното обяснение на личните и родовите имена (доказването им като старотюркски или староирански по произход) няма пряко отношение към разгадаването на хронологизацията на хановете, затова този въпрос не е разработен в нашия труд (с изключение на името Авитохол). То обаче стои пред нас като бъдеща задача с оглед доказването на прабългарско-староиранските племенни, географски и културно-исторически връзки.

6. Възстановяване на прабългарските начални форми въз основа на засвидетелстваните славянизирани форми в текста на Именника: а) установяване на звуковите съотношения между славянизираните и предадените чрез гръцки едни и същи прабългарски думи с оглед на прабългарската фонетика; б) възстановяване на прабългарските гласни и съгласни звукове с оглед на старотюркската и алтайската фонетика.

Коментар. Именникът в тази насока е изследван предимно от О. Прицак и други чужди езиковеди. Необходимо е въз основа на фонетичния материал (прабългарските думи от Именника, от други писмени паметници и от диалектите) да се възстанови прабългарската звукова система на фонемно равнище. Тази задача

не е цел на нашето изследване. Но тя стои пред нас с оглед изследването на езика на прабългарите (засвидетелстваните остатъци пряко и чрез прабългарските заемки в унгарския език).

7. Възстановяване на прабългарската летобройна система: а) възприемане на названията на цикловите години и на месеците в краен уточнен вид; б) сравнителен анализ на прабългарския календар като 12-годишен цикъл с други циклови календари; в) разкриване на астрономичната същност на прабългарския календар, като лунен, слънчев, лунно-слънчев — продължителност на годината, на месеца, наличие или липса на високосни години и допълнителен изравнителен месец в рамките на 19-годишния цикъл; г) създаване на теория за същността на прабългарския календар със съответните възприети начини за приравняване към съвременния григориански календар.

Коментар. В тази насока са създадени различни теории за прабългарския календар, като лунен, лунно-слънчев, слънчев със съответните начини за приравняване към григорианския календар. Теориите за лунен (на В. Златарски и Дж. Бъри) и за слънчев календар (на Й. Вълчев) са неправилни. Теориите за лунно-слънчев календар с изключване на връзката с китайския календар също са погрешни (Г. Фехер). Правилни са само постановките за прабългарски лунно-слънчев календар в неговата свързаност с китайския 12-годишен цикъл като част от 60-годишния цикъл. Опитите да бъде доказан прабългарският календар като 60-годишен циклов календар са безпочвени (В. Бъчваров). Трябва да се възстанови прабългарската летобройна система като 12-годишен лунно-слънчев календар въз основа на подобните календари (старотюркски, китайски и др.) със съответните еднакви за тези календари приравнителни таблици спрямо григорианския календар; да се докаже неправилността на всички други теории. Тези две задачи са изходната основна цел на нашето изследване и са разработени в частите „Прабългарският и григорианският календар", „Опити за възстановяване на изчислителната система на прабългарския календар". Без решаването им не могат да се хронологизират правилно българските владетели по датиращите изрази от Именника. Има и други проблеми при изследването на прабългарския календар: пряка или косвена е връзката му със старотюркския и китайския календар; първичен или вторичен е по произход спрямо тях; зает ли е от тези календари или те са заети от него; пълно разкриване на астрономичната и астрологичната му същност; доколко е свързан с битовите сезонни календари. Част от тях са бегло засегнати. Пълният отговор е свързан с ново изследване — „Прабългарският 12-годишен лунно-слънчев календар".

8. Хронологизиране на владетелите по посочените за тях датиращи изрази на възкачването им въз основа на прабългарския календар като летобройна система чрез съответната приравнителна таблица към григорианския календар: а) хронологизиране на хановете по прабългарския календар като лунен; б) хронологи-

зиране на хановете по прабългарския календар като лунно-слънчев; в) хронологизиране на хановете по прабългарския календар като слънчев.

Коментар. Владетелите от Именника са хронологизирани по всяка една от теориите за прабългарския календар. Правилното или погрешното хронологизиране на даден хан зависи от: използваната прабългарска летобройна система (създадена по налични данни или изцяло измислена от автора; възприета като обективно съществуваща с приравнителна таблица обща за старотюркския, китайския и прабългарския календар); избирането на една от възможните григориански години като съответствие на дадена прабългарска циклова година (напр. хан Тервел е поел властта през теку (овен)-година, на която за съответния исторически период отговарят григорианските години 671, 683, 695, 707, 719). На тази основа хронологизациите на хановете от В. Златарски, Г. Фехер, Ив. Богданов, Ив. Венедиков, Й. Вълчев са изцяло погрешни, на Й. Микола и В. Бъчваров — почти изцяло, на О. Прицак — само при отделни владетели. Редица автори (предимно историци) възприемат неправилните хронологизирания на В. Златарски. Необходимо е да се датират хановете въз основа на лунно-слънчевия 12-годишен циклов календар по общата за неговите варианти (прабългарски, старотюркски, китайски) приравнителна таблица спрямо григорианския календар; да се докаже неправилността на хронологизиранията по същата приравнителна таблица поради погрешното избиране на григорианска година, несъответна на възкачването на даден хан като историческо събитие; да се докаже неправилността на хронологизациите по другите преднамерено създадени (измислени) прабългарски летобройни системи. Тези задачи са основната цел на нашето изследване и са разработени в третия раздел „Хронологизиране на българските ханове".

9. Свързване на хронологизираното управление на владетеля (по годините на управление и по годината на възкачване) с датирани и недатирани исторически събития от съответния период, отразени в хроники и надписи: а) свързване на хронологизираното управление с датирано или недатирано възкачване (смърт) на владетеля; б) свързване на хронологизираното управление с датирани или недатирани събития (пряко или косвено отнасящи се за владетеля).

Коментар. В тази насока изследователите отчитат различни съотношения между хронологизираното управление и сведенията за владетеля (възкачване, смърт, събития). Ето някои от тях: погрешно хронологизираното управление не се съгласува с достоверните сведения от хроники и надписи (в такъв случай те биват обявявани за недостоверни, не се вземат под внимание или биват превратно тълкувани); погрешно хронологизираното управление явно противоречи или се разминава с общоприети и доказани тълкувания на датирани по хронисти исторически събития, но за съответния автор това е „без значение"; недатираните точно

сведения на хронисти за владетели и събития се датират чрез погрешно хронологизираното управление. Необходимо е въз основа на правилното хронологизиране на даден хан по правилна летобройна система да се обяснят недатираните събития и сведения за владетеля. Правилното хронологизиране на владетеля в почти всички случаи съвпада с точните или приблизителните датирания и свързаните с него събития. При различия са възможни две положения: посочената от хрониста година за даден владетел не е година на възкачването му, а е една от годините на управлението му; посочената датираща година (по византийската летобройна система — от сътворението на света и по индиктиони, ползвана от хронистите Теофан и Никифор) е неправилно съотнесена към хронологизирания владетел поради погрешното тълкуване или ползване на превода (контекстът с датировката е откъснат от цялостния текст). Тази задача също е основна цел на нашето изследване и е разработена в третия раздел „Хронологизиране на българските ханове".

10. Възприемане на обща хронологизация на всички ханове въз основа на отделното хронологизиране на всеки един от тях в тяхната последователност и съотнесеност към съответните исторически събития: а) възприемане на хронологизация, изцяло обвързана с историческите събития; б) възприемане на хронологизация, частично или изобщо необвързана с историческите събития. *Коментар.* В тази насока всеки изследовател предлага своя хронологизация на хановете — посочват се годината на възкачването, годината на смъртта, годините на управление. Поради погрешна летобройна изчислителна система или погрешно използване на правилната летобройна система всички изследователи допускат да има или намират грешки в данните на Именника — поправят посочените години на управление (намаляват ги, увеличават ги, обявяват ги за години на живот, защото не съвпадат с изчисленията им или защото не могат да ги обяснят); поправят датиращите календарни изрази (неправилно ги разчленяват, неправилно ги тълкуват като названия на животни или месеци) и на тази основа хронологизират даден хан; при разтълкуването на неясните датиращи изрази преместват срички и думи, образуват нови думи и имена, обявяват прабългарски думи за славянски и на тази основа нанасят поправки в текста — разместват реда на хановете, заличават наличен хан или вмъкват „нов" хан, отъждествяват един хан с друг, допускат „незаети" години между двама последователни ханове; за отделни ханове възприемат годината на възкачването като година на „раждането" му, а за година на възкачването му вземат годината на възкачване на следващия хан, за него пък се налага да вземат годината на възкачване на по-следващия. Изобщо в името на своята теза, теория, летобройна система всеки един от изследователите е нанесъл от една до няколко (дори десетина) поправки в Именника. Тъкмо тези толкова много взаимно изключващи се хронологизации на хановете (заедно с „поправките") обезличиха Именника като ле-

тописен паметник с национално значение за нашата история от V до VIII в. Затова историците или го пренебрегват (хронологизират хановете и събитията само по оскъдните данни от хронистите), или възприемат хронологизацията на В. Златарски със съзнанието за нейната погрешност. Необходимо е да се направи нова хронологизация на българските владетели от Именника въз основа на правилното разтълкуване на вложените в него датиращи данни. Това изисква обаче да бъдат разгадани и необяснените досега от никого привидно противоречиви данни за годините на управление на Аспарух и Неизвестния хан, за цикловата година на възкачване на Аспарух (погрешно смятана за вълк-година вместо за дракон-година). Без това разгадаване съотношенията между посочените години на управление на даден хан и действителното му управление във времето (между предходния и следходния хан) не могат да бъдат съгласувани, без това разгадаване сборът от годините на управление не отговаря на сбора от действително изтеклите години от първия до последния хан (от Авитохол до Умар). Тъкмо тази основна задача и други, произтичащи от нея, са намерили решение в заключението „Изводи за Именника на българските ханове“.

Втори раздел

ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР КАТО ХРОНОЛОГИЧНА СИСТЕМА

ЧАСТ ПЪРВА. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

СЪЩНОСТ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ 12-ГОДИШЕН ЖИВОТИНСКИ ЦИКЪЛ

■ 42. Прабългарският календар по същество е разновидност на 12-годишния животински цикъл. Събитието (възкачване на хан, завършване на строеж, покръстването на България) е датирано чрез два елемента: година — представена чрез названието на животно, и месец — представен чрез числително редно (напр. дилом твирем — змия-година, IX месец; шегор вечем — вол-година, III месец). От Именника, от Чаталарския надпис на Омуртаг и от приписката на Тудор Докс могат да се извлекат следните датировки: дилом твирем, дохс твирем, шегор вечем, верени алем, теку читем, дван шехтем, тох алтом, шегор твирем, имен алем, сомор алтом, дилом тутом, сигор елем, етх бехти. Дванадесетте години на животинския цикъл следват по точно установен ред. Този ред е един и същ с реда на старотюркския, старомонголския, китайския календар и други техни разновидности. Дванадесетте месеца в тяхната поредност от I до XII носят в тези календари съответните названия на числителните редни.

НАЗВАНИЯТА НА ГОДИНИТЕ В ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 43. В датировките от трите паметника (Именник — □ 15; Чаталарски надпис — □ 115; приписка — □ 114) са засвидетелствани следните названия на цикловите години от прабългарския календар:

I сомор — мишка	V верени — дракон	IX (липсва) — маймуна
II шегор — вол	VI дилом — змия	X тох — кокошка
III (липсва) — тигър	VII имен — кон	XI етх — куче
IV дван — заек	VIII теку — овен	XII дохс — свиня

Така изброените названия на цикловите години в отделни случаи се различават от общоприетите досега. От наша страна са доказани следните нови положения: а) III поредна година (на тигъра) не е засвидетелствана — названието ѝ може да се възстанови като барс-година. Тя е погрешно назована като (вер или верени) вълк-година (вж. □ 293); б) V поредна година (на дракона) е за-

свидетелствувана чрез названието верени със значение дракон, змей; в) названието на VII поредна година (на коня) е уточнено като имен 'кон' (вж. □ 430); г) названието на VIII поредна година (на овена) е уточнено като теку 'овен' (вж. □ 327—328); д) названието на IV поредна година (на заека) е уточнено като дван вместо дванш (вж. □ 353). Тези предварителни разяснения даваме, защото ще използваме изменените названия в следващото изложение.

■ 44. Названията на животните в 60-годишните циклови календари (китайски, виетнамски, японски, корейски и др.) и в 12-годишните циклови календари (прабългарски, старотюркски и тюркски, старомонголски и монголски, тунгузо-манджурски и др.) като понятия са единни с различия във вида и пола на животното:

I мишка, плъх	VII кон
II крава, вол, бик	VIII овца, овен
III тигър	IX маймуна
IV заек	X кокошка, петел
V дракон, гущер, крокодил	XI куче
VI змия	XII свиня, глиган

Първите думи са характерни само за китайския календар и за застите от него календари; вторите и третите (наред с първите) думи са характерни за другите календари. Тези названия на животните като понятия са преведени от един език в друг. В случай че животното е митологично или екзотично, съответната дума се заема (напр. дракон-година в тюркските и монголските календари носи китайското название във фонетично приобщен вид). Съотношението между названията на животните в отделните календари може да послужи за сравнения на езикова основа с оглед на произхода, заемането и презаемането на календарите (вж. □ 74—93).

■ 45. За произхода на названията на животните като понятия (в съответния език) има две теории: названията на животните са взети от фауната на даден географски ареал във връзка със сезонните селскостопански дейности (подобна теория поддържа у нас Й. Вълчев); названията на животните са с астрономичен произход — това са названията на съзвездията, наречени по уподобяването им със съответното животно: „Китайците отдавна са открили еклиптиката на Слънцето и подобно на много други народи от Европа до Америка различавали 12 зодиакални съзвездия, всяко от които съответствало на преместването на Слънцето по небесната сфера на 30 градуса. 12-те знака на зодиака носят названията на животните от 12-годишния животински цикъл, широко разпространен по цяла Източна Азия." — [41], с. 17. Според нас е правилна втората теория — щом един календар е система за измерване на времето на астрономична основа, то и названията на годините не могат да не бъдат астрономични понятия — имената на животните като названия на съзвездия.

НАЗВАНИЯТА НА МЕСЕЦИТЕ В ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 46. От датировките в трите паметника (Именник, надпис, приписка) са извлечени следните названия на месеците:

I — (липсва)	V — бехти	IX — твирем
II — (липсва)	VI — алтом	X — (липсва)
III — вечем	VII — читем	XI — (липсва)
IV — тутом	VIII — шехтем	XII — (липсва)

Високосната година е имала допълнителен XIII месец и той се е наричал алем, елем (това се доказва в астрономичен и етимологичен аспект — вж. □ 96, 108, 118). Според досегашното схващане алем е I месец.

Месеците в прабългарския календар са нямали специални названия. Те са били означавани с числителни редни, образувани от числителни бройни (вж. етимологичен анализ □ 95—109). В старотюркския и тюркските 12-годишни циклови календари названията на месеците също са били числителни редни, а в монголския и манджурския календар — числителни бройни. Месеците в китайския лунно-слънчев календар са били означавани с числителни редни — първи, втори, трети и т. н. Месеците във виетнамския лунно-слънчев календар също са нямали специални названия и са били означавани по същия начин — [72], с. 129, 148. Този единен начин на изразяване на месеците (чрез числителни имена), общ за алтайския (прабългарски, тюркски, монголски, тунгузо-манджурски) и за китайския календар, говори за връзката между тях. О. Прицак допуска този начин да е зает при тюркските народи от китайския календар — [102], с. 29. Тази общност (означаването на месеците с числителни имена) е едно от косвените доказателства за връзката на прабългарския (като вариант на алтайския и чрез него) с китайския календар.

■ 47. Означаването на месеците с поредността на числителните редни или бройни може да е съществувало само на управленческо (държавно) равнище и едва ли е било в широка народна употреба. Това се отнася за тюркските народи, за калмиките и бурятите (монголски народи) и за северните тунгузи. Числените названия на месеците са имали по-широка народна употреба само при якутите и киргизите — [102], с. 29. Това показва, че са били разпространени много повече народните названия на месеците от сезонния селскостопански календар. При някои народи названията на животните от 12-годишния циклов календар са били използвани и за названия на месеците. Прабългарският циклов календар също е бил ползван за държавни и книжовни нужди; доколко е бил разпространен сред народа остава неизвестно. Използването му за такива цели е повод да се предположи, че е бил зает в даден момент за държавното управление.

СЪЩНОСТ НА КИТАЙСКИЯ 60-ГОДИШЕН ЦИКЛОВ КАЛЕНДАР

ШЕСТДЕСЕТДНЕВЕН КИТАЙСКИ КАЛЕНДАР

■ 48. В древен Китай от дълбока древност е била използвана шестдесетична (шестдесеторна, шестдесетерична) циклова календарна система (М. М. — обръщаме внимание — не шестдесетгодишна!). Шестдесетичната календарна система има 3 съставни елемента:

— десетичен цикъл — 10 знака (йероглифа) със съответните названия и поредност: 1. — цзя, 2. — и, 3. — бин, 4. — дин, 5. — у, 6. — цзи, 7. — гън, 8. — син, 9. — жън, 10. — гуй. Тези названия нямат значения;

— дванадесетичен цикъл — 12 знака (йероглифа) със съответните названия и поредност: 1. — цзъ, 2. — чоу, 3. — ин, 4. — мао, 5. — чън, 6. — съ, 7. — у, 8. — уей, 9. — шън, 10. — ю, 11. — сюй, 12. — хай. Тези знаци също нямат значения, те не са названия на животни;

— шестдесетичен цикъл — 60 знака. Всеки от тях е съчетание от знак (йероглиф) от десетичния цикъл и знак (йероглиф) от дванадесетичния цикъл в тяхната поредност и повторяемост. Ето самите знаци в таблица:

1. цзя-цзъ	16. цзи-мао	31. цзя-у	46. цзи-ю
2. и-чоу	17. гън-чън	32. и-уей	47. гън-сюй
3. бин-ин	18. син-съ	33. бин-шън	48. син-хай
4. дин-мао	19. жън-у	34. дин-ю	49. жън-цзъ
5. у-чън	20. гуй-усй	35. у-сюи	50. гуй-чоу
6. цзи-съ	21. цзя-шън	36. цзи-хай	51. цзя-ин
7. гън-у	22. и-ю	37. гън-цзъ	52. и-мао
8. син-уей	23. бин-сюй	38. син-чоу	53. бин-чън
9. жън-шън	24. дин-хай	39. жън-ин	54. дин-съ
10. гуй-ю	25. у-цзъ	40. гуй-мао	55. у-у
11. цзя-сюй	26. цзи-чоу	41. цзя-чън	56. цзи-уей
12. и-хай	27. гън-ин	42. и-съ	57. гън-шън
13. бин-цзъ	28. син-мао	43. бин-у	58. син-ю
14. дин-чоу	29. жън-чън	44. дин-уей	59. жън-сюй
15. у-ин	30. гуй-съ	45. у-шън	60. гуй-хай

Шестдесетичният цикъл се е делял на шест декади (десетдневия), наричани сюн. Десетте знака са се наричали ган 'стволове', дванадесетте знака — чжи 'клони'. През V в. пр. н. е. десетте знака са били свързани с възникналата по това време теория (у син) за петте първоелемента на света (дърво, огън, земя, метал, вода), наричани и „петте стихии". Поредните нечетни знаци от десетичния цикъл са били свързани с мъжкото начало, в четните знаци — с женското начало. Ето и разпределението им:

Стихия	*Знаци* (мъжко начало)	*Знаци* (женско начало)
му 'дърво'	1. — цзя	2. — и
хо 'огън'	3. — бин	4. — дин
ту 'земя'	5. — у	6. — цзи
цзин 'метал'	7. — гън	8. — син
шуй 'вода'	9. — жън	10. — гуй

Шестдесетичният цикъл е служил за означаване на дните, затова се нарича и шестдесетдневен цикъл. Най-ранните сведения за използването му се отнасят към XIII в. пр. н. е. (в епиграфски текстове от епохата Ин): „На следващия ден цзи (№ 6) ще се извърши жертвено пиршество."; „След декада и още един ден, в деня гуй-хай стана сражение с бойни колесници." Изречението е писано в деня жън-цзъ (№ 49); като се прибавят десет дни, плюс още един ден (общо 11) се получава денят гуй-хай (№ 60). „След три декади и още един ден, в деня цзя-ин, тя роди." Изречението е писано в деня гуй-уей (№ 20), плюс три декади, плюс един ден = 31 ден се получава денят цзя-ин (№ 51). В китайска хроника от 542 г. пр. н. е. са обозначени дни: „Във втората луна, в деня гуй-хай (№ 60) вдовицата на владетеля Цзин устроила угощение..." Един от участниците в пиршеството, запитан за възрастта му, отговорил: „Аз съм малък човек и не умея да пресмятам години. Когато аз се родих, първият ден на първата луна се падна на цзя-цзъ (№ 1). Оттогава минаха 445 цзя-цзъ... Ако това е така — каза Ши Венбо (друг участник), — то старецът е на 26 700 дни." Въпросът за вътрешната логика на двете системи (десетична и дванадесетична) в рамките на шестдесетичната система е привличал отдавна вниманието на изследователите на китайската култура. Още в епохата Хан (II в. пр. н. е. — II в. от н. е.) десетте знака били наричани „небесни стволи", а дванадесетте — „земни клони". В съчинението „Юелин чжанцзюй" от тази епоха се изказва предположението, че стволите са създадени от владетелите от древността за означаване на дните, а клоните — на месеците — [47], с. 107—109, 111; [41], с. 18.

ШЕСТДЕСЕТГОДИШЕН КИТАЙСКИ КАЛЕНДАР

■ 49. През I в. от н. е. китайският шестдесетичен календар все още е бил използван със старото си предназначение — да означава дните. На границата на нашата ера този календар е бил приспособен за означаване на годините. През II в. той вече е бил използван (въстанието на „жълтите връзки" е било насрочено за I година на поредния 60-годишен цикъл — годината цзя-цзъ = 184 г.). Ван Чун (I в.) твърдял, че названията на „земните клони" (знаците на дванадесетичния цикъл) съответстват на имената на 12-те животни, символизиращи знаците на Зодиака. Това означава, че в началото на нашата ера към всеки цикличен знак „земен клон" били прибавени и названията на животните. Японският изследовател Масукити направил през 1931 г. извода: „Знаците

на 12-те клона са пиктографически изображения на мишката, бика, тигъра, заека, дракона, змията, коня, овена, маймуната, кокошката, кучето и свинята." Този извод обаче се оспорва от М. Крюков: „Начертанията на йероглифите от епохата Ин за означаване на изброените животни съвършено не съвпадат със знаците на дванадесетичния цикъл." Това означава, че названията на 12-те животни (като китайски думи) са били свързани с 12-те названия на знаците от дванадесетичния цикъл. Или с други думи, названията на животните са станали синоними на названията на цикличните знаци;

1. цзъ = шу (мишка)	5. чън = лун (дракон)	9. шън = хоу (маймуна)
2. чоу = ню (крава)	6. съ = ше (змия)	10. ю = цзи (кокошка)
3. ин = ху (тигър)	7. у = ма (кон)	11. сюй = гоу (куче)
4. мао = ту (заек)	8. уей = ян (овца)	12. хай = чжу (свиня)

По този начин 60-дневният цикличен календар е превърнат (използва се и като) в 60-годишен. Поредната година от 60-годишния цикъл освен предишното си название (съчетанието от знак на десетичния и знак на дванадесетичния цикъл) получава и допълнително означение чрез съответната година на животното:

1. цзя-цзъ = шу (мишка)	9. жън-шън = хоу (маймуна)
2. и-чоу = ню (крава)	10. гуй-ю = цзи (кокошка)
3. бин -ин = ху (тигър)	11. цзя-сюй = гоу (куче)
4. дин-мао = ту (заек)	12. и-хай = чжу (свиня)
5. у-чън = лун (дракон)	и т. н.
6. цзи-съ = ше (змия)	и т. н.
7. гън-у = ма (кон)	59. жън-сюй = гоу (куче)
8. син-уей = ян (овца)	60. гуй-хай = чжу (свиня)

Например китайската революция през 1911 г. по китайския календар е станала през годината син-хай (48. поредна година — на кокошката — от 60-годишния цикъл) и затова е наречена Синхайска революция.

Половината от знаците в китайския календар (мишка, тигър, дракон, кон, маймуна, куче) са свързани със светлото или мъжкото начало (ян), другата половина — с тъмното или женското начало (ин) — [41], с. 17. Названията на петте природни стихии са свързани и с други предмети, качества, явления от различен характер. Например цветове — дърво = зелен, огън = червен, земя = жълт, метал = бял, вода = черен (вж. по-подробно при астрологичната същност на китайския календар — □ 67). Това е давало възможност петте поредни циклови години към даден цикличен знак и неговия синоним — названието на животното, да бъдат различавани чрез цвят като допълнително обозначение.

Например години на мишката са пет точно определени поредни години от 60-годишния цикъл. За да бъдат разграничени, те са означавани чрез цветовете: 1. — година на зелената мишка; 13. — година на червената мишка; 25. — година на жълтата мишка; 37. — година на бялата мишка; 49. — година на черната мишка.

Таблица на един 60-годишен цикъл с названията на годините по китайския, корейския и японския календар заедно със знака на зодиака (животното), стихията, планетата и цвета е дадена в „Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии" — [41], с. 243—244.

СЪЩНОСТ НА БИТОВИТЕ СЕЗОННИ КАЛЕНДАРИ

■ 50. Сред азиатските народи от дълбока древност са били употребявани сезонни селскостопански календари (те са характерни за всички народи, вкл. и за славяните). Тези календари са свързани с астрономични наблюдения — зимно и лятно слънцестоене, пролетно и есенно равноденствие, фази на луната и др., и са били създавани във връзка със земеделието.

Китайски сезонен календар. Разработен през III в. пр. н. е. в Китай. Годината е била разделена на 24 сезона в зависимост от положението на Слънцето спрямо еклиптиката (кръг от небесната сфера за видимото от Земята годишно движение на Слънцето). Всеки сезон е имал съответните названия: 1. личун — начало на пролетта; 2. юйшуй — дъждовна вода; ... 9. манчжун — изкласяване на посевите; 10. сяошу — малка горещина; 11. дашу — голяма горещина; ... 23. сяохан — малки студове; 24. дахан — големи студове — [72], с. 129—131. Според други автори всяка от 12-те части на зодиака (носеща названието на животно) е била разделена на 24 сезона (цзе), които са съответствали на сезонния ритъм на природните явления (част от имената, изброени по-горе) — [41], с. 17.

Корейски сезонен календар. Около I в. от н. е. корейците имали вече вековни астрономични наблюдения, дори са отбелязани и слънчеви затъмнения. Развитието на астрономическите знания е било свързано с развитието на земеделието. За повече подробности и за названията на 24-те годишни сезона и тяхното приравняване към григорианския календар вж. [41], с. 81—83. За японския и за тибетския сезонен календар вж. [41], с. 125—127, 194—196.

Монголски сезонен календар. Годината се деляла на два основни сезона — пролетно-летен и есенно-зимен; на 12 месеца по 30 дни, като на 4 г. се прибавял допълнителен месец. Месеците се деляли на 3 декади по лунните фази със съответни названия (шинъ сар — 'новолуние' и др.), назовавали се в рамките на четирите сезона начална или първа, средна или втора, последна или трета. Освен това месеците и дните в тях се обозначавали и с числителни редни — I, II, III и т. н. Имало е названия на месеците, свързани с

ловния период от живота на монголските народи: хуби — щастлив, гани — безумен, хуук — кукувица, буга — вид елен, бага бурган — малък храсталак и др., т. е. названия, взети като особености на природата — климат, ландшафт, животински свят — [41], с. 171—172.

Няма преки данни, но може с голяма сигурност да се приеме, че прабългарите са използвали сезонен селскостопански календар подобно на тюркските и монголските народи. За това свидетелстват някои остатъци в народния български сезонен календар. Изискват се обаче специални изследвания за разграничаването им от славянския сезонен календар. Така например според нас названията Голям Сечко (януари) и Малък Сечко (февруари) с първата си дума отразяват прабългарските народни названия Голям месец и Малък месец. Самата дума месец е заменена със славянското название на януари — Сечен.

■ 51. Така разгледаните 3 вида календари (сезонен, 12-годишен, 60-годишен) трябва да бъдат разграничавани от изследователите. При употребата им обаче те са били смесвани и съответно подобрявани на астрономична основа. Обикновено са били употребявани сезонният и 12-годишният календар (тюркски народи), сезонният и 60-годишният календар (Китай, Корея, Виетнам), в отделни случаи са били употребявани и трите вида календари (напр. в Монголия през XII—XIV в.). При всички случаи основен календар е бил сезонният народен календар; 12-годишният или 60-годишният са били използвани предимно на държавно равнище. Особено 60-годишният календар е бил заеман от Китай и въвеждан официално. През XIII в. настъпват големи промени в живота на монголския народ — обединяването на монголските племена от Чингис хан и създаването на първата им държава. Едно от нововъведенията било официалното приемане на 12-годишния животински цикъл от уйгурите през 1210 г. Първият паметник на монголската историческа литература (хроника от 1240 г.) датира събитията по него: година на кокошката — 1201, на мишката — 1204, на кравата — 1205. Дванадесетгодишният монголски циклов календар имал и допълнителни особености. Годините на мишката, тигъра, дракона, коня, маймуната и кучето били мъжки (твърди), другите шест — женски (меки). Тези две групи от по 6 г. били свързани и с други понятия (щастлив — нещастен; сполучлив — несполучлив; лек — тежък) — [41], с. 171—174. В противопоставянето на „мъжки" и „женски" години личи влиянието на китайския 60-годишен циклов календар. Следователно самият уйгурски календар също е бил свързан с китайския 60-годишен циклов календар. Монголският 60-годишен циклов календар за пръв път е споменат в паметник от 1346 г. В паметниците от XVII в. той вече се среща постоянно. Всеки пет 12-годишни цикли се обединявали в един 60-годишен, наречен жар жил или орчил, или разчжун — тибетски термин. Годините от 60-годишния цикъл били означавани с петте елемента на вселената (петте стихии на китайската натурфилософия —

вж. □ 48) и съответните им цветове: модо (дърво) — син; гал (огън) — червен; шоро (земя) — жълт; тъмър (желязо) — бял; ус, усан (вода) — черен. На тази основа една и съща година (напр. 1916 г.) може да бъде означена чрез названието огън-дракон или червен дракон — [41], с. 174—176; [76], с. 842—843. Не е трудно в 60-годишния монголски цикъл да се открие 60-годишният китайски цикъл. Очевидно е късното заемане на монголския календар от китайския.

ПРОИЗХОД НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ОТ ЦЕНТРАЛНОАЗИАТСКИ ПРОИЗХОД

■ 52. Дванадесетгодишният циклов животински календар е разпространен сред алтайските народи — тюрки, монголи, тунгузоманджури. Един от неговите варианти е и прабългарският календар. Въпросът за произхода на 12-годишния животински цикъл все още не е решен. Едно от мненията е, че той е създаден от тюрките (вкл. и техните прадеди). В този смисъл той има южен произход — тюрките са южна част от алтайските народи (поддръжници: Е. Шаван — 1906 г.; Б. Лауфер — 1907 г.). Други автори разбират тази постановка в по-разширен вид — цикълът не е създаден от западноазиатската астрономия; родината му трябва да се търси в Централна Азия. Хуните са се заселили през 48 г. в китайската провинция Шън-си и може би китайците са го заели от тях (поддръжник: А. Габен — 1952 г.). Тюркско-монголската летобройна система е възникнала в Централна Азия около началото на нашата ера и по-нататък се разпространила сред повечето тюркски и монголски народи, в Иран, Афганистан, Тибет, Китай, Япония, Корея, Индокитай — [77], с. 630. В тази теория обаче не се изяснява кой е този централноазиатски източник, как е възникнал именно през I в. от н. е., съществувал ли е преди това и т. н.

■ 53. Употребата на 12-годишния циклов календар е засвидетелствана за пръв път у тюрките (китайски — тю-кюе) през 584 г. П. Будберг намира за вероятно този календар да е съществувал при хуните (хун-ну) и през III в. О. Прицак обобщава: първоначално (вкл. и периода VII—VIII в.) в цялата европейска степ една и съща година е била наричана с названието на едно и също животно — [102], с. 27. В полза на алтайския произход на 12-годишния цикъл говорят и две сведения — цитат от изчезнал труд от VII в. (предаден в китайска география от X в.) ни осведомява, че китайците през VII в. са възприемали като любопитен факт употребата на 12-годишния цикъл за календарни цели от жителите (тюрки, согди?) на област между Самарканд и Бухара; същото китайско схващане е изказано и при представянето на календара на „истинските“ киргизи — [102], с. 26. От това може да се съди, че китайците не са познавали 12-годишния жи

вотински цикъл като летобройна система извън 60-годишния цикъл.

■ 54. Въз основа на всичко това може да се направи изводът: прабългарският календар произхожда от алтайския календар като централноазиатски и е негов вариант подобно на хунския, тюркския, монголския, тунгузо-манджурския. Китайците заемат названията на 12-те животни през I в. от народа хун-ну (хуни, прабългари, тюрки и др.) и ги използват като синоними на названията на дванадесетичния китайски цикъл. Възможността прабългарският календар да бъде по произход разновидност на алтайския (централноазиатския) календар не трябва да бъде преднамерено абсолютизирана. Някои наши изследователи твърдят, че търсеният общ източник на централноазиатския 12-годишен животински цикъл всъщност е прабългарският циклов животински календар, т. е. той е зает от хуни, тюрки, монголи, тунгузи, вкл. и от китайци. От това следва, че прабългарите като народ и прабългарският календар идват от дълбините на историята (Б. Рогев — 1974 г.; Й. Вълчев — 1986 г.).

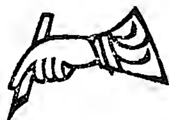

■ 55. Арабският писател Махмуд Ибн ел Хусаин ал Кашгари в своя тюркско-арабски лексикон (съставен през 1073 г.) съобщава старинна легенда за произхода на 12-годишния животински цикъл у тюркските народи. Един от техните ханове искал да узнае датата на една война, станала по-рано. При датирането ѝ се правели много грешки, затова той казал на съветниците си: „Както ние грешим при определяне на тази дата, така са грешили и нашите прадеди. Нека тогава въведем един цикъл от 12 г. съответно с броя на месеците и на знаците от зодиакалния кръг, та да правим всички датирания по вървежа на тоя цикъл". Всички се съгласили с това предложение. Тогава ханът заминал на лов, а хайката му подгонила дивеча към една голяма река. В реката се втурнали 12 различни животни в следния ред: 1. мишка — сучган, 2. вол — од, 3. тигър — барс, 4. заек — тавъшган, 5. крокодил — нек (перс. ниханг), 6. змия — йълан, 7. кон — йонд, 8. овца — кой, 9. маймуна — бичин, 10. кокошка — такагу, 11. куче — ит, 12. дива свиня, глиган — тонгуз. Тези животински имена в този ред се срещат в китайския цикъл и в циклите на други народи. От тази легенда може да се предположи: 12-годишният цикъл у тюрките не е съществувал от дълбока древност; той не е бил известен на техните прадеди и затова са правели грешки при датирания; цикълът е бил въведен по разпоредба или поръчка на хана и вероятно по чуждо влияние — [83], с. 22 — 23.

ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ОТ КИТАЙСКИ ПРОИЗХОД

■ 56. Още през 1910 г. Л. дьо Сосюр е изказал отправните положения на тезата за китайски произход на тюркския (алтайския) 12-годишен животински цикъл — [102], с. 26. Китайският 60-годишен циклов календар е сложна система, образувана чрез комбиниране на десетичен и дванадесетичен цикъл (вж. □ 48—49).

Китайската традиция води летоброенето по 60-годишния календар от 2637 г. пр. н. е., когато според преданието той бил учреден от Хуан-ди (Жълтия император), смятан за родоначалник на китайската цивилизация — [41], с. 18. Този 60-годишен календар обаче не е използвал животинските названия. Названията на 12-те животни като синоними на 12-те знака на дванадесетичния цикъл могат да бъдат проследени от I в. от н. е. Затова всички автори приемат, че преди около 2000 г. към „земните клони", т. е. към 12-те циклични знака, са били прибавени и названия на животни. Възниква въпросът — доколко названията на животните в китайския 60-годишен циклов календар могат да бъдат заети от друга календарна система. Може да се допусне, че първоизточникът е календарната система на народа хун-ну (северни и южни хуни с включени към тях прабългарски и други тюркски племена), създал номадско племенно обединение в земите на Северен Китай и Монголия (II в. пр. н. е. — II в. от н. е.). Тази теза може да се допусне, но за нея няма доказателства. Още повече, че това съседство може да бъде тълкувано и обратно — по това време народите, влизащи в племенното обединение хун-ну, са заели календара от китайците. Ван Чун (китайски автор от I в.; „Разсъждения") твърди, че названията на „земните клони" съответстват на 12-те животни, символизиращи знаците на Зодиака. Го Можо изказва предположението, че дванадесетичният цикъл на древните китайци има общи източници с гръцката система на знаците на Зодиака, които на свой ред се отнасят към по-древните астрономични представи на шумеро-акадската епоха — [47], с. 111. Окончателното оформяне на системата на китайския календар се отнася към епохата Хан — от II в. пр. н. е. до II в. от н. е. — [41], с. 16. На тази основа може да се предположи: 1) названията на животните като названия на съзвездията от Зодиака са съществували и по-рано, но при реформата на календара през I в. (шестдесетичният календар за измерване на дните е пригоден за измерване на годините) са били възприети за синоними на названията на дванадесетичния цикъл; 2) названията на животните са били заети (съответно изменени) чрез косвен досег с друга цивилизация — асиро-вавилонска, египетска, гръцка, която е използвала знаците на Зодиака. Изключването на възможността 12-годишният животински цикъл да бъде заст от централноазиатския изисква да се обоснове обратното — как алтайските народи са заели 12-годишния животински цикъл от китайците.

■ 57. В началото на нашата ера (I в.) в Китай вече е съществувал 60-годишният циклов календар, разделен на пет цикъла по 12 г.: първи поредните години са означавани с названията от 1 до 12; втори — от 13 до 24; трети — от 25 до 36; четвърти — от 37 до 48; пети — от 49 до 60 (вж. таблицата в □ 48). Тези неповтарящи се като съчетания названия на 12-те г. от един 12-годишен цикъл са били дублирани с названията на 12-те животни. „По-късно названията на цикличните знаци са се означавали само с названията на животните." — [72], с. 133. Това според нас е дове-

ло до уеднакляване на названията на петте 12-годишни цикъла. Това от своя страна прави излишен 60-годишния цикъл и започва да се използва само 12-годишният животински цикъл. Тази съкратена форма на 60-годишния цикъл повече е била използвана сред народа (60-годишният цикъл се е запазил на държавно равнище). Тъкмо съкратената форма е била заемана през II в. и след това от западните съседи на китайците — хуни, прабългари, тюрки, монголи, северни иранци (согди и др.). В някои случаи 12-годишният животински календар е презаеман — монголите са го заели едва през XIII в. от уйгурите, които са го взели от Китай. Източните и южните съседи на китайците (корейци, японци, виетнамци) са заели само пълната форма на китайския календар — 60-годишният цикъл в неговата съставеност от десетичен („небесни стволи") и дванадесетичен цикъл („земни клони") с китайските названия и преведени на съответния език названия на 12-те животни. От първите векове на нашата ера е известна в Корея и шестдесетичната система за броене на годините, месеците, дните и часовете. През средновековието знаците на дванадесетичния цикъл понякога са били заменяни с названията на животните. В Япония е бил заeт шестдесетичният китайски цикъл в пълен вид — [41], с. 81—85, 127. Китайският 60-годишен календар е бил заeт от уйгурите през VII—VIII в.

Така описаната картина на заемане на китайския 60-годишен циклов календар: в съкратена форма от неговите западни съседи (тюрки, хуни, прабългари, монголи); в пълна форма от неговите източни и южни съседи (корейци, японци, виетнамци и тибетци), е нещо реално — центърът е Китай, периферията са тези народи. Китайската цивилизация е много древна и съществува няколко хилядолетия пр. н. е. Естествено е Китай да повлияе върху тези съседни народи в културно отношение. Ето какво обобщава и Я. Тодоров: „Ако би трябвало да се приеме, че произходът на въпросния животински цикъл не трябва да се търси в Китай, ако и в тая страна цикълът е преминал отнякъде другаде, то, колкото се отнася до тюркските народи, ние бихме могли да си представим, че цикълът е преминал у тях от Китай, през Китай, посредством влияние на Китай. Ние споменахме за връзките и отношенията, в които са се намирали тюркските народи спрямо Китай. След освобождението си от китайско робство те са имали постоянни войни и разправии с Китай, водели са търговия и обмяна с китайците в мирни времена и т. н. При тая близост и взаимни отношения предимство в културно влияние е имала китайската цивилизация, от която както тюркските народи, така и другите околни народи в Азия са научили много нещо в областта на летоброене, календарни системи, астрономия, астрология и пр." — [83], с. 38,

■ 58. Въз основа на всички данни за 12-годишния циклов източноазиатски животински календар може да се обобщи следното предположение за произхода на прабългарския 12-годишен лунно-слънчев календар — прабългарският календар има типологич-

на връзка със старотюркския и китайския календар — известните датировки на исторически събития по трите календара се приравняват към григорианския календар по една и съща приравнителна таблица: датирано събитие по единия календар отговаря на датировките по другите два календара (вж. □ 123, 129). Прабългарският, старотюркският и старомонголският календар като цикъл от 12 г. са заети от китайския календар в различно време съобразно с досега на тези народи с Китайската империя и цивилизация — това се доказва от еднаквостта на названията на животните като понятия. Като превод на тези понятия прабългарските названия на животните имат по-голяма връзка със старотюркските и по-малка със старомонголските (вж. □ 73). Доколкото прабългарите (отчасти и старотюрките) са били в контакт или са претопили староирански племена (согди, алани), трябва да се предполага влияние на 12-годишния согдийски календар, изразено чрез названията верени 'дракон' и * бичин 'маймуна' (вж. □ 86, 90). Китайският календар не може да бъде зает от прабългарския. При досега си с Китайската империя преди и след новата ера хуните (вкл. и прабългарите в техния племенен състав) не са имали цивилизация в смисъл на китайската — държавна традиция (династии, императори), култура (писменост, наука, математика, астрономия), центрове на тази култура (градове, строежи).

ТЕОРИИ ЗА ПРОИЗХОДА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 59. Двете възможни теории (12-годишният животински цикъл е от централноазиатски или от китайски произход) са послужили за създаване на различни тези конкретно за произхода на прабългарския календар. Ето някои от тях:

■ 60. Според Г. Фехер между прабългарското и старотюркското летоброене има разлика. Той я обяснява по следния начин.

Прабългарите като съседи на китайците в древна епоха са заели китайското летоброене в негова по-стара степен на състояние (недоразвита още форма спрямо къснокитайската му разновидност).

Старотюрките (свързани с орхонската руническа писменост) са заели китайското летоброене през VII—VIII в. в негова късна, развита форма. Григорианската — 731 г. (като датировка), по старотюркския и по китайския календар е една и съща циклова година — годината на овцата като VIII поредна от 12-годишния цикъл.

Различното време на заемане на китайското летоброене довежда до различие между прабългарския и старотюркския календар, т. е. народите, заимствали китайския календар през различно време, са го заели в различни степени от неговото развитие — [86], с. 267.

■ 61. Л. Базен в защитена докторска дисертация (1974) обосновава тезата, че лунно-слънчевият календар е проникнал у прабългари-

те след заселването им в Европа под влиянието на аварите или на някой друг алтайски народ, с който те са били в контакт през VI—VII в. Той е извлякъл календарните датировки от над 150 древнотюркски рунически надписи, сравнил ги е с прабългарски датировки (едните и другите са от VI до VIII в.) и установява следното: названията на годините в старотюркските календари от VI—VIII в. и в тюркските от IX—X в. не се отличават, но само половината от тях имат далечна прилика с прабългарските. Освен това различна е и системата на записване — в старотюркските календари названията на годините и месеците са придружени с думите йил 'година' и ай 'месец', а в прабългарския календар не са. Тези различия са основание Л. Базен да допусне, че прабългарите са заели своя календар от някой тюркски етнос от типа на аварите — [30], с. 115—116.

■ 62. Въз основа на различията между старотюркския и прабългарския календар (установени от Л. Базен) и на нови факти и тълкувания П. Добрев предлага своя теза — съществували са смесени тюркско-ирански и иранско-тюркски календари (останали неизвестни за българските изследователи) в южната част на Средна Азия (вкл. в района на Памир). Една част от названията на животните и на числителните редни имена са тюркски, друга част — ирански. Прабългарският календар може да бъде смесен циклов календар — част от названията на животните са тюркски думи с нетюркска фонетика (в прабългарски тох 'кокошка', запазено и сега сред племето айналу в Иран; шегор 'вол' спрямо ирански названия (ягнобски език) шукорчи 'крава', ирански диалек шегор 'антилопа'; част от названията са ирански по произход (в прабългарски сомор 'мишка' спрямо общоиранското самур 'животно от типа на златката'; верени липсва в старотюркския календар); числителните редни имена като названия на месеците имат иранско окончание — алт*ом*, твир*ем*. Съкратеното записване на датировката без думите година и месец се среща само в согдийския циклов календар (согдите са иранско племе). Въз основа на тези и други факти П. Добрев обобщава тезата си — прабългарите са познавали цикловата лунно-слънчева система още преди преселването си в Европа; те не са заимствали някой от древнотюркските календари, въведени през VI в.; прабългарският календар е бил употребяван в по-ранно време и е по-стар от древнотюркските календари, той е могъл да възникне в южната част на Средна Азия в смесена етническа среда, състояща се от алтайски и източноирански племена — [30], с. 115—120. Тази теза (изискваща уточняване и доразработване на езиковите факти) има своите основания — свързана е с възможния контакт на прабългарите със староирански племена в Средна Азия.

■ 63. Основните моменти от схващането на Й. Вълчев за произхода на прабългарския календар са следните — собственият изначален календар на китайците бил лунен — началната дата на приложението му се губи далече в предисторията. През 2637 г. пр. н. е. във висшите кръгове на някои китайски княжества по

южния бряг на река Хуан-хо започнали да употребяват особен слънчев календар — имена на животни са названия на 12-те месеца на цикъл от 12 г.; времето се отмервало чрез цикъл от 12 г. и чрез цикъл от 60 г., равен на пет 12-годишни цикъла, носещи името на едно от основните природни вещества — дърво, огън, земя, желязо, вода. Този слънчев календар не успял да проникне сред народа и се стигнало до компромис — годината останала лунна, но от време на време се използвали допълнителни месеци за изравняване със слънчевата година. Официалният календар станал лунно-слънчев, но народът използвал лунния календар. Китайският битов 12- и 60-годишен календар не е собствено китайско дело, а е внесен някъде отвън. Доводите са, че той има начална дата на приложение; названията на 12-те животни са свързани с пастирски начин на живот, а китайците са типичен земеделски народ. „От кой пастирски народ са могли китайците да възприемат своя битов - календар? Това могат да бъдат единствено техните северни съседи — отвъд река Хуан-хо. Те са известни като пастири от незапомнени времена, техни потомци са пастири и досега. Своите северни съседи китайците са записвали като хун-ну. Сред тях са и древните българи." Следва заключението: „Разглеждането на наименованията на годишните месеци и на петте 12-годишни цикъла напълно убедително показва, че китайският битов календар не е собствено китайско дело, че внасянето му е станало от страна на хунорите, сред които древните българи са играели значителна роля, и са съхранили календара до наши дни." — [21], с. 42—55. Тезата на автора е преднамерена — на всяка цена да се докаже, че китайският лунно-слънчев календар е зает от народа хун-ну (хуни, вкл. и прабългари). Целта определя средствата — превратно се тълкуват фактите, премълчава се вече установеното от науката за китайския календар (вж. □ 48—49).

АСТРОНОМИЧНА СЪЩНОСТ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ЛУННО-СЛЪНЧЕВ

■ 64. Календарът е лунно-слънчев, когато смяната на фазите на Луната се съгласува с движението на Слънцето. Лунно-слънчевият календар е възникнал в дълбока древност — бил е разпространен във Вавилон, Китай, Древна Гърция, древния Рим. Въз основа на известните лунно-слънчеви календари може да се извлече единен обобщен прототип (инвариант) със следните астрономични показатели:
— завъртването (обиколката) на Луната около Земята за един лунен месец чрез четирите фази (от новолуние до новолуние);
— завъртването на Луната около Земята за 12 лунни месеца;
— завъртването на Земята около Слънцето за 365 дни;
— завъртването на Юпитер около Слънцето за 12 г.;
— завъртването на Сатурн около Слънцето за 30 г. Периодът се

удвоява — 60 г., с цел завъртването на Юпитер да се свърже със завъртването на Сатурн — за две обиколки на Сатурн около Слънцето (2 × 30) Юпитер прави пет обиколки около Слънцето (5 × 12);

— 235 лунни месеца са равни на 19 слънчеви години (т. нар. цикъл на Метон). Седем от годините на 19-годишния период са били високосни — към всяка една от тях се е прибавял допълнителен месец, за да се изравни разликата между лунната и слънчевата година.

Тези показатели са били определени от древните астрономи чрез вековни наблюдения на движението на Слънцето, Луната, Юпитер, Сатурн. Християнската църква използва лунно-слънчевия календар за определянето на празника Пасха (Великден) по фазата на Луната — [14], с. 199; [76], с. 842. Китайският лунно-слънчев календар дава представа за астрономичната същност на всички подобни календари.

Лунно-слънчевият календар в Азия има два варианта: 12-годишен циклов календар — алтайският (тюркски, монголски, тунгузо-манджурски, прабългарски); 60-годишен циклов календар и неговите варианти — виетнамски, японски, тибетски, лаоски, тайландски и др.

■ 65. Прабългарският календар в астрономично отношение е бил лунно-слънчев. Този извод произтича от сравняването му с лунно-слънчевите календари..

Една китайска лунно-слънчева година е равна на една слънчева година от григорианския календар. Това се установява от: приравнителната таблица на три 60-годишни цикъла по китайския лунно-слънчев календар за периода от 1864 г до 2034 г. по григорианския календар — [41], с. 234—244; хронологичната таблица за преход от първите години на 60-годишния цикъл към векове от нашата ера; таблицата за съответствията между григорианския и цикличния китайски календар за 1971—1980 г. — [72], с. 137, 139. Тези таблици и начините за превръщане на циклови години в григориански могат да послужат и за приравняване на датировки по старотюркския календар (вж. □ 130—136). Въз основа на четири двойни датировки (по прабългарския и по григорианския календар) за едни и същи събития бе съставена приравнителна таблица на прабългарския към григорианския календар, която се покрива с таблиците за приравняване на китайския към григорианския календар (вж. □ 123—128). Следователно китайската, старотюркската и прабългарската лунно-слънчева година са равни помежду си и отговарят на една слънчева григорианска година. Тюркско-монголската система на летоброене се основава на съчетание на слънчеви години с лунни месеци — [77], с. 630. Това се отнася и за прабългарския циклов календар като разновидност на тюркско-монголския.

Пряко свидетелство, че прабългарският календар е лунно-слънчев, е доказването на тезата, че месецът алем (от датировките верени алем — Аспарух; имен алем — Винех; сигор алем — Чата-

ларския надпис) е допълнителен изравнителен месец на високосна година (вж. □ 118). Това означава, че в прабългарския календар изравняването на лунната година със слънчевата е ставало по 19-годишен цикъл със седем високосни години (вж. □ 120, 122).

Повечето изследователи на Именника приемат, че прабългарският календар е лунно-слънчев, и на тази основа върху погрешни или поначало правилни (но погрешно прилагани) летобройни системи се опитват да превърнат цикловите години в григориански. Някои изследователи поддържат, че прабългарският календар е лунен (В. Златарски — □ 142 г.) или слънчев (Й. Вълчев — □ 150).

■ 66. За началото на годината в прабългарския календар няма преки данни. Това може да се установи въз основа на данни от другите лунно-слънчеви календари. Началото на годината в Китай е свързано с първото новолуние след влизането на Слънцето в съзвездието Водолей, т. е. не по-рано от 21 януари и не по-късно от 19 февруари — [41], с. 18. Празникът на лунната Нова година във Виетнам се премества постоянно от 21 януари до 20 февруари — [72], с. 148. Единна дата за началото на Новата година у старомонголските племена не е имало. Празникът Нова година по сезонния календар е бил свързан с две астрономични дати: есенното равноденствие — около 22 септември, и зимното слънцестоене — около 22 декември. Аларските буряти и ордоските монголи са отбелязвали Нова година след зимното слънцестоене. Тази дата е била запазена и през нашия век — у калмиците и у чахарите (монголска народност в Китай) — [41], с. 172. По уйгурския 60-годишен циклов календар, зает от китайския, началото на новата година е между 21 януари и 20 февруари — [102], с. 29.

В Китай много рано (още пр. н. е.) се научили да разпознават дните на зимното и лятното слънцестоене (22 декември, 22 юни) по дължината на сянката. Китайците са се ръководели от тези две дати за определяне на сезоните. Зимното слънцестоене се смятало за начало на астрономическата година. Сроковете на полските работи обикновено се посочвали по датите на лятното и зимното слънцестоене — [41], с. 17.

Въз основа на тези данни могат да се направят някои заключения за началото на Новата година сред азиатските народи: 1) начало между 21 януари и 20 февруари, свързани с лунната година и чрез нея с 60-годишния циклов календар; 2) за начало е бил смятан денят на зимното слънцестоене (22 декември и дните след него), свързано със сезонния селскостопански календар. При това положение възниква въпросът — кое начало трябва да се приеме за прабългарски 12-годишен циклов календар? В процеса на хронологизиране на българските ханове по данните от Именника се доказа, че началото на прабългарската лунно-слънчева година е свързано със зимното слънцестоене (около 22 декември).

АСТРОЛОГИЧНА СЪЩНОСТ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 67. За астрологичната същност на прабългарския календар няма преки данни. В тази насока могат да се изкажат предположения и да се направят някои заключения. За целта ще представим някои 60-годишни и 12-годишни циклови календари в астрологично отношение.

Китайският циклов календар има и астрологична основа. Петте основни елемента (природни стихии) са свързани и с други предмети, качества, явления от различен характер, но от едно и също равнище — планети, цветове, вкусови усещания, животински органи за жертвоприношения, годишни времена, посоки, добродетели и др. Въз основа на тази връзка се получават следните колонки:

Дърво	*Огън*	*Земя*	*Метал*	*Вода*
Юпитер	Марс	Сатурн	Венера	Меркурий
зелено	червено	жълто	бяло	черно
кисело	горчиво	сладко	люто	солено
далак	бял дроб	сърце	черен дроб	бъбрек
пролет	лято	среда	есен	зима
изток	юг	среда	запад	север
любов	морал	истина	справедливост	мъдрост
и др.	и др.	и др.	и др.	и др.

Роденият примерно през 28. поредна година от цикъла, т. е. в годината на заека (ту) = мао-син (метал — цзин), се намира под знака на Венера, негов цвят е белият, ще бъде справедлив и т. н. На тази основа се правят китайски хороскопи. Всичко това показва, че цикловият битов календар има не само хронологично, но и астрологично значение в живота на китаеца. В този смисъл китайският календар е свързан с философските и космологичните представи за света — [83], с. 6.

■ 68. Народът хун-ну (хуните, свързани пряко или косвено с прабългарите) е имал редица обичаи, известни по китайски източници: „... Ханът излизал на полето сутрин, за да поздрави изгрева на слънцето, а вечер правел същото за луната; той винаги сядал на дясна страна, обърнат на север и предпочитал особени часове през деня или особени дни от календара... Излизали на бой, когато месечината нараствала, а когато намалявала, оттегляли войските си." — [8], с. 70. Подобен обичай предават китайски източници и при тюрките: „Те (тю-кюе) чакат луната да е малко преди пълнолуние и тогава провеждат нападения." — [8], с. 90.

Монголският 12-годишен календар също е имал астрологична основа — годината на заека не е щастлива за добитъка, липсва храна, има мор; годината на кравата е студена; годината на змията — сушава. Посоките в юртите на монголите са били свързани с 12-годишния календар — северна част (място на

мишката) — знак на богатство; северозападна (място на кучето) — символ на лова и оръжието; източна (място на дракона — символ на водата и водната стихия) и т. н. Според календара на телеутите (алтайците) годините на мишката, тигъра, заека, дракона, коня и овена се смятали за леки и щастливи, а останалите — за тежки и нещастни — [41], с. 175.

Тюркският циклов календар освен за хронологични цели е бил използван и за астрологични цели. За това има и преки данни. Арабският писател Махмуд Ибн ал Хусаин ал Кашгари в своя тюркско-арабски речник (Диван лугат ат Турк), съставен през 1073 г., освен легендата за произхода на 12-годишния цикъл у тюркските народи дава и астрологичното съдържание на животинските имена в цикъла. Всяко название на годината е астрологичен символ с определено съдържание: в годината на вола (говедото) ще има много войни; в годината на кокошката — богата храна и размирици; в годината на крокодила (дракона) — дъжд и плодородие, в годината на свинята — студ, сняг, оскъдица и т. н.

Особено показателни за астрологичните вярвания на тюрките (в частност на уйгурите, са тюркските турфански текстове от VII в. Те са били нещо като ръководство по астрология въз основа на китайската и индийската астрология. Ето някои извадки: „1. Този палат (дом) принадлежи към годината на кучето. Съзвездието на годината е Утарадрапада. Неговата планета е Сатурн. Неговият елемент е водата. 2. Десетият месец е голям. Неговият първи ден е йен-маймуна. Това е един кай-ден. Планетата е Венера. Съзвездието е Анурада. На 13-ия ден е чиех-чи. 3. Третата звезда е луцун, наречена звезда. Нейният амулет е този (дава се рисунка). Роденият в годината на тигъра или на кучето човек принадлежи на тази звезда. Неговото жертвено ядене е оризът. При опасност трябва това писание да почита и да носи амулета със себе си. Така ще бъде отстранена опасността и ще се изживее голяма радост." — [105], с. 14, 15, 23.

■ 69. Прабългарският лунно-слънчев циклов календар освен за хронологични цели е бил използван и за астрологични. Това се доказва от писмени сведения в паметници и в сравнение с астрологичната същност на китайския календар. Прабългарите подобно на хуните и тюрките са имали обичаи на астрологична основа във връзка с благоприятно и неблагоприятно време за определени действия: отиване на война, дни и часове за влизане в сражение и др. Това проличава от отговорите на папа Николай по допитванията на българите във връзка с покръстването:

„Глава 34. Освен това вие се допитвате дали трябва веднага да потеглите щом дойде вест, че е нужно да вървите на война, или има известно време, в което не трябва да се отправяте на война. Глава 35. Вие разправяте, че сте били свикнали, когато сте в сражение, да съблюдавате дни и часове и да извършвате заклинания, игри, пеения и някакви гадания." — [16], с. 26; [8], с. 69—70.

Въз основа на посочените сведения на папа Николай и на данни-

те от други народи (хуни, тюрки, уйгури, монголи) може да се твърди със сигурност, че у прабългарите 12-годишният цикъл е имал и астрологична същност — според названието на животното отделните години са били тълкувани в различен план като благоприятни и неблагоприятни, като носещи сполуки и нещастия и т. н. Дали има други елементи от астрологичната същност на китайския календар не може да се докаже пряко. Има обаче косвени данни — розетката със седем лъча като символи на седемте планети и знакът на Тангра в средния кръг — [8], с. 70.

ЧАСТ ВТОРА. НАЗВАНИЯТА НА ГОДИНИТЕ И МЕСЕЦИТЕ В ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

НАЗВАНИЯТА НА ГОДИНИТЕ В СРАВНИТЕЛЕН ПЛАН

■ 70. Названията на годините в прабългарския календар са първите думи от датиращите циклови изрази. Те могат да бъдат представени в тройно съотношение: названията на годините като понятия от всички 60- и 12-годишни циклови календари; названията на годините в тяхната поредност (почти общоприето мнение); названия на години в тяхната поредност (М. Москов и отделни автори).

Названия като понятия от 12-годишния цикъл	Названия и поредност (общоприето мнение)	Названия и поредност (по М. Москов)
I мишка, плъх	сомар — мишка	сомар — мишка
II вол, бик, крава	шегор — вол	шегор — вол
III тигър	вер — вълк	(незасвидетелствана)
IV заек	дванш — заек	дван — заек
V дракон, змей	(незасвидетелствана)	верени — дракон
VI змия	дилом — змия	дилом — змия
VII кон	именшегор — кон	имен — кон
VIII овен, овца	текучитем — овен	теку — овен
IX маймуна	(незасвидетелствана)	(незасвидетелствана)
X кокошка, петел	тох — кокошка (петел)	тох — кокошка
XI куче	етх — куче	етх — куче
XII свиня, глиган	дохс — свиня	дохс — свиня

При сравнение на цикловите години от трите колонки се установяват известни различия в названията им като животни и в поредността им. Едни от названията са общоприети (сомор, шегор, дван, дилом, тох, етх, дохс), по другите има известни различия (годините на тигъра, дракона, коня, овена), които ще бъдат предварително изложени.

■ 71. Почти всички изследователи са възприели, че годината на тигъра има за название думата вер, вери, верени със значение вълк, а годината на дракона е незасвидетелствана. Всъщност е точно обратното. Годината на дракона има за название думата верени, а годината на тигъра е незасвидетелствана. Названието верени (дракон, змей) има точна етимология и съответствия със същото значение в редица тюркски, ирански и други езици (вж.

□ 84—86). Изразът верениалем е неправилно разчленен на верениалем, вер-ени-алем и на тази основа е погрешно етимологизуван от Й. Микола. Той свързва вер(и) с тюркското бьори 'вълк' (вж. □ 77). Връзката на названието верени с V поредна дракон-година се доказва и на хронологична основа (вж. хронологизирането на Батбаян — □ 273 и на Аспарух — □ 287). Погрешното възприемане на верени като вълк сменя поредността на годините — засвидетелстваната V поредна верени (дракон)-година става III поредна (вер) верени(вълк)-година. Тази замяна води до неправилно отброяване на цикловите години — съответно до погрешно хронологизиране на Аспарух, а чрез него и на другите ханове. Незасвидетелстваната III поредна тигър-година по аналогия на старотюркския календар и неговите разновидности трябва да бъде възстановена като барс-година (вж. □ 80). Названието на тигъра като животно е било заменено при възприемането на китайския календар с названието на животното барс — и двете са от семейство Котки и имат прилика. Вълкът е от семейство Кучета.

Названието на годината на коня е свързано с разчленяването на цикловия израз за хан Винех — именшегоралем (имашегоралем). Преглед на погрешните и правилните опити за обяснение е направен при хронологизирането на хан Винех (вж. □ 424—432). От наша страна предварително въвеждаме единствено правилното название на коня на прабългарски — имен (вж. етимологичното тълкуване □ 88). Названието на годината на овена е свързана с разчленяването на израза текучитем твирем. Преглед на погрешните и правилните опити за обяснение е направен при хронологизирането на хан Тервел (вж. □ 328—331). От наша страна въвеждаме единствено правилното название на овена на прабългарски — теку (вж. етимологичното тълкуване □ 89).

■ 72. Названията на животните от 12-годишния цикъл в прабългарския календар могат да бъдат сравнени с названията от 12-годишните циклови календари на алтайските народи — тюркски, монголски, тунгузо-манджурски. В такъв план проучване е направено от О. Прицак. За всяка група езици той е направил подробни таблици, като привежда названието в отделния език. Прабългарските названия са сравнени с названията от: 1. тюркски езици — старотюркски от орхонско-енисейските (VII—VIII в.) и от други писмени паметници от XI до XVIII в.; 2. 13 съвременни тюркски езици; 3. старомонголски езици от 6 писмени паметника; 4. 7 новомонголски езици; 5. два тунгузки езика — [102], с. 79—84. Въз основа на тези таблици може да се направи обобщена таблица по групите езици:

Първа поредна година — мишка, плъх

0. прабългарски	— сомор (мишка)
1. старотюркски	— сичган (мишка)
2. тюркски	— сичкан, сичан, чичкан и др. (мишка); кюске, кюжюл (плъх)

3. старомонголски — кулукана, кулугана, хулугана (мишка)
4. монголски — хулугуна, хулгана (мишка)

Втора поредна година — вол, бик, крава, говедо

0. прабългарски — шегор, сигор (вол)
1. старотюркски — уд (крава); съгър (вол)
2. тюркски — уи (крава); съгър, сьйер, сър (вол); йокюз (вол, бик); инек (крава)
3. старомонголски — укур, юкюр, юкер, хюкер (вол, бик) и др.
4. монголски — юкюр, укур, ухур, фугуор (вол, бик) и др.

Трета поредна година — тигър

0. прабългарски — незасвидетелствана
1. старотюркски — барс (тигър)
2. тюркски — барс, йулбарс, баръс, парс (тигър) тюлгю (лисица); пеленг (тигър — от перс.)
3. старомонголски — барс, парсин (тигър) и др.
4. монголски — барс, бар (тигър) и др.

Четвърта поредна година — заек

0. прабългарски — дван (заек)
1. старотюркски — табъшган, тавъшган (заек) и др.
2. тюркски — таушкан, тушкан, тошкан, довшан (заек); койан, куйан, койон, хозан (заек) и др.
3. старомонголски — табългаш, таулай, тавлаин, тавлин, тоулаи (заек)
4. монголски — туле, тули, тауле, толей (заек) и др.

Пета порадна година — дракон

0. прабългарски — верени (дракон)
1. старотюркски — луу, лу, луил (дракон) и др.
2. тюркски — лу, улу, лув (дракон); балък (риба); нехенг (крокодил), килескъ (гущер)
3. старомонголски — лу, луу, луил (дракон)
4. монголски — лу, луу (дракон)

Шеста поредна година — змия

0. прабългарски — дилом (змия)
1. старотюркски — йилан (змия)
2. тюркски — йилан, илан, джилан, чилан (змия); шойрок (змия)

3. старомонголски	— мокай, могай, могой, моги, могил (змия)
4. монголски	— мога, мого, могой (змия)

Седма поредна година — кон

0. прабългарски	— имен
1. старотюркски	— йунт, йунд (кон) и др.
2. тюркски	— ат (кон); йилки, жилки, чилки (кон)
3. старомонголски	— морин, мори (кон)
4. монголски	— морин, мори, моро (кон)

Осма поредна година — овца, овен

0. прабългарски	— теку (овен)
1. старотюркски	— кони, коин (овца)
2. тюркски	— кйун, кой, хой (овца); куча, коча (овен)
3. старомонголски	— конин, кони, коин, коина, хойин, хой (овца)
4. монголски	— хонин, хони (овца)

Девета поредна година — маймуна

0. прабългарски	— незасвидетелствана
1. старотюркски	— бичин (маймуна)
2. тюркски	— бичин, бижин, мечин, мешин (маймуна); маймун, хамдуна (маймуна); кижи (човек)
3. старомонголски	— бечин, бичин, мечин (маймуна)
4. монголски	— бичи, мечи (маймуна)

Десета поредна година — кокошка

0. прабългарски	— тох (кокошка)
1. старотюркски	— такъгу (кокошка)
2. турски	— тохъ, таук, тавук, тавък, тоок (кокошка)
3. старомонголски	— такийа, така, таган (кокошка)
4. монголски	— така, такан, таха, тагу (кокошка)

Единадесета поредна година — куче

0. прабългарски	— етх (куче)
1. старотюркски	— ит (куче)
2. тюркски	— ит, ийт, ет (куче)
3. старомонголски	— нокаи, нохои, ноха, нохин (куче)
4. монголски	— ноха, нохо, ног (куче)

Дванадесета поредна година — свиня, глиган

0. прабългарски	— дохс (свиня)
1. старотюркски	— лагзън (свиня); тонгуз (свиня)
2. тюркски	— тонгуз, тонгоз, донгуз, донгъз (свиня), чочко (свиня)
3. старомонголски	— какаи, какаин, какан, гакай, гахаи (свиня)
4. монголски	— гаха, гахе, гаг (свиня)

■ 73. Въз основа на тези сравнения могат да бъдат направени следните заключения:

1. В прабългарския език има само две названия, които имат съответствия на родствена основа в тюркските и монголските езици:

заек — прабълг. дван;	тюрк. табъшган; монг. табълган;
кокошка — прабълг. тох;	тюрк. такъгу; монг. така.

2. В прабългарския език има четири названия, които имат съответствия в тюркските езици на родствена основа, но нямат в монголските:

вол — прабълг. шегор;	тюрк. сългър; монг. няма;
змия — прабълг. дилом;	тюрк. йалан; монг. няма;
куче — прабълг. етх;	тюрк. ет, ит; монг. няма;
свиня — прабълг. дохс;	тюрк. донгуз; монг. няма;

Монголското название на годината на вола, бика — укур, юкер и др., има съответствие в прабългарски чрез българската диалектна дума вегер от израза в детска игра бухере-вегере (обръщение към охлюв с молба да си покаже рогцата). Охлювът е наречен бухер (в монголски бугур 'бик, вол') и вегер поради метафора и метонимия — рогата на бика с рогцата на охлюва (вж. ☐ 76).

3. В прабългарския език има две названия, които имат съответствия на родствена основа в тюркските езици, но нямат в монголските. Тези съответствия в тюркските езици обаче не са календарни названия, вместо тях се използват синоними на същите животни (дадени в скоби):

мишка — прабълг. сомор;	тюрк. сунгур (= сичган); монг. няма;
овен — прабълг. теку;	тюрк. теке (= койн); монг. няма.

4. Конят като животно е общо за всички народи. Във всеки език за него има различни названия (начална дума, синоними по вид, цвят, възраст). Затова във всеки календар е отразено различно название:

кон — прабълг. имен; тюрк. йунт и др.; монг. морин.

5. В прабългарския език две названия са незасвидетелствани, в тюркските и монголските езици названията са общи:

тигър — прабълг. липсва; тюрк. барс; монг. барс;
маймуна — прабълг. липсва; тюрк. бечин; монг. бечин.

6. В прабългарския език има едно название, което няма съответствия в тюркските и монголските езици (в тях названието е от китайски произход — лу):

дракон — прабълг. верени; тюрк. няма; монг. няма.

Тези заключения могат да послужат за изследване на връзката на прабългарския календар със старотюркския и старомонголския с оглед на общността и различията между названията на животните. Могат да се направят следните предварителни изводи в тази насока: а) по родство на 8 от названията — прабългарски и тюркски имат родство по 6 календарни названия пряко и по 2 косвено (в прабългарски са календарни, в тюркски — некалендарни); прабългарски и монголски имат родство по 2 календарни названия пряко и по едно косвено (в прабългарски некалендарно, в монголски — календарно); б) по заемане на 3 от названията (тигър, дракон, маймуна): прабългарски — названието на дракон-годината (верени) не е от китайски; в тюркски и монголски (лу) — от китайски; прабългарски — тигър-годината не е засвидетелствана, но общото ѝ название в тюркски и монголски (барс) дава основание да бъде възстановено и в прабългарски — също барс-година; прабългарски — названието на маймуна-годината не е засвидетелствано, но общото ѝ название в тюркски и монголски (бечин) дава основание да бъде възстановено и в прабългарски — също бечин-година. Общ извод — прабългарският календар е по-близък в езиково отношение със старотюркския и неговите разновидности, отколкото със старомонголския и неговите разновидности.

ЕТИМОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ НАЗВАНИЯ НА ГОДИНИТЕ

■ 74. Названията на годините от прабългарския календар (означени чрез имена на животни) са изследвани от редица автори. Пръв Й. Микола успя в първата част на цикловите изрази да види названия на животни и да ги свърже със съответствия от тюркски езици — [55], с. 77—81. Тези начални тълкувания и сравнения бяха доразработени от други езиковеди. На тази основа проличават и някои грешки на Й. Микола — при възстановяването на изходни форми, при опит да се обосноват фонетични съответствия. Предлагаме кратък обзор на етимологичните тълкувания на названията на животните от прабългарския календар с добавки от наша страна.

I СОМОР-ГОДИНА — МИШКА-ГОДИНА

■ 75. Прабългарската дума сомор 'мишка' е свързана с две начални форми — sungur и sugur. От първата (чрез фонетичен преход ŋ>m) се е получила самата тя — sömör (сомор е старобългаризиран вид на прабългарското * сьомьор). От втората произлиза чувашкото савар 'мармот'. Сравни и в други тюркски езици — сугур 'лалугер', сувур = 'горска мишка'.

Думата sömör е запазена в езика на волжките татари (мишарски диалект) — sömöran (лалугер), в който има подслой (субстрат) от прабългарски език. Думата сомор чрез формата sungar свидетелства за връзка с тунгузо-манджурските езици — срв. в манджурски singgeri (название на годината на мишката) от singer, sigar — [102], с. 69—71, 78—84; [36], с. 180.

II ШЕГОР-ГОДИНА — ВОЛ-ГОДИНА

■76. Прабългарската дума шегор е разяснена етимологично за пръв път от Й. Микола. Според него от двете форми шегор и сигор втората е по-близка до тюркското съгър 'вол'. Гласната ъ след гърления спирант г (М. М. — звучно проходно г) се е лабиализирала (оустнила) и е преминала в о — [55], с. 78. Думата шегор е свързана с общотюркската начална форма sïgïr, от която произлизат различни форми в тюркските езици: съгър, съйър, хъйър, сър и др. За О. Прицак тя е резултат на фонетичния развой sïgïr> ɣor > шегор — [102], с. 44. Думата съгър и нейните варианти в тюркските езици означават крава, а в отделни тюркски езици и вол, говедо. За прабългарската форма шегор е възприето да означава вол, говедо.

В прабългарския освен думата шегор е имало още две думи за названия на животни от този тип — бик и вол. Те са запазени в израза от детска игра с охлюв: „Бухере-вегере, покажи си рогцата, да ги видим черни ли са, бели ли са" (буквално „Бикче-волче, покажи си рогцата...") — [51], с. 19. Първата дума бухер (с варианти бугер, бувир 'охлюв') е съответствие на монголското bugur (бугур 'бик'). Втората — вегер, е съответствие на монголското ükür (юкюр — 'бик, вол'), използвана като название за означаване на същата циклова година от монголските народи. При наличие на три думи в прабългарски (шегор, бугер, вегер) за бик, вол е използвана шегор. Това може да се обясни с общото положение — при названията на цикловите години прабългарският е по-близък с тюркските езици, отколкото с монголските (вж. □ 73).

III ТИГЪР-ГОДИНА — НЕЗАСВИДЕТЕЛСТВАНА

■ 77. Третата поредна година поради погрешното разчленяване на цикловата година за Аспарух (верениалем) и на тази основа погрешното етимологично обяснение се смята за засвидетелствана — вер, верени(вълк)-година. Това мнение е всеобщо наложено и само малцина изследователи са изказали своите съмнения с опит да се предложи друго обяснение (вж. □ 85). Тази заблуда

в прабългаристиката (отразена в почти всички изследвания на Именника) трябва да бъде разяснена и това мнение да бъде изоставено. Тя идва от първия опит за обяснение — опита на Й. Микола: „Вер“ в изражението „верениалем“ следва да се чете „вери“ (вериеналем вместо верениалем), по-точно бери тюркското бöри, което тук заменява барс 'барс'; ВЕРЕНИАЛЕМЪ аз чета вериеналем. В последната част на това изражение лесно е да се познае он 'десет' и алем 'първи'. Ще рече вълчата година, единадесети месец.“ — [55], с. 78, 80. Тълкуването е погрешно. Верениалем е преднамерено изменено на вериеналем (*-ени-* е своеволно превърнато в *-иен-*) с цел да се отдели вери и да се нагоди като съответствие на тюркското böri (бьори) 'вълк'. За невъзможността *еналем да бъде прабългарска форма на числителното редно единадесети и съответното название на XI месец вж. □ 106. Замяната на понятието тигър с понятието вълк изобщо не е обяснена. Несигурното обяснение на вери-еналем 'вълк-година, XI месец' кара Й. Микола да допусне още по-своеволно обяснение: верениалем означава „мишка-година, XI месец“.

■ 78. О. Прицак с основание смята, че названието верени не може да се свърже с нито едно от названията на тигър-годината в тюркските и монголските езици. Затова той също приема, че верени е название на вълка (böri 〉 börü), играл значителна роля при алтайските народи. О. Прицак е принуден да възприеме „преиначаването“ (израз на Прицак) на Й. Микола в първата му част, за да се достигне до нужната форма * вери (верениалем 〉 вериеналем, вери-еналем — вж. по-горе). Той не възприема втората част (* еналем, * ениалем 'единадесети') и с това се задължава да изясни цялата форма верени като 'вълк'. За целта се основава на китайското предаване на формите böri, börü като фу-лю, фо-ли, фу-ли, пу-ли, фу-лин. Въз основа на последната (фу-лин) О. Прицак възстановява тюркско börin и чрез него прабългарско * borəń ~ böriń с меко крайно ń. На тази основа в завършека *-ни* (от верени) се крие според него за булгарската езикова група (в нея влиза прабългарски) типична палатализация на консонантите (омекотяване на съгласните), които се явяват като палатални вокали (меки гласни) — [105], с. 53. По това обяснение може да се възрази следното: а) възстановената тюркска форма * börin спрямо böri е възможна (срв. подобни двойни форми в монголски — мори — морин 'кон', кони — конин 'овца' и др.), но в тюркските езици липсват форми с *-н;* б) появата на крайно *-и* от меко *н* е изведено само въз основа на предполаганото * börən 〉 верени; в) приетото „преиначаване“ на Й. Микола поставя под съмнение всички останали фонетични свързвания и възстановявания на възможни форми; г) етимологията на верени, свързана от наша страна със значението дракон, змей' на V поредна дракон-година, обезсилва всички тези обяснения.

■ 79. Думата верени не може да бъде свързана с тюркското böri 'вълк' и поради други доводи. Самата тюркска дума за вълк е засвидетелствана в прабългарските надписи на гръцки език —

среща се като първа съставка на титлата — бири-багаин. Първата част бири е правилно свързана от Ив. Венедиков с първата част на титлата бори-таркан. Двете титли ще означават вълк-багаин и вълк-таркан наред с тигър-багаин = барс-багаин — [107], с. 187; [9], с. 183; [100], с. 90, 97. Това е решително доказателство, че между верени и бьори няма нищо общо — втората част вер-*ени* не може да се изведе от втората част бьор-*и*. Следователно отделянето на *вер* от *ени* и свързването на *вер* с бьори — 'вълк', е нагласено обяснение от страна на Й. Микола.

■ 80. Третата поредна година от 12-годишния цикъл на източно-азиатския календар е година на тигъра: китайски — ху, японски — тора, и др. В тюркските и монголските календари при превода и тя е назована с името на съответното животно (тигър или друг хищник от семейство Котки) — барс. Думата барс се среща във всички тюркски езици и диалекти (в съответните фонетични форми) със значение тигър, барс, пантера, леопард, рис, ягуар, лъв. Думата барс спада към най-древната лексика на тюркските езици. Тя е от ирански произход на индоевропейска основа (със съответствия в санскритски и гръцки), но не може да се определи кой е иранският език източник — [91], с. 62; [71], с. 68 — 69; [85], с. 128. Тюркската дума барс е засвидетелствана в прабългарски надпис на гръцки език: ———— о барса ———— ис. Тя може да бъде лично име или първа част от сложна прабългарска титла о барса багаинос = барс-багаин, срв. в орхонските надписи — барс-бег. Тази дума значи тигър — [9], с. 185. Следователно и двете тюркски думи (бьори и барс) са засвидетелствани в прабългарски чрез титлите бири-багаин = вълк-багаин и барс-багаин = тигър-багаин. Това изисква да се приеме, че незасвидетелстваната година на тигъра в прабългарския циклов календар би следвало да бъде също барс.

■ 81. Думата верени не може да означава вълк и да бъде название на III поредна година (на тигъра) и от хронологични съображения — Безмер-Батбаян е поел властта през шегор-година, управлявал е 3 г. На практика това означава: II поредна шегор (вол), III поредна тигър, IV поредна дван (заек), V поредна дракон. Аспарух е станал хан след 3-те г. управление на Безмер-Батбаян в годината верени и тя може да бъде само дракон-годината. Това хронологично отброяване изисква верени да означава дракон и да бъде доказано в етимологично отношение (вж. □ 86). Ако верени означава вълк, то Аспарух следва да е поел властта в тигър-година — по време на управлението на Безмер-Батбаян. Това обаче се изключва от допълнителната информация: „Тези петима князе управляваха оттатък Дунава 515 г. с остригани глави." В тези 515 г. (Авитохол — 300, Ирник — 150, Гостун — 2, Курт-Кубрат — 60, Безмер-Батбаян — 3) няма застъпване с възкачването и управлението на Аспарух (вж. подробно хронологично обосноваване □ 273, 287).

IV дван-година — заек-година

■ 82. Цикловият израз дваншехтем е разчленен от Й. Микола на

дванш-ехтем. Формата дванш за него е преиначена и я свързва с давшан (заек). При изследването на числителните той уточнява мнението си — за дваншехтем допуска двояко деление: дванш ехтем (заек, II месец) и дван-шехтем (заек, VIII месец). Дава предимство на второто и отделя шехтем (осми) — [55], с. 78, 80. В другия си труд той допуска дваншехтем да се е получило чрез следния развой: давшаншехтем > давншехтем (изпада *-ша-* поради повтаряне с *-ше-*) > дваншехтем дван-шехтем [99], с. 11. В тези обяснения верни са идеите дван = заек, шехтем = осми. Допуснатите фонетични преходи не са достатъчно обосновани фонетично, има грешки. Мнението му бе доразработено от други изследователи.

■ 83. О. Прицак обяснява дван (заек) много по-уточнено. Основните положения на етимологията му са: а) названията на заек-годината в тюркските езици произлизат от старотюркското табъшган 'заек' (привеждат се различни форми от тюркските езици, вкл. и ташван, давшан); б) прабългарското название дван е съкратена форма при преписване чрез поставяне на диакретични знаци от начално прабългарско * давлан * двалан дван. Самата форма * давлан е имала следния развой в прабългарски: * табълган > * таблган > * тавлган > * тавлан и * давлан. Тези *л*-фонетични форми се съгласуват с *л*-фонетичните форми в названието на заека в монголските езици — таулай, тавлай и др. — [102], с. 56 — 58; 78 — 84. Тези обяснения показват, че изразът дваншехтем трябва да бъде разчленяван дван-шехтем. Следователно трябва да се възприеме формата дван вместо дванш. При всички случаи крайната гласна *ш* е от числителното шехтем 'осми' (вж. □ 103).

Обяснението на Й. Микола изисква прабългарското дван да бъде смятано за родствена дума на тюркските езици, а на О. Прицак — на монголските езици. Отделен въпрос е, че тюркските и монголските форми са от своя страна родствени въз основа на фонетичния закон *ш* — *л* (*ш*-езици са тюркските, *л*-езици са монголските, прабългарският и чувашкият). Доколкото прабългарският, чувашкият и монголските езици са *р*-езици (спрямо тюркските като *з*-езици), трябва да се даде предимство на обяснението на О. Прицак. В чувашки език старинната дума за заек е изчезнала и вместо нея се употребява заемка от съседен тюркски език.

V ВЕРЕНИ-ГОДИНА — ДРАКОН-ГОДИНА

■ 84. Петата поредна година се смята от почти всички изследователи за незасвидетелствана. Думата верени бе погрешно тълкувана от Й. Микола като вер, от О. Прицак като верени със значение 'вълк' и бе смятана за „верени(вълк)-година", т. е. за III поредна тигър-година — замяна на животното тигър с животното вълк. В тюркските и монголските циклови календари дракон-годината е означена с различни разновидности (лу, лю, улу и др.) като заемки (преки или косвени) от китайското название на годината на дракона — лун. Запазеното китайско означение може да

се обясни така — драконът (змеят) е митично животно от китайския епос и поради липсата му в монголско-тюркския географски ареал и митология китайската дума лун е останала непреведена. Но в прабългарския календар вместо с очакването лу годината на дракона е наречена с думата верени от друг произход.

■ 85. Първите опити за етимологизуване на верени като дума със значение дракон принадлежат на следните автори: а) Л. Базен само изказва пожеланието: „Това е впрочем значението дракон, което трябва да търсим във верени“ — по повод хронологизирането на Безмер-Батбаян и Аспарух — [94], с. 685; б) въз основа на Л. Базен пръв у нас П. Добрев привежда съответствия на верени (дракон) в други езици: узбекски — варан; пали (староиндийски език) — вайрани 'чудовище' — [30], с. 108. От наша страна бяха открити нови съответствия: сингалски език — барана 'змей; митологично — бог Шива' — [75], с. 482. Сингалски език се говори на о. Цейлон (Шри Ланка); произлязъл е от пракрит — средноиндийски език на Северозападна Индия със силно влияние на пракрита на Североизточна Индия. В някои езици има и съответствия в словосъчетания 'хвърчило = змей бумажный'; афгански кагаз паран, гуди паран 'хвърчило = книжен змей = руски бумажняя змея, бумажный змей — [67], с. 253; [68], с. 226. Връзката дракон — хвърчило (в смисъл на летящ дракон) е възприета и в други европейски езици: немски Drache, Drachen 'литературно-митологично — дракон, змей, ламя; хвърчило; хала, вихрушка'; в зоологията Drache 'хвъркат гущер, дракон — Draco volans' — [58], с. 359. Всички тези форми са свързани с двуметровото гущероподобно животно от о. Комодо на Галапагоските острови, наричано варан. Тъкмо това и сега съществуващо животно стои в основата на китайската и индийската митология. Затова и годината на дракона в някои тюркски циклови календари е наречена със съответната дума за гущер: азърбайджански — нехенг 'гущер' (заемка от персийското наханг 'крокодил'); хакаски — килескъ 'гущер' (примери по О. Прицак — [102], с. 80).

■ 86. Прабългарското верени 'дракон, змей, ламя' е от ирански произход. В индоиранските езици могат да се намерят началните му съответствия: староирански vərəvrayna и староиндийски Vrtrahan 'бог на победата' с иранска заемка в арменски — бог Vahagn. В персийски формата е varahran, предадена в гръцки чрез Ουαραραυ ς, Βαραραν ς (уараранис; варараннс) или в съкратена форма Ουαραν ς (уаранис = варан). От староперсийското varahran са се получили и други форми: среднoперсийски vahram, заето в арменски, в арабски Bahram, в гръцки Βαραμ ς, Βαπαμ. Самите начални форми староирански ν τ υ α ηα (вързтрагна) и староиндийски vrtrahan (вртрахан) са сложни думи с първа част вързтра и вртра със значение дракон и втора част *-гна, -хан* със значение убиващ. Сравни същия култ в християнската религия — свети Георги убива дракона, змея, ламята, която пази водата и

причинява суша — [42], с. 319. Сравни тези думи в санскритски — vrtra 'демон, олицетворяващ сушата и по-'късно тъмнината; бил е убит от бог Индра'; vrtrahan 'побеждаващ враговете; съкрушител на Вртра — епитет на бог Индра' (буквално значение Драконоубиец) — [45], с. 617.

От всичко това може да се обобщи следното за произхода на прабългарското верени 'дракон' (прабългарските думи в Именника са в старобългаризиран вид, затова изходната форма може да бъде въръни, варани): а) трудно е засега да се реши кога и от кой ирански език е заето — за нас най-вероятното е от согдийски език (согдите са иранско племе, което в Азия е било в постоянен контакт със старотюрките и специално с прабългарите); б) прабългарското верени е в несъмнена етимологична връзка със староперсийското варахран — опростено в заемащия език като варан (изпадат *x* и едната от двете срички *-ра-;* фонетични промени елизия и хаплология); за това съкращаване срв. гръцкото уараранис 〉 уаранис; сингалското барана 'змей; собствено име на бог Шива — в смисъл на Драконоубиец, подобно на бог Индра Драконоубиец'; прабългарското верени е в несъмнена връзка с афганското паран от кагаз паран 'книжен змей, хвърчило' (за прехода паран — варан срв. парс — барс' тигър'), с узбекското варан, с пали (староиндийски) вайрани 'чудовище'; в) в семантично отношение значенията на приведените думи се свеждат до дракон, змей, хала; гущероподобен змей; летящ гущер, хвърчило (в зоологията — семейство Варани — Varanidae). Този летящ гущер или дракон е свързан и с водата (пазещ водата или пазещ и живеещ във водата) и в известен смисъл е 'воден летящ гущер'. Затова годината на дракона в част от тюркските циклови календари наред с названието лу (от китайски) е наречена и балък (риба). Чрез тази дума в тюркските езици се означават и различни животни, свързани с водата (турски йунусбалъгъ 'делфин', ат балъгъ 'хипопотам').

Доказателство за верени 'дракон'(название на година, а названията на годините са свързани с названията на съзвездията, наричани по имена на животни) може да се намери косвено и чрез разглеждане на самата дума дракон като паралел на верени. Така например за латинската дума draco, draconis се дават следните значения и сведения за употреба: а) употребявана от Цицерон — 'голяма змия, дракон', 'съзвездие Дракон'; от Плиний — 'вид морска риба' (срв. по-горе тюркското балък 'риба' като название на дракон-годината); друг автор — 'вид пряпорец в конница, въведен от Траян' (очевидно с изображение на дракон върху знамето) — [95]. За френската дума dragon се дават значенията: 'измислено животно, представяно най-често с крила, с нокти и със змийска опашка'; dragon volant (летящ дракон) 'вид влечуго, отличаващо се с мембранна гънка (ципа), образуваща парашут'; 'XVI в. — знаме, изобразяващо по всяка вероятност дракон'; в християнската иконография — 'образ на демона, дявола' — „Сен Мишел побеждава дракона" — [104].

VI ДИЛОМ-ГОДИНА — ЗМИЯ-ГОДИНА

■ 87. Пръв Й. Микола посочва връзката между прабългарската дума дилом, тюркската јылан 'змия' и чувашката ш'ълън. Той установява някои от фонетичните съответствия между прабългарски и чувашки; между тях и тюркските езици — съотношението *д — й, м — н.* Възстановява предполагана начална изходна прабългарска форма * д'ылон. Прави паралел със старобългарското ДОХЪТОРЪ 'възглавница' от прабългарското д'огдор със съответствия в чувашки ш'ъдар, в монголски джогдар — [55], с. 78; [99], с. 11. О. Прицак потвърждава и разширява обясненията на Й. Микола с уточняване на фонетичните преходи като закони на общотюркска основа: в прабългарски *д* спрямо *й, дж;* прехода на *н* в *м* — [102], с. 43. Изобщо етимологията на прабългарската дума дилом е общоприета. (За чувашкото съответствие селем 'змия' вж. В. Егоров — [36], с. 210.)

VII ИМЕН-ГОДИНА — КОН-ГОДИНА

■ 88. Седмата циклова година е означена при датиране възкачването на хан Винех с израза именшегор, имашегор. Почти всички изследователи признават — годината на възкачване на този хан е кон-година, но не могат да открият коя част от израза като дума означава кон. Обзор на несполучливите опити да се открие названието на коня е направен от наша страна (Й. Микола — * морим, В. Златарски — * морин, Г. Фехер — * адгор, и др. — вж. □ 424 — 432). Единствено правилно е обяснението на О. Прицак — в първата част *имен-, има-* се крие прабългарската дума за кон * име, запазена в титлата от прабългарски произход в гръцки източници: имник, миник, в старобългарски МИНИКЪ 'първи конегледач'. Прабългарското имен 'кон' има съответствия в редица тюркски езици: имни, имник, имнек, емнег, емниг и др. със значение див необязден кон: Преглед на изследванията върху имник 'коняр; конюх' е направен от Б. Симеонов с привеждане и на съответствия от хунски език — лично име и титла Еммедзур = * еме 'кон' и чур 'вид титла' с общо значение 'управител на конюшня, коняр' — [74], с. 57 — 60. От наша страна ще приведем и съответствие — имен 'кон' — от марийски език (от финското семейство), в който то е заемка от тюркски и по-специално от прабългарските племена по време на съжителството им с фински племена край р. Кама. В тюркските езици годината на коня е означена с различни думи, в монголските с мори, морин (вж. □ 72). Това може да се обясни с факта, че самото домашно животно кон е разпространено в целия азиатски географски ареал и на тази основа е назовано с различни изходни думи (по вид, цвят, възраст).

VIII ТЕКУ-ГОДИНА — ОВЕН-ГОДИНА

■ 89. Изразът текучитем твирем е затруднил първите изследователи на Именника. Й. Маркварт го дели на Теку или Текуч (име на неизвестния хан и итем твирем (девиз на хана). Й. Микола първоначално е приемал това деление, като в итем е виждал ит 'куче' — названието на XI поредна циклова година. По-късно

предлага и друго деление — Тектем кучи (Тектем — име на неизвестния хан; кучи — * кучь — кума 'овен') — срв. тюркското коч — [99], с. 14.

Цикловият израз текучитем за пръв път е разделен правилно от Г. Фехер — теку 'овен' и читем 'седми'. Той привежда съответствия от различни тюркски езици чрез обща форма теке 'овен', чувашки тага 'овен' — [86], с. 258. Прабългарската дума теку е резултат на следния развой: * täkägü > tekü — g между гласни изпада — [102], с. 55. Тя има съответствия в тюркските езици, но с друго значение — старотюркски tekä 'козел' спрямо keči или ečkü 'коза' — [33], с. 162, 291, 451, 550. Това различие между прабългарския и тюркските и монголските езици може да се обясни така — в прабългарски теку е означавало овен, а не козел. И това се доказва от чувашки: така (тага) означава овен. Козелът в чувашки се нарича със словосъчетание — качака таки 'кози овен', срв. качака 'коза' — [36], с. 95, 228.

IX * БИЧИН-ГОДИНА — МАЙМУНА-ГОДИНА

■ 90. Деветата циклова година — годината на маймуната, е незасвидетелствана. Можем да я възстановим (в прабългарски *бичин) въз основа на формата bičin — общо изходно название на годината на маймуната в старотюркски и тюркски, в старомонголски и монголски. Самата общотюркска и общомонголска дума bičin се смята за заемка от согдийски, от който са и други думи в прабългарския и в тюркските езици — [71], с. 128 — 129.

X ТОХ-ГОДИНА — КОКОШКА-ГОДИНА

■ 91. Първоначалното обяснение принадлежи на Й. Микола. За прабългарското тох 'кокошка' той привежда редица тюркски съответствия, вкл. и тагуг — название на X циклова година по Ал Бируни. Той възстановява първоначална форма * tywuk, * tywux и привежда съответствия от чувашки и от унгарски (като заемка) — [55], с. 78; [99], с. 12. Тези начални сравнения могат да се дадат по-пълно.

Прабългарската дума тох има съответствие в чувашки — чаха, чах 'кокошка' — [36], с. 321. Според З. Гомбоц унгарското tyuk 'кокошка' произлиза от прабългарското tyvuk. Съответствия на тох са старотюркското takïgu (такъгу) и фонетични варианти от тюркски езици: tauq, tavuq, tavтq, tooq, toxi и др.; старомонголското takiya, tayan, taqa и монголските думи taka, takan, taxa и др. — [33], с. 536; [102], с. 60 — 61; [69], с. 547.

XI ЕТХ-ГОДИНА — КУЧЕ-ГОДИНА

■ 92. Й. Микола правилно свързва етх (от израза етх бехти от приписката на Тудор Дохс) с тюркското ит, ет 'куче'. За него съгласната *x* от етх е със силно придихание, което е свойствено на меките гласни. Той обаче погрешно разграничава същата дума етх и тюркското ит, ет в израза текучитем твирем, разчленен погрешно от него на Текуч (лично име на хан), итем (куче) и твирем (девети) — вж. □ 329. По-нататък той дели изкуствено

създадената от него форма итем на ит 'куче' и *-ем*. Частицата *-ем* била прибавена при преписването под влияние на *-ем* в твирем — [55], с. 79; [99], с. 14 — 15.

Прабългарската дума етх има съответствие в чувашки йыта, йыт 'куче' — [36], с. 83. Двете думи имат съответствия в почти всички тюркски езици: старотюркски it 'куче' — [33], с. 215. Етимология на думата и всички нейни съответствия са дадени от Е. Севортян — [70], с. 385, и М. Рясянен — [69], с. 174. Извежда се така: * itexi > *ɦethi > етх — [102], с. 60.

XII ДОХС-ГОДИНА — СВИНЯ-ГОДИНА

■ 93. Пръв Й. Микола свързва прабългарското дохс с тюркски и кумански — тонгуз; уйгурски — тонгуз и туркменски — домус 'свиня'. Той го свързва и с лични имена: Докс — брат на княз Борис-Михаил, автор на приписката (Тудор Доксов), Догуз-тимур — монголско лично име. В чувашки думата няма съответствие, вероятно е изчезнало — [55], с. 78; [99], с. 12. Това обяснение е доразвито от други езиковеди. Прабългарската дума дохс не е пряко родствена на старотюркската tonguz и нейните съответствия от тюркските езици. Тя се извежда от форма doxŏs, която е характерна за тюркски *з*-езици. Затова се допуска да е заемка от тях. За *р*-езиците изходната форма е * tongur; от нея в прабългарски като *р*-език по фонетичните закони би следвало да се получи * томор. В прабългарския език е имало друга дума за свиня — δĭsnay, запазена в чувашки като сысна и като прабългарска заемка в унгарски gyisno, diszno 'свиня' — [102], с. 44 — 45; [36], с. 201; [69], с. 488; [71], с. 267 — 268.

НАЗВАНИЯ НА МЕСЕЦИТЕ В СРАВНИТЕЛЕН ПЛАН

■ 94. Названията на месеците са вторият елемент на датиращите циклови изрази — предходната дума е название на годината. От 12-те месеца на лунната година и от допълнителния изравнителен месец (общо 13 названия) са засвидетелствани 8; 5 остават неизвестни. В трите преписа на Именника някои названия са предадени чрез различна писмена форма — с разлика в гласна или премятане на букви като грешка. За основни форми са взети следните: вечем, тутом, бехти, алтом (спрямо алтем), читем, шехтем, твирем (спрямо твирим, тверим, втирем), алем (спрямо елем). В превод от прабългарски названията на месеците като числителни редни се превеждат трети, четвърти, пети и т. н.

Прабългарските и тюркските названия на месеците могат да бъдат сравнени с оглед на засвидетелстването им при датировки на събития — [33], с. 40, 97, 102, 168, 206, 253, 259, 367, 494, 578, 581, 622. На тази основа е съставена таблицата.

Поредност на месеца	Название на месеца в прабългарски	Название на месеца в старотюркски
първи	(липсва)	(биринч)
втори	(липсва)	екинти, икинди ай
трети	вечем	ючюнч ай
четвърти	тутом	тьортюнч ай
пети	бехти	бешинч ай
шести	алтом	алтънч ай
седми	читем	йетинч ай
осми	шехтем	секизинч ай
девети	товирем	токузунч ай
десети	(липсва)	онунч ай
единадесети	(липсва)	бир йегирминч ай
дванадесети	(липсва)	(липсва)
допълнителен тринадесети	алем, елем	(липсва)

Общоприето е, че названието алем (елем) означава първия месец на годината. Всъщност алем (елем) наистина означава 'начален' със синоним 'първи', но с това значение не се отнася към I пореден месец, а е название на XIII, т. е. на допълнителния месец, с който се изравнява лунната година спрямо слънчевата. Тази наша теза е доказана при етимологичния анализ на думата алем, елем (вж. □ 108) и при разглеждането на двойната датировка на Чаталарския строителен надпис от хан Омуртаг (вж. □ 115). Тюркските названия на месеците са засвидетелствани в орхонско-енжейски паметници на руническо писмо от VII — VIII в., в уйгурски паметници на уйгурско писмо от XIII в. и др. В прабългарски липсват названията на I, II, X, XI и XII месец, в старотюркски на I и XI месец. С изключение на I месец останалите месеци имат общи названия, вкл. и на езикова основа.

ЕТИМОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ НАЗВАНИЯ НА МЕСЕЦИТЕ

■ 95. Названията на месеците от прабългарския календар (по същество числителни редни) са изследвани от редица автори в етимологичен аспект. Сравнявани са със съответните числителни редни от старотюркски и тюркски езици. Изяснени са въпросите на образуването им от числителните бройни — еднаквостта на корените и различията в суфиксите. Основата на всички изследвания е дадена от Й. Микола — той пръв успя с помощта на циклови датировки от старотюркските орхонски надписи да разгадае не само първата част на неславянските изрази (като название на животно), но и втората — като название на месец; „Месеците се означават чрез бройните числителни... От названието на месеците известни ни са: елем, алем = първи; вечем = трети; тутом =

четвърти; бехти = пети; алтом = шести; шехтем = осми; твирем = девети; ениалем = единадесети. Окончанието на тия думи -*ем, -ом* е суфикс, който се среща в чувашките числителни пĕррĕмĕш 'първи', иккĕм-ĕш 'втори' и т. н., тогава когато например в езика на орхонските надписи тези числителни се образуват посредством суфикса *-ънч, -инч*." — [55], с. 78 — 79. За цикловия израз текучитем твирем Й. Микола възприема погрешното разчленяване и тълкуване на Й. Маркварт (вж. ☐ 329).

ПЪРВИ МЕСЕЦ — НАЗВАНИЕТО НЕЗАСВИДЕТЕЛСТВАНО

■ 96. За всички изследователи алем (елем) означава I месец на годината. Нашата теза е, че той е допълнителният XIII месец. В тюркските езици числителното бройно едно като първи елемент на десетичната бройна система се означава чрез съответната форма на старотюркски бир 'едно', вкл. и в чувашки — пĕр, пĕрре 'едно'. Числителните редни съответно са образувани от числителните бройни биринч 'първи', пĕрремĕш 'първи' — [102], с. 51 — 52; [36], с. 157; [53], с. 108, 114; [33], с. 101 — 102. Тази система на числителните имена (обща бройна система и общо образуване на редни от бройни числителни) изисква да се приеме, че и в прабългарски числителното бройно едно и числителното редно първи са били означавани с подобни форми. И въз основа на чувашки език не е трудно те да се възстановят: * бер 'едно', * берък 'първи'. Следователно названието на I пореден месец в прабългарския календар е било означавано с тази форма (* берък), в старобългаризиран вид — * бирем.

ВТОРИ МЕСЕЦ — НАЗВАНИЕТО НЕЗАСВИДЕТЕЛСТВАНО

■ 97. Вторият месец на прабългарския календар не е свързан с нито една от цикловите години. Названието му остава неизвестно в прабългарски и волжкопрабългарски. Известна е само формата в чувашки — иккĕмĕш (иккъмъш) 'втори' от икке, ике, ик 'две' — [102], с. 78; [70], с. 337 — 339; [36], с. 67; [55], с. 116. Въз основа на чувашката форма може да се възстанови като вероятна в прабългарски език формата * ik əm (* икъм) с очакван старобългаризиран вид * икем.

ТРЕТИ МЕСЕЦ — ВЕЧЕМ

■ 98. Числителното редно вечем е със старобългаризиран изговор. В прабългарски е звучало * văčəm (вечъм). Резултат е на следния развой — * üčïm 〉 văč m (с поява на *в* пред начална гласна — фонетичен закон за прабългарски и чувашки). Прабългарското * văč 'три' има за съответствие старотюркското üč 'три' с различни форми в тюркските езици (üč, uč, üš, öš и др.). В чувашки език прабългарската дума вечем е запазена в изменен вид — виçем (визъм) 'трети', срв. и виççе, виçе, виç (виззъ, визъ, виз) 'три' — [55], с. 80; [99], с. 15 — 16; [102], с. 45 — 46, 71, 78; [70], с. 641 — 642; [36], с. 55; [53], с. 114.

ЧЕТВЪРТИ МЕСЕЦ —— ТУТОМ

■ 99. Числителното редно тутом е със старобългаризиран изговор. В прабългарски е звучало * tööt эm (тьоютъм) — * tööt 'четири' и наставка эт. Резултат е на следния развой — * törtim > tööt эm (фонетичен закон за прабългарски — р пред t изпада). Прабългарската дума * tööt има за съответствие старотюркската tört 'четири' с различни форми в тюркските езици (tört, dört, türt и др.). На прабългарското 'четири' и 'четвърти' отговарят във волжкопрабългарски — töväti, tüwäti и tuwätim, tavat эm, в чувашки — тăваттă, тăватă и тăваттăмĕш (тъвадъ, тъвадъмъш) — [55], с. 80; [72], с. 284—285; [102], с. 71, 78.

ПЕТИ МЕСЕЦ — БЕХТИ

■ 100. Числителното редно бехти и в прабългарски е звучало така. Изходната форма е * belikti, образувана от * белик 'пет' и наставка за образуване на числителни редни *-ти*. Първата част е запазена в чувашки — пиллĕк, пилĕк (пилък) 'пет' — срв. пиллĕкмĕш 'пети'. Коренът * *бел-* въз основа на фонетичен закон (ламбдаизъм — на прабългарско и чувашко *л* отговаря в тюркските езици *ш*) има за съответствия в други тюркски езици *беш, биш, бъш, пис* 'пет'. Самата изходна форма * belikti е претърпяла следното фонетично развитие: 'belxti (*к* преминава в *х* и *и* отпада) > * bexti (*л* отпада; срв. същото отпадане при дван 'заек' — давлан > даван дван; срв. в чувашки — кин и килен 'снаха, етърва' спрямо нашата дума калина 'обръщение към зълва') — [102], с. 58 — 60, 78; [36], с. 113, 160. Рона Таш отбелязва във волжкопрабългарски език формите * bel, * beliji, bielem 'пет, пети' — [71], с. 126. Последната от тях е образувана с прабългарската наставка *-ем*. Й. Микола не е отчел закона за ламбдаизма, затова неправилно извежда бехти чрез форма * бехтим от тюркското * бештем 'пети'. Подобни форми не съществуват — [55], с. 80; [99], с. 16.

ШЕСТИ МЕСЕЦ — АЛТОМ

■ 101. Числителното редно алтом (алтем) е със старобългаризиран изговор. В прабългарски е звучало * alt эm (алтъм) и е образувано от * alt 'шест' и наставка *-т*. Резултат е на следния развой: altîm > alt эm. Прабългарското * altэ има за съответствие старотюркското äeltî 'шест' с различни форми в тюркските езици — алтъ, алта, алто и др. Във волжкопрабългарски език формите са altî 'шест' и altinš, altîš 'шести'. Въз основа на фонетичен закон за чувашки (*а* преминава в *у*) формите са улттă, ултă, улт (улдъ) 'шест' и улттăмĕш 'шести (улдъмъш)' — [102], с. 61, 71 78; [70], с. 141 — 142; [36], с. 274; [55], с. 80; [99], с. 16.

СЕДМИ МЕСЕЦ — ЧИТЕМ

■ 102. Числителното редно читем е със старобългаризиран изговор. В прабългарски език е звучало * ӡit эm (джитъм) и произлиза от изходни форми * ӡetim спрямо * jetim. Образувано е от ӡiti 'седем' и наставката *-т*. В старотюркски е засвидетелствано jeti,

jetti 'седем'. Във волжкопрабългарски отговарят формите ʒiyäti 'седем', ʒiyätim „седми", в чувашки çиччĕ, çurĕ, çич „седем"— [102], с. 55, 78; [36], с. 215; [33], с. 259. В основата на тези обяснения стои мнението на Г. Фехер. Той пръв разделя израза текучитем на теку и читем. Повод за това е откъслек от прабългарски надпис с част от дума TZIT (чит) с възможност да се възстанови читем подобно на читем от Именника. Чрез фонетични обяснения се стига до прабългарската форма * джитем 'седми' — [86], с. 257, 277. За фрагмента от надпис вж. [9], с. 239.

ОСМИ МЕСЕЦ — ШЕХТЕМ

■ 103. Въз основа на двойното деление на цикловия израз дваншехтем Й. Микола предлага две обяснения: а) дванш ехтем — извежда ехтем чрез * ектем от еки 'две'; б) дван шехтем — свързва шехтем със секиз 'осем' и го извежда от форми * сектем, * сехтем от * сегир — [55], с. 80; [99], с. 16. Първото обяснение е погрешно, второто е поправено и доразработено от други автори. Числителното редно шехтем е старобългаризирано. В прабългарски език е звучало * шъхтъм (š ə'ht 'əm). От изходни форми sikirtim или sikärtim се е получило š ə kt əm 〉 šəxtəm (шъктъм 〉 шъхтъм) въз основа на фонетични закони за прабългарски: а) начало *si-, sä- (си-, се-)* преминава в *š'ə- (шъ-)*, срв. при шегор 'вол'; б) съгласната *r* пред *t* отпада — вж. същото явление при тутом 'четвърти'; звукосъчетанието *-kt-* е преминало в *-st-*. Първата част на изходните форми *sikir-, sikär- (сикир-, сикер.)* е запазена в чувашки език — сакăр, саккăр (сагър) 'осем', като *р*-форма спрямо други тюркски езици — сегиз, съгиз, сегиз, сигиз и др., като *з*-форми. Втората част *-tim* 〉*-t əm* е наставка за образуване на числителни редни наред с наставките -əm, -ti — вж. вечем, бехти — [102], с. 58, 78; [36], с. 175; [53], с. 114 — 115.

ДЕВЕТИ МЕСЕЦ — ТВИРЕМ

■ 104. Числителното редно твирем (твирим, тверим) 'девети' може да се възстанови в прабългарски вид * tovīr m (товъръм) и да се изведе от началната форма * tovīr 'девет' със суфикс *-ем* (запазен в старочувашки *-ăм, -ĕм*) — [53], с. 114. Самата форма * tovīr е резултат на следния фонетичен развой — * toqïr, * toyïŕ 〉 tovïŕ 〉 tŏviŕ. В чувашки език е запазена като тăхăр (чете се тъгър) 'девет' и тăхăрмеш, 'девети', а в монголски има съответствие тугур. На тези *р*-форми в другите тюркски езици отговарят *з*-форми: tuyïz, toquz и др. — [55], с. 80; [99], с. 16; [102], с. 46, 78.

ДЕСЕТИ МЕСЕЦ — НАЗВАНИЕТО НЕЗАСВИДЕТЕЛСТВАНО

■ 105. Десетият месец на прабългарския календар не е свързан с нито една от цикловите години в Именника и в другите източници — названието му остава неизвестно. В езика на волжките прабългари числителните за десет и десети са ван и ванъм. В чуваш-

ки език са запазени като вуннӑ, вунӑ, вун 'десет', вуннӑмӗш (вуннъмъш) 'десети'. В тюркските езици тези числителни произлизат от старотюркски — он 'десет', онунч 'десети' — [102], с. 54, 78; [70], с. 455 — 456; [36], с. 57; [53], с. 114; [33], с. 367. Въз основа на тези форми може да се възстанови като вероятна форма в прабългарски език * вонъм, * вунъм.

ЕДИНАДЕСЕТИ МЕСЕЦ — НАЗВАНИЕТО НЕЗАСВИДЕТЕЛСТВАНО

■ 106. Единадесетият месец на прабългарския календар не е засвидетелстван в писмените паметници и названието му остава неизвестно. В чувашки език 'единадесети' се означава с формата вунипӗрремӗш. (вунипъремъш) — вун 'десет', пӗрре 'едно' '*-меш* — наставка за образуване на числително редно. Въз основа на нея за прабългарски може да се възстанови формата * вунибиръм (вж. за * биръм ☐ 96).

Цикловият израз верениалем има две деления: верени алем = вълк-година, I месец и вер ениалем — вълк-година, XI месец. Второто има за основа делението, предложено от Й. Микола: „ВЕРЕНИАЛЕМЪ за чета вери-еналем. В последната част на това изражение лесно е да се познае он 'десет' и алем, елем 'първи'. Ще рече вълчата година, единадесети месец." — [55], с. 80. За целите на това обяснение Й. Микола своеволно разменя местата на буквите: вер*иен*алем вместо даденото в Именника вер*ени*алем (вж. ☐ 77). Някои автори въз основа на Й. Микола, но без неговата „поправка", делят вер-ениалем = вълк-година, единадесети месец — [11], с. 12, 16.

Тезата , че * еналем, * ениалем означава единадесети основателно е критикувана и отхвърлена: а) Г. Фехер отрича това деление на календарна основа — прабългарската година съдържа само десет месеца; б) О. Прицак отрича това деление на етимологична основа: *-ени-* не може да се свърже по фонетични закони със старотюркското он 'десет' и да бъде съответствие на ван 'десет' във волжкопрабългарски и на вун, вунна 'десет' в чувашки. Частицата *-ени-* е част от верени 'вълк' — [102], с. 53 — 54.

ДВАНАДЕСЕТИ МЕСЕЦ — НАЗВАНИЕТО НЕЗАСВИДЕТЕЛСТВАНО

■ 107. Дванадесетият месец на прабългарския календар не е свързан с нито една от цикловите години, засвидетелствани в писмените паметници, и названието му остава неизвестно. Въз основа на чувашкото числително редно вуникӗмӗш (вуникъмъш) 'дванадесети' за прабългарския език може да се възстанови като вероятна формата * вуникъм — [53], с. 109, 114. Ив. Венедиков чрез деление на числовия израз дваншехтем на дванш ехтем прави своеволен опит да обясни „ехтем" като „дванадесети" на „тюркско-иранска основа" (вж. ☐ 340).

ДОПЪЛНИТЕЛЕН МЕСЕЦ — АЛЕМ, ЕЛЕМ 'ПРЕДЕН, НАЧАЛЕН'

■ 108. Числителното редно алем е старобългаризирано — *е* се предава с *а*. Във формата елем е запазен прабългарският изговор на началната гласна. Възстановява се прабългарска форма * äl .əm (елъм) 'занапред'. Тя има съответствие в чувашки: ül/əm (юлъм), получена от i/əm(илъм) със значение' отпред, напред, начело';iləməš(илъмъш) 'преден'; изходната дума е ил 'пред, пред вратата'. Коренът *äl- (ел-)* се среща и в други старотюркски думи — илки 'начален; първи' — [33], с. 174, 208. Под основната дума илк със значения 'първи, ранен, предишен, начален' също са приведени форми от различни тюркски езици — [70], с. 348. Думата ил 'начален' е била използвана и за означаване на началния месец на сезоните по народния календар: в кумански — ил, йаз, ай 'начален пролетен месец = март' — [102], с. 51 — 52; [49], с. 49. Приведени са и съответствия от тунгузки — еле-кес 'започващ' — [69], с. 170. Следователно основното значение на алсм, елем е 'преден, начален'; значението 'първи' е синоним на 'преден, начален'. За самото значение 'първи' от 'едно'е имало съответната дума (вж. □ 96).

■ 109. Названията на месеците в прабългарски и чувашки език (в същността си на числителни редни) могат да бъдат представени като съответствия от общ произход в таблицата.

Поредност	Старобългаризиран вид	Прабългарски изговор	Чувашко съответствие
първи	(липсва)	(неизвестен)	пĕрремĕш (пъремъш)
втори	(липсва)	(неизвестен)	иккĕмĕш (икъмъш)
трети	вечем	* väč əm (вечъм)	виçç ĕмĕш (визъмъш) от старочувашки виçем
четвърти	тутом	* töüt əm (тьоютъм)	тăваттăмĕш (тъвадъмъш) от старочувашки тăватăм
пети	бехти	* bexti (бехти)	пиллĕкмĕш (пилъкмъш) от старочувашки пилĕкĕм
шести	алтом, алтем	* altəm (алтъм)	улттăмăш (улдъмъш)
седми	читем	* ʒitəm (джитъм)	çиччĕмĕш (зиччемеш)
осми	шехтем	* ʃəxtəm (шъхтъм)	саккăрмĕш (сагърмъш)
девети	твирем	* tovirəm (товъръм)	тăхăрмĕш (тъгърмъш)
десети	(липсва)	(неизвестен)	вуннăмĕш (вунъмъш)
единадесети	(липсва)	(неизвестен)	вуннăпĕрмĕш (вунъпърмъш)
дванадесети	(липсва)	(неизвестен)	———
допълнителен	алем, елем	* aləm (елъм)	üləm (юлъм)

Прабългарският изговор се дава във възприетата от О. Прицак латинска транскрипция с кирилска транскрипция в скоби. Чувашките съответствия се дават в графичен вид с транскрипция на кирилица в скоби. Различният, но близък изговор на буквите *ă*, *ĕ* е приспособен към българската гласна *ъ*. Изговорът на чувашката буква *ç* се дава с приблизителен изговор на български чрез *з*. Въз основа на етимологичния анализ и на данни от други изследвания може да се направят следните изводи за произхода на прабългарските названия на месеците:

1. Числителните бройни в прабългарски (вкл. и в чувашки) са родствени с числителните бройни в старотюркски и други тюркски езици в рамките на обща десетична система.

2. Числителните редни в прабългарски като названия на месеците са образувани от числителни бройни чрез: а) суфикс *-т*, характерен и за волжкопрабългарски и чувашки език. Този суфикс е използван и при названието алем, елем от друг корен; б) суфикс *-ti* (бехти); в) суфикс -t ǝm (шехтем). В старотюркски език названията на месеците са образувани със суфикс *-нч*, *-ти* (биринч, икинти).

3 Числителните редни в старочувашки език са образувани със суфикс *-ăм*, *-ĕм*, както и в прабългарски. Някои от тези числителни редни са се запазили в съвременния чувашки език и са съответствия на прабългарски: вечем — виçĕм (трети); тутом — тăватăм (четвърти). Примери: виçем çул (третата година), тăватăм кун (четвъртия ден). В съвременния чувашки език суфиксът *-мăш*, *-мĕш*, напр. иккĕмĕш çул (втората година), е образуван от старочувашкото *-м* и притежателно окончание за трето лице *-ăш*, *-ĕш* — [53], с.117.

4. Някои изследователи допускат наставките за образуване на числителни редни в прабългарски и чувашки да бъдат от ирански произход.

5. Доказването в етимологичен план на алем, елем със значение 'преден, начален' потвърждава използването на изравнителен XIII месец в астрономично и календарно отношение (вж. □ 118).

ЧАСТ ТРЕТА ПРАБЪЛГАРСКИЯТ И ГРИГОРИАНСКИЯТ КАЛЕНДАР

ПРИРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КЪМ ГРИГОРИАНСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 110. Прабългарският календар може да бъде приравнен към григорианския по три начина: а) пряко — изисква се да се открият двойни датировки на едни и същи исторически събития (и по прабългарския, и по календари на християнската църква), които да дават една и съща година по григорианския календар; б) косвено — изисква се прабългарският циклов календар да бъде сравнен с други 12-годишни циклови календари (тюркски, монголски, китайски, японски, виетнамски и др.), за които вече има приравнителни таблици към григорианския календар. За тази цел цикловата година на датираното събитие по тези календари трябва да съвпадне със съответната циклова година от прабългарския календар; в) смесено — изисква се резултатите от прякото и косвеното приравняване да съвпаднат: напр. двойното датиране на събитие по прабългарския и по септемврийския календар (по календара от сътворението на света) се приравнява към григорианска година, която от своя страна се превръща в циклова година по един от цикловите календари (тюркски, китайски и др.). В такъв случай цикловата година по прабългарския календар трябва да съвпадне с цикловата година по другите циклови календари.

Опити за приравняване на прабългарския календар към григорианския са правени от наши и чужди изследователи на Именника (вж. □ 140 — 151).

Приравнителна таблица (първи вариант)
на цикловите години към григориански години

(във вертикален ред се проследява съответната една и съща циклова година от 12-годишния цикъл и григорианските ѝ съответствия; в хоризонтален ред се проследяват изминали пет 12-годишни цикъла)

Първа поредна година — сомор-година — мишка-година

400	460	520	580	640	700	760	820	880
412	472	532	592	652	712	772	832	892
424	484	544	604	664	724	784	844	904

436	496	556	616	676	736	796	856	916
448	508	568	628	688	748	808	868	928

Втора поредна година — шегор-година — вол-година

401	461	521	581	641	701	761	*821*	881
413	473	533	593	653	713	773	833	893
425	485	545	*605*	*665*	725	785	845	905
437	497	557	647	*677*	*737*	797	857	917
449	509	569	629	689	749	809	869	929

*Трета поредна година — * барс-година — тигър-година*

402	462	522	582	642	702	762	822	882
414	474	534	594	654	714	774	834	894
426	486	546	606	666	726	786	846	906
438	498	558	618	678	738	798	858	918
450	510	570	630	690	750	810	870	930

Четвърта поредна година — дван-година — заек-година

403	463	523	583	643	703	763	823	883
415	475	535	595	655	*715*	775	835	895
427	487	547	607	667	727	787	847	907
439	499	559	619	679	738	799	859	919
451	511	571	631	691	751	811	871	931

Пета поредна година — верени-година — дракон-година

404	464	524	584	644	704	764	824	884
416	476	536	596	656	716	776	836	896
428	488	548	608	*668*	728	788	848	908
440	500	560	620	680	740	800	860	920
452	512	572	632	692	752	812	872	932

Шеста поредна година — дилом-година — змия-година

405	465	525	585	645	705	*765*	825	885
417	477	537	597	657	717	777	837	897
429	489	549	609	669	729	789	849	909
441	501	561	621	681	741	801	861	921
453	513	573	633	693	753	813	873	933

Седма поредна година — имен-година — кон-година

406	466	526	586	646	706	766	826	886
418	478	538	598	658	718	778	838	898
430	490	550	610	670	730	790	850	910
442	502	562	622	682	742	802	862	922
454	514	574	634	694	*754*	814	874	934

Осма поредна година — теку-година — овен-година

407	467	527	587	647	707	767	827	887
419	479	539	599	659	719	779	839	899

431	491	551	611	671	731	791	851	911
443	503	563	623	683	743	803	863	923
455	515	575	635	*695*	755	815	875	935

*Девета поредна година — * бечин-година — маймуна-година*

408	468	528	588	648	708	768	828	888
420	480	540	600	660	720	780	840	900
432	492	552	612	672	732	792	852	912
444	504	564	624	684	744	804	864	924
456	516	576	636	696	756	816	876	936

Десета поредна година — тох-година — кокошка-година

409	469	529	589	649	709	769	829	889
421	481	541	601	661	*721*	781	841	901
433	493	553	613	673	733	793	853	913
445	505	565	625	685	745	805	865	925
457	517	577	637	697	757	817	877	937

Единадесета поредна година — етх-година — куче-година

410	470	530	590	650	710	770	830	890
422	482	542	602	662	722	782	842	902
434	494	554	614	674	734	794	854	914
446	506	566	626	686	746	806	*866*	926
458	518	578	638	698	758	818	878	938

Дванадесета поредна година — дохс-година — свиня-година

411	471	531	591	651	711	771	831	891
423	483	543	*603*	663	723	783	843	903
435	495	555	615	675	735	795	855	915
447	507	567	627	687	747	807	867	927
459	519	579	639	699	759	819	879	939

Приравнителна таблица (втори вариант)
на цикловите години към григориански години

(във вертикален ред се проследяват цикловите години в тяхната поредност и григорианските им съответствия; в хоризонтален ред се проследява една и съща циклова година и григорианските ѝ съответствия)

първа част

I	сомор-мишка	400	412	424	436	448	460	472	484	496	508
II	шегор-вол	401	413	425	437	449	461	473	485	497	509
III	* барс-тигър	402	414	426	438	450	462	474	486	498	510
IV	дван-заек	403	415	427	439	451	463	475	487	499	511
V	верени-дракон	404	416	428	440	452	464	476	488	500	512
VI	дилом-змия	405	417	429	441	*453*	465	477	489	501	513
VII	имен-кон	406	418	430	442	454	466	478	490	502	514

VIII	теку-овен	407	419	431	443	455	467	479	491	503	515
IX	* бечин-маймуна	408	420	432	444	456	468	480	492	504	516
X	тох-кокошка	409	421	433	445	457	469	481	493	505	517
XI	етх-куче	410	422	434	446	458	470	482	494	506	518
XII	дохс-свиня	411	423	435	447	459	471	483	495	507	519

Втора част

I	сомор-мишка	520	532	544	556	568	580	592	604	616	628
II	шегор-вол	521	533	545	557	569	581	593	*605*	617	629
III	* барс-тигър	522	534	546	558	570	582	594	606	618	630
IV	дван-заек	523	535	547	559	571	583	595	607	619	631
V	верени-дракон	524	536	548	560	572	584	596	608	620	632
VI	дилом-змия	525	537	549	561	573	585	597	609	621	633
VII	имен-кон	526	538	550	562	574	586	598	610	622	634
VIII	теку-овен	527	539	551	563	575	587	599	611	623	635
IX	*бечин-маймуна	528	540	552	564	576	588	600	612	624	636
X	тох-кокошка	529	541	553	565	577	589	601	613	625	637
XI	етх-куче	530	542	554	566	578	590	602	614	626	638
XII	дохс-свиня	531	543	555	567	579	591	*603*	615	627	639

Трета част

I	сомор-мишка	640	652	664	676	688	700	712	724	736	748
II	шегор-вол	641	653	*665*	677	689	701	713	725	*737*	749
III	* барс-тигър	642	654	666	678	690	702	*714*	726	738	750
IV	дван-заек	643	655	667	679	691	703	*715*	727	739	751
V	верени-дракон	644	656	*668*	680	692	704	716	728	740	752
VI	дилом-змия	645	657	669	681	693	705	717	729	741	753
VII	имен-кон	646	658	670	682	694	706	718	730	742	*754*
VIII	теку-овен	647	659	671	683	*695*	707	719	731	743	755
IX	* бечин-маймуна	648	660	672	684	696	708	720	732	744	756
X	тох-кокошка	649	661	673	685	697	709	*721*	733	745	757
XI	етх-куче	650	662	674	686	698	710	722	734	746	758
XII	дохс-свиня	651	663	675	687	699	711	723	735	747	759

Четвърта част

I	сомор-мишка	*760*	772	784	796	808	820	832	844	856	868

II	шегор-вол	761	773	785	797	809	*821*	833	845	857	869
III	* барс-тигър	762	774	786	798	810	822	834	846	858	870
IV	дван-заек	*763*	775	787	799	811	823	835	847	859	871
V	верени-дракон	764	776	788	800	812	824	836	848	860	872
VI	дилом-змия	*765*	777	789	801	813	825	837	849	861	873
VII	имен-кон	766	778	790	802	814	826	838	850	862	874
VIII	теку-овен	767	779	791	803	815	827	839	851	863	875
IX	* бечин-маймуна	768	780	792	804	816	828	840	852	864	876
X	тох-кокошка	769	781	793	805	817	829	841	853	865	877
XI	етх-куче	770	782	794	806	818	830	842	854	*866*	878
XII	дохс-свиня	771	783	795	807	819	831	843	855	867	879

Забележка. Дадените в курсив числа са свързани с хронологизирането на българските ханове по Именника, с Омуртаговия (Чаталарския) надпис, с надписа за покръстването от с. Балши.

ДАТИРОВКИ ПО ПРАБЪЛГАРСКИЯ И ПО ЦЪРКОВНИ КАЛЕНДАРИ (ДВОЙНИ ДАТИРОВКИ — БИКАЛЕНДА)

■ 111. Сравнителната таблица за приравняване на годините от прабългарския циклов календар с годините на григорианския календар бе изготвена от нас по двойни датировки (бикаленда) на някои събития от хунската и българската история: цикловата година на датиране се сравнява с григорианската година (получена от датировки по църковни календари — от сътворението на света, по септемврийското летоброене).

ПЪРВА ДВОЙНА ДАТИРОВКА

■ 112. Всеобщо възприета и доказана въз основа на различни източници е смъртта на вожда на хуните Атила — той е умрял през 453 г. по григорианския календар. Синът му Ернах го е наследил същата година. Авитохол от Именника (= Атила) е умрял в годината дилом твирем — годината на възкачването на сина му Ирник (= Ернах). Следователно годината дилом твирем (змия, IX месец) следва да бъде 453 (вж. □ 156 — 158). По нея вече могат да бъдат приравнени годините преди и след възкачването на Ирник (Ернах) в рамките на 12-годишния период:

448 = сомор-мишка	452 = верени-дракон	456 = * бечин-маймуна
449 = шегор -вол	*453 = дилом-змия*	457 = тох-кокошка
450 = * барс-тигър	454 = имен-кон	458 = етх-куче
451 = дван-заек	455 = теку-овен	459 = дохс-свиня

Въз основа на този период могат да бъдат приравнени годините между григорианския календар и прабългарския календар както

до н. е. и пр. н. е., така и до текущата година (1988 = верени (дракон)-година) и идните години. За нашите цели бе достатъчно да направим приравнителна таблица от 400 до 940 г. — част от периода на средновековната ни история, свързан с прабългарите (вж. приравнителната таблица в два варианта).
Отъждествяването на Атила с Авитохол и на Ирник с Ернах е възприето от почти всички изследователи (вж. □ 168 — 175). Доколкото някои не възприемат този факт, тяхното мнение не е довод срещу приравнителната таблица. Обратно, тази двойна датировка и сравнителната таблица, послужила да бъдат хронологизирани хановете по Именника, са още едно доказателство за отъждествяването на двамата хунски владетели Атила и Ернах с владетелите от Именника Авитохол и Ирник. За да бъде вярна, тази приравнителна таблица трябва да бъде потвърдена от другите двойни датировки.

ВТОРА ДВОЙНА ДАТИРОВКА

■ 113. За възкачването на хан Телец е възприета от повечето изследователи годината 760 (вж. □ 459). Тя е определена точно по датировка на хронистите Зигеберт, Теофан и Никифор (вж. □ 446 — 447).
В Именника възкачването на хан Телец е датирано с цикловата година сомор алтом (мишка-година, VI месец). Това изисква, първо, 760 г. да бъде сомор-година, второ, 760 г. (сомор-година) трябва да се съгласува с 453 г. (дилом-година). И наистина 760 г. е сомор(мишка)-година (вж. □ 110). Между дилом-453 г. и сомор-760 г. трябва да се вместят годините на 12-годишния цикъл в тяхната поредност (от I до XII) и 760 г. да бъде сомор-година. От дилом-453 г. до сомор-760 г. са изминали: а) григориански години — 307 (760 − 453 = 307); б) циклови години — 7 циклови години от текущия цикъл (от дилом-453 до дохс-459); 25 пълни 12-годишни цикъла (25 × 12 = 300); или общо 307 циклови години.

ТРЕТА ДВОЙНА ДАТИРОВКА

■ 114. Тя се получава от два различни източника за едно и също събитие — покръстването на българите по времето на княз Борис I:
1. Датировка по прабългарския календар в преписката на черноризец Тудор Докс за смъртта на княз Борис-Михаил: „В същата година (907 — б. а.) на 2 май в събота вечерта почина божият раб, бащата на този княз, живеещ в чистата вяра и правоверното изповедание на нашия господ Исус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар, княз български, на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх бетхи. В името на отца и сина и Светия дух — амин!“ — [40], с. 238; [61], с. 333 — 334.
2. Датировка по летоброенето от сътворението на света (надпис от с. Балши, Албания): „... (покръсти се) от бога владетелят на българите Борис, преименуван Михаил, с дадения нему от бога народ в годината 6374 (= 866).“ — [16], с. 32; [9], с. 139; [61], с. 189.

Годината етх бехти (куче-година, V месец) отговаря на следните възможности етх-години за този период:

842 854 *866* 878, 890

Етх-годината 854 не може да бъде година на покръстването — хан Борис през 852 г. е поел властта. Етх-годината 890 също не може да бъде — Борис-Михаил през 889 г. се е оттеглил доброволно от престола и от 889 до 893 г. е управлявал синът му Владимир-Расате. Единствената възможна година е етх-годината 866. В надписа от Балши чрез годината 6374 от сътворението на света (= 866) се потвърждава прабългарската циклова година от приписката на Тудор Докс. И обратното, чрез прабългарската циклова година (етх = 866) се потвърждава годината от сътворението на света (6374=866). Тази двойна датировка е основен жалон, който се съгласува с другите основни жалони на таблицата: първата датировка (дилом-година = 453), втората (сомор-година = 760), четвъртата (сигор-година = шегор година = 821).

Спорният въпрос (през коя година е станало покръстването — 864, 865, 866) се решава чрез разглежданата двойна датировка. В надписа от с. Балши е посочена 6374 г. = 14. индикт = IX, X, XI, XII 865 г. и I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII 866 г. Разполагането на индикта през 865 г. (септември — декември) и през 866 г. (януари — август) е давало възможност да бъде предпочетена като година на покръстването или едната, или другата година въз основа на свързването и с определени събития. Разтълкуването на цикловата година етх = 866 г. и бехти = V месец от 866 г. изисква да се приеме: покръстването като държавен акт е станало през втората част на 14. индикт (на 6374 г. от сътворението на света) = януари — август 866 г. или по-точно през май 866 г. Тъй като покръстването на българите е страничен въпрос спрямо тълкуването на Именника, няма да правим обзор на мненията на други автори за годината на покръстването.

ЧЕТВЪРТА ДВОЙНА ДАТИРОВКА

■ 115. Истинска двойна датировка има в Чаталарския надпис на хан Омуртаг: „Кан ювиги Омуртаг е от бога владетел в земята, гдето се е родил. Обитавайки стана Плиска, той направи аул на Туча и премести войската си срещу гърците и славяните. И направи изкусно мост на Туча заедно с аула и постави в този аул четири колони и върху колоните постави два лъва. Нека бог даде на поставения от бога владетел, като тъпче добре с нозете си императора, докато Туча тече и докато (слънцето сияе), като владее над многото българи и като подчинява враговете си, да проживее в радост и веселба сто години. Времето пък, когато се съгради, беше по български сигор елем, а по гръцки 15. индикт." — [9], с. 201; [61], с. 22; [16], с. 132. В Именника годината сигор и месецът елем са дадени при датировки на ханове в друг фонетичен вид — шегор и алем.

Датировката сигор елем (шегор алем) отговаря на 821 г. Това

може да се докаже по два начина — без и с помощта на византийската датировка 15. индикт:

1. Въз основа на таблицата (потвърдена дотук от трите двойни датировки) на началото на IX в. отговарят три поредни шегор-години — 809, 821, 833. През коя от тях Омуртаг е извършил споменатото строителство и е поставил надписа? През шегор-годината 809 е управлявал Крум (803 — 814). През шегор-годината 833 е управлявал Маламир (831 — 836). Остава да бъде шегор-годината 821. Омуртаг е бил владетел от 814 до 831 г. Това показва, че между датировките на хановете в Именника и датировката на Омуртаг има приемственост — бил е ползван един и същ календар по един и същ начин.

2. Така установената 821 г. (сигор елем = шегор алем) отговаря според надписа на 15. индикт. Той спрямо григорианския календар обаче се разполага от 1 септември 821 до 31 август 822 г., т. е. състои се от две части: първа — септември — декември 821 г., втора — януари — август 822 г. Общоприето е, че алем (елем) означава I месец. В такъв случай двете датировки се разминават — I месец на шегор = 821 г. не влиза в обсега на 15. индикт (той започва от 1 септември 821 г.), а в обсега на втората част на 14. индикт (първа — от 1 септември 820 до 31 декември 820 г.; втора — от 1 януари 821 до 31 август 821 г.). Ето и нагледно (поставените в скоби и курсивирани месеци са на 15. индикт):

шегор—821 —I II III IV V VI VII VIII (*IX X XI XII*
барс—822 — *I II III IV V VI VII VIII*) IX X XI XII

■ 116. Възниква въпросът, как да се обясни това несъвпадение? При коя датировка е сгрешено — при прабългарската или византийската? Или пък няма грешка? Да направим анализ на данните по този въпрос.

Прабългарската датировка (сигор елем) в никакъв случай не може да бъде сгрешена. Тя е водещата. Византийската (15. индикт) е приравнена към нея, а не обратното. Основанията за това са следните:

1. Прабългарите са използвали своя календар за събития от държавен характер (срв. в Именника датираното възкачване на хановете). Датирането на покръстването от Тудор Докс (етх бехти = V месец от 866 г.) отговаря точно на датирането от надписа от с. Балши (6374 г. = 14. индикт — от септември 865 до август 866 г. — вж. □ 114). Тази точност говори, че дори и при възприето християнство все още е бил ползван цикловият календар без допускане на грешки.

2. През управлението на Омуртаг (814 — 831) може да се разположи само една единствена шегор-година и тя отговаря точно на 821 г. Тази шегор-година е обусловена от всички шегор-години, вместени в периода от 400 до 940 г. Тя е обусловена и от шегор-годините, с които са датирани събития, и от всички останали циклови години на Именника, използвани като датировки на ханове. Следователно изключено е годината сигор елем (шегор

алем) да не бъде равна на 821 г., а да е 822 г., която е барс-година.
3. Византийската датировка (15. индикт) също не може да бъде сгрешена. Тя отразява точните данни на прабългарската водеща датировка. Различията между прабългарското и византийското летоброене очевидно са били известни в държавен план и на двете страни, които са съседи от 140 г. (681 — 821) и не за пръв път им се е налагало да ги съгласуват спрямо дадено събитие — смяна на български ханове и на византийски императори, сключване на двустранни договори на политическа и търговска основа. Така че датирането на събитие по двете летоброения с превръщане от едното към другото и обратно е било обичайна практика на междудържавно равнище. При това положение поначало е изключена каквато и да е грешка в датирането на дадено събитие в еднаквото за двете страни астрономично време.

■ 117. Ако алем (елем) означава I месец, то той се съотнася към януари — февуари на 821 г. като шегор-година (а месеците от януари до август вкл. се отнасят към 14. индикт). Това води до две заключения:
1. Във византийската датировка има грешка — вместо правилното 14. индикт е написано погрешно 15. индикт. Обосновахме защо такава грешка е невъзможна.
2. В прабългарската датировка има грешка с две възможности: а) първа — вместо правилното барс елем (тигър-година, I месец) са написали сигор елем (вол-година, I месец). При евентуална барс-година месецът елем 'първи' влиза във втората част на 15. индикт. Изключено е обаче водещата датировка да бъде неправилна — да се сгреши при броене на текущата година по собствен календар, ползван от векове; б) втора — прабългарската датировка да е правилна, но съотнасянето ѝ към 821 г. от наша страна да бъде неправилно изчислено, т. е. 822 г. е сигор-година (в този случай месецът елем влиза във втората част на 15. индикт). Това е също невъзможно — тогава и другите три двойни датировки трябва да бъдат погрешно съставени от авторите им. Освен това приравнителната таблица на годините от прабългарския и григорианския календар трябва също да бъде погрешна — но тя не е, защото се доказва от датировките от орхонско-енисейските надписи с приравнени години от съветски автори и от пълното съвпадение на прабългарския и китайския циклов календар спрямо григорианския (вж. □ 123 — 128).
Изводът е един — трябва да се постави под съмнение възможността елем (алем) да означава I месец, а това съмнение се доказва от всички следващи лингвистични и астрономични факти.

АЛЕМ (ЕЛЕМ) — ДОПЪЛНИТЕЛЕН МЕСЕЦ НА ВИСОКОСНА ГОДИНА

■ 118. Доказателствата в полза на тезата, че названието елем не означава I месец, могат да бъдат последователно представени:

Прабългарският календар подобно на китайския е лунно-слънчев. Изравняването на разликата от 10 денонощия и 21 часа между лунната година (= 354, 36 денонощия) и слънчевата година (= 365, 25 денонощия) е ставало чрез вмъкване на допълнителен XIII месец (вж. □ 121).

В продължение на цикъл от 19 г. седем пъти е бил вмъкван допълнителен XIII месец, т. е. в определен ред 7 г. от 19-годишния цикъл на Метон са били високосни (вж. □ 120).

Допълнителният XIII месец е бил включван след зимното слънцестоене, т. е. след XII месец на цикловата година и преди I месец на следващата циклова година (за китайския календар вж. [72], с. 128—129).

В прабългарския лунно-слънчев календар допълнителният месец не е бил назоваваи с числителното редно тринадесети. Само дванадесетте месеца на годината са били назовавани с числителни редни. В своята същност на XIII месец той е бил наричан по местоположението си спрямо I месец на следващата невисокосна година. Спрямо този I месец допълнителният месец се е смятал за предходен и в този смисъл е бил назован елем — алем 'начален'. Ето как е бил решаван въпросът с XIII месец в други циклови календари: „В тибетския, калмицкия, монголския и уйгурския календар подобно на китайския допълнителните месеци били включвани чрез удвояване на един от тях и дублирали названието му, напр. удвоявал се месецът на мишката, който след това получавал названието „допълнителен или втори месец на мишката." — [41], с. 178.

Прабългарската дума елем (алем) със своето значение 'начален' е била използвана за названието на допълнителния месец. Тя има съответствие в чувашкия юлъм 'бъдещ, в бъдеще', т. е. бъдещ като начален. Коренът *ел-* се среща и в старотюркски думи: илки 'начален, първи', вкл. и в тунгузки — еле-кес 'започващ'. Значението 'първи' е само прибавен синоним към 'начален' при тълкуване и превод (вж. □ 108).

В чувашки за значенията 'едно' и 'първи' има думи, които са различни от посочената юлъм 'бъдещ'. Тези думи — пĕрре и пĕремĕш, имат съответствия в тюркските езици чрез старотюркското бир 'едно' и биринч 'първи'. Следователно за прабългарското название на действителния I месец може да се възстанови условна форма * беръм 'първи' (вж. □ 96).

Въз основа на всичко това става очевидно, че датировката сигор елем (шегор елем) трябва да се тълкува като 'допълнителен месец на високосна шегор(вол)-година', а не като 'първи месец на шегор(вол)-година'. При това ново тълкуване между датировките сигор елем и 15. индикт има точно съвпадение — месецът елем стои след XII месец на високосната шегор-821 г. и преди I месец на обикновената барс-822 г.

■ 119. Освен датировката сигор елем от Чаталарския надпис има още две датировки с названието на същия месец в Именника: възкачването на Аспарух — верени алем, и възкачването на Ви-

нех — имен алем. И тук е възловият въпрос от анализа на Именника. Ако в сигор елем годината е високосна и месецът допълнителен, то и в тези две датировки трябва да бъде същото. В нашата хронологизация на хановете Аспарух е поел властта през 668 г. = верени алем (вж. □ 287), а Винех — през 754 г. = имен (шегор) алем (вж. □ 420 — 423). Това хронологизиране изисква тези две години (668 и 754) да бъдат също високосни поради посочения месец алем. На практика това означава следното: да приемем 668 г. за високосна и като отброим по високосните години от 19-годишния цикъл, 754 и 821 г. да излязат също високосни. Или по обратния ред — щом 821 г. е високосна, при отброяване назад 754 и 668 г. трябва да излязат също високосни.

Високосните години с допълнителен месец (верени алем = дракон-668 г., имен алем = кон-754 г. и шегор (сигор) елем = вол-821 г.) трябва да се свържат помежду си в рамките на 19-годишния цикъл на Метон. Това изисква: а) да се определи кои са 7-те високосни години от 19-годишния цикъл; б) тези 7 високосни години трябва да следват в някакъв ритъм на редуване с невисокосни; в) при намиране на 7-те високосни години и на ритъма на редуването им с невисокосни трябва цикловите години с месец алем (елем) — 668, 754 и 821 г. — при отброяването им в един период от век и половина да заемат съответното място на една от 7-те високосни години на 19-годишния цикъл.

■ 120. Разликата между лунната година (354, 36 денонощия) и слънчевата година (365,25 денонощия) е 10,89 денонощия, закръглени на 11. При тази разлика на всеки 3 г. се събират 32,67 дни, закръглени на 33. По цикъла на Метон 235 лунни месеца са равни на 19 слънчеви години. Следователно разликата между лунната и слънчевата година изисква на 19 г. 7 от тях да бъдат високосни — с допълнителен лунен месец. За китайския лунно-слънчев календар са известни ритъмът на редуването на високосна с невисокосна година и разполагането на високосните и невисокосните години в поредността на годините от 19-годишния цикъл на Метон. За виетнамския също. Ритъмът и разполагането могат да бъдат представени нагледно (високосната година се отбелязва с *да*; невисокосната — с *не*).

Таблица на високосните години в 19-годишния цикъл

Ритъм на високосните и невисокосните години	Първи вариант — китайски календар	Втори вариант — виетнамски календар	Трети вариант (възможен)
Невисокосна (не)	1. — (не)	19. — (не)	18. — (не)
Невисокосна (не)	2. — (не)	1. — (не)	19. — (не)
Високосна (да)	3. — (да)	2. — (да)	1. — (да)
Невисокосна (не)	4. — (не)	3. — (не)	2. — (не)
Невисокосна (не)	5. — (не)	4. — (не)	3. — (не)
Високосна (да)	6. — (да)	5. — (да)	4. — (да)

Невисокосна (не)	7. — (не)	6. — (не)	5. — (не)
Невисокосна (да)	8. — (да)	7. — (да)	6. — (да)
Невисокосна (не)	9. — (не)	8. — (не)	7. — (не)
Невисокосна (не)	10. — (не)	9. — (не)	8. — (не)
Високосна (да)	11. — (да)	10. — (да)	9. — (да)
Невисокосна (не)	12. — (не)	11. — (не)	10. — (не)
Невисокосна (не)	13. — (не)	12. — (не)	11. — (не)
Високосна (да)	14. — (да)	13. — (да)	12. — (да)
Невисокосна (не)	15. — (не)	14. — (не)	13. — (не)
Високосна (да)	16. — (да)	15. — (да)	14. — (да)
Невисокосна (не)	17. — (не)	16. — (не)	15. — (не)
Невисокосна (не)	18. — (не)	17. — (не)	16. — (не)
Високосна (да)	19. — (да)	18. — (да)	17. — (да)

Високосни години в китайския календар са: 3., 6., 8., 11., 14., 16., 19., във виетнамския: 2., 5., 7., 10, 13., 15., 18. — [72], с. 129, 148. Високосните алем-години от прабългарския календар 668, 754, 821 не могат да се съгласуват по първия вариант — китайския, втория — виетнамския, третия възможен, четвъртия възможен и т. н. (общо са възможни 19 варианта). Това налага да се възстанови прабългарската система на високосните години.

■ 121. Прабългарският 19-годишен цикъл за изравняване на лунната година със слънчевата остава неизвестен. В тази насока ще предложим един свой опит да бъде възстановен на теоретична основа с цел високосните алем-години 668, 754, 821 да бъдат съгласувани.

Разликата от 11 дни между лунната и слънчевата година предполага, че тя може да бъде най-добре изравнена чрез събирането на три разлики = 33 дни (в незакръглен вид 32, 67). Тези 33 дни са най-близки до лунния месец от 29,5 дни, закръгляван на 29 или 30 дни (срв. две разлики = 22 дни или четири разлики = 44 дни). Затова естествено е допълнителният месец (правещ годината високосна) да се появява на всяка трета година. Това изисква седемте допълнителни месеца в рамките на 19-годишния цикъл да протичат в ритъм от стъпки: първа стъпка — високосна — невисокосна — невисокосна; втора — високосна — невисокосна — невисокосна; трета, четвърта, пета и шеста стъпка — по същия начин;седма стъпка се състои само от високосна година и това има точно обяснение. Единственият начин да се разположат тези седем стъпки (съответно 7 високосни години) в последователността на годините от цикъла на Метон е следният:

1. — да	4. — да	7. — да	10. — да	13. — да	16. — да	19. — да
2. — не	5. — не	8. — не	11. — не	14. — не	17. — не	
3. — не	6. — не	9. — не	12. — не	15. — не	16. — не	

Ако I високосна година се отброи от II или от III поредна година на 19-годишния цикъл, то тогава в него се разполагат 6 високосни години вместо 7 — нарушава се цикълът на Метон. Затова постоянните високосни години от 19-годишния цикъл са: 1., 4., 7., 10., 13., 16., 19. Възнква въпросът, коя от тези 7 високосни години с коя от високосните години (668, 754, 821) да бъде свързана така, че прн отброяване от 668 през 754 до 721 и 3-те г. да се окажат високосни. Единствената възможност за съгласуване и на 3-те г. като високосни в рамките на един период от век и половина е високосната 668 г. да бъде свързана с 19. поредна година като високосна. На тази основа е съставена и таблицата.

Таблица на високоснните и невисокосните циклови годинн (приравнени към григорнански) в тяхната поредност спрямо годините на 19-годишния цикъл на Метон

1.	високосна	650	669	688	707	726	745	764	783	802	*821*	(да)
2.	невисокосна	651	670	689	708	727	746	765	784	803	822	(не)
3.	невисокосна	652	671	690	709	728	747	766	785	804	823	(не)
4.	високосна	653	672	691	710	729	748	767	786	805	824	(да)
5.	невисокосна	654	673	692	711	730	749	768	787	806	825	(не)
6.	невисокосна	655	674	693	712	731	750	769	788	807	826	(не)
7.	високосна	656	675	694	713	732	751	770	789	808	827	(да)
8.	невисокосна	657	676	695	714	733	752	771	790	809	828	(не)
9.	невисокосна	658	677	696	715	734	753	772	791	810	829	(не)
10.	високосна	659	678	697	716	735	*754*	773	792	811	830	(да)
11.	невисокосна	660	679	698	717	736	755	774	793	812	831	(не)
12.	невисокосна	661	680	699	718	737	756	775	794	813	832	(не)
13.	високосна	662	681	700	719	738	757	776	795	814	833	(да)
14.	невисокосна	663	682	701	720	739	758	777	796	815	834	(не)
15.	невисокосна	664	683	702	721	740	759	778	797	816	835	(не)
16.	високосна	665	684	703	722	741	760	779	798	817	836	(да)
17.	невисокосна	666	685	704	723	742	761	780	799	818	837	(не)
18.	невисокосна	667	686	705	724	743	762	781	800	819	838	(не)
19.	високосна	*668*	687	706	725	744	763	782	801	820	839	(да)

Високосните години верени алем 668, имен алем 754 и шегор алем 821 се намират на следните позиции от 19-годишния цикъл: 19. — 668; 10. — 754; 1. — 821. По този начин те се съгласуват помежду си като високосни в рамките на един период от век и половина. При всеки друг опит (668 г. да бъде свързана с 1., 4., 7., 10., 13., 16. г.; 754 г.— с. 1., 4., 7., 13., 16., 19. г.; 821 г. — с. 4., 7., 10., 13., 16., 19. г.) 3-те високосни години не могат да бъдат съгласувани. Това показва, че високосните години с допълнителен месец алем (елем) се подчиняват на установен отброителен цикъл с възприето начало във времето (затова към всяка от 7-те високосни години от 19-годишния цикъл задължително се отнасят предопределени циклови години).

■ 122. Възстановеният теоретично от нас прабългарски 19-годишен цикъл за изравняване на лунната година със слънчевата се

различава от китайския по ритъма на стъпките, които определят кои са високосните години:

китайски 19-годишен цикъл — 3. 6. 8. 11. 14. 16. 19.
прабългарски 19-годишен цикъл — 1. 4. 7. 10. 13. 16. 19.

В подкрепа на ритъма на прабългарския календар (на 3 г. една е високосна — да не не) ще посочим ритъм и стъпки в индийския лунно-слънчев календар (не не да) — всяка III година е високосна с допълнителен XIII месец — [72], с. 142. В „Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии" пише: „За да привеждат в съответствие лунните месеци и слънчевите години, в Монголия, както и в Китай, своевременно вмъквали допълнителен месец всяка трета година. Още от средата на първото хилядолетие до н. е. китайски, вавилонски и гръцки астрономи почти едновременно изчислили 19-годишен цикъл..., в течение на който седем пъти се вмъквал XIII месец."; „За да се запази съответствието на лунния календар с природните сезони, необходимо е периодически да се вмъква в лунната година допълнителен XIII месец... Това означава, че на 19-години се налагало да има 7 вмъкнати месеца. Допълнителните месеци се вмъквали по такъв начин, че да се спазва съответствието на основните дати на слънчевата година с определени месеци на лунната година." — [41], с. 18, 178. От тези два цитата се вижда, че авторите не дават точно определени високосни години в 19-годишния цикъл с различие в стъпките (не не да спрямо не да). Доколкото се казва „... в Монголия, както и в Китай, своевременно вмъквали допълнителен месец *всяка трета година...*", това подкрепя прабългарския 19-годишен цикъл и предполага изравняване на прабългарския с китайския 19-годишен цикъл. Същевременно не можем да допуснем, че С. Селешников, като посочва високосните години в китайския и виетнамския 19-годишен цикъл в тяхното различие по поредността им и в тяхната общност по ритъм (вж. □ 120 и таблицата), дава невярна или остаряла информация. Очевидно поставеният въпрос изисква допълнително разясняване.

ОБЩА ПРИРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ И КИТАЙСКИЯ КАЛЕНДАР СПРЯМО ГРИГОРИАНСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 123. Приравнителната таблица на прабългарския към григорианския календар (вж. □ 110) може да бъде доказана (потвърдена) чрез приравнителната таблица на китайския към григорианския календар. Това означава: а) цикловата година на датировка на събитие по китайския календар чрез григорианското ѝ съответствие да даде същата циклова година по прабългарския календар; б) цикловата година на датировка на събитие по прабългарския календар чрез григорианското ѝ съответствие да даде същата циклова година по китайския календар. Или с други думи, приравнителната таблица на прабългарския календар към григо-

рианския да съвпадне с приравнителната таблица на китайския към григорианския календар.

■ 124. Някои събития от историята на Тюркския и Уйгурския хаганат от средните векове са записани на два езика — старотюркски (руническо писмо) и китайски (йероглифно писмо). В тези надписи на два езика с едно и също съдържание (наричани билингва) има датировки по тюркския и по китайския календар. По този начин се получават двойни датировки (бикаленда). Освен това в китайски паметници (отразяващи събития, свързани със старотюрките) също има датировки по китайския календар, приравнени от изследователите към григорианския календар. Една такава датировка е: „През първата година Бао-ин (= 762) Тайцзун, който току-що се бе възкачил на престола... изпрати евнуха Лю Цинтан към кагана да моли уйгурската войска и да укрепи предишния съюз.“ — [44], с. 127. Годината с цикличен знак бао-ин е година ху = тигър = 762 григорианска година. По прабългарския и по тюркския календар 762 г. е барс(тигър)-година (провери в таблицата към □ 110).

■ 125. Приравняването на година от григорианския календар към циклова година от китайския календар може да се извърши по две таблици (в опростен и изменен от нас вид по С. Селешников — [72], с. 135 — 137).

Таблица А

Цикличен знак на название на годините от 12-годишния цикъл	Цикловата година във възможността да се появи пет пъти в рамките на 60-годишния цикъл					
I Цзъ Шу-мишка	1	13	25	37	49	
II Чоу Ню-крава		2	14	26	38	50
III Ин Ху-тигър	51	3	15	27	39	
IV Мао Ту-заек		52	4	16	28	40
V Чън Лун-дракон	41	53	5	17	29	
VI Съ Ше-змия		42	54	6	18	30
VII У Ма-кон	31	43	55	7	19	
VIII Уей Ян-овца		32	44	56	8	20
IX Шън Хоу-маймуна	21	33	45	57	9	
X Ю Цзи-кокошка		22	34	46	58	10
XI Сюй Гоу-куче	11	23	35	47	59	
XII Хай Чжу-свиня		12	24	36	48	60

Разяснение. Цикловата година цзъ-шу-мишка в рамките на 60-годишния цикъл заема следните поредни негови години: 1., 13., 25., 37., 49. и т. н. за всяка една от 12-те циклови години в съотнасянето им към поредните години на 60-годишния цикъл.

Таблица Б

Век	Последната 60. циклова година		Век	Последната 60. циклова година		Век	Последната 60. циклова година	
I	03	63	VIII	723	783	XV	1443	—

II	123	183	IX	843	—	XVI	1503	1563
III	243	—	X	903	963	XVII	1623	1683
IV	303	363	XI	1023	1083	XVIII	1743	—
V	423	483	XII	1143	—	XIX	1803	1863
VI	543	—	XIII	1203	1263	XX	1923	1983
VII	603	663	XIV	1323	1383	—	—	—

Разяснение. През I в. от н. е. 3 г. от н. е. и 63 г. от н. е. са последната (60.) година от 60-годишния цикъл; през XX в. съответно — 1923 и 1983 г.

Въз основа на двете таблици прабългарска или тюркска циклова година, приравнена към григорианска година, чрез григорианската година може отново да бъде възвърната към циклова година по китайския календар. По този начин дадена григорианска година ще отговаря на дадена циклова година от прабългарския, тюркския и китайския календар. В този случай цикловите години като названия на животни ще трябва да съвпаднат и в трите календара. Съвпадението им доказва, от една страна, общността на трите циклови календара, а от друга, верността на всяка една от приравнителните таблици.

■ 126. Приравняването от прабългарския или тюркския календар към китайския календар въз основа на григорианска година от приравнителната таблица може да се покаже чрез годините на събитията с двойни датировки:

(1) смърт на Атила и възкачване на Ернах — дилом(змия) = 453
(2) възкачване на хан Телец — сомор(мишка) = 760
(3) хан Омуртаг завършва строителството — шегор(вол) = 821
(4) покръстване на България — етх(куче) = 866

При приравняване по първата таблица (таблица А) се извършват последователно следните изчисления (числото в скоби показва означеното по-горе събитие):

1. Числото на григорианската година трябва да се раздели на 60:

(1) 453:60 = 7 с остатък 33 (60 × 7 = 420 + 33 = 453)
(2) 760:60 = 12 с остатък 40 (60 × 12 = 720 + 40 = 760)
(3) 821:60 = 13 с остатък 41 (60 × 13 = 780 + 41 = 821)
(4) 866:60 = 14 с остатък 26 (60 × 14 = 840 + 26 = 866)

2. От получения остатък се изважда числото. 3. Получената разлика като резултат показва поредността на годината от 60-годишния цикъл (ако полученият чист остатък се окаже равен на 3 или по-малък от 3, към него предварително се прибавя 60 и от сбора се изважда 3 — напр. 2 плюс 60 = 62 − 3 = 59):

(1) остатък 33 − 3 = 30 (3) остатък 41 − 3 = 38
(2) остатък 40 − 3 = 37 (4) остатък 26 − 3 = 23

3. Получените резултати се търсят в таблица А. На числото (резултат) отговаря водоравно названието на китайската циклова година и на нейния цикличен знак:

(1) резултатът 30 показва китайската циклова година Ше-змия — в прабългарския календар на 453 г. отговаря дилом-змия;
(2) резултатът 37 показва китайската циклова година Шу-мишка — в прабългарския календар на 760 г. отговаря сомор-мишка;
(3) резултатът 38 показва китайската циклова година Ню-крава — в прабългарския календар на 821 г. отговаря шегор-вол;
(4) резултатът 23 показва китайската циклова година Гоу-куче — в прабългарския календар на 866 г. отговаря етх-куче.

■ 127. При приравняване по втората таблица (таблица Б) се извършват последователно следните изчисления (ще използваме същите двойни датировки):

1. Григорианската година (съответна на прабългарска или тюркска циклова година) се отнася към своя век, посочен вертикално с римска цифра:

(1) 453 към V в.; (3) 821 към IX в.;
(2) 760 към VIII в.; (4) 866 към IX в.

2. Към намерения век са посочени една или две години — избира се по-малката спрямо григорианската година:
V в. — от 423 и 483 г. се избира 423 като по-малка спрямо 453 г.;
VIII в — от 723 и 783 г. се избира 723 като по-малка спрямо 760 г.;
IX в. — посочена е 843 г. — понеже е по-голяма от 821 г., взема се предходната година от VIII в. — 783 като по-малка;
IX в — посочена е 843 г. — тя се взема, защото е по-малка от 866 г.

3. От григорианската година (съответна на прабългарска или тюркска циклова година) се изважда намерената към съответстния век по-малка година. Получените разлики като резултати се търсят в таблица А и се намира названието на съответната китайска година от 12-годишния цикъл:

(1) дилом-змия 453 г. — 423 = 30 = ше-змия 453 г.;
(2) сомор-мишка 760 г. — 723 = 37 = шу-мишка 760 г.;
(3) шегор-вол 821 г. — 783 = 38 = ню-крава 821 г.;
(4) етх-куче 866 г. — 843 = 23 = гоу-куче 866 г.

По същия начин могат да се потвърдят чрез китайския календар и датировките по прабългарския календар чрез цикловите години на възкачването на хановете от Именника (по новото им хронологизиране от наша страна — вж. □ 519).
Чрез тези две таблици могат да се приравнят към китайския циклов календар и датировките по тюркския циклов календар от единичните датировки в старотюркски писмени паметници от VI и VIII в. (вж. □ 131 — 136) и двойните датировки от паметници на сирийско писмо от XIII и XIV в. (вж. □ 137 — 138). Със съответната им григорианска година чрез изчисления по двата

начина намерената китайска циклова година съвпада с изходната тюркска циклова година.

■ 128. Потвърждаването на приравнителната таблица към прабългарския циклов календар чрез датировки от старотюркски писмени паметници (VI — VIII в.; XIII — XIV в.), чрез проверка на прабългарски и тюркски датировки по приравнителната таблица към китайския циклов календар прави възможни следните изводи:

1. Прабългарският, тюркският и китайският циклов календар могат да бъдат разглеждани като варианти на една и съща летобройна система.

2. Трите календара имат една и съща система и структура: общност в 60-годишния цикъл, общност в 12-годишния цикъл, общност на животните като понятия (самите им названия са на съответния език).

3. Трите календара са лунно-слънчеви и на тази основа имат една и съща система за изравняване на лунната година към слънчевата. Високосна година с допълнителен XIII месец се появява в определен ритъм в рамките на 19-годишен астрономичен период.

4. Системно-структурната общност на трите календара дава възможност при датирано събитие по един от тях с посочване на григорианска година да се докаже една и съща циклова година откъм нейното животинско название.

5. При самостойното използване на трите календара (през средните векове на места, отдалечени на хиляди километри) не се е получило разминаване (несъответствие) спрямо общата астрономична година нито между самите тях, нито към григорианския календар. Това прави възможно датировка по единия календар да бъде приравнена към другите два. И на тази основа датировките по трите календара да отговарят на една и съща григорианска година.

ОБЩА ПРИРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ И ТЮРКСКИЯ КАЛЕНДАР СПРЯМО ГРИГОРИАНСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 129. Приравнителната таблица на прабългарския календар, съставена въз основа на четирите двойни датировки (вж. □ 112 — 115), ще послужи за новото хронологизиране на българските владетели от Именника на българските ханове. Това изисква тя да бъде потвърдена и доказана чрез датировки по тюркския и китайския календар. В старотюркските паметници (на руническо, уйгурско, сирийско, арабско писмо) има много единични датировки по тюркския календар. Срещат се и двойни датировки по два календара — селевкидски и тюркски, китайски и тюркски. При разчитането и тълкуването на тези паметници в частност на датировките се привежда съответната григорианска година въз основа на приравнителни таблици. Приравнителната таблица на тюркския циклов календар предполагаме се основава на двойни

датировки или (и) на китайския циклов календар. Григориански години към години на тюркския циклов календар са привеждани от различни изследователи (О. Прицак, С. Кляшторни и др.). Самата приравнителна таблица на китайския към григорианския календар е отдавна позната — [72], с. 135 — 137. Сравни и приравнителни таблици на циклови години на китайския, корейския и японския календар към годините на григорианския календар — [41], с. 243 — 244.

■ 130. Приравнителната таблица на прабългарския циклов календар към тюркския може да бъде потвърдена и доказана с единични и двойни датировки от старотюркски паметници. При единичните датировки изследователят е привел григорианската година. При двойните датировки също са приведени григорианските години спрямо други календари (селевкидски, китайски) и чрез тях те се отнасят и за тюркския календар. И в двата случая приведената григорианска година (напр. такъгу (кокошка) = 757) трябва да отговаря на същата датировка в приравнителната таблица (тох (кокошка) = 757 г.). Това съвпадение на датировките чрез тюркския и прабългарския календар, от една страна, и чрез григорианския, от друга, е тъкмо търсеното доказателство за правилността на приравнителната таблица. За тази цел сме използвали единични и двойни датировки от следните паметници:

а) единични датировки от старотюркски паметници от VI — VIII в.;

б) двойни датировки от старотюркски паметници от XIII — XIV в.;

в) датировки, приравнени към китайския циклов календар.

■ 131. В паметниците на старотюркската писменост (написани на руническо писмо) от Монголия и Киргизия (известни като орхонско-енисейски рунически надписи) има много датировки на събития по старотюркския циклов календар. Част от тези датировки са приравнени от съветски тюркolози към годините на григорианския календар въз основа на приравнителни таблици, съставени от тях. Има съставени таблици за приравняване на тюркското летоброене към съвременното летоброене (григорианския календар) от 700 до 2007 г. — [77], с. 630. Григорианските години на тези датировки (при свързване на тюркската циклова година с прабългарската) съвпадат с григорианските години от приравнителната таблица към прабългарския календар. Ще разгледаме известните ни приравнени датировки в хронологична поредност.

Бугутски надпис от 571 г. ■ 132. От времето на Първия тюркски хаганат (551—630) има един единствен паметник на руническа писменост — Бугутския надпис. Направената в него датировка се смята за първото писмено регистриране на събитие по тюркския 12-годишен циклов календар. Споменатата в надписа година на заека отговаря на 571 г. — [44], с. 116. По приравнителната таблица на прабългарския календар на григорианската 571 г. съответства също заек-година (дван-година). Това съвпадение —

една и съща григорианска година за тюркската табъшган (заек)-година и прабългарската дван(заек)-година, е в полза на верността на приравнителната таблица за прабългарския календар.

Онгински паметник от Монголия от VII — VIII в. ■ 133. В Онгинския паметник (написан на руническо писмо) е датирана смъртта на каган Тачам: а) люи йълка йетинч ай = в годината на дракона, VII месец; б) лю йълка = в годината на дракона. С. Малов споменава две събития: смъртта на Гудул хан — между 690 и 693 г.; поставянето на паметника след смъртта на този хан — приблизително между 690 и 706 г. — [50], с. 4, 9 — 11. А. Раджабов в статия за този паметник предава мнение на А. Берщам, който пише: „... Годината на дракона, отбелязана в текста, възможно пада не на 692 г., както предполага В. Радлов, а на дванайсетолетие по-късно, т. е. на 704 г.". Той предава и мнението на Дж. Клоусън: „... Това означава, че Онгинският паметник (текст) е съставен между 732 от н. е. и края на 734 от н. е. По такъв начин това уточнява датата, приведена в 12-ия ред, освен това 731 г. от н. е. е била година на овцата; това прави годината на дракона, която трябва да дойде на 728 г. от н. е., значително по-малко вероятна дата." — [63], с. 34, 41. В този спор за уточняване на датировка за нас остава важно, че се работи с определени приравнени години: дракон-година =692 г; дракон-година =704; дракон-година = 728; овца-година =731. Тези приравнени години съвпадат с приравнените години в нашата таблица.

Паметник на Моюн чур, уйгурски хан от Монголия. ■ 134. Паметникът е от VIII в. и е на руническо писмо — орхонска писменост от Монголия. Датировките са според старотюркския лунно-слънчев календар. В хода на разказа (последователност от събития във връзка със сражения по време на война) са направени много датировки: пълни — с посочване на година, месец, ден; непълни — с посочване само на месец и ден. Могат да бъдат приравнени с годините на григорианския календар само пълните датировки и това е направено при превода от издателите на паметника. Приравнени са шест пълни датировки — [50], с. 25 — 43.
Приравнените датировки от този паметник при сверяване с приравнителната таблица (вж. □ 110) съвпадат. Ето таблица на датировките:

Датировки по превода на паметника	Същите датировки по приравнителната таблица на прабългарския календар
(1) кон ылка = година иа овцата = 743 г.	(1) теку-година = овен-година = = 743 г.
(2) такыгу ылка = година на кокошката = 745 г.	(2) тох-година = кокошка-година = = 745 г.
(3) барс ылка = година на тигъра = 750 г.	(3) барс-година = тигър-година = = 750 г.

(4) табъшган ыл = година на заека = 751 г.	(4) дван-година = заек-година = =751 г.
(5) кон ылка = година на овцата = 755 г.	(5) теку-година = овен-година = = 755 г.
(6) такыгу ылка = година на кокошката = 757 г.	(6) тох-година = кокошка-година = = 757 г.

Терсински надпис от VIII в. ■ 135. Уйгурският хаганат е съществувал от 745 до 840 г. С името на уйгурския владетел Елетмиш Билге каган са свързани няколко надписа на руническо писмо. Един от тях е Терсинският надпис върху каменна костенурка. В текста му има три датировки по тюркския циклов календар: „Аз, от небето роденият Елетмиш Билге каган, заедно с Елбилге катун, като приехме титлите каган и катун... тогава заповядах да се постави стълб на западната покрайнина Отюкен, в горното течение на река Тез. Там в годината на барса (на тигъра) и в годината на йилана (на змията) аз прекарах две години. В годината на улу (на дракона) аз прекарах лятото по средата на Отюкен...“ — [44], с. 120, 122.

Споменатите в надписа години по тюркския циклов календар са приведени от С. Кляшторни към григорианския календар. От своя страна ще ги сравним с приравнителната таблица на прабългарските години спрямо годините на григорианския календар:

(1) барс(тигър)-година = 750	барс(тигър)-година = 750
(2) улу(дракон)-година = 752	верени(дракон)-година = 752
(3) йилан(змия)-година = 753	дилом(змия)-година = 753

Надпис от долината на р. Тес. ■ 136. В рунически надпис върху каменен блок от долината на р. Тес (Монголия) се разказва за събития от историята на Уйгурския хаганат. В хода на разказа, воден от родственик на Елетмиш Билге каган, има две датировки:

(1) ...(таку) гу йъл(ка) — година на кокошката = 757

1) (2) ...(тонгуз) йъл(ка) — година на свинята = 759

Приравнени са с григориански години от С. Кляшторни — [44], с. 84, 88 — 89. В приравнителната таблица към прабългарския календар на тези циклови години отговарят същите григориански години: 1) тох(кокошка)-година = 757; 2) дохс(свиня)-година = 759.

През същия този период — VII и VIII в., по прабългарския календар са направени няколко датировки на заемане на властта от български ханове: Тервел — теку(овен)-година = 695; Севар — тох(кокошка)-година = 721; Кормисош — шегор(вол)-година = 737; Винех — кон(имен)-година = 754; Телец — сомор(мишка)-година = 760 и др.Ако тези датировки се сверят по приравнителната таблица на съветски тюрколози, ще се докажат същите григориански години.

Съвпадението (дадена григорианска година е съответна на една

и съща циклова година по тюркския и прабългарския календар) доказва общността при употребата на двата календара в едно и също столетие на различни места, отдалечени на хиляди километри.

ДОКАЗВАНЕ НА ПРИРАВНИТЕЛНАТА ТАБЛИЦА С ДВОЙНИ ДАТИРОВКИ ОТ ПАМЕТНИЦИ ОТ XIII — XIV в.

■ 137. Паметниците с двойни датировки от XIII и XIV в. са намерени в Киргизия. Това са надгробни плочи с кратки текстове (епитафии) — езикът е тюркски, писмото — сирийско — [50], с. 75 — 86. Ето един от тях в превод:

„По летоброенето на хан Александър в годината 1652 г. в петък на помена на св. Йоан Кръстител, при побеляването на нощта, на разсъмване, на този Таптерим, на девойката Куштан се случи смъртта, когато по тюркски беше годината на дракона."

Починалите тюрки са били приели християнството във вид на ерес на Нестор (несторианство), забранена във Византия и намерила разпространение в Сирия, Персия, Средна и Централна Азия. Едната датировка е по ерата на Александър или т. нар. селевкидско летоброене = тарихи Искандер (Селевк е бил пълководец на Александър Македонски и като владетел на част от земите му под името Селевк I Никатор е въвел това летоброене от 311 г. пр. н. е.; възприето е било от Сирийската християнска църква). Втората датировка е по тюркския циклов лунно-слънчев календар. Водеща е селевкидската датировка — в едни паметници се посочва само годината, в други — годината, денят от месеца, денят от седмицата. Датировката по тюркския циклов календар е само съпровождаща и е давана по традиция (на няколко плочи е писано: „... а по тюркски годината беше..."), затова е непълна — посочва се само годината.

■ 138. При издаването на тези паметници с двойни датировки (бикаленда) за годината по селевкидското летоброене се посочва съответната година по григорианския календар. Тюркските циклови години са оставени без тълкуване, но очевидно григорианската година се отнася и за тях. Това прави тези тюркски християнски паметници много ценни при разработване на въпроси на тюркския циклов календар, вкл. и на прабългарския. В частност тези двойни датировки могат да послужат за проверяване правилността на съставената от нас приравнителна таблица въз основа на четирите домашни двойни датировки. Въпросът се свежда до това — тази приравнителна таблица (покриваща времето от 400 до 903 г.) трябва да бъде продължена и да покрие времето от XIII до XIV в. И ако е правилна, тя трябва да се съгласува с двойните датировки от тюркските надгробни паметници. Това означава, първо, да съвпаднат тюркските и прабългарските циклови години по названията на животните, второ, григорианската година по селевкидския календар да съвпадне с григорианската година по прабългарския календар. Ето и самата продължена

приравнителна таблица (селевкидските години, приравнени към григориански, са подчертани).

Крайната година от съставената от нас приравнителна таблица е 903 = дохс-година (вж. □ 110). Въз основа на 60-годишния цикъл (5 × 12) чрез прибавяне на 60 г. към 903 г. всяка получена година ще бъде дохс-година: 903, 963, 1023, 1083, 1143, 1203, 1263. От изходна точка дохс-година = 1263 следващата 1264 г. ще бъде сомор-година, от която отново продължава приравнителната таблица:

I сомор — мишка	1264	1276	1288	*1300*	*1312*	1324	1336
II шегор — вол	1265	1277	1289	1301	*1313*	1325	*1337*
III * барс — тигър	1266	*1278*	1290	1302	*1314*	1326	1338
IV дван — заек	1267	1279	1291	1303	1315	1327	1339
V верени — дракон	1268	1280	1292	1304	1316	1328	*1340*
VI дилом — змия	1269	1281	1293	1305	1317	1329	1341
VII имен — кон	1270	1282	1294	1306	*1318*	1330	1342
VIII теку — овен	1271	1283	1295	1307	1319	*1331*	1343
IX * бечин — маймуна	1272	1284	1296	1308	1320	1332	1344
X тох — кокошка	1273	1285	1297	1309	1321	1333	1345
XI етх — куче	1274	1286	1298	*1310*	1322	1334	1346
XII дохс — свиня	1275	1287	1299	1311	*1323*	1335	1347

Дванадесетте двойни датировки от тюркските християнски паметници имат следните данни в извлечен вид — названието на тюркската циклова година, годината по селевкидския календар, отговарящата ѝ година по григорианския календар. На тези данни въз основа на продължената приравнителна таблица се противопоставят названието на прабългарската циклова година и отговарящата ѝ година по григорианския календар. Или всичко това може да бъде представено нагледно в следната таблица:

Година по тюркския календар	Година по селевкидския календар	Година по григорианския календар	Година по прабългарския календар	Година по григорианския календар
(1) барс — тигър	1589	1278	* барс	1278
(2) съчкан — мишка	1611	1300	сомор	1300
(3) ит — куче	1621	1310	етх	1310
(4) съчкан — мишка	1623	1312	сомор	1312
(5) ут — бик	1624	1313	шегор	1313
(6) барс — тигър	1625	1313—1314	* барс	1314
(7) йонт — кон	1628	1317	имен	1318
(8) тонгуз — свиня	1634	1323	дохс	1323
(9) кой — овца	1642	1330	теку	1331
(10) ут — бик	1648	1337	шегор	1337
(11) ут — бик	1648	1337	шегор	1337
(12) лу — дракон	1652	1340—1341	верени	1340

Сравнителният анализ на таблицата дава възможност за следните заключения:

1. Названията на тюркските циклови години от двойните датировки в тюркските християнски паметници съвпадат изцяло с названията на цикловите години в прабългарския календар (да се има предвид общността на животните при превод на названията).

2. Григорианската година, съответна на тюркската и селевкидската година, съвпада при осем двойни датировки с григорианската година, съответна на прабългарската година: (1), (2), (3), (4), (5), (8), (10), (11).

3. Една от двете григориански години, съответни на селевкидската и тюркската година, при две двойни датировки съвпада с григорианската година, съответна на прабългарската година: (6), (12).

Възниква въпросът, защо при приравняване на селевкидската година към григорианската се е наложило да се посочат две григориански години (при другите осем двойни датировки това не е било необходимо). Това колебание — дали да се даде и втора григорианска година — личи при двойната датировка (12): „Этот памятник датирован 1652 г. = 1341 г., или точнее 1340—1341 г.“ — [50], с. 77.

4. Григорианската година, съответна на селевкидската и тюркската, при две двойни датировки не съвпада с григорианската година, съответна на прабългарската година — двете години са съседни:

(7) 1317, но 1318 г. (9) 1330, но 1331 г.

Тук също е имало нужда от уточнение — да се дадат две григориански години, но не е направено (срв. цитираното по-горе наложило се уточнение).

■ 139. Съвпадението при осемте двойни датировки (вж. т. 2) — една и съща година по григорианския календар е съответна на

години от три различни календара (селевкидския, тюркския, прабългарския) — доказва верността на съставената от нас приравнителна таблица. Съвпадението при двете двойни датировки (вж. т. 3) също доказва верността на таблицата, но поставя въпроса, защо се е наложило да се посочат две григориански години спрямо селевкидската. Несъвпадението при другите две двойни датировки (вж. т. 4) също не поставя под съмнение верността на таблицата. Може да се приведе логическият довод — щом десет двойни датировки доказват верността на таблицата, при останалите две следва да има грешка при приравняването на селевкидската година към григорианската. Всъщност грешката е привидна — при възможността да се дадат две григориански години е посочена едната от тях. Налага се да се изясни: първо, защо са дадени две григориански години спрямо селевкидската, второ, защо при възможност да се дадат също две григориански години е дадена само едната от тях (и това води до посоченото привидно различие). Отговорът на този въпрос се крие в съотношението между невисокосни и високосни години в тюркския и прабългарския циклов календар.

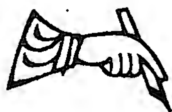

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА. ОПИТИ ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ ИЗЧИСЛИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

ЙОАКИМ МАРКВАРТ — ЦИКЛОВИТЕ ИЗРАЗИ СА ДЕВИЗИ НА ВЛАДЕТЕЛИТЕ

■ 140. Първите изследователи на Именника (преди Й. Микола) допускат неразгаданите изрази (дилом твирем, верени алем и всички останали) да означават датиращи изрази подобно на цикловите изрази от старотюркските паметници. Й. Маркварт си поставя за цел да докаже, че тези първи опити за тълкуване са несъстоятелни и на тази основа изгражда своята теза — загадъчните изрази са девизи (гербове) на владетелите. В първите опити да се докажат тези изрази като числителни имена на хронологична основа са допуснати грешки при етимологичното им тълкуване. Като разглежда грешките на В. Радлов (в повечето случаи също от погрешни позиции), Й. Маркварт твърди: тези изрази не могат да се обяснят с циклични числа, които да означават годините на смърт или възкачване на владетелите; В. Радлов се опитва да ги настани насила в прокрустовото легло на общотюркските и чувашките числителни имена; в българския списък на князете изразите дилом твирем и другите са девизи на владетелите. Дори и двойната датировка в Чаталарския надпис (сигор елем = 15. индикт — вж. □ 115) при нейната очевидност на датиращ израз не може да убеди автора — още през 1898 г. той бил доказал своята теза за девизи на владетелите. Й. Маркварт неоснователно критикува погрешния опит на Дж. Бъри да възстанови хронологичната система на прабългарския календар — [52], с. 227 — 233.

ДЖОН БЪРИ — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ЛУНЕН СЪС СИСТЕМА ОТ ДЕКАДИ

■ 141. Тезата на Дж. Бъри за същността на прабългарския циклов календар може да бъде предадена в обобщен вид.

Прабългарите са си служили от 659 г. (според него тогава е основана Дунавска България) с календар, различен от китайския. Основните му положения са: 60-годишният цикъл се състои от шест декади (десетгодия); годините са чисто лунни, без прибавки за изравняване със слънчевата година, подобно на годините на арабския лунен календар — хиджра, от който може и да е зает през VII в.

Цикловите години са наречени от него числа. Първата дума на всяко число (дилом, шегор) означава единица, втората (вечем, твирем) — десетица. На този принцип е изведена таблица „с числената стойност на българските цифри“:

1 = верени	6 = дохс	20 = алтом
2 = дван(ш)	7 — липсва	30 = твирем
3 = тох	8 = шегор	40 = вечем
4 = сомор	9 = тек(?)	50 = алем
5 = дилом	10 = (ш)ехтем	60 = тутом

Прабългарите са използвали древна тюркска числена система — единицата стои пред десетицата: токуз йегирми = 9.20 е 19, а не 29. На тази основа цикловите изрази като числа означават според Дж. Бъри поредните години от 60-годишния цикъл:

тох алтом = 3.20 = 13.	поредна година от II декада
дилом твирем = 5.30=25.	поредна година от III декада
дохс твирем = 6.30=26.	поредна година от III декада
шегор твирем = 8.30=28.	поредна година от III декада

Дж. Бъри възприема за практическо удобство лунните години по българския календар да се приравняват към григорианските слънчеви години чрез посредничеството на арабския календар с лунна година, наричана хиджра. Например годината шегор алем (сигор елем) от Чаталарския надпис като равна на 15. индикт по византийското летоброене (от 1 септември 821 до 31 август 822 г.) съвпада с 206. хиджра от 6 юни 821 г. до 26 май 822 г. Тази хронологична числена система е изцяло погрешна в светлината на установеното от Й. Микола и на съвременните доказани и общоприети постановки. Едва ли трябва да се прави пълна критика на тази хипотеза, но все пак ще трябва да се изтъкне: цикловите изрази не са числа — първата дума като название на животно означава годината; втората дума като числително редно означава месеца; разпределянето на 60-годишния цикъл на шест декади с поредно означение на годината е неправилно; 60-годишният цикъл се дели на пет 12-годишни цикъла, всеки от тях с едни и същи години, назовани чрез животни; прабългарският календар е лунно-слънчев с високосни години — към тях се прибавя допълнителен месец; приравняването на българските лунни години чрез арабските лунни години хиджра към григорианските години е несполучлив начин — сам Дж. Бъри признава, че има различие от няколко месеца. Хипотезата на Дж. Бъри за прабългарския календар е разкритикувана от Н. Степанов — [78], с. 65 — 76; от О. Прицак — [102], с. 21; и др.

ВАСИЛ ЗЛАТАРСКИ — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ЛУНЕН СЪС СВОЯ СОБСТВЕНА ЕРА

■ 142. В. Златарски заема от Дж. Бъри идеята за „собствена българска ера“ и създава своя теза за прабългарския календар със следните основни моменти.

Летоброенето у придунавските българи е било самостойно и различно от цикъла на средноазиатските народи — календарът им е бил лунен, а не лунно-слънчев или слънчев.

Летоброенето на българите се разделя на две: летоброене до и летоброене след 700 лунна година (= 679 слънчева година).

Летоброенето до 700 лунна година е свързано с първата част на Именника (от Авитохол до възкачването на Аспарух през 663 лунна година = 642 г.) — съставителите на тази част са го изчислили по византийското летоброене от сътворението на света (5500 г. пр. н. е.) и са го приравнили към лунните години на прабългарския календар.

Летоброенето след 700 лунна година е свързано с втората част на Именника (от основаването на Дунавска България от Аспарух). По повод основаването на българската държава през 679 г. (700 лунна година) българите започнали ново летоброене във вид на нова българска ера. Тя започва от 701 лунна година (= 680 г.) с нов 12-годишен цикъл, с I поредна година сомор (мишка), с I месец алем. Лунната 700 г. остава към предходния незавършен 12-годишен цикъл.

Началото на новата българска ера (701 лунна година) и началото на 680 слънчева година е в едно и също време — 1 януари 680 г. Първият месец алем на новата ера е наречен ени алем 'нов първи' месец, за да се различава от алем на предходното летоброене и от алем на II и останалите поредни лунни години от първия 12-годишен цикъл на новата ера.

Новата българска ера е била създадена като хронологична система по времето на хан Тервел след официалното признаване на България от Византия през 705 г. с начален жалон създаването на българската държава през 700 лунна година (= 679 г.), т. е. с възвръщане назад с около 25 г. Тя е била изчислена пак от сътворението на света с начало 5500 г. пр. н. е., като са прибавени 680 г. (началото на новата българска ера). С така полученото постоянно число 6180 са били получавани прабългарските датировки на хановете по лунните циклови години.

От учредяването на новата българска ера българите са броили по нея и са съпоставяли цикловите лунни години с византийското летоброене по индикти и по ерата от сътворението на света. Те са я използвали и след приемането на християнството — [38], с. 449 — 450, 456 — 457, 460, 472 — 473, 482, 484.

Тезата на В. Златарски е изцяло погрешна. Прабългарският календар е лунно-слънчев, а не лунен — разделянето на прабългарската хронологична система на две части („стара“ и „нова“ ера),

създаването на „новата ера“ по времето на Тервел във връзка с „официалното признаване“ на България с начало създаването на българската държава през 679 г., изчисляването на „старата“ и на „новата“ ера от сътворението на света чрез индикти (византийската септемврийска година) — това са измислени и нагодени положения в името на една предварително избрана идея — да се докаже на всяка цена лунният характер на прабългарския календар и учредяването на „нова ера“. Хронологизирането на хановете по цикловите години е направено по погрешен жалон (смъртта на Кубрат „през 642 г.“ — вж. ☐ 237). Разделянето на цикловата година на Аспарух на вер-ени алем и свързването на първата част вер (вълк) с 663 лунна година, а на втората *ени* (тя изобщо не означава 'нов' — вж. ☐ 295) с алем „нов първи месец“ на 701 лунна година прави тезата на В. Златарски за втори път невярна — и като приложение. Хронологизирането на хановете по тази отхвърлена от всички изследователи система (изключение вж. ☐ 143) се използва и досега поради липсата на други датирания по друга хронологична система. Доколкото такива системи са създавани и отделни датировки на ханове са верни, те не са били възприемани.

ИВАН БОГДАНОВ — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ЛУННО-СЛЪНЧЕВ

■ 143. Тезата на Ив. Богданов за същността на прабългарската календарна система обобщава приети от него положения (изказани от други автори). Така той достига до свое виждане, което предаваме в обобщен вид.

Прабългарското летоброене почива върху периодично сменящи се 12-годишни цикли, в които всяка година е означена с някое животно и се състои от 12 месеца по 29 или 30 дни при общ брой в лунната година 354, или с 11 дни в по-малко, отколкото в слънчевата година.

Месеците са били отчитани според лунния кръговрат, но годините са били отброявани според видимото движение на слънцето и по всяка вероятност пролетното равноденствие е отбелязвало началото на новата прабългарска година.

Прабългарското летоброене е от типа на лунно-слънчевите календари; въпросът по какъв начин е била изравнявана лунната година със слънчевата остава открит; това вероятно е ставало по 19-годишния цикъл на Метон (19 слънчеви години и 235 лунни месеца имат еднакъв брой денонощия — 6940) (за един възможен начин вж. ☐ 121).

Остава неизвестно по какъв начин и в кои случаи обичайният брой на дните се увеличава, за да бъде изравнена лунната година със слънчевата, та да бъде постигнато изравняване с пролетното равноденствие и продължителността на гражданската година да съвпадне с астрономическата — [11], с. 69 — 73.

Тезата на Ив. Богданов за прабългарското летоброене поначало

е правилна, но при приложението ѝ в конкретното изчисляване на Именника е допуснато разминаването на теорията с практиката. Той излиза от установеното (100 лунни години са равни на 97 слънчеви години) и на тази основа изчислява годините на управление и цикловите години на възкачване на хановете. Резултат (таблицата за хронологизиране на българските владетели в лунни и слънчеви години — вж. с. 88 — 89 от труда му за Именника [11]) е погрешен — нито един от хановете не е хронологизиран правилно. Защо? Защото всъщност Ив. Богданов, след като е признал на думи, че прабългарският календар е лунно-слънчев, при изчисляването на данните от Именника по същество е приел прабългарският календар за лунен. Ето в какво се изразяват грешките му:

Сто лунни години наистина са равни на 97 слънчеви (разликата между слънчевата и лунната година е 11 дни или на 3 г. — 33 дни). Но в тези 100 лунни години липсва изравнителният допълнителен месец. Той липсва и при превръщането им в слънчеви. С други думи, изчисляването на датировките на хановете е направено по лунния календар. Сто лунни години с допълнителен изравнителен месец са равни на 100 слънчеви години — именно това означава един календар да бъде лунно-слънчев (а Ив. Богданов приема, че прабългарският календар е такъв).

Съотношението 100 лунни години равни на 97 слънчеви години (т. е. те са без допълнителен месец, правещ дадена циклова година високосна) е приложено при хронологизирането на хановете. Ето пример само за Авитохол: началната година от управлението на Авитохол е 150 лунна година от н. е. или 145 слънчева година от н. е. (цикловата година дилом-змия); към нея се прибавят 300 лунни години = 291 слънчеви години и се получава началната година от управлението на Ирник — 450 лунна година = 436 слънчева година. Или с други думи, Авитохол е хронологизиран от 150 до 450 лунна година (145 — 436 слънчева година). Всъщност управлението на Авитохол е равно на 300 лунни години с допълнителни месеци или на 300 лунно-слънчеви години, или на 300 слънчеви години. По този начин хронологизирането на хановете от Ив. Богданов не се различава от хронологизирането им от В. Златарски по лунния календар. При сравнение на двете хронологизации като таблици има само отделни разлики на някои места от плюс — минус една година.

Невярното хронологизиране на хановете става двойно невярно от погрешно разтълкуваните възлови места на Именника (години на управление и циклова година на Аспарух — вж. □ 310; циклова година на Винех — вж. □ 429), от преднамерено приписани грешки на годините на управление на Тервел и на „Товирем“ (Неизвестния хан) — вж. □ 337.

ГЕЗА ФЕХЕР — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ЛУННО-СЛЪНЧЕВ, РАЗЛИЧЕН ОТ СТАРОТЮРКСКИЯ

■ 144. Основните моменти от тезата на Г. Фехер за прабългарското летоброене са следните:

Прабългарският календар в крайната си основа произхожда от китайския — 12-годишен цикъл с едни и същи животински названия на годините.

Старотюрките са смятали по китайски начин с 12-годишни цикъла с начало на ерата 2637 г. пр. н. е., затова григорианската година 731 е овен-година по китайския и по старотюркския календар.

Между прабългарското и старотюркското летоброене има разлика — прабългарите са заели китайския календар в много поранна степен от неговото развитие (още при тяхното съседство преди V в.); старотюрките през VII — VIII в. са имали активни връзки с Китай и са заели китайския календар през това време в по-развита степен.

Старата степен на китайското летоброене е на лунно-слънчева основа — изравняването е ставало чрез високосни години с допълнителен месец; това изравняване е запазено в прабългарския календар — една от 12-те циклови години (V поредна) не е била наречена с име на животно; названието ѝ верени (верем) означава дълга, т. е. високосна; към тази V поредна година от всеки изминал 12-годишен цикъл се прибавя допълнителен XIII месец.

Чрез съответните изчисления на двойните датировки (по прабългарския, византийския и чисто лунния календар) се установява: чисто лунната година е най-кратка; прабългарската година е подълга от нея, но по-кратка от византийската; византийската година е по-дълга от чисто лунната и от прабългарската; от друга страна, прабългарската година е по-кратка от старотюркската — [86], с. 262 — 268.

Тезата на Г. Фехер за същността на прабългарското летоброене е неправилно изградена въз основа на „собствени" виждания. Основните възражения срещу нея са следните:

Прабългарският календар не се различава от старотюркския и от тяхната обща основа — китайския лунно-слънчев календар. И в трите календара начинът на летоброене е един и същ, затова на дадена григорианска година отговаря една и съща циклова година (с различни названия на животното според езиците). Това бе доказано от наша страна (вж. □ 110, 128, 130).

Прабългарският и старотюркският календар може да са заети в различно време (напр. от V до VII в.), но основата им е една и съща — утвърден китайски календар. Различията в изравняването на лунната и слънчевата година се отнасят към много ранно време (III хил. пр. н. е.).

Между прабългарския, старотюркския и китайския календар няма различия (избързвания, изоставания спрямо григорианската година), защото начинът на изравняване на лунната година със

слънчевата е един и същ — 7 високосни години в 19-годишен цикъл (вж. □ 120).

Верени(дракон)-годината правилно се смята за пета (за разлика от почти общоприетото мнение, че тя е III поредна вер(тигър; вълк)-година. Но в желанието си да открие как е ставало изравняването на лунна и слънчева година Г. Фехер етимологически погрешно обяснява названието верени като „верем" със значение дълга, т. е. високосна година. Ето и погрешният му извод: „...всяка година на цикъла е чиста недопълнена година и към всяка пета се добавя още по един лунен месец." — [86], с. 268. Изключено е да бъде нарушена системата — не може 11 г. да са с названия на животни и една да бъде наречена верени 'високосна'. Освен това само с един лунен месец не може да се изравни разликата между лунна и слънчева година в рамките на 12-годишния цикъл (вж. по-подробно □ 120).

Възприетото положение — една високосна година в един 12-годишен цикъл — довежда до различия между прабългарската и византийската септемврийска година за определен период от време. Пресмятането на един допълнителен месец за 12 г. прави прабългарската година по-кратка от византийската. Затова при изчисляване от една двойна датировка до друга (напр. от сигор алем до етх сомор бехти; от алтом до сигор алем и етх бехти — вж. за двойните датировки □ 112 — 115) се появяват мними различия. Те липсват, ако се изчисляват 4 високосни години за един 12-годишен цикъл (в рамките на 7 високосни години в един 19-годишен цикъл), или с други думи, прабългарската година (като лунно-слънчева) и византийската (като слънчева) се изравняват за даден период от време.

Така изградената от Г. Фехер поначало погрешна изчислителна система на прабългарското летоброене има още един основен недостатък — за отправен жалон той възприема смъртта на Тервел: „Най-важна за нас представлява годината на смъртта на Тервел давшан сехтем (М. М. = дван шехтем като възкачване на Неизвестния хан), т. е. осмия месец на 4-та година. За Тервел византийските извори говорят в 703 — 4, 704 — 5, 705 — 6, 707 — 8, 710 — 11, 718 — 719 години, т. е. за последен път го споменуват в 718 — 19 септемврийска година, следователно давшан сехтем трябва да пада най-рано в 718 — 19 година." Отделен въпрос е, че сведението на хрониста Теофан за Тервел през 718 — 719 г. е погрешно (вж. □ 368 — 369). И тук същата „логика" (както при В. Златарски за Кубрат — 642 г. — вж. □ 237): щом не се споменава по-късно от 718 — 719 г., значи Тервел е умрял през тази година. Но това не означава, че Тервел не е могъл да умре и по-късно — 719 — 720, 720 — 721 г. (Всъщност той е починал през 714 г. вж. □ 327). Умозрителното определяне на смъртта на Тервел и неправилната двойна датировка (718 — 719 = дванш шехтем) са послужили за изчисляване и хронологизиране на всички ханове преди и след Тервел: „По този начин нека изчислим всичките данни на Именника, като имаме за фиксирана точка момен

та на смъртта на Тервел 8.X. — 21.XI.718 г." — [86], с. 265, 270. На тази основа чрез приспадане на годините на управление на всеки хан и при погрешно изравняване (една високосна година на един 12-годишен цикъл) той хронологизира всеки хан (напр. Тервел 718 г. минус 20 г. и един месец управление дава 699 г. като негово възкачване). Отделен въпрос е, че част от посочените в Именника години на управление той ги намира за „сгрешени" (напр. Аспарух — 40 вместо 61; Севар — 5 вместо 15) и ги приспада в „поправен" вид. Освен това той само отброява от циклова година до циклова година, без да търси връзка между цикловата година и септемврийската (съответно григорианската) година, т. е. да има приравнителна таблица, в която дадена циклова година да отговаря на съответна септемврийска (григорианска) година по определени закономерности.

ИВАН ВЕНЕДИКОВ — СОБСТВЕНА ПРИРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА

■ 145. Приравнителната таблица на Ив. Венедиков от цикловите години на прабългарския календар към годините на григорианския календар е дадена за периода от 606 до 766 г. — [20], с. 25 — 29. Ще сравним част от нея с изготвената от нас приравнителна таблица с общ момент цикловите години.

Ив.Венедиков	*М. Москов*	*Ив. Венедиков*	*М. Москов*
606 — шегор	605 — шегор	722 — тох	721 — тох
607 — верени	606 — (барс)	723 — етх	722 — етх
608 — дванш	607 — дван	724 — дохс	723 — дохс
609 —	608 — верени	725 — сомор	724 — сомор
610 — дилом	609 — дилом	726 — шегор	725 — шегор
....	....	....	....
666 — шегор	665 — шегор	760 — дохс	759 — дохс
667 — верени	666 — (барс)	761 — сомор	760 — сомор
668 — дванш	667 — дван	762 — шегор	761 — шегор
669 —	668 — верени	763 — верени	762 — (барс)

Названията на цикловите години у двамата автори са еднакви и като понятия за животните от 12-годишния цикъл, и като прабългарски названия (различия — III поредна година за Ив. Венедиков е верени(тигър)-година, за нас е барс-година — незасвидетелствана; V поредна година при него е незасвидетелствана, за нас е верени(дракон)-година; дванш при нас е дван; именшегор при нас е имен). Не е трудно да се забележи разликата от една григорианска година между двете приравнителни таблици спрямо дадена циклова година. Затова при еднакво разтълкувани циклови години на възкачване има разлика с една година: Батбаян-Безмер — 666 спрямо 665 (вж. □ 285); Телец — 761 спрямо 760 (вж. □ 456). Приравнителната таблица на Ив. Венедиков с разликата от една година в повече противоречи на нашата таблица за прабългарския календар и чрез нея на всички останали при-

равнителни таблици на съветски и други автори за старотюркските, монголските, както и за китайския, виетнамския и други циклови календари. При това положение (ако таблицата на Ив. Венедиков е вярна) излиза следното: прабългарският календар спрямо григорианския се различава с една година от останалите циклови календари — сами за себе си те са верни. Както се доказа обаче от наша страна, една и съща циклова година от прабългарския календар и от тези календари отговаря на една и съща григорианска година (вж. □ 128). Грешката остава у Ив. Венедиков и тя се състои в следното: при тълкуването на двойната датировка от Чаталарския надпис на хан Омуртаг (сигор елем = 15. индикт) той разполага месеца елем в рамките на 15. индикт от септември 821 до август 822 г., и по-точно в началото на 822 г. като приблизително равен на януари. От това следва, че цикловата година сигор (шегор) съответства на григорианската 822 г. И на тази основа Ив. Венедиков съставя своята приравнителна таблица. Всъщност, ако се възприеме, че двойната датировка е правилна (не са сгрешени нито цикловата година, нито индиктът — и това е така), изводът на Ив. Венедиков е логичен, но не и верен. Месецът алем или елем не означава 'първи' в буквален смисъл, а 'начален' — допълнителен изравнителен месец на високосна година. Затова той трябва да бъде свързан с първата част на 15. индикт (от септември до декември 821 г.), а не с втората му част (от януари до август 822 г.). Тогава 821 е шегор-година и се съгласува с шегор-година 821 на всички други циклови календари.

ЙОСИФ МИКОЛА, ЙОРДАН ИВАНОВ, ОМЕЛИАН ПРИЦАК — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР СЪВПАДА СЪС СТАРОТЮРКСКИЯ И КИТАЙСКИЯ

■ 146. Съвпадението на прабългарския календар със старотюркския (по названията на цикловите години и месеците — □ 72) и с китайския (по названията на цикловите години и месеците като понятия — вж. □ 44) е дало основание на много от изследователите на Именника да приемат приравнителните таблици на тези календари към григорианския. Използвани са отделни приравнителни циклови датировки от старотюркските орхонско-енисейски паметници и чрез тях е съставена приравнителна таблица на прабългарския календар. Или пък направо е използвана приравнителната таблица на китайския календар. Някои изследователи са направили опит да разтълкуват по тази приравнителна таблица отделни или всички датировки на цикловите години от Именника (но само в отделни случаи са достигали до успех). Такива таблици са създали само тези изследователи, които са били убедени във връзката на прабългарския със старотюркския и китайския календар.

■ 147. Освен че пръв е разгадал тайните на цикловите години от Именника, Й. Микола е използвал пръв и приравнителните таб-

лици на китайския и старотюркския календар към григорианския като приравнителна таблица на прабългарските циклови години към григорианските. Това личи от неговата хронология на прабългарските ханове. Самите циклови години като съответствия на григорианските отговарят на нашата приравнителна таблица (вж. □ 110), но хронологизирането (като избор на една от григорианските години, които съответстват на дадена циклова година) е погрешно направено (изключение за хан Севар и хан Токту — вж. □ 406, 484) — [99], с. 25.

■ 148. Й. Иванов се е опитал да направи приравнителна таблица на прабългарския календар към григорианския. Това личи от факсимилето на негова ръкописна работна таблица на прабългарския календар като хронологична система спрямо григорианските години. Възстановени са вертикално: 12-годишният цикъл от сомор(мишка)-148 г. до дохс(свиня)-159 г.; от сомор(мишка)-448 г... до кон (имен)-454 г.; от сомор(мишка)-820 г. до дванш (заек)-823 г.; от сомор(мишка)-856 г. до дохс(свиня)-867 г.; още четири непълни колонки. В тези колонки са подчертани 153 г. (начална година от управлението на Авитохол); 453 г. (смъртта на Атила и възкачването на Ирник); 821 г. (двойната датировка на завършения Омуртагов строеж); 866 г. (двойната датировка на покръстването). Приравнителната таблица в този схематичен вид е правилна, но не е направен опит да се изравняват цикловите години на възкачване на другите ханове — по [73], с. 22.

■ 149. О. Прицак в своя труд за Именника [102] не привежда специална приравнителна таблица на прабългарския календар към григорианския. Той е използвал приравнителните таблици на различни изследователи на тюркските и на китайския календар. Затова приравнените от него прабългарски циклови години съвпадат с цикловите години и техните григориански съответствия по нашата таблица. При наличието на една и съща приравнителна таблица в много случаи обаче той не е успял да намери точната циклова година спрямо разглежданото историческо събитие.

ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е СЛЪНЧЕВ

■ 150. Според Й. Вълчев китайският календар е зает от прабългарския: „Убедителни са изказваните доводи, че китайският битов календар е зает от хунорите, че те и специално българите са творителите на календара. Това означава, че уверено можем да натъкмим българската календарна таблица според това, което се намира в китайското копие..." — [21], с. 49. Тази теория на автора е погрешна — всъщност прабългарският календар е зает от китайския косвено чрез други циклови календари. Доколкото обаче Й. Вълчев използва приравнителната таблица на китайския календар към григорианския като приравнителна за прабъл-

гарския към григорианския, срещу това поначало не може да се възрази. Това означава, че приравнените от него циклови години отговарят на приравнените циклови години в нашата таблица. При хронологизирането на хановете по цикловите години на възкачването им все пак той допуска грешки — от възможните григориански години като съответствия на дадена циклова година той избира година, несъответна на историческите факти (сведения на хронисти, свързаност с определени събития и пр.). Например Кубрат се е възкачил през шегор-година, но от възможните шегор-години за дадения исторически период (581, 593, 605, 617) Й. Вълчев избира неподходящата — шегор-581 вместо действителната шегор-605 г. (вж. □ 243). По този начин той хронологизира възкачването на Кубрат с два 12-годишни цикъла по-рано. В този смисъл нито едно негово хронологизиране на даден хан не е вярно. Иначе сами по себе си цикловите години са правилно отнесени към григорианските и не противоречат на приравнителната таблица.

ВЕНЦЕСЛАВ БЪЧВАРОВ — ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР Е ВАРИАНТ НА 60-ГОДИШНИЯ ЦИКЛОВ КАЛЕНДАР

■ 151. В. Бъчваров се е опитал да обоснове една съвсем нова теза за прабългарския календар — цикловата датировка на хана е начало на негова собствена ера — [19], с. 101 — 114. В обобщен вид основните ѝ положения са следните:

Летобройната система на прабългарския календар носи всички белези на идващия от дълбока древност източноазиатски 60-годишен цикъл. Общата схема при използването му от различни племена и народи остава ненарушена. Това се отнася и за прабългарския вариант с възможност да са внесени някои различни названия и символи в елементите на 12-годишния животински кръг и в петте небесни стихии.

Съществува древен държавноправен принцип (познат още от Вавилон, действал в Китай, валиден в средноазиатските степи): първата година от управлението на всеки нов владетел се провъзгласява за негова ера и започва винаги от деня на новата година независимо кога неговият предшественик е прекратил своята дейност. Времето на управление на предишния владетел до следващата нова година остава към старата (неговата) ера, макар че властта му вече е поета от неговия наследник.

Тази древна традиция не е била чужда на прабългарите. Цикловите години на възкачване на хановете всъщност не са точната година и месец на встъпване във власт, а началото на собствената ера на съответния хан, броена от новата година. В този смисъл Авитохол и Ирник имат една и съща ера — дилом твирем; Курт и Безмер (Кубрат и Батбаян) — шегор вечем, Аспарух — верени алем. и т. н.

Прабългарският календар има една особеност — първата дума (дилом, шегор, верени и т. н.) като название на животно означава зодиакалния знак; втората (алем, вечем, твирем и т. н.) води към небесната стихия (дърво, огън, земя, метал, вода), т. е. тези думи не са названия на месеци. По тази особеност той се отличава от традиционния животински календарен цикъл.

За вторите думи от датировките (алем, вечем, твирем и пр.) са изказани две възможности: че са названия на природните стихии или на съответните категории, заменящи стихиите; възможно е да са числителни редни, но с функция на означители на стихиите, заменени с числата от едно до десет.

Въз основа на тази нова теза за прабългарския календар авторът прави опит да хронологизира хановете, да преразгледа датировките от Чаталарския надпис и от приписката на Тудор Докс за покръстването. Годините на ерите на хановете са приравнени към григориански чрез приравнителната таблица на китайския календар. Това означава, че между нас и автора по този въпрос няма различия.

■ 152. Ще направим критичен анализ на този опит за обосноваване на прабългарски вариант на 60-годишния цикъл. За целта ще изкажем възражения по общите му положения и по частните съображения като доводи в полза на защищаваното мнение.

Поначало не оспорваме съществуването на такъв държавно-правен принцип — встъпването във власт да се отброява не чрез конкретната година и месец, а от началото на следващата нова година, провъзгласена като собствена ера на владетеля. Обаче приемем ли този принцип за възприет от прабългарите, възникват различни въпроси със съответните отговори: при възприет такъв принцип нищо не е пречело на прабългарите да ползват летобройна система по циклови години и месеци. Тогава те биха означавали новата ера от новата година с нейния първи месец: Ирник — дилом алем, вместо дилом твирем; Гостун — дохс алем вместо дохс твирем, и т. н. Тъй като не е така, възникват въпросите: бил ли е възприет този държавноправен принцип; възприемането му изисква ли специална летобройна система като вариант на средноазиатския циклов 60-годишен календар?

Основното в новата теза е, че алем, вечем, тутом, твирем и т. н. не са названия на месеците в тяхната поредност (първи, втори, трети и т. н.) и не са числителни имена. Доколкото все пак могат да бъдат и числителни имена, не са названия на месеци. Това твърдение всъщност е в основата на новата теза и я прави „нова“. Ще се опитаме да го оборим със следните доводи:

„В изследваните три засега налични извора (М. М. — Именника, Чаталарския надпис, приписката на Тудор Докс) няма никакви ясни указания, че втората дума означава месец. Обратно, откриват се не малко преки указания, че цялото словосъчетание може да означава година.“ — [19], с. 112. Авторът не говори за месеци в прабългарската циклова година. Това означава, че или в нея изобщо няма месеци — това е изключено (и едва ли В. Бъчваров

би твърдял това), тъй като във всички календари по 60-годишния и по 12-годишния цикъл има месеци и те са назовани в тяхната поредност с числителните редни на съответния език, или че в нея има месеци, но не са засвидетелствани в трите налични извора. И не може да ги няма, щом авторът пише: „Началото на лунно-слънчевата година е свързано с новолунието преди пролетното равноденствие и е плаващо, т. е. движи се между първите дни на февруари и втората половина на март." — [19], с. 104. Признаването на прабългарския календар за лунно-слънчев обаче изисква да се говори за 12 лунни месеца (по 29 или 30 дни) и за високосна година с допълнителен изравнителен месец (вж. □ 118). Щом има месеци в прабългарската година, възниква въпросът — как са били назовавани? Не е ли логично да бъдат означавани с числителни редни подобно на всички други календари?

Според В. Бъчваров прибавянето на датировката направо към израза „а лет ему" или „в лето" (напр. а лет ему дилом твирем, в лето етх бехти) по-скоро свидетелства, че датировките означават цялата година, отколкото годината и месеца. Ако словосъчетанията (дилом твирем, етх бехти и др.) биха означавали година и месец (подобно датиране се среща в тюркските рунически надписи), то според правилата на старобългарската граматика би трябвало да се чете „а лет ему дилом, а месяц ему твирем", но досега такива записи не са открити — [19], с. 102. Това изобщо не е довод: в прабългарския език е възприето да се употребяват годината и месецът само като названия (дилом твирем = змия, девети — без думите година и месец); в тюркските рунически паметници е възприето думите година и месец и названията им да се употребяват заедно (срв. бичин йълка токъзънч ай = маймуна година, IX месец). Това не означава, че в прабългарски не са били употребявани датиращи изрази подобно на старотюркските. В процеса на говорене (устен текст) не са могли да бъдат употребявани само названията на годината и месеца без самите думи година и месец. Очевидно съкратената употреба на датиращите изрази в Именника, в надписа от Чаталар, в кратката приписка на Тудор Докс е наложена от държавнокнижовния (в смисъл на административен) стил като традиция за кратък изказ. Авторът в подкрепа на твърдението си, че цялото датиращо словосъчетание може да означава година, приема извода на О. Прицак по повод на двойната датировка в Чаталарския надпис (сигор елем = 15. индикт). Изразът алем = I месец не може да означава I месец на шегор(вол)—821 г., защото не се разполага в 15. индикт. Този въпрос е поставен и разгледан и от нас подробно (вж. □ 115). За нас алем означава 'начален' допълнителен месец на високосна година. Въз основа на същото съмнение с цел да запази алем със значение I месец Ив. Венедиков създаде друга приравнителна таблица — с една година по-късно от приетите приравнителни таблици към григориански години. За него шегор-година става равна на 822 г. (вместо на 821 г.) и тогава „първият месец" се вмества в 15. индикт (вж. □ 145). Следовател-

но възприетият от В. Бъчваров извод (думата алем не означава I месец) не е указание за верността само на неговата теория, че алем означава стихията метал и изразът шегор алем трябва да бъде тълкуван като вол-метал-година.

В. Бъчваров смята, че според символиката на 60-годишния цикъл названията алем, вечем, тутом, бехти, алтом, читем, твирем, шехтем могат да бъдат названия на самите стихии или на съответните категории, заменящи стихиите.

В етимологично отношение тези думи по произход са числителни редни, образувани от бройни числителни — това е доказано въз основа на фонетични съответствия между прабългарски и старотюркски от редица езиковеди (вж. □ 96 — 104). Да се отрича установена азбучна истина в името на своята теория като предварителна схема не е научен метод. Така че само въз основа на доказания произход на тези думи може да се отхвърли веднага предлаганата „нова теория“.

Ето как авторът дава тези думи като названия на стихии (приемаме за случая, че те не са числителни редни):

дърво (му)	**огън** (хуо)	**земя** (ту)	**метал** (цзин)	**вода** (шуй)
бехти	твирем	вечем	алем	читем
шехтем			алтом	титом

Тези прабългарски думи трябва да бъдат превод на съответните китайски думи (вж. в скобите), така както названията на животните са преведени. Те обаче не могат да бъдат сравнени с нито една от старотюркските, монголските, тунгузо-манджурските думи за тези пет понятия за стихии. Тогава от какъв произход са тези тайнствени думи — шумерски?; индиански? И защо твирем е „огън“, а вечем „земя“ — не може ли да бъде обратното?

Стихиите са пет, а думите осем. Затова двете думи бехти и шехтем поради случайната си непълна звукова близост (*-ехт-*) са сложени да означават стихията вода и са обяснени така: „Като се има предвид, че ... едновременно са били използвани глаголически и кирилски букви, понякога в една и съща дума, то като работна хипотеза може да се приеме, че при изписването на *б* от бехти с глаголическото Ш е било напълно възможно да отпадне долната част на буквата и поради голямото подобие с *ш* да бъде сбъркана с нея ... Ако приемем тази палеографска хипотеза за вярна, то вместо шехтем следва да съществува бехтем.“ — [19], с. 111. Тази „работна хипотеза“ е чиста нагласа в името на „новата“ теория. Ами ако не приемем „палеографската хипотеза за вярна“, тогава какво ще стане с „новия“ вариант на прабългарския календар. Случайно съвпадат и алем и алтом (*ал-*) „метал“, и то е „обяснено“ — “... от 16-те известни датировки 5 са от корен *ал*.“ — [19], с. 107. Но датировката сигор елем от Чаталарския надпис не е от „корен *ал-*“ (формата елем е прабългарска и е славянизирана като алем). Думите читем и тутом са твърде различни по „корен“, но и те са нагласени — тутом неизвестно

защо е превърнато в „титом“ и тогава разликата между „корените *чит* и *тит-*“ е вече лесна за обяснение — или *т* от ч, или *ч* от *т* (етимологичен метод а ла Раковски).

В таблица 3 (хронология в „Именник на българските князе“ според предложената хипотеза — [19], с. 111) датировките са дадени като названия на цели години (втората дума не означава числително, а една от петте стихии). Ще разпределим част от тях по стихиите:

дилом-твирем — огън-змия	верени-алем — метал-тигър
дохс-твирем — огън-свиня	тох-алтом — метал-петел
шегор-твирем — огън-вол	сомор-алтем — метал-мишка
дван-шехтем — дърво-заек	теку-читем — вода-дракон
етх-бехти — дърво-куче	дилом-титом — вода-змия

Годините според първата дума (названието на животните) отговарят на китайския цикъл от животни. На всяко животно-година отговарят точно определени години от поредността им от 1 до 60 в 60-годишния цикъл. Например на дилом (змия) (на китайски ше-змия) отговарят 6., 18., 30., 42., 54. поредна година от този цикъл (вж. □ 49). Възприето е от автора твирем да означава стихията огън (недоказано етимологично или по какъвто и да е друг начин). Тогава „естествено“ дилом твирем ще бъде огън-змия (54. поредна от цикъл); дохс-твирем — огън-свиня (24. поредна); шегор-твирем — огън-вол (14. поредна). Доколкото стихиите обаче са пет, а вторите думи като названия — осем, „разликата“ от три думи е стопена чрез „фонетичните операции“ (вж. по-горе). Тогава читем и „титом“ (всъщност тутом) означават стихията вода (на китайски шуй) и „естествено“ е датировките теку читем и дилом титом да бъдат съответно годините „вода-дракон“ и „вода-змия“ и да се „отнасят“ към една и съща стихия. Със същия успех ще получим други „цели“ названия на години, ако приемем, че твирем означава не стихия огън, а напр. стихия земя. Очевидна е преднамерената нагласа. Отделен въпрос е още едно недоглеждане на автора: в китайския 60-годишен цикличен календар цялото название на годината се състои от дума за цикличен знак и дума за едно от двете състояния на стихията (напр. стихията му (дърво) има две състояния или категории — цзя и и). Названието на първата година от цикъла е цзи-цзя (цзи — цикличен знак, и цзя — едната категория на стихията му — дърво). Отделно вече названието на годината цзи-цзя (като цяло название) е година от зодиакалния кръг — шу (мишка), т. е. цзи-цзя-година е шу-година = мишка-година. В прабългарския календар няма нито названия на циклични знаци, нито названия на стихии и техните категории, защото той е календар по 12-годишния зодиакален цикъл с названия на животни и названия на месеци както всички останали 12-годишни циклови календари (старотюркски, монголски и др.).

Авторът намира за възможно думите алем, вечем, твирем и дру-

гите да бъдат и числителни редни, но теорията му изключва да означават поредността на месеците. Те означават десетте категории (състояния) на петте стихии (напр. втората стихия хуо-огън има две категории: бин — трета поредна като категория, и дин — четвърта поредна). Това изисква числителното вечем 'трети' да означава бин, а числителното тутом 'четвърти' да означава дин. Бин (вечем) е свързано обаче само с шест животни (мишка, тигър, дракон, кон, маймуна, куче), дин (тутом) е свързано само с другите шест (вол, заек, змия, овен, кокошка, свиня). Същото се отнася и за числителните бехти — 'пети', и алтом — 'шести', читем — 'седми', и шехтем — 'осми', и т. н. В такъв случай на шегор вечем (вол, трета категория на хуо-огън) не отговаря поредна година от 60-годишния цикъл. На тох алтом отговаря 46. поредна година, но затова пък няма тох бехти година. Предходната 45. поредна година е маймуна бехти година. Това отговаряне — неотговаряне нарушава системата и изключва числителните имена да бъдат свързани с десетте категории на петте стихии.
И така опитът на В. Бъчваров да докаже, че прабългарският 12-годишен циклов календар е вариант на 60-годишния циклов календар и в частност, че датировките от Именника, от Чаталарския надпис и от приписката на Тудор Докс са названия на цели години (стихия и животно) вместо общовъзприетото (животно и месец) е несъстоятелен. Доколкото първата дума на датировките е название на животно (за него и за всички изследователи) и доколкото той използва приравнителната таблица на китайския календар към григорианския (с основание), три от предложените хронологизирания на хановете са правилни (на Неизвестния хан, Севар и Кормисош), но всички останали са погрешни.

Трети раздел

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

ЧАСТ ПЪРВА. ПЪРВИ ПЕРИОД — ПРАБЪЛГАРИТЕ В СЪСТАВА НА ХУНСКАТА ДЪРЖАВА

I. АВИТОХОЛ (ПЕРИОД ОТ 153 ДО 453 Г.)
II. ИРНИК (ПЕРИОД ОТ 453 ДО 603 Г.)

■ 153. Текстът на Именника на българските ханове започва със съобщенията „Авитохол живя 300 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем."; „Ирник живя 150 години. Родът му Дуло, а годината му дилом твирем." Тези две съобщения могат да бъдат изследвани в няколко насоки — хронологизиране на двамата владетели по цикловите години; съотношението между Авитохол, Ирник и хунските вождове Атила, Ернак; Авитохол и Ирник — легендарни личности или представители на периоди; епонимите Авитохол и Ирник и историческите събития по сведенията на хронистите.

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА АВИТОХОЛ И ИРНИК ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 154. Имената Авитохол и Ирник са свързвани още от първите изследователи с имената на хунските владетели Атила и Ернах поради приблизителната (Авитохол—Атила) или общата фонетична близост (Ирник—Ернак, Ернах, Ерна). На тази основа се прави връзката между баща Авитохол—Атила и син Ирник—Ернак. Общоприето е, че Атила е умрял през 453 г. и е бил наследен от синовете си Елак, Денгизих и Ернах — всеки от тях като вожд на определени хунски и други подчинени племена. По данните на Именника годината на възкачването на Ирник — дилом твирем, е и година на смъртта на Авитохол. В такъв случай ключовият въпрос е — годината на смъртта на Атила 453 г. да съвпадне с годината на смъртта на Авитохол и възкачването на Ирник през цикловата година дилом твирем. И наистина VI поредна дилом(змия)-година от 12-годишния цикъл по приравнителната таблица на прабългарския към григорианския календар е 453 г. (вж. □ 10). Веднага се налагат предварителните изводи: владетелят Авитохол от Именника и историческата личност Атила се намират в определена връзка; владетелят Ирник от Именника и историческата личност Ернах са едно и също лице; съставителите на Именника са имали предвид дилом-453 г. като година на смъртта на Атила и като година на наследяването му от Ирник (Ернах). Въз основа на този изходен момент — 453 г. е дилом(змия)-година — двете съобщения могат да бъдат разгледани по-подробно.

■ 155. Съобщението за Авитохол (живял 300 г., родът му Дуло, а годината му дилом твирем) най-напред трябва да бъде разгледано откъм неговата фактическа страна. Краят на управлението на Авитохол вече бе установен — 453 дилом-година. Началото на управлението му започна също с дилом-година = 153 (453 − 300 = 153). Тя се предопределя и от посочените 300 г. — в тях се включват 25 пълни 12-годишни цикъла (от дилом-453 г. до дилом-153 г.). Така получилата се григорианска година 153 трябва да съответства на една от възможните за II в. дилом-години, приравнени към григориански:

105 117 129 141 *153* 165 177 189

Според буквалния текст на Именника Авитохол следва да е живял от 153 дилом-година до 453 дилом-година. Според вложения в текста смисъл става дума за период от 300 г., представен чрез името на Авитохол (вж. □ 193).

■ 156. Съобщението за Ирник (живял 150 г., родът му Дуло, а годината му дилом твирем) също трябва най-напред да бъде разгледано откъм неговата фактическа страна. Началото на управлението на Ирник вече бе установено чрез смъртта на Атила и възкачването на сина му Ернах — дилом-годината 453. Тази дилом-година е една от възможните за този исторически период (V в. — разцвета и разпадането на хунската държава):

405 417 429 441 *453* 465 477 489

Края на управлението на Ирник се получава чрез прибавяне на посочените 150 г. (453 + 150 = 603). Годината 603 би следвало да бъде дохс-година — дадена в съобщението като начало на наместничеството на Гостун. И наистина е така — в приравнителната таблица (вж. □ 110) 603 г. е дохс-година. Връзката между Ирник (дилом-година) и Гостун (дохс-година) може да бъде доказана и чрез прабългарския календар. В 150-те г. се съдържат 6 г. от началния цикъл (от дилом VI до дохс XII), 12 пълни 12-годишни цикъла (12 × 12 = 144) с последна поредна година дохс. Според буквалния текст на Именника Ирник следва да е живял от 453 дилом-година до 603 дохс-година. Според вложения в текста смисъл става дума за период от 150 г., в който е включено действителното управление на Ирник (Ернах) и който е представен чрез името му (вж. □ 193).

■ 157. Именникът започва със съобщението за Авитохол с начало на неговото управление дилом-153 г. За пръв път от наша страна ще бъде изтъкната неизвестната връзка между дилом-годината 153 и посочените в Именника 515 г.: „Тези петима князе управляваха от другата страна на Дунава 515 г." Петимата владетели въз основа на годините на управление са хронологизирани от нас така: Авитохол — 300 г. — от 153 до 453; Ирник — 150 г. — от 453 до 603; Гостун — 2 г. — от 603 до 605 (вж. □ 217); Кубрат — 60 г. — от 605 до 665 (вж. □ 230); Безмер-Батбаян — 3 г. — от 665 до 668 г. (вж. □ 273). Сборът от годините на управление на петимата ханове дава посочените 515 г. (300 + 150 + 2 + 60 + + 3 = 515). Последният хан преди Аспарух е Безмер-Батбаян с

крайна година на управление 668. От тази крайна година, като се извадят общите години на управление на петимата князе, се получава 153 г. (668 − 515 = 153). Тази връзка между двете числа (668 и 515) спрямо 153 доказва точността на хронологизираните от нас ханове въз основа на прабългарския календар; началната дилом-година от Именника не е случайно дадена — тя е в пряка връзка с датировките на всички ханове.

Извод. Посочените данни за Авитохол (300 г., род Дуло, година на възкачване дилом твирем) и за Ирник (150 г., род Дуло, година на възкачване дилом твирем) са достоверни — в тях не е допусната грешка. Съобщенията за Авитохол и Ирник са обвързани със съобщенията за Гостун, Кубрат и Батбаян в една цялостна хронологична система.

■ 158. Съвпадането на дилом-453 г. като разделна година между Авитохол и Ирник с исторически установената разделна година между Атила и Ернах 453 г. е не само доказателство за тъждествеността между първите двама прабългарски владетели и хунските вождове. Чрез него се доказват и спорни положения от историята на хуните: известна част от изследователите приемат неоснователно 454 г. като година на Атиловата смърт. Един от изразителите на това мнение е М. Артамонов: „След смъртта на Атила през 454 г. хунското обединение се разпаднало." При хронологичното изреждане на събитията през 454 г. авторът поставя четири събития — битката при р. Недао, смъртта на Атила, смъртта на Елак, бягството на Бел при кушаните — [4], с. 61, 461. Същото поддържа и Ив. Венедиков: „Атила намерил смъртта си в 454 г. под ударите на въстаналите срещу властта му готи." — [20], с. 9. Всъщност трябва да се разграничи — Атила умира през 453 г., синът му Елак загива при р. Недао през 454 г.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА АВИТОХОЛ И ИРНИК ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Правилни датировки на Авитохол и Ирник. ■ 159. Й. Иванов от своята работна таблица на прабългарския календар в хронологична система (вж. □ 148) при отвесното предаване на годините от 12-годишния цикъл срещу VI поредна година дилом (змия) е поставил във водоравен ред няколко от съответните дилом-години: 153, 453, 561, 861. Две от тях (153, 453) са подчертани подобно на етх(куче)-годината 866 — покръстването на българите. Това подсказва, че той е хронологизирал косвено Авитохол — от 153 до 453 г., и несъмнено е имал предвид 453 г. като година, свързана с Атила и Ернак. От публикуваните три факсимилета на ръкописни листове не става ясно дали в необнародвания архив на Й. Иванов е казано нещо повече за хронологизацията на българските ханове — [73], с. 16, 22.

■ 160. О. Прицак хронологизира Кубрат въз основа на обзор на сведенията на хронистите спрямо приравнителната таблица на цикловите години към григориански от шегор-605 до шегор-665 г. (вж. □ 248). Тази правилна датировка му дава възможност да намира годините на управление на предходните ханове с оглед на цикловите години на възкачване. От дохс-603 г. (възкачването

на Гостун) той изважда посочените 150 г. за Ирник и получава 453 г. като година на възкачването му и на Атиловата смърт. Чрез приспадане на 300 г. от 453 г. О. Прицак получава и годината дилом-153 като начална година от управлението на Авитохол. По този начин неговата и нашата датировка се изравняват — Авитохол (153—453); Ирник (453—603) — [102], с. 36—37.

Неправилни датировки на Авитохол и Ирник. ■ 161. Й. Маркварт хронологизира Авитохол от 164 до 463 г. с отчитане на 300 г. царуване. За него дилом твирем е владетелски девиз, а не година на възкачване. За Атила той посочва доказани исторически датировки (434—453). По данните на Именника той хронологизира Ирник от 464 до 613 г. със 150 г. управление и след това поправя тази датировка така: разделя посочените 150 г. (100+50) на 90 и 60 и съответно ги отчита: 464—553 с 90 г. управление; 559—618 с 60 г. управление. За Ирник като Ернах по сведенията на хронистите посочва 418 г. (раждане) и период на управление от 454 до 468 г. след смъртта на Атила (453 г.) и на първородния му наследник Елак (454 г.). По този начин той вмества историческите данни за Атила (434—453) и за Ернах (454—468) в периодите на Авитохол (164 — 463) и на Ирник (464—553) — [52], с. 232. Ценното в тези изчисления е, че за Ирник вместо 108 г. Й. Маркварт отчита 150 г. — нещо, с което Дж. Бъри неоснователно не е съгласен.

■ 162. Въз основа на своята погрешна хронологична система (вж. □ 141) Дж. Бъри е изчислил следните датировки: „Годината на легендарния Авитохол, който ханувал 300 г. (= около 291 слънчеви), би съответствала на 159 г. след Христа“; Ирник — годината дилом твирем е равна на 450 г. „Ясно се вижда, че възкачването на Ирник е близо до смъртта на Атила (453 г. след Христа) и пропадането на хунската империя (454 г. след Христа), което направи българите независими.“ — [18], с. 391.

Изчисленията за Ирник са направени въз основа на 108 г. с предположение за изчезване на промеждутъчен хан като наследник на Ирник с 13 г. хануване — [18], с. 390 — 391.

■ 163. В. Златарски е изчислил периодите на Авитохол и Ирник по лунния календар. Авитохол е управлявал 300 лунни години от дилом твирем = IX месец на 150 лунна година от н. е. до IX месец на 450 лунна година (превърнати в слънчеви — от 145 до 437 г.) Ирник е управлявал 150 лунни години от дилом твирем = IX месец на 450 лунна година до дохс твирем = IX месец на 600 лунна година (превърнати в слънчеви — от 437 до 581 г.) — [38], с. 451, 472, 483. Тезата за прабългарски лунен календар е погрешна (вж. □ 142), затова датировките в лунни години при превръщането им в слънчеви (Авитохол — 145—437; Ирник — 437—581) се разминават с известните исторически данни — смъртта на Атила (Авитохол) и наследяването му от Ернах (Ирник) през 453 г. Това налага на В. Златарски да отрече каквато и да е връзка между Авитохол и Атила, Ирник и Ернах (вж. □ 180).

■ 164. Ив. Богданов на практика също приема, че прабългарският календар е лунен (вж. □ 143) и на тази основа хронологизира: Авитохол — от 150 до 450 лунна година (от 145 до 436 слънчева година); Ирник — от 450 до 600 лунна година (от 436 до 582 слънчева година). Получените резултати от превръщането на

лунните датировки в слънчеви изисква и от него да не приема свързването на Авитохол с Атила и на Ирник с Ернах (вж. □ 180) — [11], с. 88 — 89.

■ 165. Въз основа на погрешна хронологична система Г. Фехер датира баснословните според него ханове от Именника така: Авитохол — година на възкачване 158 (между 29 август и 12 октомври); Ирник — година на възкачване 451 (между 7 юни и 21 юли) — [86], с. 271 — 272, 278.

■ 166. Й. Вълчев пише: „Възшествието на Ирник в дилом твирем се отнася за 31 август 429 г." — [21], с. 93. Началната година от управлението на Ирник е определена механично —от погрешното хронологизиране на Гостун (дохс-579 — шегор-581 г.) са отброени назад посочените 150 г. управление (579 − 150 = 429). Авторът не се съобразява с връзката на Ирник с Авитохол-Атила. Дори и Авитохол да не е Атила (вж. □ 176), в Именника годината на възкачването на Ирник (дилом-453) е свързана със смъртта на баща му Атила през 453 г. — общоприета и доказана исторически година. Разликата от два 12-годишни цикъла (Й. Вълчев — дилом-429 г.; М. Москов — дилом-453 г.) произтича от погрешното установяване смъртта на Кубрат с два 12-годишни цикъла по-рано (шегор-641 вместо правилното шегор-665 г. — вж. □ 230, 243).

ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ИМЕНАТА АВИТОХОЛ И АТИЛА, ИРНИК И ЕРНАХ

■ 167. Един от основните въпроси при проучването на Именника е дали владетелите Авитохол и Ирник са тъждествени с историческите личности Атила и Ернах, свързани с разцвета и упадъка на хунската държава. За едни изследователи те са едни и същи исторически личности, за други не са и не трябва да бъдат отъждествявани. Ще направим кратък обзор на двете противоположни мнения.

Авитохол и Ирник са Атила и Ернах. ■ 168. Тезата за идентичност на Авитохол и Ирник от Именника с Атила и Ернах от сведенията на хронистите в съотношение на баща и син има вече вековна история. В. Томашек още през 1877 г. поставя въпроса за Ирник и Ернак като една и съща историческа личност — по [86], с. 284. Библиографичен преглед на поддръжниците на тази теза прави Ал. Бурмов: А. Куник и В. Розен — 1878; Й. Маркварт — 1898; Й. Микола — 1914; З. Гомбоц — 1921; Г. Фехер — 1921; Д. Дечев — 1926; Г. Моравчик — 1930; В. Хоман — 1940 — [15], с. 6. Тя се поддържа и от редица изследователи след 1948 г.

■ 169. Й. Маркварт е един от първите, които са изказали становището, че Авитохол и Ирник от Именника са Атила и Ернах от историята на хуните — [98], с. 72—78. По повод на това Дж. Бъри пише: „Предположението му, че Авитохол означава Атила има известна вероятност."; „Предположението на Маркварт, че мито-историческият Ирник на българското предание не е друг, а Ернах, син на Атила, който потегли за съседната страна на устията на Дунава след поражението на хуните, е достойно за внимание." — [18], с. 391.

■ 170. За Ал. Бурмов отъждествяването на Авитохол и Ирник с Атила и Ернах се основава не само на звуковата близост на имената, особено що се отнася до Ернах и Ирник, но се подкрепя и от историческите обстоятелства, свързани с този Атилов син. „У прабългарите през VII в. са живели вероятно някакви спомени за някогашнито им подчинение под хунска власт, както и за хунските владетели Атила и Ернах, добили у тях формите Авитохол и Ирник." — [15], с. 6, 8.

■ 171. М. Артамонов пише, че много учени смятат, че прабългарите като едно от съставните племена на хунския военно-племенен съюз след разпадането на Атиловата държава са се заселили в Малка Скития (степите на Северозападното Причерноморие между Дунав и Днестър) под водачеството на Ернах, който под името Ирник е поставен в Именника след Авитохол, отъждествяван с Атила. Очевидно М. Артамонов се присъединява към тези учени: „В Именника на българските ханове изброяването им започва с хунските вождове от V в. Авитохол (Атила) и Ирник." — [4], с. 82, 161.

■ 172. Д. Ангелов се присъединява към отъждествяването на Авитохол и Ирник с Атила и Ернах: „Участието на прабългарите в хунския племенен съюз обяснява създаването на една историческа традиция, която свързва хуни с прабългари и която е отразена в известния „Именник на българските ханове" ... С основание редица изследвачи считат, че под името на първия владетел — Авитохол, се крие хунският вожд Атила, а под Ирник — неговият син Ернак. Това включване на хунски владетели в листата на първите прабългарски ханове е красноречиво свидетелство за някогашното участие на прабългарите в хунския племенен съюз, където те вероятно са играели немаловажна роля."; „В началото на „Именника" са изброени и предходниците на Аспарух начело с Авитохол, под когото се разбира вероятно хунският владетел Атила." — [3], с. 125—126: 296.

■ 173. Връзката между хуните и прабългарите е разгледана и от Ив. Гюзелев: „Участието и ролята на прабългарите в хунския военно-племенен съюз изглежда била доста голяма. С това може да се обясни онази историческа традиция, която още в далечното минало свързвала хуни с прабългари. Тя намира отражение в известния прабългарски „Именник на българските ханове". Според него родоначалници на прабългарската владетелска династия са били Авитохол и Ирник, които с основание се отъждествяват с хунския вожд Атила и неговия син Ернах." — [24], с. 36.

■ 174. Според Ив. Венедиков „изглежда, че всички владетелски родове на народите вън от Византия са се стремели да се свържат по произход с големия хунски завоевател, името на когото е било свързано с безброй легенди и предания"; „Унгарците, дошли доста по-късно, изкарват произхода на владетелите си от рода на Атила. Единственото доказателство за съществуване на такава легенда у българите е Именникът на българските князе. Той започва с двама владетели, които се възприемат като Атила и Ир-

ник.“ Българите са смятали за определено време да обединят около себе и си останките от хуните и други сродни на тях племена в българската държава. От тази идея са останали в рода Дуло само призраците на Авитохол и Ирник — [20], с. 10, 11.

■ 175. Мнението на П. Юхас е, че тюркобългарите участвуват в хунската империя на Атиловия син Ирник, затова Атила и синът му Ирник съвсем правилно заемат първите места в Именника на българските ханове — [92], с. 23.

Авитохол не е Атила, Ирник е Ернах. ■ 176. Според Й. Микола Авитохол не е Атила. Той изгражда следната теза: В израза „Авитохол живя 300 г.“ се крие остатък от тюркска легенда, предадена от Абулгаси: „По заповед на своя баща, Яфет тръгна от планината Джуди и отиде да се засели край бреговете на Итил (Волга) и на Яйък (Урал), където живя още 250 г. Той има̀ осем синове и остави след смъртта си голям брой наследници. Ето имената на синовете му: Тюрк, Казар, Саклиб, Рус, Минг, Чин, Кимари и Тарик. Той умря, преди да определи за свой наследник големия си син Тюрк и да препоръча на другите си деца да го признаят за техен вожд и да слушат неговите заповеди. Тюрк получи прозвището Яфет оглани = син на Яфет.“ Ако от този разказ се отстранят старозаветната добавка и другите разкрасявания, то в името Яфет и в прозвището Яфет оглани се откриват думата апът 'баща', която се съдържа в старотюркския израз шад-апът, и думата огул, оглан 'син'. Старотюркското апът в тюркобългарски (прабългарски) става Авит. Авитохол от Именника и Яфет-оглани 'син на прадядото' имат не само общи имена, но и еднакво висока възраст. Забележителна случайност е, че Атила в Именника не е споменат; би могло да се очаква, че биха го споменали чрез формата Атлъ (от ат 'име, слава', атлъг 'прочут, прославен'). Атлъ (= Атила) — това е същият Атлъ хан, син на Йелиндже хан и правнук на Татар хан, който е споменат от Абулгаси като един от наследниците на Яфет-оглани. Ако с Ирник (поел управлението през дилом твирем — змия-година, IX месец) се има предвид синът на Атила — Ернак, то тогава годината на неговото управление съвпада с годината дилом-змия, в случай че той е станал княз при смъртта на Атила през 453 г. — [99], с. 23—24.

■ 177. Б. фон Арним изгражда своя хипотеза за Авитохол: Именникът е вмъкнат в сборника „Елински и римски летописец“ след Четвърта книга на кралете и преди откъс за Новоходуносор от хрониката на Георги Амартол и това не е случайно. То се включва по съдържание съвсем непосредствено в Четвърта книга на кралете — в нея се намира един вид списък на кралете вместо подробното представяне на управлението на всеки един от тях. Може да се очаква връзка между прабългарското родословие и библейското родословие — Именникът започва, както и библията, с легендарно големите числа 300 и 150. Дори ако с второто име Ирник се има предвид синът на Атила, то от това съвсем не следва, че първото име е на самия Атила; възможно и вероятно

с Авитохол да е името на библейска личност. Ако Авитохол е заимстван от библията, то напълно вероятно е да е станало от книгата на Стария завет — в нея се говори за Ахитофел (Αχειτοφελ); един от синовете на Ахитофел се е казвал Елиам; синът и бащата произхождат от Гило. Авитохол се е получило от Ахитофел чрез смяна на местата на съгласните *х* и *ф* (Ахитофел става Афитохел) и чрез прабългарска вокална хармония (уподобяване на една гласна по друга гласна) — гласната *е* от последната сричка се изравнява с гласната *о* от предпоследната и се получава Авитохол. Б. фон Арним обобщава — споменатото на първо място в Именника име Авитохол е много вероятно да е идентично с името Ахитофел от книгите за кралете, след които е добавен като допълнение Именникът — [93], с. 573 — 575.

Според Ив. Богданов Б. фон Арним пръв е успял да изясни връзката между имената Авитохол и Ахитофел — първото се е получило от второто чрез анаграма (разместване на букви или срички в една дума, за да се получи нова), като само звукът *ф* при разместването е заменен с твърде близкия по учленение звук *в* — [11], с. 34.

■ 178. Г. Фехер поддържа следното становище за съотношението Авитохол, Ирник — Атила, Ернак. През родовата епоха в родословието се регистрират реалните прадеди, които са действително познати от близката епоха, а пред тях се слага още един прадед, за когото, за да бъде достоен за родоначалник, съобщават, че живял в прародина в баснословно старо време и че е достигнал до дълбока старост. Подобно нещо намираме и в Именника: а) отразени са верните исторически данни от Гостун (597 г.) до смъртта на Тервел (718 г.) — останалите са прибавяни след управлението на съответния хан; б) родовото предание на ханския род през VIII в. било вече обогатено от народното предание на българите — това се вижда от името Ирник в Именника — споменът за Атиловия син е било запазен в преданието на българския народ; в) името на Атиловия син е било сигурно свързано в българското предание с името на баща му, мощния хунски император Атила; г) съвсем естествено обаче, когато от народното предание били възприети баснословният Атила и сина му Ирник, в родовото предание за украшение на родословието на ханския род Авитохол бил поставен като пръв прадед вместо бащата на Ирник; д) когато от хунските реминисценции на народното предание имената на баснословните герои Атила и сина му Ирник влезли в родовото предание на Дуловците, чутовното име на Атила не могло да измести името на родовия прадед. Напротив, мястото на хунския император било запазено в родословието за баснословния прадед на Дуловците, Авитохол, но като негов син бил поставен вече Атиловият син Ирник — [86], с. 282—284.

■ 179. О. Прицак не отъждествява Авитохол с Атила. За него Авитохол е свързан с началото на периода 153—453 г. и е южнохунският владетел Шан-ю, който под натиска на тунгузите (народа сиен-пи) повежда през 153 г. своя народ на запад към р. Талас

(вж. по-подробно □ 196). О. Прицак хронологизира Ирник от 453 до 603 г. и отбелязва: „Ирник, който се е възкачил в 453 г., т. е. в годината на Атиловата смърт, може да бъде само Ернах, най-младият син на Атила. С това се потвърждава хипотезата на А. Куник, която по-късно Й. Маркварт и Й. Микола обосноваха с други аргументи." — [102], с. 36—37.

Авитохол не може да бъде хунският владетел Шан-ю от II в. — малко вероятно е от II в. (изследването на хуните на запад като съседи на Китайската империя) да бъде запазено името Авитохол (= Шан-ю) в родовата памет на прабългарите в края на VII и началото на VIII в. Значението на сложното лично име Авитохол ('син на дедите') не може да бъде свързано с владетел от II в., който да е наречен „син на дедите" спрямо хунските владетели в още по-дълбока древност (II в. от н. е. до IV в. пр. н. е.). Тъкмо обратното, „син на дедите" може да бъде наречен само един могъщ владетел като Атила с цел да се подчертае родословната приемственост и връхната точка от историята на хуните в негово лице. О. Прицак неоснователно е пренебрегнал дилома 453 г. като свързващ момент между Авитохол и Ирник спрямо Атила и Ернах.

Авитохол и Ирник не са Атила и Ернах. ■ 180. Изказаната от Й. Маркварт теза, че Авитохол е тъждествен с Атила, а Ирник с Ернах, не е възприета от В. Златарски: „... това са били две съвсем различни лица и по род, и по положение, и по време."; „Неприемливостта на такова сближение... се доказва и от самата хронологическа дата за покачването на Ирник на престола — 437 г., т. е. че Ирник (респективно Ернах) е станал български господар преди смъртта на баща си Атила или преди поселението си в Малка Скития." — [38], с. 80. Същото мнение изказва и Ив. Богданов: „Ако становището на Йоаким Маркварт би било правилно, следвало би да се приеме, че Атила слиза от историческата сцена през 436 година, когато Авитохол „умира", и че Ернах (Ирник) го наследява седемнадесет години преди Атила да е умрял..." — [11], с. 38—39; [12], с. 17.

Заблудата на В. Златарски (съответно и на Ив. Богданов) се дължи на сравняването на 437 (436) година с 453 г. Първата (437 или 436) е изчислена от тях по лунния календар (450 лунна година е равна на 437 или 436 слънчева година); втората (453) е установена въз основа на исторически източници. Тъкмо тази разлика от 16 или 17 г. (453 − 437 = 16; 453 − 436 = 17) дава основание на В. Златарски и Ив. Богданов да достигнат до „неопровержимия" довод — как може Ирник (ако е равен на Ернах) да е заел властта преди смъртта на баща си Авитохол (ако е равен на Атила). И понеже „не може", Авитохол и Ирник нямат нищо общо с Атила и Ернак.

Разделната година между двата периода (на Авитохол и на Ирник) според двамата автори е 437 (436). Това е мнима година — изчислена е по погрешната теза за прабългарски лунен календар и за смъртта на Кубрат през 642 г. (вж. □ 142, 237).

АВИТОХОЛ И ИРНИК — МИТИЧНИ ЛИЧНОСТИ ИЛИ ИМЕНА НА ПЕРИОДИ

■ 181. Един от проблемите при изследването на Именника е как да бъдат тълкувани изразите „Авитохол живя 300 г." и „Ирник живя 150 г.". Становищата на авторите се разполагат в две крайности с междинни мнения. Тези изрази досега са тълкувани:
— в буквален смисъл — Авитохол и Ирник са митични, легендарни личности с библейска възраст, които могат да бъдат и подражание на родословието от библията (Аврам, Исак, Яков и т. н.);
— според вложения смисъл — чрез имената на владетелите Авитохол и Ирник (тъждествени или не с историческите личности Атила, Ернах) са очертани легендарни периоди със смътни предания от родовата памет или пък са означени реални исторически периоди от историята на хуните и чрез тях на прабългарите. Ще направим кратък обзор на тези становища.

Авитохол и Ирник — митични личности. ■ 182. Въпросът за митичната същност на първите владетели Авитохол и Ирник е представен най-добре от А. Стойнев: „Именникът конкретно показва прехода от митологичното към реалното, от сакрално-космологическото към историографското, от обожественото към човешкото. Първите владетели Авитохол и Ирник са представени в митологична светлина. Тяхната продължителност на живот и царуване (300 и 150 години) е неестествено дълга. Но точно тази изключителност на първохановете, дълговечност, „безкрайност" на управлението им, внушава осветеността на държавата. Началото, първият камък, устоите, трябва винаги да бъдат различни от обикновеното, което следва, трябва да имат максимум „земна свещеност", доближаваща се до божествената, до акта на сътворението. В този смисъл Авитохол и Ирник, без да са културни герои, имат функцията на типа „културен герой". Със своята свещена продължителност на живот и управление те донасят „божествената" уредба, узаконяват я, поставят земното, културното, цивилизованото начало сред прабългарите. След тях започва хронологическото изложение на събитията."; „Освен първите владетели Авитохол и Ирник, чието царуване е предадено в сферата на митологичното, нереалното, „нечовешкото", цялото следващо отразяване на събитията преди образуването на Първата българска държава и по нейно време е предадено в историческа светлина, с присъщата на средноазиатските народи хронологическа точност чрез календара, използван от прабългарите." — [79], с. 140, 144 — 145.

■ 183. Становището на Ив. Богданов за Авитохол и Ирник като имена на периоди може да бъде предадено обобщено — около средата на II в. от н. е. започва най-старият, почти легендарен период — периодът „Авитохол", наречен така по името на легендарния хан Авитохол от рода Дуло, „живял" триста лунни години, равняващи се на 291 слънчеви. От 436 г. започва вторият легендарен период с името на също така митологичен хан от рода Дуло, наречен Ирник, „живял" 150 лунни години (146 слънчеви)

и наследен през 582 г. от наместника Гостун от рода Ерми. „При преживените сътресения в първоначалния път на прабългарите пропадат безследно всички исторически свидетелства. Нито Авитохол, нито Ирник са съществували някога, запазил се е само смътен спомен за онова далечно време, когато прабългарите се обособяват като самостоен етнос, а също така и за двата преломни момента в отколешното им битие. Тези два момента са ясно очертани в „Именника“. Те изразяват предисторията на прабългарите до утвърждаването на династията Дуло, от която произхожда Кубрат, но за да бъде увековечена тази династия, необходимо било нейният основоположник да изведе корените на рода си из някоя древна, митическа личност. Библейската история с Аврам, който ражда Исак, и с Исак, който ражда Яков, и така до десето коляно, докато се утвърждава Израил като богоизбран народ, тук се повтаря в по-ограничени размери, но очевидно със същата цел. Очевидно е защо и Авитохол, и Ирник са свързани все с рода Дуло.“ В сянката на тези две загадъчни личности загубват образи и имена действителните вождове, властвали над прабългарите от средата на II в. до 80-те г. на VI в. — [12], с. 26—27. В труд, посветен специално на Именника, Ив. Богданов изказва подобно становище, като двата легендарни периода са повече обвързани исторически (вж. □ 186).

Авитохол и Ирник — легендарни периоди със загатнати исторически сведения. ■ 184. Становището на Ал. Бурмов за Авитохол и Ирник най-общо е следното. Опитът на В. Златарски да тълкува числата 300 г. и 150 г. като означаващи някакви периоди (вж. □ 189) е във всяко отношение пресилен. У прабългарите през VII в. са живели вероятно някакви спомени за някогашното им подчинение под хунска власт и за хунските владетели Атила и Ернах, добили у тях формите Авитохол и Ирник. Аспарух (Именникът е изготвен по негова поръка заповед) е използвал тези спомени, за да изтъкне и старинния произход на своята власт. Атила не е от рода Дуло, но за него е посочен този род с цел Аспарух да бъде представен като потомък на древен владетелски род. Няма защо да се търси някакво отражение на действителността за живота на Авитохол — 300 г., и на Ирник — 150 г. Съставителят е поставил такива големи цифри за живота на предполагаемите първи прабългарски владетели с цел да подчертае старинният произход на властта на Аспарух — [15], с. 8.

■ 185. П. Петров изказва накратко мнението си за Авитохол и Ирник: „Продължителното пребиваване на прабългарите в хунския племенен съюз намерило отражение и в първия български писмен паметник — „Именника на българските ханове“. Както е известно, като първи владетели на българите в него са посочени Авитохол и Ирник, и двамата произлизащи от рода Дуло: първият управлявал 300 години, а вторият — 150. Зад това легендарно сведение, в което по своеобразен начин е съхранена народната памет, историците днес виждат не само упоменаване на Атила (= Авитохол) и на неговия син Ирник (= Ернах), но и сигурно

указание за свързване на съдбата на прабългарите с тази на хуните за един доста продължителен период от време.“ — [60], с. 101.

■ 186. Съобщенията за Авитохол и Ирник са разтълкувани от Ив. Богданов също като периоди от прабългарската история: „Както се установява от други исторически свидетелства, долната хронологическа граница на „Именника“, неговото начало (150-та лунна или 145-та слънчева година на н. е.) е достоверна, понеже около това време прабългарите се обособяват като самостоятелен етнос в средноазиатските степи. При все това генеалогическите сведения до наместника Гостун (582—584) имат само ориентировъчен характер. Двата „хана“ Авитохол (145—436) и Ирник (436—582) са само символични образи, които маркират два легендарни периода: първият — пребиваването на прабългарския етнос в туранската прародина между II и V век, а вторият — в Приазовието от началото на V век до утвърждаването на хан Кубрат като вожд на прабългарите оногури.“ — [11], с. 38.

■ 187. Обобщение на изказани мнения прави Ив. Венедиков: „Първите двама владетели в нашия Именник са легендарни. Това се вижда съвсем ясно от големия брой години, които им се приписват: на Авитохол — 300, на Ирник — 150. Изследвачите виждат в тях двамата Атила и сина му Хернак. Употребеното за Атила име Авитохол има своето обяснение. Причината се крие в това, че всъщност името, под което познаваме този хунски владетел, е негов прякор. Латинското „ата“ или гръцкото „атте“ значат ’баща’. Тази дума отговаря на нашето „отец“ и на името на фригийския бог Атис, богът-баща. От латинското „ата“ е образувано умалителното Атила, означаващо ’Бащица’. Интересно е, че и у османските турци думата „ата“ в значение ’баща’ съществува и така е образувано името на Ататюрк — Баща на турците. Изглежда, сред своите поданици и между тях сред българите хунският вожд е бил известен с истинското име Авитохол. Главната причина обаче да се мисли, че Авитохол е Атила, е съвпадението на името на приемника му Ирник с името на обичания син на Атила Ернак или Хернак.“ — [20], с. 13—14.

Авитохол и Ирник — епоними на исторически периоди. ■ 188. Част от изследователите разглеждат изразите „Авитохол живя 300 г.“ и „Ирник живя 150 г.“ като епоними (епоним — лично име на историческа личност като название на период). При такава постановка изследователят свързва означения период с действителните исторически събития, известни от сведенията на хронистите.

■ 189. След като привежда главните факти от историята на хуните от II до V в. в тяхното придвижване от изток на запад, В. Златарски пише: „Ако се обърнем сега към съдържанието на нашия домашен паметник, към известния „Именник на българските князе“, ще видим, че приведените тук главни факти от историята на хуните през периода от II до V в. се схождат с данните от Именника.“ Началото на този период (Авитохол, 146 — 437) съвпада с появата на хуните на границата между Европа и Азия, а краят му посочва тяхното разпадане на две самостоятелни дър-

жави. Краят на този период е още за В. Златарски и „период на окончателната закрепа на българите в оная територия, дето ги е заварила историята през втората половина на V в., а именно на изток от Меотида (Азовско море) и р. Танаис (Дон). Каква е била историята на българите през този период, ние не знаем, не я знаел, както се види, и съставителят на Именника; също не ни дават за нея известия и чуждите извори. Очевидно тя се крие в общата съдба на хунските народи, защото самото име булгари става известно... след потеглянето на Атила на Запад." — [38], с. 57. За погрешното датиране на периода с епоним Авитохол (146 — 437) вж. □ 163.

■ 190. Въз основа на връзката между Атила и Ернах и Авитохол и Ирник в исторически и в езиков план Д. Дечев поддържа: „Авитохол и Ирник не могат да бъдат някакви легендарни личности; това са известните от историята на хуните Атила и Ернах; трябва да се предположи, че продължителността на тяхното царуване (300 и 150 г.) почива на погрешно разчитане на гръцкия оригинал от славянския преводач." — [27], с. 11 — 13. Опитът на Д. Дечев да търси за Авитохол и Ирник „нормални" години на управление чрез допускане на грешка е неоснователен. Периодът на Ирник от 150 г. се вмества точно между годината на смъртта на Атила 453 г. и възкачването на наместника Гостун през дох (свиня)-603 г. (вж. □ 217).

■ 191. За О. Прицак думата живя (ЖИТЪ, ЖЫТЪ) е неясна. Тя е могла да бъде една необикновена форма (3 лице, единствено число, минало свършено време) от ЖИТИ 'живея'. Той обръща внимание, че същата форма ЖИТЪ от израза ПЛОДЪ ЖИТЪ 'плод на живота' е дадена в речника на И. Срезневски. Според него тя може да бъде смятана за погрешно предаване на една гръцка форма. Числата 300 и 150 са свързани в контекста само с това неясно ЖИТЪ и те не могат да бъдат приети като години на управление или като години на живот. О. Прицак е дошъл до следното обяснение: двете първи имена на князе с неясната дума ЖИТЪ и с големите числа (300, 150) стоят в основата на две важни събития от българската история. Числата 300 и 150 не трябва да се разбират като години на управление, с тях е означено времето между съответните събития, като един вид заместник на собствена ера (за тези две събития вж. □ 196) — [102], с. 35.

■ 192. Съобщенията за Авитохол и Ирник са разгледани от Й. Вълчев като съобщения на епохи (ЖИТЬ като инфинитив изразява 'живеене, живот 〉 време, епоха'). Съставителят на Именника предава сумарно отдалечените от Аспарух времена, не ги разбива на части , не ги разпределя на отделните владетели; във второто съобщение също става дума за епоха — основателят на уседналата българска държава Ирник е даден като символ на епоха от 150 г., в която са се сменяли неколцина владетели. Й. Вълчев основателно поддържа изказаната преди него постановка, че в съобщенията за Авитохол и Ирник се говори за епохи от 300 и 150 г.

Обобщение за имената Авитохол и Ирник като епоними. ■ 193. Във всяко съобщение след името на владетеля са посочени годините на неговото управление. Според това, дали между името и годините има или не думата ЖИТЪ, съобщенията могат да бъдат обобщени и противопоставени в две групи:

1. В съобщенията с малък брой години на управление думата ЖИТЪ липсва: Аспарух — 61, Кубрат — 60, Тервел — 21, Неизвестен хан — 28, Тервел — 21, Кормисош — 17, Севар — 15, Винех — 7, Безмер — 3, Телец — 3, Гостун — 2, Умор — 40 дни. Буквалното им тълкуване води до единствен извод — става дума за годините на управление на посочения владетел. Някои изследователи поради погрешно тълкуване на годините на Кубрат — 60, на Аспарух — 61, и на цикловите години на тяхното възкачване са склонни да приемат, че това са години на живот (вж. □ 234, 302). При посочен малък брой години в Именника е възприето между името на владетеля и годините му на управление да не се поставя глагол освен при Кубрат: 60 г. държа (властта) — вж. □ 230.

2. В съобщенията с голям брой години думата ЖИТЪ е включена: Авитохол живя 300 г.; Ирник живя 150 г. Буквалното им тълкуване води до извода, че става дума за години на живот. Поради невъзможността един владетел да живее толкова години се правят допълнителни заключения за „митологизирани" личности на „библейска" възраст. Всъщност тези изрази могат да бъдат разтълкувани чрез действително вложеното в тях смислово съдържание — става дума за историческия период от време като съвкупност от годините на управление на съответните владетели. Този събирателен период е представен чрез името на един от тези владетели — най-значителният. В такъв смисъл имената Авитохол и Ирник са епоними.

Имената Авитохол и Ирник могат да бъдат доказани като епоними (означения на исторически периоди) чрез следните доводи:

1. Думата ЖИТЪ не трябва да се тълкува буквално — 'живя'. Тази дума има по-широко значение — 'съществува във времето определен период'. Думата живея е разтълкувана така: 'намирам се в процес на живот; съществувам'; преносно — 'съществувам дълго време, съществувам във вековете' — [65], с. 344. В този смисъл Авитохол (синът на дедите) като представител на предварително изчислен период съществува през вековете, във времето 300 г. Същото се отнася и за Ирник (Ернах). Очевидна е метонимията във вид на епоними — историческият период, представен чрез името на владетеля (Авитохол, Ирник), 'трая, продължи' съответния брой години (300, 150) с начало цикловата година дилом твирем.

2. Между Безмер и Аспарух в Именника е дадена допълнителна информация като сборно съобщение: „Тези петима князе държаха князуването (държаха княжеството) (= князуваха, държаха властта, управляваха) от другата страна на Дунав 515 години с остригани глави." Петимата князе са Авитохол — 300 г., Ир-

ник — 150 г., Гостун — 2 г., Курт-Кубрат — 60 г. и Безмер-Батбаян — 3 г. В общия сбор от 515 г. са пресметнати еднородни величини (голям брой с малък брой години на управление). Тъкмо затова за всички се казва държаха князуването (князуваха, управляваха). Това доказва, че изразите „Авитохол живя 300 г." и „Ирник живя 150 г." са пресметнати като исторически периоди със сумарно управление на повече владетели. За съставителите на Именника това не са „легендарни години на живот" или „библейска възраст". Те не са търсили преднамерено хиперболата. В рамките на родовата памет те са очертали два периода от историята на хуните и чрез тях на прабългарите.

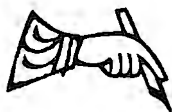

3. Съставянето на Именника като родословие на прабългарските ханове е изисквало той да бъде кратък и ясен документ (като каменна колона или пергамент). Освен това съставителите му са имали съзнание за участието на прабългарите в хунската държава. Те са имали самочувствието на нейни преки наследници и продължители (особено чрез Ирник — Ернах). Тъкмо това е наложило началото на Именника да започне със събирателни периоди, представени чрез името на изтъкнат владетел. При това положение естествено е да се предпочетат владетелите Авитохол (Атила) и Ирник (Ернах) в съотношение на баща и син като представители на двата периода. Атила като последен владетел от първия период (153 — 453) е олицетворение на могъщество, Ернах като първи владетел от втория период (453 — 603) е пряко свързан с прабългарските племена поради преселването му в Малка Скития (днешна Южна Бесарабия).

Чрез общия брой години (300 и 150) на сумарните периоди и чрез посочването на началото на всеки един от тях чрез цикловата година дилом твирем (в разтълкуван вид: Авитохол —— от 153 до 453 г.; Ирник — от 453 до 603 г.) може да се приеме, че се маркират следните събития:

1. Чрез дилом-годината 153 — началото на придвижването на хуните като съседи на китайската империя от изток на запад (дали прабългарите са били в състава на хунската държава от това време или са били присъединени по-късно в тяхната прародина в Алтай към състава на преселващите се хунски племена е отделен въпрос — на мнения и на нови проучвания).

2. Чрез дилом-годината 453 — участието на прабългарите в хунската държава под върховната власт на Авитохол (Атила); преселването под водачеството на Ернах (Ирник) на хунски и прабългарски племена на изток към останалите да живеят в Малка Скития и в Приазовието прабългарски племена; съществуването на самостойна държава с надмощие на прабългарските племена чрез владетели от прабългарски родове.

3. Чрез дохс-годината 603 — крайната година на сумарния период и началото на означаването на владетелите с имената им и с годините им на управление чрез наместничеството на Гостун (603 — 605), Кубрат (605 — 665) и т. н.

Това съвпадане на началото и края на двата сумарни периода

(епоним Авитохол; 153 — 453 г.; епоним Ирник: 453 — 603 г.) с действителни исторически събития очевидно не е случайно. То прави възможна тезата за периоди от хунската (съответно прабългарската) история, отчетени в посочения вид и начин при съставянето на Именника. Отделен въпрос е до каква степен са били запазени в родовата памет на прабългарите тези събития: смътно като легенди с реална основа; ясно като предания на исторически факти; подробно като исторически факти, съхранени документално (примерно чрез именници особено на втория период). Но по който и начин да са били запазени сведенията за владетелите от двата периода, те са предадени обобщени чрез епонимите Авитохол и Ирник с точни датировки (особено на втория период: 453 — 603 г.). Съвпадането на разделната за двата периода година (дилом-годината 453) с 453 г. като година на смъртта на Атила и на отделянето и преселването на Ернах на изток изключва съмненията за случайност на числата 300 и 150. Периодът от 150 г. е изчислен въз основа на реални факти (453 г. — покачването на Ернах и смъртта на баща му Атила, 603 г. — начало на наместничеството на Гостун) и случайното е само в получилото се кръгло число. Периодът от 300 г. (отчетен въз основа на дилом-годината 453 г. назад) може да е обобщен като кръгло число с приблизителна датировка на съответното събитие през II в.

Въз основа на данните за Ирник (150 г., циклова година дилом твирем) изразът „Ирник живя 150 г.“ бе разтълкуван и превърнат в период от календарни години — от 453 до 603 г. Тези 150 г. са реален исторически период и чрез тях се отчита поемането на властта от Ернах и отделянето му като самостоен хунски владетел спрямо другия Атилов син Денгизих. Този период също трябва да бъде разглеждан като сумарен — отбелязан е под представителството на първия владетел Ирник (Ернах), без да се изреждат имената на следващите владетели. Едва след изтичането на тези 150 г. през 603 г. отново се дават имената на следващите владетели. Започва се с 2-годишното наместничество на Гостун, заел властта през цикловата година дохс твирем (свиня, IX месец). И тук е изненадата — 603 календарна година съвпада с една от възможните за този период дохс-години — 591, 603, 615. Дори нещо повече — заемането на властта от Кубрат през цикловата година шегор вечем се съгласува с периода от 150 г. — дилом-година 453 плюс 150 г. общо управление на Ернах и други владетели след него, плюс 2 г. наместничество на Гостун дава 605 г. като начало на управлението на Кубрат. Той е заел властта в цикловата година шегор вечем (вол, III месец), а възможните за този период шегор-години са 593, 605, 617 (вж. по-подробно □ 217, 230).

ЕПОНИМИТЕ АВИТОХОЛ И ИРНИК И ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ

■ 194. Посочените в Именника два исторически периода трябва да бъдат свързани с историческите събития, които съответстват на началните и крайните им години и които се вместват в тях. Привържениците на тази теза правят това в рамките на своите хронологизирания на епонимите. Този въпрос може да бъде поставен накратко така:

Първи исторически период (епоним Авитохол от 153 до 453 г.). Чрез дилом-годината 153 като негово начало се датира започналото придвижване на хуните от изток на запад. Прабългарите са участници в това придвижване.

Втори исторически период (епоним Ирник от 453 до 603 г.). Чрез дилом-годината 453 (годината на смъртта на Атила и разпадането на хунската държава) като негово начало се датира наследяването на Атила от сина му Ирник (Ернах). Това начало е свързано и със започналото под водачеството на Ернах (Ирник) преселване на хунски племена на изток към останалите да живеят в Малка Скития и на изток прабългарски племена.

Подробностите за историческите събития през тези два периода са приведени и тълкувани от изследователите с общи и различни моменти. Ще разгледаме мненията на част от тях и след това ще направим обобщения.

Епонимът Авитохол (153 — 453) и историческите събития. ■ 195. В. Златарски установява, че главните факти от историята на хуните през периода от II до V в. се схождат с данните от Именника (Авитохол, 145 — 437): „Първоначалната история на българите несъмнено трябва да търсим в историята на ония средноазиатски тюркски народи, които са известни под общото название хун-ну в китайските летописи и хуни у европейските автори." „В първата четвърт на II в. хун-ну предприемали още често пъти нападения чак в провинцията Шен-си. Още при китайския император Хуан-ти (около 151 г.) те правели нахлувания в Хами, но оттогава вече не се споменават в китайските летописи." — били принудени да се отправят на запад. „... към средата на II в., движейки се на запад под напора на тунгузите (народа сиен-пи), стигнали до границата между Европа и Азия. Тук, източно от Урал, те останали за дълго време... Не по-късно от първата четвърт на IV в. хуните покорили аланите между Волга, Дон и Кавказ и стигнали до Азовско море." През първата половина на V в. хуните вече са били съседи на Византийската империя и се придвижили на запад със своя велик вожд Атила — [38], с. 55 — 57.

■ 196. Началната година на Именника (възкачването на Авитохол през дилом-153 г.) за О. Прицак има важно значение. Тя не е случайно посочена и е свързана с определени събития от историята на хуните от II в., за които има сведения в китайските летописи — основаната от Мао-тун държава на народа хун-ну през 207 г. пр. н. е. (днешна Монголия) се разпада през 48 г. от н. е. на южна и северна (южната е унищожена от китайците оконча-

телно през 216 г.). Северната хунска държава от 90 г. е подложена на постепенно заробване от народа сиен-пи (тунгузите). Според китайските летописи владетелят на тунгузите (Тян-шъ-хуай се е появил по време на управлението на китайския император Хуан-ти (147 — 167) — това показва, че той е завладял Монголия окончателно между 147 и 156 г. Северните хуни и техният вожд Шан-ю (Авитохол) са принудени да се изселят на запад — между Аралско море и Исък-кьол с център р. Талас. В Именника чрез дилом-153 г. е отразено началото на това предвижване под предводителството на Авитохол — запазено е личното му хунско име. Затова Авитохол няма нищо общо с Атила — [102], с. 37 — 38.

■ 197. Мнението на М. Артамонов и на Л. Гумильов за придвижването на хуните на запад в обобщен вид е следното — мощното обединение от номадски племена от Северен Китай и Монголия (известно под името хун-ну) под ударите на Китайската империя се разпаднало на две части: южната се подчинила на Китай, племената от северната се оттеглили през 93 г. на запад в Джунгария. В продължение на 60 г. северните хуни се стараели да се задържат в Западния край (в Синцзян, на запад от езерото Баркул). През това време те водели почти непрекъсната война с китайците и накрая земите им били овладени от сянбийците между 155 и 160 г. Част от хуните се задържала в Седморечието и образувала подвластната област Юебан (просъществувала до V в.). Останалите хуни се придвижили на запад — в степите на Приуралието — [4], с. 41 — 42; [23], с. 220. Сведенията на двамата автори са интересни със следното: през 93 г. северните хуни се оттеглят в Джунгария; тук престояват 60 г.; сянбийците овладяват земите им между 155 и 160 г. Сборът от годината на оттеглянето (93) и от престоя на хуните в Джунгария (60) дава 153 г. Следователно преселването им на запад започва през точно определена година — 153 г. И тук е изненадата — началната година от периода с епоним Авитохол е дилом-153 г.

■ 198. Въпросът за връзката между хуни и прабългари преди смъртта на Атила (453) и крайната година от управлението на Авитохол (дилом-453) е разглеждан от различни автори. Ал. Бурмов отбелязва: „Има данни в изворите, които сочат, че прабългарите са влизали в хунския племенен съюз и преди Ернах, още по времето на Атила и дори по-рано, когато хуните преминали Европа." „Прабългарите са влизали в хунския племенен съюз. Кога те са били присъединени към него не може да се определи по-точно. Това може да е станало към IV в., когато хуните, които през II и III в. се били настанили в земите на север от Кавказ, образували свой племенен съюз и напирали вече на запад." — [15], с. 9.

■ 199. Историческите събития от II до V в., отнасящи се до прабългари и хуни, са представени от П. Петров: „Появата на прабългарите в Европа е свързана с голямото нашествие на изток. Оттук произтича и необходимостта да се проследи това придвижване, още повече, че под общото название „хуни" се крият

част от прабългарските племена. След продължителни борби с Китай хунският племенен съюз, познат под името хунну, бил разгромен. Една част от хунските племена попаднали под китайска зависимост, а други поели на запад — към приуралските степи. По пътя си те увлекли със себе си множество номадски и полуномадски племена, особено тюркски. В своето движение на запад хуните се появили в донските степи през 70-те години на IV в., като нанесли съкрушителен удар на готските племена. Вероятно по това време те поставили под своя зависимост част от прабългарските племена, а други потърсили спасение в земите на юг от Кавказ. Във всеки случай в края на IV и първата половина на V в. хуните наложили своето влияние над по-голяма част от Източна и Централна Европа. Името хуни станало нарицателно за всички племена, които съставлявали техния военно-племенен съюз. Несъмнено сред тях се намирали и прабългарите, които вземали активно участие във военните им експедиции." „Прабългарите в Панония споделяли политическата съдба на хуните през първата половина на V в., включително и походите на Атила в Западна Европа." — [60], с. 100 — 101.

■ 200. Тезата за прабългарите като самостоен етнос спрямо хуните е най-добре представена и обобщена от В. Гюзелев — българите принадлежат към тюркско-алтайската езиково-племенна общност, към която спадат още хуни, хазари, авари, огузи, печенеги, кумани и др. Развитието на тюркско-алтайската общност преминало през три основни епохи: 1) алтайска (от II хил. пр. н. е. до IV в. пр. н. е.) — разпадане на две основни групи: тюркско-монголска и тунгузо-манджурска; в края на тази епоха тюркско-монголската група се разпаднала и се формирали племенни общности — огури, сарагури, хуни, авари, прабългари и др.; 2) хунска (от IV в. пр. н. е. до IV в. от н. е.) — процесът на диференциация е бил последван от процес на интеграция — формирал се е огромен по територия военно-племенен съюз, който е известен в китайските източници като империята Хун-ну. Тя се е простирала от Централна Азия до Приуралието и включвала различни племенни групи, основната част от които били обособените вече тюрко-монголски племена — хуни, прабългари, огури и др. Конкретната история на прабългарите в рамките на това ранно обединение не може да бъде проследена; 3) старотюркска (от IV до VII в.) — характеризира се с разпадането на империята Хун-ну, движението на тюркските племена на запад и напредналото етническо и политическо обособяване на отделни племенни групи — [24], с. 29 — 32; [40], с. 59 — 60.

Периодът 153 — 453 г. (епонимът Авитохол) се разполага в хунската епоха (IV в пр. н. е. — IV в. от н. е.) и началото на старотюркската епоха (IV — VII в.). В. Гюзелев се спира на по-важните събития от тези две епохи. В края на I в. от н. е. поради вътрешни раздори и натиска на сянбийците империята Хун-ну се разпаднала на западни и източни хуни. През II в. част от хуните тръгнали на запад и се заселили в степите на Приуралието (ус-

ловно в науката те се наричат западни хуни). За кратко време хуните наложили своята военнополитическа хегемония над разпокъсаните прабългарски племена и ги увлекли в своето движение на запад. Активизирането на хуните през II в. в степите на Северен Казахстан принудило част от прабългарските племена да се придвижат на запад и да потърсят нови поселения в Прикаспието и Приазовието. Основната маса от прабългарските племена обаче продължила още едно столетие да живее в своята прародина и след това също се придвижила на запад. Най-ранното писмено сведение за прабългарите, отбелязани със собственото им народностно име (вулгарес), се среща в анонимен римски хронист от 354 г. Хунският натиск към Европейския югоизток през втората половина на IV в. откривал пътя на увлечените в него прабългарски племена. Основната маса от тях се изселила окончателно от Източен Казахстан и се настанила в Предкавказието, Приазовието и поречията на Дон и Донец — територии, които преди това били обитавани от сармато-аланските племена, чиито остатъци били асимилирани с течение на времето от прабългарите. В края на IV в. прабългарските племена били разделени на две големи групи — основната останала в Прикавказието, Приазовието, по поречията на Дон и Донец, а другата заедно с основната хунска маса се поселила в Панония и в северозападните карпатски котловини. Включени в хунския военно-племенен съюз, прабългарските племена от Приазовието и Прикаспието представлявали по-скоро негов дълбок резерв, отколкото активно участваща в походите етническа маса. От 377 до 454 г. хуните успели да наложат своето военнополитическо надмощие в Централна и Югоизточна Европа — [24], с. 32 — 35; [40], с. 60 — 62.

Въз основа на така разгледаната хунска епоха (IV в. пр. н. е. — IV в. от н. е.) и на старотюркската епоха (началото IV — V в.) В. Гюзелев прави заключението: „Участието и ролята на прабългарите в хунския военно-племенен съюз през първата половина на V в. изглежда били доста големи. С това може да бъде обяснена онази историческа традиция, която още в далечно време свързвала хуни и прабългари. Тя намира отражение в известния прабългарски паметник „Именника на българските ханове". Според него родоначалници на прабългарската владетелска династия Дуло са били Авитохол и Ирник, които с основание се отъждествяват с хунския вожд Атила и неговия син Ернах." — [24], с. 36; [40], с. 62.

■ 201. Някои автори (Ал. Бурмов, П. Петров, В. Гюзелев) разглеждат историята на хуните от I и II в. по-общо, други — с имена на владетели и императори и датировки на събития по китайските летописи (В. Златарски, О. Прицак, Л. Гумильов, В. Артамонов). Прави впечатление, че датировките са много близки до дилом(змия)-153 г. — началната година от управлението на Авитохол (от епонима Авитохол). Ето част от тях: 1) от около 151 г. (по времето на императора Хуан-ти) хуните повече не се споменават в китайските летописи — В. Златарски; 2) Хуан-

ти е бил император от 147 до 167 г. — по негово време владелят на сиен-пи (тунгузите) Тян-шъ-хуай завладява окончателно Монголия и изтласква хуните — О. Прицак; 3) северните хуни се оттеглят през 93 г. в Джунгария и в течение на 60 г. (т. е. до 153 г.) са във война с китайците, като земите им са овладени от сянбийците между 155 и 160 г. — М. Артамонов, Л. Гумильов. Учудваща е близостта между годините дилом-153 и 151 г., 147 — 167 г., 155 — 160 г.; поразително е съвпадението със 153 г. като сбор от 93 и 60 г. войни. Възниква въпросът случайни ли са посочената близост и съвпадението?

Чрез началната година от управлението на Авитохол дилом-153 г. е датирано приблизително или с точност започналото придвижване на северните хуни на запад през средата на II в. Това изисква да се допусне: в родовата памет на хуните по родословна племенна линия и чрез народни предания през средата на V в. са били запазени данни (спомени) за началото на придвижването. Самото придвижване от средата на II в. (153 г.) до появата на хуните в Европа и установяването им в Централна Европа (Панония) е станало за няколко поколения със средна възраст на всеки един от владетелите 40 — 60 г. Известен е обичаят на тюрките да запазват в родовата памет родословната линия чрез имената на владетелите до седмия прадед. Не напразно Атила чрез значението на името Авитохол е „син на прадедите". Следователно нищо чудно в родовата памет на хуните да са запазени имената на владетелите и началото на придвижването на запад или най-малко само началото. Тези родословни данни и народни предания, веднъж достигнали до V в., са били препредавани и по-нататък и възприети като родословни данни от хуните и прабългарите на Ернах-Ирник. Легендите за величието и мощта на Атила са ги задължавали да запазят от преданията преди всичко свързаното със „сина на прадедите". В преданията за Атила (случки от живота му, походи, войни и др.) несъмнено е имало и легендарен елемент. Но зрънцето от истина — Атила-Авитохол е син на прадедите начело с този, който ги е повел на запад през годината дилом-153, е отразено в съобщението за Авитохол.

Хронологичният факт (с дилом-153 г. се датира: в буквален смисъл първата година от „живота" на Авитохол-Атила — сина на прадедите; във вложен смисъл — началната година от придвижването на северните хуни начело с първия неизвестен прадед) може да бъде разтълкуван. Чрез отброяването на 300 г. назад от смъртта на Атила = възкачването на Ернах през дилом (змия-година = 453 г. се попада в средата на II в. — дилом (змия)-153 г. Възможно е тук да е допусната съзнателно от съставителите условност. Датираните по китайските летописи събития преди и след започването на придвижването се разполагат в 12-годишния цикъл от сомор(мишка)-148 г. до дохс(свиня)-159 г., но не и в предходния (136—147) или в следващия цикъл (160—171). Всяка една от тези 12 г. е могла да бъде свързана с началото на придвижването: сомор-148, шегор-149, барс-150, дван-151,

верени-152, дилом-153, имен-154, теку-155, маймуна-156, тох-157, етх-158, дохс-159 г. И тогава от дилом(змия)-453 г. до началната година на придвижването могат да се изброят назад като изминали 305, 304, 303, 302, 301, 300, 299, 298, 297, 296, 295, 294 г. При положение, че дилом(змия)-453 г. е година на смъртта на Атила и на наследяването му от Ернах, съставителите са предпочели закръглени години (300) и чрез получената дилом-153 г. са датирали приблизително началото на придвижването. По-вероятно е 300-те г. да са били закръглени, отколкото да се допусне невероятната случайност (все пак възможна като случайност) на съвпадение на дилом(змия)-453 г. (смъртта на Атила и наследяването му от Ернах) с дилом(змия)-153 г. (началото на придвижването).

Числото 300 не е случайно. Всяко намаляване (275, 250, 225, 200) или увеличаване (325, 350, 375, 400) на посочените 300 г. не би дало при отброяване назад една от годините на 12-годишния цикъл (сомор-148 — дохс-159), свързан с началото на придвижването на хуните на запад, датирано косвено чрез китайските летописи.

Епонимът Ирник (453 — 603) и историческите събития. ■ 202. Отъждествяването на Ирник с хунския вожд Ернах изисква да се разгледат историческите събития от периода 453 — 603 г., за да се изясни защо този хунски хан е включен в Именника като български владетел. Ще разгледаме накратко част от мненията по този въпрос.

■ 203. За периода на Ирник В. Златарски отбелязва следното: „Означеният в него (М. М. — в Именника) под името на Ирник 150-годишен (лунен) период в българската история напълно съвпада с периода, когато българският народ се разпаднал на две части, на два клона, а понеже началото на този период според Именника се отнася до 437 г., то и самото събитие ще трябва да отнесем към същата година. В Именника то е отбелязано като събитие, което е произвело важна промяна в политическия живот на българите, затова и втория период от най-старата българска история ние ще наречем разпадане на българския народ, което се е изразило във възникването на две племенни държави — кутригурска и утигурска, които от 437 г. заживели отделен самостоятелен политически живот, всяка начело със свой независим повелител или хан.“ — [38], с. 76.

■ 204. Въз основа на сведенията на готския историк Йордан и на разработки от други автори (Й. Маркварт, Д. Дечев, В. Златарски) Ал. Бурмов прави следните обобщения: „Хунският племенен съюз се разпаднал почти веднага след смъртта на Атила (М. М. — 453 г.). Подчинените дотогава на хуните народи се вдигнали и разгромили в битката при р. Недао напълно хунската сила (454 г.). Най-големият син на Атила, Елак, загинал, другите Атилови синове, Денгизих и Ернах, се оттеглили с по-голямата част от хуните на изток. Несъмнено е, че при завръщането си на изток хуните на Денгизих и Ернах са подчинили онези народи

и племена, които са заемали областта на север от Черно море. Войната, която води Ернах през 468 г., е пряко и достатъчно свидетелство за това. ...Между подчинените на Ернах народи са се намирали, както изглежда, и прабългарите. Само ако се приеме това предположение, може да се обясни присъствието на Ернах = Ирник и на Атила = Авитохол в прабългарското историческо предание, записано в Именника през втората половина на VII в." — [15], с. 6 — 7.

■ 205. Д. Дечев поддържа следното становище за придвижването на хуните след смъртта на Атила (453 г.): Ернах е създал с помощта на последвалите го среднодунавски хуни мощна държава от устията на Дунав по бреговете на Черно и Азовско море чак до Среден Кавказ, като наследник той е могъл да предяви господарски права към подчинените на Атила народи, които са били включени в тези граници. Среднодунавските хуни и техните потомци вече сами са се наричали българи; самата им държава (в известна степен продължение на Атиловата империя) е могла да се нарече също българска и във връзка с това е могъл да бъде смятан като първи български владетел Атила, а като втори — Ернах. Към това ни насочва т. нар. Именник на българските князе. В него за първи български княз е посочен Авитохол, за втори — Ирник — [27], с. 7 — 12.

■ 206. О. Прицак смята, че връзката между династията на Атила и прабългарите не е засвидетелствана само в Именника. Въз основа на сведения на различни хронисти той вмества в 150-годишния период от 453 до 603 г. различни хунски и прабългарски вождове, наследници на Ернах: Мундо — между 473 и 521 г.; Бузан — около 485 г.; Зилгибис — около 520 г.; Глонис и Стиракс — около 527 г.; Гордас и Мугел — около 534 г.; Булгар — около 538 — 540 г. Около 550 г. държавата се разпада на две части — държава на кутригури и държава на утигури. Ханове на кутригурите са Хиниалон и Синион — около 550 г.; Заберган — 550 — 560 г. Ханове на утигурите са Сандилх — около 550 — 560 г.; Анагай — около 576 г. Около 560 г. двете хуно-прабългарски държави попадат под аварско (тюркско) господство, което кутригурският хан Гостун (= Органа) през 603 г. и Кубрат окончателно през 635 г. отхвърлят — [102], с. 62 — 63.

■ 207. Периодът след 453 г. е обобщено предаден от П. Петров: „След смъртта на Атила (453 г.) неговите синове Денгизих и Ернах се опитали да възстановят и запазят бащината си държава, разпаднала се от центробежни сили и от удари отвън. В продължение на близо две десетилетия те водили много битки с готи и византийци, в резултат на което хуните били изтикани от Централна Европа. Така прабългарите в Панония останали да живеят в земите на северозапад от Карпатите, освободили се от хунска зависимост и продължили да участват като самостоятелна политическа сила в живота на Средна Европа. Останалите прабългарски племена, намиращи се в черноморско-азовската област, про-

дължили да се намират под властта и в зависимост от хуните.“ — [60], с. 101.

■ 208. Ето какво пише и В. Бешевлиев: „В тази област (М. М. — отъждествена с днешна Южна Бесарабия), наречена крайна Малка Скития, се е установил, както е известно, Хернак, най-малкият син на Атила след разпадането на хунската държава. Колко време е съществувала държавата на Хернак не е известно... Около средата на VI в. областта била завладяна от аварите. Аспарух, след като прогонил оттам аварите, основал уногундурска или българска държава вероятно със заварените остатъци от хунската държава на Хернак и заселилите се там славяни. Точната дата на това събитие е неизвестна. То ще е станало след 660 г., може би около 664 г. В продължение на около 15 години българите живели там заедно с хуни, славяни и други племена. Какви са били отношенията на новодошлите със завареното население не е известно. Все пак трябва да се приеме, че сродните с българите хуни се приобщили с готовност. Двете народностни групи влезли в такива тесни връзки помежду си, че Хернак, основателят на хунската държава в крайна Малка Скития, се явява под формата на Ирник като един от първите български владетели в полулегендарния Именник на българските князе.“ — [7], с. 57 — 58.

■ 209. В Именника чрез съобщението за Ирник е означен 150-годишен период с начало дилом-453 г. и край дохс-603 г. Този период като датировка е хронологичен факт независимо от тълкуванията. В него се вместват определени събития от историята на хуните и прабългарите, които като сведения на хронисти са тълкувани от историците с общи моменти и различия. В. Гюзелев предава, обобщава и тълкува тези събития накратко. Първото от тях (смъртта на Атила през 453 г.) и едно от последните (ново прабългарско заселване в земите на юг от Дунава през 582 — 602 г.) се вместват точно в периода на Ирник (453 — 603). Ще ги предадем в тяхната последователност.

„След смъртта на Атила (453 г.) хунският военно-племенен съюз се разпаднал. Хуните под предводителството на Денгизих и Ернах били принудени да се изселят от Панония в Северозападното Причерноморие... След убийството на Денгизих (469 г.) Ернах станал единствен господар на оцелялата част от хунския съюз, но той не можал да издържи на огурските и прабългарските племена, които напирали на североизток. Залезът на хуните довел до изявата на нови племена, които станали политически фактор в историята на Европейския югоизток. Сред тях били и прабългарите. Свързването им с историята на Византия, и по-точно на Балканския полуостров, отбелязва нова тенденция в посоката на тяхното военнополитическо и етническо движение.“ — [24], с. 36.

За историята на прабългарите в Приазовието и Прикавказието се знае от сведения на хронисти. Захари Ритор: „Отвъд (Каспийските врати) живеят българи (бургар), народ езически и варварски със свой език; те имат градове“ (сведението отразява етническото обкръжение на прабългарите през 558 — 562 г. — авари,

хазари, алани, сабири и др.). За прабългарите Йордан отбелязва: били съседи на хунското племе акацири и на антите и обитавали земите отвъд Черно море, в непосредствена близост до сродното им племе оногури; „Прокопий Кесарийски, като описва земите в Причерноморието и Приазовието, отбелязва, че на запад от Азовско море и р. Дон живеят кутригурите, а източно от тях утигурите — народи, които имали не само общ произход, но едни и същи институции." — [24], с. 46 — 47.

С двата прабългарски военно-племенни съюза (кутригури — западен клон; утигури — източен клон) са свързани следните поважни събития: през 551 г. кутригурският вожд Хиниалон като съюзник на гепидите срещу лангобардите нападнал византийските земи в Илирик и Тракия; през с. г. утигурският вожд Сандилх по искане на Византия разгромил кутригурските племена. Едно кутригурско племе начело с вожда Синион със съгласие на византийския император се заселило в Тракия в близост до крепостта Аспрон. През 553 г. кутригурите от Тракия били разбити в сражение с разбунтували се срещу императора пълководци. През 558 — 559 г. кутригури и славяни, предвождани от Заберган, извършили опустошителни нападения на целия Балкански полуостров, вкл. Елада; през с. г. вождът на утигурите Сандилх опустошил селищата на кутригурите, а след това пресрещнал и унищожил връщащата се войска на Заберган. Между кутригури и утигури избухнала продължителна война, описана от историка Агатий Миринейски: „Те ту извършвали нападения и грабежи, ту влизали в открито сражение, докато силите и на двете страни отслабнали, така че двете племена загубили дори самото си племенно название." — [24], с. 47 — 50.

С появата на аварите в Северното Причерноморие и Прикавказието настъпили известни промени. „В земите на север от Кавказките планини аварите се оказали в родствена и близка етническа среда, която се състояла главно от угорски и прабългарски племена... В периода 558 — 562 г. ...аварите последователно се опълчили срещу утигурите, залите и савирите и успели да ги подчинят. Войната срещу утигурите послужила като основа за сближаването им с кутригурите. Подпомогнати активно от тях, аварите започнали военни действия за покоряването на антите. Голяма част от кутригурите не само взели участие в разгрома на антите, но и заедно с аварите продължили своя поход на запад и през 567 — 568 г. се заселили трайно във втора Панония" (заключена между реките Сава и Драва) — [24], с. 50 — 51.

През 60-те г. на VI в. ордите на Тюркския хаганат (обединяващ племена от Алтай, Централна Азия, Източна Средна Азия) проникнали в степите на Приазовието и Прикавказието. През 567 — 568 г. били покорени прабългарите, хазарите и беленджерите. Племенните вождове на тези народи изявили своята покорност на тюркския хаган Синджибу. След един поход били покорени аланите и утигурите. „Тюркският хаганат, макар и да бил управляван от върховен владетел, бил разделен на осем части. За упра-

вител на прабългарите утигури бил поставен през 576 г. един от тюркските вождове Анагай.“ През 581 г. Тюркският хаганат поради междуособна борба се разпада на западна и източна част. Подчинените прабългарски племена представлявали най-западната част на Западнотюркския хаганат. Между 582 и 602 г. 10 хиляди прабългари начело с вожда си Булгар се заселили на юг от Дунава с разрешение на Византия — [24], с. 57 — 59.

Събитията, свързани с прабългарите в Панония, са обобщени от В. Гюзелев — [24], с. 38 — 45, но те нямат отношение към периода на Ирник (453 — 603), очертан в Именника.

■ 210. Разгледаният от В. Гюзелев исторически период (453 — 602) може условно да бъде разделен на три подпериода и да се свърже със 150-те г. в Именника от дилом-453 г. (възкачване на Ирник) до дохс-603 г. (възкачване на Гостун).

1. Прабългарите в състава на източнохунския съюз. В Именника чрез дилом(змия)-453 г. е отразено възкачването на Ирник = Ернах. Този факт може да се обясни с признаването на върховната власт на Ернах като продължение на върховната власт на Атила от прабългарските племена, придружаващи Ернах при неговото изселване в Малка Скития, и от прабългарските племена от Причерноморието и Приазовието. Ернах е бил хан и след убийството на Денгизих през 469 г., т. е. най-малко 16 г. (469 − 453 = 16) плюс още няколко или десетина години (около 20 — 25 г.).

2. Прабългарите като независими племена. От 70-те г. на V в. (последните години от управлението на Ернах) до 50-те г. на VI в. липсват сведения за прабългарите — за техни вождове или свързани с тях събития. Едва през 50-те г. чрез събития (нападения срещу Византия; войни между кутригури и утигури) са датирани: 551 г. — Хиниалон — вожд на кутригурите; 551 — 559 г. — Сандилх — вожд на утигурите; 558 — 559 г. — Заберган (Заберхан) — вожд на кутригурите.

3. Прабългарите под аварска и тюркска зависимост. В началото на 60-те г. на VI в. утигурите са подчинени на аварите, а кутригурите са съюзени с тях. В края на 60-те г. на VI в. утигурите и кутригурите са покорени от тюрките (тюркютите) и след станалите през 80-те г. междуособици остават в състава на Западнотюркския хаганат. Тези междуособици в края на VI в. вероятно са довели до частична независимост или полузависимост на някои от прабългарските племена. Така могат да се обяснят две събития: преселването между 582 и 602 г. на 10 хиляди прабългари начело с вожда Булгар на юг от Дунав (със или без съгласието на западнотюркския хаган); уногундурите получават независимост (полузависимост) през 603 г. чрез наместника Гостун; през 605 г. чрез хан Кубрат.

■ 211. В родовата памет на прабългарите от края на VII или началото на VIII в. (тогава е бил съставен Именникът) не може да е нямало някаква представа за хановете и събитията от тези три условни подпериода — повече или по-малко смътна или ясна. Първият подпериод (прабългарите в състава на източнохунския

съюз) е отразен чрез датировката на смъртта на Атила и на възкачването на Ирник (Ернах) през дилом-453 г. Съвпадането на посочената в Именника дилом-година с установената от изследователите година на Атиловата смърт — 453, е факт от изключително важно значение. Този факт изисква да се допусне, че за съставителите на Именника Ирник (Ернах) е бил реална личност от тяхната история и данните за него са били грижливо пазени в родовата памет. Като устно предание те са били предание за нещо реално — признаване на върховната власт на Ернах (Ирник) над прабългарските племена от Северното Причерноморие и Приазовието в рамките на източния хунски съюз като продължител на хунската империя.

Вторият подпериод (прабългарите като независими племена от 70-те г. на V в. до 50-те на VI в.) не е отразен в Именника пряко чрез имена на владетели, но косвено той е включен в 150-годишния период. Имената на хановете от този период не са били включени поради две възможни причини: 1) за съставителите на Именника това е било един тъмен период със смътни представи за владетели и събития; 2) за тях това е било също известен период, но не е отразен поради необходимостта Именникът да бъде кратък (ако е съставян нов именник на пергамент и особено като надпис на колона въз основа на предишните именници).

Третият подпериод (прабългарите под аварска и под тюркска зависимост) не е отразен пряко в Именника поради същите две причини: 1) за съставителите на Именника това е бил един тъмен период със смътни представи за владетели или събития и едва от 603 г. е отразен наместникът Гостун и от 605 г. хан Кубрат; 2) за тях това също е бил известен период, но е отразен едва краят му чрез владетелите Гостун (603 г.) и Кубрат (605 г.) като пряко предхождащи Батбаян и Аспарух.

Разгледаният исторически период от 453 до 602 г. (по В. Гюзелев) и съотнасянето му към 150-годишния период от Именника (от Ирник — 453 г. до Гостун — 603 г. и до Кубрат — 605 г.) дава основания за изводи в две насоки:

1. За съставителите на Именника 150-годишният период е бил като цяло реален исторически период от миналото на прабългарите. Началото му е отразено чрез Ирник (Ернах) като върховен владетел и на прабългарските племена от Северното Причерноморие и Приазовието. Историята на прабългарите след Ирник не е отразена поради липса на държавни документи и поради оскъдната представа в родовата памет (устните предания) за вождове и събития. Тази липса на сведения за възкачването на следващите вождове удължава по естествен начин управлението на Ирник до първите сигурни данни — известни са цикловите години на възкачването на наместника Гостун и на хан Кубрат.

Този удължен период е бил осъзнат от съставителите — Ирник като пръв владетел става представител на целия период (превръща се в епоним), затова сумираното управление от 150 г. е отбе-

лязано чрез глагола живея (ЖИТЪ) — трая във времето, съществува във времето.

2. За съставителите на Именника 150-годишният период е бил реално изтекъл исторически период с известни данни за вождове и събития (запазени в родовата памет). Но от стремеж Именникът да бъде кратък е отразено само възкачването на Ирник като начало на периода и след това чак възкачването на Гостун и Кубрат като преки предходници на Батбаян и Аспарух. Така удълженият и сумиран период е бил осъзнаван като епоним.

Възприемането на втория извод изключва тезата за легендарност и митологизиране на Ирник. Възприемането на първия извод също не дава основания да се говори за Ирник като митологизирана или библейска личност. В Именника е отразено само запазеното в родовата памет — участие на прабългарските племена в хунския племенен съюз под водачеството на Ирник и след това сигурните данни за Гостун и Кубрат като предходници на Батбаян и Аспарух. Това предание за Ирник е много точно и само чрез точността му може да се обясни учудващото съвпадение на датировката на Ирник по прабългарския календар с датировката на Ернах чрез установената смърт на баща му Атила през 453 г. Народните предания на родовата памет могат да бъдат наречени легенда, но трябва да се уточни кое от няколкото значения на тази дума ще се разбира: 1) народно предание за лица и събития; 2) животоописание на светец; 3) невероятен поетически разказ, поетическо предаване на невероятни събития; 4) преносно — измислица, басня, лъжа. Производната дума легендарен също носи тези четири значения. Очевидно народно предание и легенда в първото значение са синоними и те се основават на действителни минали събития. Точното датиране на периода 453 — 603 г. (епоним Ирник) изисква думите легенда и легендарен да бъдат разбирани в първото им значение. Съставителите на Именника са били далеч от мисълта да предават чрез израза „Ирник живя 300 г.“ невероятни събития и басни.

Периодът 153 — 453 г. (епоним Авитохол) и периодът 453 — 603 г. (епоним Ирник) са тясно свързани в родовата памет чрез Атила и Ернах в съотношение на баща и син. Народното предание за Атила като велик завоевател не може да бъде откъснато от Ернах, колкото и той да е бил незначителен спрямо баща си. И обратното, народното предание за Ернах като вожд на хунски и прабългарски племена в новия хунски съюз (с територия Малка Скития, Причерноморието, Приазовието) също не може да бъде откъснато от преданието за великия Атила. Ето защо в стремежа си да отразят миналото на ханското родословие преди Кубрат и Аспарух съставителите на Именника са взели като жалон Атила и Ернах с точната датировка на смъртта на единия (бащата) и наследяването му от другия (сина) — дилом(змия)-453 г. Запазването на тази точна година по системата на прабългарския календар изисква да се предположи, че са били запазени и предания за други събития. В такъв случай при отразяването на неколкове-

ковното минало на прабългарите (така тясно свързано с историята на хуните) естествено е двойният жалон (Атила — Ернах) да послужи за условното разделяне на два периода: първи (153 — 453) с представител крайния владетел Авитохол (= син на дедите), т. е. син на владетелите преди него; втори (453 — 603) — с представител Ирник като начален владетел спрямо следващите след него владетели до Гостун и Кубрат.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА АВИТОХОЛ (153 — 453) И ИРНИК (453 — 603)

■ 212. Именникът на българските ханове започва със съобщенията за Авитохол и Ирник. Самите съставители чрез думата ЖИТЪ (живя) ги разграничават от съобщенията за другите ханове. Чрез изразите „Авитохол живя 300 г.", „Ирник живя 150 г." и чрез цикловата година дилом твирем се хронологизират определени откъси от време: от дилом(змия)-153 г. до дилом(змия)-453 г. и от дилом(змия)-453 г. до дохс(свиня)-603 г. Тези датировки са хронологичен факт и не могат да бъдат оспорвани. Тълкуванията на съобщенията могат да бъдат обобщени в три групи: 1) Авитохол и Ирник са митични личности с библейска възраст; 2) Авитохол и Ирник са легендарни периоди със загатнати исторически сведения; 3) чрез Авитохол и Ирник като исторически личности са представени действителни периоди.

Първото становище (Авитохол и Ирник са митични личности с библейска възраст) не може да бъде поддържано. То се обезсилва от съвпадането на дилом(змия)-453 г. (разделна година между Авитохол и Ирник) с исторически установената 453 г. (разделна година между Атила и Ернах — умира бащата, наследява го синът). Изводът за тъждественост на Авитохол и Ирник с Атила и Ернах не подлежи на съмнение. Становището за митични личности с библейска възраст е възникнало, защото на поддръжниците му не им е било известно тъкмо това съвпадение между дилом-453 г. и историческата датировка 453 г.

Второто становище (Авитохол и Ирник са легендарни периоди със загатнати исторически сведения) поначало може да бъде поддържано. Авитохол и Ирник са признати за Атила и Ернах, връзката между Ирник и Ернах се прави спрямо исторически събития, описани от хронисти. Но на поддръжниците на това становище е липсвало правилното хронологизиране на Авитохол и Ирник със съвпадането на разделната година между тях (дилом-453 г.) с годината на Атиловата смърт 453 г. В такъв случай легендарните периоди биха били за тях много повече реални.

Третото становище (Авитохол и Ирник са епоними на исторически периоди) изисква Авитохол и Ирник да бъдат хронологизирани по данните на Именника (отделен въпрос е дали са датирани погрешно или правилно). Това становище е правилно, но трябва да се разграничава възможността изследователят да разположи в периодите определени исторически събития от възможността съставителите на Именника да са имали предвид тези съ-

бития като реални или като родови предания с най-смътна представа за тях.

■ 213. За връзката между имената на първите двама владетели от Именника и историческите личности Атила и Ернах са изказани три мнения:

1. Авитохол и Ирник са Атила и Ернах в съотношение на баща и син — това мнение е най-ранно и има най-много поддръжници. Изказано е въз основа на звуковата близост на имената Ирник — Хернак, Ернак, Ернах, и на историческите обстоятелства — преселването на хунски племена на изток. Приравняването на цикловата година на възкачване на Ирник дилом твирем към 453 г. и съвпадането ѝ с историческата 453 г. (смъртта на Атила и наследяването му от Ернах) потвърждава окончателно това мнение.

2. Авитохол не е Атила, Ирник е Ернах. Първото мнение, потвърдено чрез дилом-453 г., обезсилва първата част (Авитохол не е Атила) и потвърждава втората част (Ирник е Ернах). Погрешната теза (Авитохол не е Атила) има четири разновидности, обосновани от Й. Микола, Б. фон Арним, Г. Фехер и О. Прицак.

3. В. Златарски и Ив. Богданов поддържат: Авитохол и Ирник не са Атила и Ернах. В основата на това погрешно становище стои неправилното хронологизиране на Авитохол (146 — 437; 145 — 436) и на Ирник (437 — 581; 436 — 582) по лунния календар. Затова разделната година между Авитохол и Ирник (според тях 437, 436) не съвпада с исторически установената година на Атиловата смърт (съответно на наследяването му от Ернах) — 453 г.

■ 214. От трите становища за връзката между имената на първите двама владетели от Именника и на хунските владетели (Авитохол е Атила, Ернах е Ирник; Авитохол не е Атила, Ирник е Ернах; Авитохол не е Атила, Ирник не е Ернах) трябва да бъде поддържано, че Авитохол е Атила и Ирник е Ернах. Основанията са следните:

1. Хронологично доказателство — дилом(змия)-453 г. като разделна година между Авитохол и Ирник е равна на 453 г. като година на смъртта на Атила и наследяването му от Ернах.

2. Етимологично доказателство — обяснението на Авитохол като 'прадядовски син; син на прадедите' дава следните възможности за разглеждане на съотношението Авитохол — Атила

а) Атила е прякор на хунския владетел; Авитохол е хунското му име — запазено и предадено чрез Именника. За Авитохол като хунско име има две възможности: да е рожденото име на Атила; да е име, създадено за него по време на могъщата хунска империя с цел да се отрази в негово лице върхът от историята на хуните и връзката му с предходните владетели.

■ 215. Обозначеният период в Именника от дилом-153 г. до дилом-453 г. чрез епонима Авитохол е хронологичен факт, установен по прабългарския календар. Отделен въпрос е дали Авитохол е Атила или не, дали е хунски владетел от II в., дали е митологи-

чен или легендарен прадед — син на прадедите. Във всички тези случаи в периода 153 — 453 г. се вместват определени събития от историята на хуните и прабългарите. Тези събития могат да се тълкуват и съотнасят в посочения период според възприетата теза за съотношението между хуни и прабългари като тъждествени или като самостойни родствени народи. Възприетите 300 г. в закръглен вид са отчетени назад във времето от действителна историческа датировка — смъртта на Атила и наследяването му от Ернах (в народното предание Авитохол и Ирник) през 453 г. = дилом-453 г. Възниква въпросът — по какъв принцип са закръглени тези 300 г.: дали са само удвояване на периода от 150 г. за Ернах-Ирник с цел да се даде предимство на Авитохол като родоначалник на ханския род и ханската власт в ролята му на епоним или са отражение на смътно запазено в родовата памет действително събитие от историята на прабългарите, отразено със закръгляне на годините.

■ 216. Обозначеният 150-годишен период в Именника от дилом-453 г. до дохс-603 г. чрез епонима Ирник е хронологичен факт за съставителите на Именника (маркиран по прабългарския календар). Този период не е определен случайно. Началната му година (дилом-453 г.) съвпада с историческата 453 г. — смъртта на Атила и наследяването му от Ернах. Всеки от синовете на Атила още приживе вероятно е бил свързан с определени племена и територии в рамките на хунската империя, управлявана от Атила като върховен владетел. Трябва да се предполага, че Ирник-Ернах е бил свързан (може би като съуправител) с най-източните части на хунския военно-племенен съюз — това са териториите от Причерноморието, Приазовието, обитавани и от прабългарски племена. Само така може да се обясни сведението на Йордан за неговото преселване след 453 г. към Малка Скития и съответно отразяването му в Именника като първи владетел след Атила и превръщането му в епоним спрямо владетелите след него до наместника Гостун. Очевидно той не е бил свързан с прабългарите в Панония като средище на хунската империя.

Крайната година на разглеждания период (дохс-603 г.) като година от управлението на Гостун вече е свързана с реални за съставителите на Именника исторически събития (управлението на Кубрат от 605 до 665 г.). При това положение (началната и крайната година на периода датират действителни исторически събития) остава неясно какви събития са имали предвид съставителите на Именника след смъртта на Ирник (от съвременно гледище те са известни от сведенията на хронистите и бяха изброени от В. Гюзелев). В тази насока може да се допусне следното:

1. В родовата памет повечето от тези събития са били добре запазени, но са изпуснати с цел този период да бъде накратко представен — Именникът като летопис е трябвало да бъде кратък. Затова е дадено само началото на периода (прабългарите във връзка или в рамките на източнохунския военно-племенен съюз след 453 г. — смъртта на Атила). В такъв случай не може

да се говори за този период като легендарен и за Ирник като легендарна личност.

2. В родовата памет повечето от тези събития са били смътно запазени като народно предание или изобщо не са били съхранени. Запазен е бил само споменът за връзката на Ернах-Ирник и прабългарските племена от Причерноморието и Приазовието. В този случай може да се говори за Ирник като легендарна личност и за легендарен период с реални исторически основи, но не и за митична личност Ирник на библейска възраст.

Сравнителна таблица на датировките на Авитохол и Ирник

Правилни

М. Москов — Авитохол (153 — 453);	Ирник (453 — 603)
Й. Микола — Авитохол (? — 453);	Ирник (453 — ?)
Й. Иванов — Авитохол (153 — 453);	Ирник — не е посочено
О. Прицак — Авитохол (153 — 453);	Ирник (453 — 603)

Погрешни

Й. Маркварт — Авитохол (164 — 463);	Ирник (464 — 613)
Дж. Бъри — Авитохол (159 — 450);	Ирник (450 — 558)
В. Златарски — Авитохол (145 — 437);	Ирник (437 — 581)
Ив. Богданов — Авитохол (145 — 436);	Ирник (436 — 582)
Г. Фехер — Авитохол (158 — 451);	Ирник (451 — 597)
Й. Вълчев — Авитохол (? — 429);	Ирник (429 — 579)

ЧАСТ ВТОРА. ВТОРИ ПЕРИОД — ПРАБЪЛГАРИТЕ В ПРИАЗОВСКАТА СИ РОДИНА

I. НАМЕСТНИК ГОСТУН (ОТ 603 до 605 г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ГОСТУН ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 217. „Гостун, наместник бидейки, 2 години. Родът му Ерми, а годината му дохс твирем." Това са данните от Именника. Цикловата година дохс съответства на следните паралелни за този исторически период (края на VI и началото на VII в.) дохс-години, приравнени към григориански:

579 591 *603* 615 627

Единствено възможната дохс-година като начало на наместничеството е 603 г. Тя се предопределя от 453 г. като година на смъртта на Атила и заемане на властта от сина му Ернах. Прибавят ли се към нея 150 г. сумарен период, получава се 603 г. А 603 г. по приравнителната таблица е дохс-година. Годината 603 се потвърждава и от възкачването на Кубрат — ~~прибавят ли се~~ 2 г. наместничество, получава се 605 г., равна на цикловата година шегор, посочена за Кубрат.

Годината 603 може да бъде доказана и чрез прабългарския календар: от Атила — Ернах (453 = дилом-година) до Гостун (дохс = 605 г.) са изминали 150 г. В тези 150 г. се съдържат: 6 г. от началния цикъл (от дилом — VI поредна, до дохс — XII поредна година); 12 пълни 12-годишни цикъла (12 × 12 = 144) с последна поредна година дохс. Следователно датировките на Атила — Ернах (дилом), и на Гостун (дохс) се съгласуват по прабългарския календар.

От годината на възкачването на Гостун като наместник през дохс твирем (603 г., IX месец) до годината на възкачването на Кубрат шегор вечем (605 г., III месец) са изминали:

а) от твирем — IX месец, до XII месец на дохс-603 г. — 3 месеца;

б) от I до XII месец на 604 г. — 1 г.;

в) от I до III месец на шегор-605 г. — 3 месеца.

Или Гостун е бил наместник общо една година и 6 месеца.

Наместничеството на Гостун може да се отчете и по прабългарския календар. От поемането на наместничеството през дохс твирем (XII поредна циклова година, IX месец) до предаването на

властта на Кубрат през шегор вечем (II поредна година, III месец) са изминали:
а) от текущия цикъл — 3 месеца (X, XI, XII) от дохс-година;
б) от крайния цикъл — I поредна сомор-година; 3 месеца (I, II, III) от II поредна шегор-година.
Или общо са изминали една година и 6 месеца, които са били закръглени на 2 г.
Извод. Посочените данни за Гостун (2 г. наместничество; поемане на наместничеството през дохс твирем) се потвърждават — в Именника не е допусната грешка.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ГОСТУН ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

■ 218. Датировките на Гостун (като последствие от датировките на Кубрат) могат да бъдат разпределени в две групи: втората половина на VI в.; първата половина на VII в.

Хронологизиране на Гостун през втората половина на VI в.

■ 219. Трима изследователи хронологизират Гостун (по същия начин и Кубрат) само въз основа на изчисления според възприетата хронологична система. Те не вземат предвид историческите сведения на хронистите.

Дж. Бъри вмъква между Ирник и Курт (Кубрат) двама ханове: 1) Гостун или Безименен от 567 до 568 г. с 2 г. управление (израз тох алтом — „изчислен" от Дж. Бъри); 2) Безименен или Гостун от 567 до 578 г. с 11 г. управление (израз дохс твирем — в Именника е за Гостун). В своите погрешни изчисления (чрез декади — вж. 141; за Ирник са възприети погрешно 108 вместо 150 г.) Дж. Бъри „поправя" Именника чрез допускане на един Безименен хан. За него са възможни всякакви грешки в Именника: „Можем да обясним грешката с това, че някой промеждутъчен хан е изчезнал. Или някой ред пред Гостун е съвсем изпуснат, или пък Гостун и някой хан, който го е наследил, са се слели, като били пропуснати части от два реда." — [18], с. 391, 398.

За Й. Маркварт цикловият израз дохс твирем (в изменен от него вид — докъз твирем) е владетелски герб (знак) на Гостун. Той хронологизира Гостун по данните на Именника (годините на царуване на предходните ханове) от 614 до 615 г., а по исторически данни — от 554 до 555 г. „Поправката" на Именника е свързана с възприетото отъждествяване на Гостун с Келагаст — [52], с. 232, 240.

Г. Фехер разполага Гостун от 597 до 599 г. — [86], с. 253, 271—272, 278. Погрешната датировка на Гостун произтича от погрешното хронологизиране на Кубрат от 599 до 657 г. (вж. □ 247).

■ 220. Въз основа на Кубрат (584—642) В. Златарски хронологизира Гостун по данните на Именника от 582 до 584 г., като се съобразява с мнимото освобождаване на прабългарите през 80-те г. на VI в. Неправилните датировки на Гостун и Кубрат произтичат от тезата на В. Златарски за прабългарски лунен календар с изчисления от 642 г. като година на Кубратовата смърт

(вж. □ 142, 244). За Гостун Ив. Богданов ѐ приел мнението на В. Златарски (582 — 584) — [11], с. 88 — 89.

■ 221. Ал. Бурмов поставя освобождението на прабългарите от тюркска власт и създаването на прабългарски племенен съюз между 583 и 589 г. В този 6-годишен период той хронологизира и Гостун: „В такъв случай неговото царуване (М. М. — на Гостун като наместник) ще трябва да се постави най-рано от 583 и най-късно от 590 г.“ — [15], с. 38 — 34.

Д. Ангелов пише: „Пръв владетел на това политическо обединение (М. М. — Велика България) бил Гостун, а след него дошъл Кубрат. Както изглежда, Кубрат е заел властта през 590 г.“ — [3], с. 190 — 191. Или Д. Ангелов датира Гостун 2 г. преди 590 г. Всъщност той поддържа мнението на Ал. Бурмов.

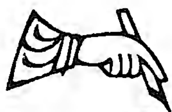

■ 222. Гостун според Й. Вълчев е бил наместник от 31 август 579 г. (= дохс твирем) до 24 февруари 581 г. (= шегор вечем) — [21], с. 93. Това погрешно хронологизиране произтича от погрешното датиране на Кубрат — от шегор-581 до шегор-641 г. (вж. □ 243). Всъщност Гостун е бил наместник два 12-годишни цикъла по-късно.

Според Й. Вълчев в съобщението за Гостун става дума за Оркан (М. М. — Органа), който бил вуйчо на Кубрат. „Гостун следователно не е име на човек. На древния ни език тази дума означава наместник, регент, фактически управител, заповедник. Това разбираме по чувашката дума „куштан“ — заповедник... Преводачът и съставителят на Именника, вероятният йеромонах Григорий, оставя в оригинал „Гостун“, а от себе си добавя „това (означава) наместник“. Цялата фраза се изяснява от „сьи“ — среден род на показателното местоимение „сии“ — този, което не се съгласува с мъжкия род на „наместник.“ — [21], с. 79. Тълкуването на Й. Вълчев е невероятно. Свързването на личното име Гостун с чувашката дума куштан е едно хрумване, лишено от всякаква етимологична стойност — фонетични съответствия и семантичен развой. Именникът като система от съобщения изисква всяко съобщение да започва с името на съответния хан — доколкото в този единствен случай Гостун не е хан, това е изрично отбелязано — наместник; съотношението между име на владетеля и име на рода се спазва във всички съобщения; втората дума СЫ от израза НАМЕСТНИКЪ СЫ не е показателно местоимение от среден род, а форма за сегашно действително причастие, единствено число, мъжки род от глагола БЫТИ ‘съм’ — [11], с. 18. Затова се превежда: Гостун, наместник бидейки, 2 г.; Гостун като наместник 2 г.

Хронологизиране на Гостун през първата половина на VII в.

■ 223. Гостун е хронологизиран от О. Прицак чрез отчитане на 2 г. наместничество преди Кубрат (605 — 665), т. е. от 603 г. дохс-година) до 605 (шегор-година) — [102], с. 36. Нашата датировка и датировката на О. Прицак съвпадат и взаимно се потвърждават. Но те са получени чрез различен анализ.

■ 224. М. Артамонов хронологизира Гостун от 630 до 632 г. като

наместник на Кубрат (632 — около 642 г.) чрез свързване на 2-годишното управление по Именника със сведенията на хронистите — [4], с. 466. Датировката и направените изводи от нея са погрешни: по време на своето 60-годишно управление (от шегор-605 г. до шегор-665 г. — вж. □ 230) през 632 г. Кубрат отхвърля западнотюркската зависимост и основава Велика Голяма България.

■ 225. Въз основа на доказаната теза (прабългарите се освобождават от властта на Западнотюркския хаганат в началото на 30-те г. — 631 — 634) П. Петров пише: „... твърде възможно Гостун да е бил наместник именно през тези две години (631 — 632), които сложили края на една чужда власт и поставили началото на самостоятелна прабългарска власт." — [60], с. 130.

■ 226. Ив. Венедиков хронологизира наместничеството на Гостун от 628 г. (дохс твирем) до 630 г. (шегор вечем) въз основа на данните от Именника и датировката на Кубрат (от 630 до 666 г. — вж. □ 235, 252). За самото превръщане на цикловите години в григориански той има своя изчислителна таблица (вж. □ 145). Ив. Венедиков пише: „Гостун, който управлявал една година и половина, от 628 до 630 г., ръководил като наместник борбата срещу аварите до връщането на Курт (М. М. — от Цариград) в 630 г., когато той, 24-годишен, поел ръководството на държавата." — [20], с. 23, 25, 26.

■ 227. В „История на България" не се дава пряка датировка на Гостун. „Тежкото и продължително владичество на тюрките довело до сплотяване на разпокъсаните прабългарски племена. Те започнали упорита борба за освобождение. Борбата се засилила при Гостун..." Тези събития очевидно стават в края на 20-те и началото на 30-те г.: „... прабългарите и сродните им племена... се обединили около вожда на уногундурите Кубрат (Курт) и през 632 г. се освободили от владичеството на тюрките." — [40], с. 69.

■ 228. Освобождаването на прабългарите от владичеството на Западнотюркския хаганат е станало в началото на 30-те г. — през 632 г. Не оспорваме този установен исторически факт, но за много изследователи значението на думите владичество и освобождаване води до извода за начало на управление — и на тази основа Гостун и Кубрат се хронологизират погрешно през този период (вж. □ 252, 253, 254). Всъщност по изричните данни на Именника Гостун е бил наместник от 603 г., Кубрат е хан от 605 г. В такъв случай Кубрат като племенен вожд и хан на прабългарите е бил под владичеството (зависимостта, васалството) на тюркския хаган и през 632 г. отхвърля тази зависимост, обединява прабългарските племена и поставя началото на Велика Голяма България (вж. по-подробно □ 231). От това следва, че Гостун (603 — 605) няма никакво отношение към събитията от началото на 30-те г. на VII в.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА НАМЕСТНИК ГОСТУН (603 — 605)

■ 229. Гостун може да бъде хронологизиран правилно единствено по данните от Именника: бил е наместник от дохс-603 г., IX месец до шегор-605 г., III месец, или общо е управлявал година и половина, закръглени на 2 г. Годината на възкачването му е свързана със смъртта на Атила и възкачването на Ернах-Ирник през дилом-453 г.:453 г. и 150 г. сумарен период на Ирник дава 603 г.

Елементите на съобщението (име — Гостун, години на наместничество — 2, род — Ерми, година на възкачване — дохс твирем; поредност на владетелите) са погрешно тълкувани и изменяни: от Дж. Бъри — вмъква между Ирник и Кубрат двама ханове: Гостун-Безимен, Безимен-Гостун, т. е., ако първият е Гостун, вторият е Безимен, или обратното, ако първият е Безимен, вторият е Гостун; от Й. Маркварт — цикловата година дохс твирем не е циклова година, а владетелски девиз (знак); от Й. Вълчев — Гостун не е лично име, а прабългарска дума със значение заповедник, наместник.

Хронологизирането на Гостун (съответно и на Кубрат) през последните 20 г. на VI в. отразява погрешното становище за освобождаването на прабългарите от тюркска (аварска) власт през този период. След междуособиците те остават подвластни на Западнотюркския хаганат. Последните исторически изследвания доказват, че през 30-те г. на VII в. прабългарите се освобождават от западнотюркска власт и създават Велика Голяма България. Това обаче не означава, че мнимото освобождаване през 80-те г. на VI в. или действителното освобождаване през 30-те г. на VII в. трябва на всяка цена да се свържат с възкачването на Гостун и Кубрат. Тъкмо данните на Именника посочват правилното решение — Гостун и Кубрат заемат властта като подчинени владетели на западнотюркския хаган през първото десетилетие на VII в. (603, 605 г.). Едва по-късно при междуособиците в Западнотюркския хаганат в началото на 30-те г. (631 — 635) те успяват да отхвърлят зависимостта и създават Велика Голяма България.

Сравнителна таблица на датировките на Гостун

Правилни

М. Москов	— от 603 до 605 г.
О. Прицак	— от 603 до 605 г.

Погрешни

В. Бъчваров	— от 567 до 569 г.
Дж. Бъри	— от 567 до 568 г.;
Й. Вълчев	— от 579 до 581 г.
В. Златарски	— от 582 до 584 г.
Ив. Богданов	— от 582 до 584 г.
Ал. Бурмов	— 2 г. между 583 и 590 г.
Д. Ангелов	— 2 г. преди 590 г.
Г. Фехер	— от 597 до 599 г.

Й. Маркварт	— от 614 до 615 г.; (554 — 555)
Ив. Венедиков	— от 628 до 630 г.
М. Артамонов	— от 630 до 632 г.
П. Петров	— от 631 до 932 г.
„История на България"	— преди 632 г.

II. ХАН КУБРАТ (ОТ 605 ДО 665 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН КУБРАТ ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 230. Данните за Кубрат в Именника са: „Курт 60 години държа. Родът му Дуло, а годината му шегор вечем." Цикловата година шегор съответства на следните паралелни за този исторически период (края на VI и началото на VII в.) шегор-години, приравнени към григориански:

581 593 *605* 617 629

Единствено възможната шегор-година като начало на Кубратовото управление е шегор-годината 605. Тя се предопределя от 453 г. — смъртта на Атила и възкачването на Ернах (Ирник). Прибавим ли към нея 150 г. сумарен период за Ирник и 2 г. наместничество на Гостун, получава се 605 г. А годината 605 по приравнителната таблица (вж. ☐ 110) е шегор-година.

Годината 605 може да бъде доказана и чрез прабългарския календар: от Атила-Ернах (453 = дилом-година) до Кубрат (605 = шегор-година) са изминали 152 г. В тези 152 г. се съдържат: 6 г. от началния цикъл (от дилом — VI поредна година, до дохс — XII поредна); 12 12-годишни цикъла (12 × 12 = 144); 2 г. от крайния цикъл (сомор — I, шегор — II). Следователно датировките на Атила-Ернах (Авитохол-Ирник) — дилом, и на Кубрат — шегор, се съгласуват по прабългарския календар.

Шегор-годините 593 и 617 не могат да бъдат години на възкачването на Кубрат: те не се получават от 453 плюс 150 плюс 2; при прибавяне към тях на 60 г. управление (593 + 60 = 653; 617 + 60 = 677) се получават годините 653 и 677, които са извън периода 663—668 г. (през този период император Констанс II е бил на запад и по това време Кубрат е умрял — вж. ☐ 236).

Годината на Кубратовата смърт се получава чрез прибавяне на 60 г. управление (държане на властта): 605 + 60 = 665 г. Батбаян (Безмер) като наследник на Кубрат е станал хан през цикловата година шегор вечем, която съответства на григорианската година 665 г. (вж. ☐ 273). Поддържаното от повече изследователи и историци мнение (Кубрат е умрял между 663 и 668 г.) потвърждава посочената от нас година на Кубратовата смърт — 665. От друга страна, чрез 665 г. се доказва и уточнява това схващане. Освен това чрез 665 г. при изваждане на 60 г. управление се потвърждава годината 605 като възкачване на Кубрат.

От годината на възкачването на Кубрат шегор вечем = 605 г., III месец, до годината на възкачването на Батбаян (= смъртта

на Кубрат) шегор вечем = 665 г., III месец, са изминали:
а) от вечем — III месец, до XII месец на шегор-605 г............... 9 месеца;
б) от 606 г. вкл до 664 г. вкл. .... 59 г.;
в) от I до III месец вкл. на шегор-665 г. .... 3 месеца.
Или общо Кубрат е управлявал 59 г. и 12 месеца (9+3), което е равно на 60 г.

Управлението на Кубрат може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през шегор вечем (II поредна година, III месец) до смъртта му (= възкачването на Батбаян) през шегор вечем (II поредна година, III месец) са изминали:
а) от текущия непълен цикъл — 9 месеца (от III до XII месец) от II поредна шегор-година; 10 циклови години — от III поредна до XII поредна;
б) 4 12-годишни цикъла = 48 г.
в) от крайния непълен цикъл — I поредна сомор-година и 3 месеца (I, II и III) от II поредна шегор-година.
Или общо са изминали 59 г. (10+48+1) и 12 месеца (9+3)=60 циклови години. В Именника са отчетени тези 60 г., понеже се отброяват от шегор вечем до шегор вечем. Затова не се е наложило закръгляване на годините.
Извод. Посочените данни за Кубрат (60 г. управление, циклова година шегор вечем) се потвърждават — в Именника не е допусната грешка.
Въз основа на това хронологизиране (605—665) могат да се направят и още някои условни датировки за възрастта на Кубрат. Роден е между 585 и 587 г. и в пълнолетието си — 18 — 20 г. (след наместничеството на Гостун) през 605 г. става хан. През 632 г. (освобождаването от западнотюркска власт и основаването на Велика „Голяма" България) е бил на 45—47 г.; през 665 г. е починал на 78—80 г. През 614—616 г. — раждането на Аспарух (вж. □ 298) Кубрат е бил 29—31-годишен.

ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ И ХРОНОЛОГИЗИРАНЕТО НА КУБРАТ ОТ 605 ДО 665 Г.

■ 231. Хронологизирането на наместника Гостун (603—605) и на хан Кубрат (605—665) изисква тези две датировки да бъдат съпоставени с историческите събития от втората половина на VI в. и първата половина на VII в., които са свързани с прабългарите, западните тюрки и Кубрат. Сведенията на хронистите и други данни за този период са обобщени в общоприетото мнение, изложено накратко в „История на България" и „Кратка история на България":
„История на България" — „През 567—568 г. хаган Силджибу (Истеми) успял последователно да покори прабългарите, хазарите и беленджерите... През 581 г. в Тюркския хаганат започнала междуособна борба, която довела до неговото разпадане на западна и източна част. Подчинените прабългарски племена влезли в състава на Западнотюркския хаганат... Историята на Западно-

тюркския хаганат в периода 630—631 г. се характеризира с вътрешна борба за надмощие между отделните племенни и родови групи. При създалата се благоприятна политическа обстановка прабългарите и сродните им племена от областите край Азовско и Каспийско море се обединили около вожда на уногундурите Кубрат (Курт) от рода Дуло и през 632 г. се освободили от владичеството на тюрките. Създаден бил обширен по територия военно-племенен съюз, наречен от византийските автори старата Велика България.“ — [40], с. 69.

„Кратка история на България“ — „През 567—568 г. западните тюрки покорили прабългарите. Срещу продължителното тюркско владичество прабългарите направили няколко безуспешни опита за освобождение. Едва кризата в Западнотюркския хаганат дала възможност на прабългарските разпокъсани племена да се обединят около вожда на уногундурите хан Кубрат и през 632 г. да се освободят. В хода на тази освободителна борба бил създаден обширен по територия военно-племенен съюз, наречен от византийските автори Старата голяма България. Той имал следните граници: на изток — река Кубан, на запад — Днепър, на север — река Донец, и на юг — Азовско и Черно море. Негова столица бил гр. Фанагория на Таманския полуостров.“ — [46], с. 37.

От тези две обобщени мнения за положението на прабългарите в края на VI в. и началото на VII в. могат да се направят следните заключения: 1) прабългарите са подчинени на западните тюрки от 567—568 г.; 2) в своята подчиненост — пълна или васална — те имат за вожд Кубрат, около когото се обединяват; 3) през 632 г. Кубрат от подчинен (васален) владетел става независим владетел на Велика Голяма България.

За Кубрат в тези две постановки не е казано кога е застанал начело на уногундурите като подчинен (васален) вожд спрямо тюркския хаган. Отговора го дава Именникът — през шегор-605 г. Именникът не може да отразява създаването на Велика Голяма България и статута на Кубрат като независим владетел от 632 г. поради следните причини:

1. Прибавят ли се 60 г. управление на Кубрат към 632 г., получава се 692 г. като година на неговата смърт и възкачване на Аспарух — нещо невъзможно; Аспарух е станал самостоен хан през 668 г., България начело с Аспарух е призната от Византия през 681 г. Тъкмо тази невъзможност кара част от изследователите да възприемат тези 60 г. не като години на управление, а като години на живот (вж. □ 234).

2. 632 г. е дракон-година, а Кубрат е станал вожд (хан) в шегор-година. Възможните шегор-години за този период са 605, 617, 629. Прибавят ли се към шегор-годините 617, 629 60 г. управление, получават се годините 677, 689, които не могат да бъдат години на смъртта на Кубрат и възкачването на Аспарух — през тези години хан е бил Аспарух с начало на ханската му власт от 668 г. (вж. □ 290). По сведения на хронистите Кубрат е починал

по време на пребиваването на император Констанс II на Запад между 663 и 668 г., което се потвърждава от Именника (възкачване през 605 г. и 60 г. управление дава 665 г. като година на Кубратовата смърт — вж. по-подробно □ 236).

Обобщените исторически факти в „История на България" и „Кратка история на България" могат да се свържат с хронологизирането на Гостун (603—605) и Кубрат (605—665) по Именника и да се направи следното обобщение:

1. През 60-те г. на VI в. прабългарите са покорени от западните тюрки — племенната организация е запазена, племенните вождове са в подчинено (зависимо, полузависимо) положение спрямо тюркския хаган.

2. Гостун е наместник на племенен вожд от 603 до 605 г. по някаква причина (вероятно непълнолетието на Кубрат).

3. Кубрат става племенен вожд (хан) на уногундурите през 605 г = шегор-година.

4. Преди и през 632 г. настъпват междуособици в Западнотюркския хаганат — подчинените (зависимите, полузависимите) прабългарски племена се обединяват около Кубрат и се освобождават от западнотюркско владичество — основана е Велика Голяма България като обширно военно-племенно обединение начело с върховния владетел Кубрат, който умира през 665 г.

Прабългарите се освобождават от тюркска власт под водачеството на Кубрат през 632 г. Това не изисква началото на Кубратовото управление да се постави през 632 г. Трябва да се различава кога е станал племенен вожд на уногундурите (през 605 г.) и кога е станал независим върховен владетел на всички прабългарски племена от Велика Голяма България (през 632 г.). Смесят ли се тези две различни неща и възприеме ли се 632 г. като начало на властта на Кубрат, неминуемо се стига до погрешната теза — Кубрат не е управлявал 60 г., а е живял 60 г.

В сведението на Никифор се казва: „По същото време господарят на уногундурите — Кубрат, племенник на Орган, въстанал срещу хагана на аварите." (вж. текста в пълен вид □ 268). Изразът „въстанал срещу аварите" се тълкува по два начина:

— в буквален смисъл — прабългарите са покорени от аварите и Кубрат обединява и освобождава прабългарските племена от аварска власт. Това мнение се поддържа от В. Бешевлиев — [7], с. 39, Ив. Венедиков — [20], с. 23, и др.;

— с думата авари всъщност хронистът е означил тюрките, затова се говори за покоряване на прабългарите от тюрките, за освобождаването им под водачеството на Кубрат от западнотюркска власт. Това мнение се поддържа от В. Златарски, от авторите на „История на България" и „Кратка история на България", от П. Петров, В. Гюзелев и др. За нас е меродавно второто мнение, но при отразяване на първото предаваме схващането на автора — съответно запазваме авари и аварска власт.

КУБРАТ — 60 Г. УПРАВЛЕНИЕ, А НЕ 60 Г. ЖИВОТ

■ 232. Изследователите на Именника и историците се разделят на две групи според това, как тълкуват посочените за Кубрат 60 г.: 1) Кубрат е държал властта (управлявал, царувал, ханувал) 60 г.; 2) Кубрат е живял 60 г. Единствено правилно е мнението на първата група. Доводите са необорими:

1. В текста на Именника изрично се казва: „Курт 60 г. държа" и изводът е един — държи се властта, държи се управлението, но не и животът.

2. Със същото значение 'държа властта' или 'управлява' се превежда и изразът ДРЪЖАШЕ КНЯЖЕНИЕ: „Тези петима князе държаха князуването (т. е. управляваха) от другата страна на Дунава 515 години с остригани глави."

3. Когато е въпрос за „живот" (съответно за съществуване във времето) в Именника се казва: „Авитохол живя (ЖИТЬ) 300 години."; „Ирник живя (ЖИТЬ) 150 години."

4. За останалите ханове също се дават годините на управление: „Исперих княз 60 и една година", т. е. Исперих е княз 61 г., Исперих князува 61 г., Исперих управлява 61 г. Годините на другите ханове (Тервел — 21, Севар — 15, Кормисош — 17 и др.) се признават от всички за години на управление.

5. В Именника като система от съобщения е възприето от Гостун до края да се дават годините на управление. Няма основание този принцип да бъде нарушаван и да се допуска изключение — за Кубрат и Аспарух да са посочени години на живот.

6. Глаголът държа е точен превод на гръцкия глагол от оригинала на Именника — κρατει.

■ 233. Изследователите от първата група поддържат становището, че прабългарите се освобождават от тюркска (аварска) власт и съответно Гостун и Кубрат поемат властта през 80-те г. на VI в. Тъкмо това хронологизиране им дава възможност да вместят 60 г. управление на Кубрат от края на VI и началото на VII в., затова и не са принудени да тълкуват годините на управление като години на живот. Мнението, че Кубрат е управлявал 60 г. се поддържа от: В. Златарски — „За Курт са дадени 60 лунни години управление." — [38], с. 452. Същото поддържа и Ив. Богданов — [11], с. 88—89; Ал. Бурмов — „Според Именника той е царувал 60 г." — [15], с. 34; Г. Фехер — „Курт владял по българското смятане 60 години, т. е. 60 лунни години и пет високосни месеца." — [86], с. 271.

■ 234. Изследователите от втората група (Кубрат е живял 60 г.) поддържат становището, че прабългарите се освобождават от тюркска власт и съответно Гостун и Кубрат поемат властта в началото на 30-те г. на VII в. Тъкмо това ги кара да тълкуват категоричния израз от Именника „Кубрат 60 г. държа" (властта), като 60 г. живот, защото при 60 г. управление Кубрат следва да е починал в края на VII в.

М. Артамонов отнася началото на Кубратовото управление през 632 г. Той изброява 60 г. управление (получава се 692 г.

като година на Кубратовата смърт). И понеже това наистина е невероятно, прави извода: „Следователно цифрата 60 г. трябва да се счита за продължителност не на управлението, а на живота на Кубрат.“ — [4], с. 163.

П. Петров пише: „След Гостун в Именника е поставен Кубрат, наречен с името Курт. За него се казва, че бил от рода Дуло и че управлявал 60 години. Всъщност споровете са породени от последното сведение. Защото, ако се приемат данните на Именника за верни, Кубрат и Аспарух са управлявали общо 120 години, а през VIII в. на владетелите от Тервел до Умор са дадени 91 години, докато те са управлявали общо около 65 г. Затова в науката започва да си пробива път схващането, че посочените в Именника години трябва да се подлагат на критична преценка и че конкретно за Кубрат става дума не за години на управление, а на живот.“ — [60], с. 130.

Изказаното съмнение от П. Петров за Кубрат поначало е основателно — изчисленията наистина не излизат. Но те не излизат, защото посочените години за Аспарух (61) и за Неизвестния хан (28) са тълкувани неправилно.

Сборът от управлението на Кубрат и Аспарух наистина дава 121 г., но докато Кубрат е управлявал пълни 60 г., при Аспарух са отчетени 61 г. сумарно управление от два периода: първи — 34 г. — от 634 до 668 г. Аспарух е бил втори владетел (само племенен вожд на уногундурите в рамките на Велика Голяма България) под върховната власт на Кубрат (605—665) и на Батбаян (665—668); втори — 27 г. — от 668 до 695 г. Аспарух е бил самостоен хан (вж. □ 287). Или трябва да се сумират 60 г. управление на Кубрат, 3 г. на Батбаян и вторият период на Аспарух от 27 г. (първият протича по време на управлението на Кубрат и Батбаян), т.е. 90 г.

Наистина има разлика между сбора на годините на управление на хановете от Тервел до Умар по Именника и сбора на действително изминалите години на тяхното управление (според П. Петров 91 спрямо 65; според нас 94 спрямо 70). Посочените 28 г. за Неизвестния хан са също сумарно управление от два периода: първи — 21 г. — Неизвестният хан е бил втори владетел към Тервел; втори — 7 г. от 715 до 721 г. Неизвестният хан е бил самостоен владетел (вж. □ 355). Или при изчисляване на действителните години на управление от Тервел до Умар за Неизвестния хан трябва да се отчитат 7 вместо 28 г. управление.

■ 235. Ив. Венедиков тълкува израза „Курт 60 г. държа“ като „Курт 60 г. живя“ въз основа на различни уговорки и съждения (с коментар от наша страна):

— „... този израз се тълкува от всички като „царува 60 години“, макар че, ако човек се замисли, може да го изтълкува и като „живя 60 години“ (с подобно „замисляне“ могат да се отрекат и очевидни положения на дадена наука);

— „Разбира се, тълкуването на този израз като „управлява“ буди съмнение не толкова с начина, по който е изразено това, кол-

кото с дългото управление на Кубрат." (По-нататъшните доводи на автора срещу възможността Кубрат да е управлявал 60 г. са субективни съждения без доказателствена стойност.);
— „... броят на годините, дадени след имената на двамата владетели (М. М. — Кубрат и Аспарух), е вероятно брой на годините, които те са преживели, също както при Авитохол и Ирник." (За такова сравнение няма дори и логически основания — вж. постановката за сумарни периоди от 300 и 150 г. — □ 194.);
— „И същата грешка (М. М. — да не са отделени детските години от годините на управление на Авитохол и Ирник — ???) се прави в Именника и при Курт и Исперих, ако е дадена възрастта им." (Обвинението срещу съставителите на Именника — забравили са „да отделят детските години" от посочените години на управление, е несериозно поначало);
— „Вижда се (М. М. — има се предвид изразът от Именника „Тези петима князе държаха княжение (князуване, княжеска власт)... 515 години с остригани глави."), че глаголът държа, от който е образувано нашето днешно „държава", се нуждае от допълнение „княжение", за да означава „управляваха." (И понеже при Кубрат няма думата „княжение = князуване", според Ив. Венедиков „логиката" е една — глаголът държа следва да означава живя.)
Върху погрешното схващане, че Кубрат е живял 60 г., изведено въз основа на предположения (изказани чрез „ако", „вероятно", „и като" и др.) и умозрителни логически съждения, Ив. Венедиков хронологизира Кубрат (вж. □ 252). По подобен начин той тълкува и годините на управление на Аспарух като години на живот (вж. □ 307).

СВЕДЕНИЯТА НА ХРОНИСТИТЕ И СМЪРТТА НА КУБРАТ ПРЕЗ ШЕГОР-665 г.

■ 236. Хронистите дават следните сведения за смъртта на Кубрат:
Теофан — „През годините на Константин, който управлявал на Запад, Кроват, господарят на казаната България и на котрагите, завършил живота си. Той оставил петима сина." — [81], с. 261.
Никифор — „Във времето на Константин, който умрял на Запад, някой си, на име Кубрат, господар на тези племена, когато умрял, оставил петима сина." — [59], с. 295.
Анастасий Библиотекар — „Във времето на Константин, който царувал на Запад, Кроват, владетелят на вече споменатата България и на котрагите, се поминал и оставил петима сина." — [2], с. 248.
Общоприето е, че въпросният император Константин е Констанс II (641—668), но сведенията на хронистите се тълкуват по два начина.
Първо мнение — изразът „През годините на Константин (във времето на Константин), който управлявал (умрял, царувал) на Запад" се тълкува като *част* от цялостното управление на Констанс II — през периода 663—668 г. той е управлявал Визан-

тия от Запад (по това време е бил в Италия и е починал в Сиракуза). В този случай Кубрат може да е умрял през една от 5-те г. (663—668).

Второ мнение — изразът „През годините на Константин" = „Във времето на Константин" се тълкува като *цялото* управление на Константин от 641 до 668 г.; чрез израза „който управлявал (умрял, царувал) на Запад" хронистите уточняват за кой Константин става дума (при наличие на други императори със същото име — бащата и сина на Констанс II). В този случай Кубрат може да е умрял през всяка една от годините от 641 до 668.

По данните на Именника Кубрат бе хронологизиран от 605 до 665 г. Годината 665 се разполага в рамките на второто мнение (тя е една от годините от 641 до 668), но за нас е меродавно първото мнение — хронистите дават сведения по конкретен повод — смъртта на Кубрат, разделянето на Велика Голяма България между синовете му. Конкретният повод изисква и конкретен маркиращ хронологичен показател — и това за хронистите е тъкмо краят на управлението на Констанс II на Запад от 663 до 668 г. През този 5-годишен период стават три събития, датирани в Именника: умира Кубрат и се възкачва Батбаян; след 3-годишното управление на Батбаян като върховен владетел (вж. □ 273) през верени-668 г. Аспарух става самостоен хан — Велика Голяма България се разпада (вж. □ 290). Това означава, че Именникът чрез шегор-665 г. (смъртта на Кубрат и възкачването на Батбаян) доказва приблизителната датировка на хронистите — Кубрат е умрял между 663 и 668 г. Очевидна е в случая взаимната доказателствена стойност: сведенията на хронистите за Кубрат и синовете му се потвърждават от съобщенията в Именника за Батбаян и Аспарух, и обратното.

Първото мнение (възприето е сведението на Теофан — Кубрат е умрял през периода 663—668 г.) се поддържа от следните изследователи: Й. Маркварт — Кубрат „е умрял в царуването на Константин, който загинал на Запад, т. е. на Констанс II, който е бил убит на 15 юли 668 г. в Сиракуза... И тъй неговата смърт се пада преди 668 г. ..." — [52], с. 354; П. Мутафчиев — „По-вероятно е той (М. М. — Кубрат) да е царувал до 660—665 г." — [57], с. 100; Х. Хаусиг — „Кубрат е умрял през времето, когато Констанс II е пребивавал в Италия, т. е. между 663 и 668 г." — [96], с. 13; В. Гюзелев — „След смъртта на Кубрат, която настъпила между 663 и 668 г. ..." — [24], с. 66; Ив. Божилов — въз основа на мненията на Г. Острогорски, А. Стратос, Х. Хаусиг — „След смъртта на Кубрат между 663—668 г. ..." — [13], с. 90; „Кратка история на България" — „След смъртта на Кубрат (между 663—668 г.)..." — [46], с. 37; Ив. Венедиков — „Кубрат е умрял всъщност в 666 г. във времето на въпросния Констанс II, и то точно в края на царуването му, когато този император бил на Запад и умрял две години след смъртта на Кубрат." — [20], с. 23—24; В. Бешевлиев — „Според двамата

хронисти (М. М. — Теофан и Никифор) Кубрат е починал по времето на Констанс II (641—668), може би около 664 г.“ Под бележка № 44 авторът прави кратък преглед на мненията за смъртта на Кубрат. За посочената от О. Прицак година 665 той отбелязва: „Тази дата изглежда най-вероятна.“ — [7], с. 43, 174—175. Установената по Именника година на смъртта на Кубрат — шегор-665 г., потвърждава и уточнява изброените мнения.

■ 237. Поддръжниците на второто мнение — Кубрат е умрял през една от годините на управление на Констанс II (641—668) — предпочитат началните години въз основа на сведението на хрониста Йоан от Никиу (вж. □ 257).

Според В. Златарски „Курт или Кубрат не ще да е умрял по-рано от 642 г., защото според известието на Иван Никиуски той е бил жив в 641 г. от Хр. Според Именника годината на неговия приемник или пък на неговата смърт е била шегор вечем, т. е. Курт е умрял... през третия месец на 662 лунна година от Р. Хр.“ — [38], с. 164, 450. Годината на Кубратовата смърт е установена от В. Златарски по пътя на логиката. Той би могъл да допусне като години на смъртта и следващите няколко години — 643, 644, 645 и т. н., но не е направил това по две причини: слънчевите години 643, 644, 645 при превръщане в лунни няма да дадат посочената в Именника шегор-година; в следващите 12-годишни цикли шегор-години са 678 лунна година = 654 слънчева година и 690 лунна година = 666 слънчева година (по календарната система на В. Златарски). Тези шегор-години (654 и 666) изискват при 60-годишно управление Кубрат да е заел властта през 594 или 606 г., а това противоречи на тезата му за възкачването на Кубрат през 584 г. (вж. □ 244). Погрешно установената смърт на Кубрат през 642 г. е послужила на В. Златарски като изходен момент за хронологизирането на всички ханове по данните на Именника.

■ 238. Ал. Бурмов обосновава своето мнение така: „Наследникът на Гостун, Кубрат, е умрял по времето на император Константин (Констанс, 641—668). Според Именника той е царувал 60 години, следователно смъртта му трябва да се постави към 650 г. или малко по-рано. През 634—635 г. Кубрат бил вече изгонил аварите от своята земя и сключил договор за мир с император Ираклий. Този договор той спазвал по думите на Никифор и след смъртта на Ираклий, значи живял е известно време след него.“ — [15], с. 34. Определянето „към 650 г. или малко по-рано“ произтича от поставянето на 2-годишното наместничество на Гостун и възкачването на Кубрат в рамките на 583—590 г. (вж. □ 221). Така че според Ал. Бурмов най-ранна година за смъртта на Кубрат е 643, а най-късна — 650.

■ 239. М. Артамонов посочва, че Кубрат е умрял по време на царуването на император Константин II (641—668) „и едва ли за дълго е преживял своя покровител Ираклий“. (Ираклий е починал през 641 г.) В хронологията на събитията, споменати в книгата, авторът датира Кубратовата смърт „около 642 г.“ — [4].

с. 163, 466. Очевидно той е възприел посочената от В. Златарски година — 642.

■ 240. П. Петров отнася смъртта на Кубрат през 50-те г. на VII в.: „Напоследък се правят опити смъртта на хан Кубрат да се отнесе към 663—668 г., т. е. времето, когато византийският император Констанс II се е намирал в Италия. Тези опити обаче почиват на неточното тълкуване на изворите, а освен това не са съобразени и с хронологията на основните събития след смъртта на Кубрат — хазарското нашествие, разпадането на временния съюз и разселването на част от прабългарите. Затова именно, като се вземе предвид хронологията на тези събития, смъртта на Кубрат би трябвало да се отнесе към 50-те години на VII в." — [60], с. 131, 143.

■ 241. В „История на България" (при посочени три датировки на Кубратовата смърт: В. Златарски — 642 г., Ал. Бурмов — към 650 г., М. Артамонов — около 660 г.) се поддържа неопределена датировка в рамките на 50-те г.: „След смъртта на Кубрат (след 651 г.) ..." — [40], с. 72, 89.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН КУБРАТ ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Датировки на Кубрат с година на възкачване между 575 и 600 г.

■ 242. Дж. Бъри хронологизира Кубрат от 578 г. вкл. до 637 г. вкл. с 60 г. управление въз основа на израза шегор вечем, разтълкуван като 38. поредна година от IV декада = 578 г. — [18], с. 391, 393, 398. Хронологичната система и изчисленията по нея са погрешни (вж. □ 141).

■ 243. Според Й. Вълчев Кубрат е бил хан от шегор-581 до шегор-641 г. Годината на смъртта на Кубрат е определена от Д. Съсълов въз основа на сведението на летописеца Йоан от Никиу: когато император Ираклий умрял през 641 г., Кубрат е бил още жив. На тази основа се прави изводът — Кубрат е починал малко след Ираклий, в същата година. „Логическото свързване на 641 г. с годината шегор, в която умира Курт-Кубрат, не е достатъчно. Поради това Д. Съсълов посвещава няколко страници от своя ръкопис на две важни доказателства": от шегор-641 г. до шегор-821 г. (датировка в Чаталарския надпис на хан Омуртаг) са изминали 15 пълни 12-годишни цикъла; от шегор-641 г. до шегор-737 г. (датировка от орхоно-енисейски надпис на Селенгинския камък) са изминали 8 пълни 12-годишни цикъла. Й. Вълчев добре съзнава, че след смъртта на Ираклий следват шегор-годините по приравнителната таблица 641, 653, 665. Избирането на шегор-641 г. е на чисто логическа основа. Затова той разчита на приведените две доказателства — за изминаване на даден брой пълни 12-годишни цикъла от една датировка до друга — [21], с. 90—93. Това обаче не са никакви доказателства. Кубрат е починал през шегор-665 г. — това бе доказано от наша страна чрез датиращ показател (сведението на Теофан за смъртта на Кубрат по времето, когато император Констанс бил на Запад — 663—

668 г.). Ние също можем да приведем подобни „доказателства": от шегор-665 г. до шегор-821 г. (Чаталарския надпис) са изминали 13 пълни 12-годишни цикъла; от шегор-665 г. до шегор—737 г. (Селенгинския надпис) са изминали 6 пълни 12-годишни цикъла. Изминаването на пълни цикли от една датировка до друга датировка при една и съща циклова година (в случая от шегор до шегор) няма никаква доказателствена стойност, така както ако изминат и непълни цикли (например от шегор до тох). „Сметката" винаги излиза. На подобни „доказателства" Й. Вълчев се основава и при хан Кормисош (вж. □ 418).

Така установената година на смъртта на Кубрат (шегор-641; при В. Златарски 642 г. — □ 234) е обявена от Й. Вълчев за „капитално откритие" на Д. Съсълов като „ключ" за проникване „в календарните тайни на Именника", „в най-древната европейска история на българите". Чрез отброяване от нея назад на 60 г. управление е „установена" началната година от управлението на Кубрат (шегор-581). Годината шегор-641 става жалон за Й. Вълчев и той хронологизира всички ханове до края на Именника. Но погрешно избраният жалон води до погрешни датировки.

■ 244. Кубрат е хронологизиран от В. Златарски от 584 до 642 г. Годината 584 е свързана с наместничеството на Гостун (582 — 584). Самото наместничество е пряко последствие от освобождаването от тюркска власт: „... в 583 г. тюркската държава е била с една област по-малко, която несъмнено е била освободилата се вече от тюркска власт приазовска и прикавказка българска земя. И тъй възстановяването на българската държава в областта на Меотида и р. Куфис, което несъмнено се е намирало в непосредствена връзка с тюркските междуособици, се отнася към 582 г., що напълно се схожда с данните на Именника." — [38], с. 138, 145, 164, 450, 483. Годината 642 като година на Кубратовата смърт е определена от В. Златарски по логически път (вж. □ 237). Междуособиците в Тюркския хаганат през 581—582 г. не са довели до освобождаване на прабългарите от тюркска власт, както тълкува събитията В. Златарски, а само до разделяне на Западен и Източен хаганат и оставането на прабългарите под властта на Западния (вж. □ 231). Самото хронологизиране е въз основа на погрешната теза за прабългарски лунен календар (вж. □ 142). Ив. Богданов за Гостун (582—584) и за Кубрат (584—642) поддържа тезата на В. Златарски — [11], с. 88—89. Г. Моравчик посочва само 642 г. (смъртта на Кубрат) под влияние на В. Златарски — [100], с. 161.

■ 245. Ал. Бурмов отбелязва: „Ясно е, че успехът на прабългарите да се освободят и си създадат свой племенен съюз се дължи на междуособиците, възникнали в тюркския племенен съюз вследствие на въстанието на хан Турум, избухнало след 582 г., вероятно през 583, както и на поражението на тюрките във войната им с персите през 588—589 г. ... В такъв случай освобождението на прабългарите от тюркска власт и създаването на прабългарски

племенен съюз трябва да се постави между въстанието на Турум и края на тюркско-персийската война, т. е. между 583 и 589 г." — [15], с. 33—34. Ал. Бурмов разполага 2-те г. наместничество на Гостун и възкачването на Кубрат в този период. Той възприема 60 г. управление и поставя смъртта на Кубрат към 650 г. или малко по-рано. Тезата е построена на логическа основа. Между поемането на властта от Гостун и Кубрат и освобождаването от тюркска власт не трябва да се търси задължителна връзка (вж. □ 231).

■ 246. Поддръжник на първото становище (в частност на мнението на Ал. Бурмов) е и Д. Ангелов: „През края на VI в. в създадения в днешна Южна Русия обширен Тюркски хаганат избухнали вътрешни междуособици и това дало възможност на подчинените прабългари да се освободят от чужда власт... Както изглежда, Кубрат е заел властта към 590 г. ... В началото на VII в. съществува вече напълно самостоятелно прабългарско политическо обединение, означавано от византийските писатели с името Велика България." — [3], с. 190—191.

■ 247. Хан Кубрат (Курт) е хронологизиран от Г. Фехер с 60 г. управление от 599 до 657 г. Той не свързва възкачването на Кубрат с освобождаването на прабългарите: „За него (М. М. — Кубрат) четем у Никифор, че около 635 г. въстанал против аварите, изпъдил ги от родината си и сключил мир с император Ираклий." Въз основа на възприетата отправна точка за хронологизиране (смъртта на Тервел през 718 г.) Г. Фехер отброява назад годините на управление (Тервел — 21, Аспарух — 40, Батбаян — 3, Кубрат — 60) в незакръглен вид и получава 599 г. като година на възкачване на Кубрат — [86], с. 253, 271, 273, 278. Тази датировка е погрешна — годините на управление от Именника неправилно се смятат за лунни и чрез изравняване с високосни се превръщат в слънчеви (вж. □ 144).

Датировки на Кубрат с година на възкачване между 601 и 635 г.

■ 248. Въз основа на седем точки (изброява се какво се знае за Кубрат от хронистите Йоан Никиуски, Теофан, Никифор; посочват се данните от Именника и др.) О. Прицак хронологизира Кубрат от 605 до 665 г. И двете години отговарят на цикловите години шегор (посочени в Именника за Кубрат = Курт и Батбаян = Безмер). За О. Прицак тази датировка е отправна точка при хронологизиране на владетелите преди и след Кубрат — [102], с. 35—36. От различни позиции (със сходни моменти) от наша страна и от страна на О. Прицак се достига до една и съща датировка на Кубрат. По този начин двете взаимно се потвърждават. Датировката на О. Прицак, доколкото е била известна на историци и изследователи, не е била взета под внимание. Причината за това се крие в схващането, че освобождаването от западнотюркско владичество през 632 г. непременно е начало на възкачването на нов хан в лицето на Кубрат.

■ 249. Според П. Мутафчиев управлението на Кубрат не може да бъде точно датирано: „Времето, докато Кубрат ръководел

съдбините на създадената от него голяма държава, не е възможно да се определи. В споменатия „Именник на българските владетели“ е отбелязано, че той е царувал 60 години. Тая цифра, колкото и голяма да е, не е невероятна. Но предположението, че Кубрат е завършил земното си поприще година след Ираклия (642 г.) едва ли ще трябва да се приеме. По-вероятно е той да е царувал до 660 — 665 г.“ — [57], с. 101. Ако се приспаднат признатите от него за възможни 60 г. управление от възможната крайна дата за смъртта на Кубрат, получава се датировката 605—665, която се потвърждава от изчислената от нас и от О. Прицак.

■ 250. Според Й. Маркварт изразът шегор вечем е владетелски девиз (знак, герб) на Кубрат. Той го хронологизира от 619 г. до 678 г. с 60 г. царуване — [52], с. 232. Това датиране е погрешно — противоречи на всички доказани исторически данни.

■ 251. В. Бешевлиев не посочва кога Кубрат е станал племенен вожд. За смъртта му намира за най-вероятна посочената от Г. Фехер и О. Прицак дата — 665 г. Той пише още следното: „Византийският хронист Никифор съобщава, че Кубрат, господарят на българите уногундури, въстанал срещу аварите и изгонил позорно от родината си тяхната войска, която той имал от хагана им. От това известие се вижда, че Кубрат е бил първоначално наместник на аварския хаган, а страната му се намирала под аварска власт навярно от втората половина на VI в., когато аварите завладели почти цяла Източна Европа чак до Волга. Българите запазили, както изглежда, племенните си вождове, които аварският хан направил свои наместници и началници на окупационните аварски войски. Въстанието е станало вероятно около 635 г. или още по-рано, когато след неуспешната обсада на Цариград в 626 г. силата на аварите отслабнала извънредно много.“ — [7], с. 39. Тезата за подчиненото (полузависимо, зависимо) положение на Кубрат спрямо аварския (тюркския) хаган изисква да се постави въпросът, кога Кубрат е станал племенен вожд. Отговорът от наша страна (605 г. = шегор-година) не се изключва от изложената теза на В. Бешевлиев. Възприетата от него 665 г. за смъртта на Кубрат и отчитането на 60 г. управление води до 605 г.

■ 252. Опитът на Ив. Венедиков да хронологизира Кубрат (Курт) от 630 до 666 г. е изграден върху погрешното тълкуване на израза „Курт 60 г. държа“ като „Курт 60 г. живя“ (вж. ☐ 235). Според него цикловата година шегор вечем датира раждането на Курт (Кубрат) и съответства на 606 г. Възприел веднъж, че Кубрат е роден през 606 г., Ив. Венедиков изказва нови предположения: „Ако покоряването на българите от аварите е станало между 620 и 625 г., Кубрат в това време е бил 14—19-годишен. Вероятно по това време той е избягал с чичо си Орган в Цариград.“; „Златарски привежда едно сведение на Никифор за покръстването на един владетел на хуните в 619 г. Ако то се отнесе към Курт, тогава Курт е бил 13-годишен.“; „Гостун, който управ-

лявал една и половина година, от 628 до 630 г., ръководил като наместник борбата срещу аварите до връщането на Курт в 630 г. (М. М. — от Цариград), когато той, 24-годишен, поел ръководството на държавата."; „Кубрат е умрял всъщност в 666 г." — [20], с. 23, 25, 26.

Различията между нашата датировка на Кубрат (605 — възкачване, 632 — става върховен владетел на Велика Голяма България, 665 — смърт) и датировката на Ив. Венедиков (606 — раждане, 630 — възкачване, 666 — смърт) могат да бъдат обяснени така: шегор-годината (за нас 605, за Ив. Венедиков 606) е година на възкачване. В Именника като система никъде не се дават години на раждане — събитието в държавен план е заемането на престола, а не раждането на владетеля. Тезата за раждане (вж. същата теза и при Аспарух — □ 307) е погрешна. „Ако покоряването на българите от аварите е станало между 620—625 г. ..." — това предположение се изключва от историческите сведения и постановките на всички историци, по-скоро то произтича от тезата за раждане през 606 г. Установеното от Ал. Бурмов и други историци — покръстване на един владетел на хуните през 619 г. в Цариград — няма нищо общо с Кубрат и все пак Ив. Венедиков пише: „Ако то се отнесе към Курт...". 630 г. не може да бъде година на възкачване — през това време Кубрат води борба срещу Западнотюркския хаганат и през 632 г. основава Велика Голяма България. Шегор-годината (за нас 665, за Ив. Венедиков — 666) е наистина година на Кубратовата смърт (вж. □ 230). За различието от една година при привеждане на циклови години към григориански вж. □ 145.

■ 253. М. Артамонов отнася началото на Кубратовото управление през 632 г., а смъртта му около 642 г., т. е. хронологизира го с 10 г. управление — [4], с. 163, 466. Според него 632 г. е едновременно година на възкачването на Кубрат и на освобождаването от западнотюркска зависимост. Авторът свързва неправилно възкачване с освобождаване. Поддържаната по В. Златарски година на Кубратовата смърт (около 642 г.) е погрешна (вж. □ 237).

■ 254. Основните моменти от становището на П. Петров могат да се обобщят така: „Около средата на VI в. прабългарите и другите народи, намиращи се в степите на Кавказ, попаднали за няколко десетилетия под властта на тюрките. Органа е полунезависим прабългарски вожд (участвал в пратеничеството в Константинопол през 619 г.). От избухналата през 630—631 г. междуособна война в Западнотюркския хаганат се възползвали някои подвластни народи, за да отхвърлят тюркската зависимост (и да създадат самостоятелни племенни обединения). През 631 г. Органа паднал убит в боя, след смъртта му все пак е минал известен период до отцепването на прабългарите от Западнотюркския хаганат, затова твърде е възможно Гостун да е бил наместник през тези 2 г. (631—632), които сложили началото на самостоятелна прабългарска власт. На Гостун не бива да се гледа като на тюрк-

ски васал, а като на продължител на освободителното дело на Органа. Името му фигурира в Именника, двете му години са включени в общите 515 г. прабългарска власт отвъд Дунава. Около 635 г. вождът на племето уногундури Кубрат вече е бил създал в приазовските и причерноморските степи големия племенен съюз Стара велика България — [60], с. 118, 122—123, 130. Изброените събития (изключваме тясноисторическия въпрос за вожда Органа) като постановка не се различават от мненията в „История на България" и „Кратка история на България". Гостун и Кубрат като исторически личности са действали през този период, но не са станали съответно наместник и хан през него. Затова няма основания да бъдат хронологизирани: Гостун (631—632), Кубрат (632 — края на 50-те г.). Годините 631, 632 съответстват на цикловите години дван и дракон. Гостун е заел властта в дохс-година, Кубрат — в шегор-година (за този период дохс-години са 627, 639; шегор-години са 629, 641). Кубрат, така хронологизиран, е управлявал най-много 27 г., а това изисква посочените в Именника 60 г. управление да бъдат смятани за грешка или за години на живот.

■ 255. Й. Вернер хронологизира Кубрат по следния начин: „Той е племенник на оногуро-българския хан Органа и става негов наследник някъде преди 635 г." „Той трябва да е умрял скоро след Ираклий, по времето на управление на император Констанций II (641—668), около 650 г." Авторът си поставя за цел да докаже годината на Кубратовата смърт въз основа на анализ на гробния инвентар, открит през 1912 г. при Малая Перешчепина, близо до Полтава, Украйна (материалите от разкопките се пазят в Ермитажа — Ленинград). „Към личните украшения принадлежи веригата от 68 византийски златни монети (солиди) на императорите Маврикий Тиберий (2 бр.), Фока (1 бр.), Ираклий (47 бр.) и Констанций II (641—668; 18 бр.). Тези монети са довели до заблуждението, че находката трябва да се датира след 668 г., т. е. в края на VII в. Модерното нумизматично определяне показва, че солидите на Ираклий се делят на два периода: 613—631 г. — 6 бр. и 632—641 г. — 41 бр. Осемнадесетте солиди на Констанций II са от една емисия, сечена в Константинопол от 642 до 647 г. Този период е terminus post quem на находката... Липсата на по-късни солиди на Констанций дава основание да се приеме, че веригата е била направена към 650 г. Това време отговаря на предполаганата от проф. Димитър Ангелов дата на смъртта на Кубрат. Между многото предмети от Малая Перешчепина няма нито един, който да е по-късен от златната верига... От всичко това следва, че погребението на Кубрат е станало около 650 г." — [108], с. 3.

Хан Кубрат е хронологизиран от Й. Вернер от преди 635 г. до около 650 г. В това датиране на летописни и археологически данни не се имат предвид посочените 60 г. управление в Именника. Неопределеното „отпреди 635 г." не противоречи на възкачването на Кубрат по Именника — през шегор-605 г., но годината на

смъртта му около 650 г. не може да бъде приета. Тя се опровергава от шегор-665 г. като година на Кубратовата смърт и възкачването на Батбаян, от сведенията на хронистите за смъртта на Кубрат в периода 663—668 г. Логическите доводи на Й. Вернер по археологически и в частност по нумизматични данни могат да бъдат оборени с логически доводи със същата доказателствена стойност спрямо погребението на Кубрат през 665 г.: веригата е направена към 650 г. с най-късни златни монети от емисия от 642—647 г. — в такъв случай тя е била лично украшение от съкровищницата на Кубрат около 15 г. и е положена в гроба му при доказаната му смърт през 665 г.; веригата е направена специално за погребението на Кубрат през 665 г. — в такъв случай при направата ѝ са липсвали монети от по-късна емисия от периода на управлението на Константин II (или не е имало друга емисия след 647 г., или в хазната на Кубрат не са разполагали с монети от по-късна емисия, предхождаща с няколко или десетина години смъртта на Кубрат). Емисията на монетите не може да бъде сигурен датиращ показател за къси периоди от време — в случая откъм 650 до 665 г. с разлика 15 г. Да допуснем за момент, че този златен колан от монети от същите емисии бъде намерен в гробницата на Аспарух и няма други предмети с по-късна датировка освен печат с името му — следва ли от това, че той е умрял към 650 г. Д. Димитров поставя разглеждания въпрос в друга светлина. Приема, че погребението е прабългарско по произход, че пръстените и основната част от предметите са принадлежали на хан Кубрат. Но той се съмнява, че до Малая Перешчепина е бил гробът на основателя на Велика България: „Преди всичко трудно може да се обясни защо Кубрат, който е вождът на обитаващите Източното Приазовие уногундури — българи, е трябвало да бъде погребан в северозападния край на степта, на територията на кутригурите — котраги? Известни съмнения предизвиква и датировката на съкровището, в което фигурират и 18 монети от Констанс II, а е прието да се счита, че Кубрат е умрял около 650 г. Не е много убедително обяснението на автора, че монетите на Констанс били от емисия, сечена до 647 г., и попаднали в земята не по-късно от 650 г. Като че ли по-вероятно е това да е част от богатствата на Кубрат, наследена от някой от неговите приемници или синове, който ги е заровил в земята или е бил погребан с тях при жестоките битки с хазарския нашественик към края на VII в." — [29]. с. 109—110. Или Д. Димитров възприема и поддържа: Кубрат е починал около средата на VII в. (650 г.); погребението (находката) се отнася към втората половина на VII в., следователно то не е на Кубрат (макар че печатите и предметите може да са били на Кубрат). Доказаната смърт на Кубрат по Именника (през 665 г.) потвърждава изказаната от Д. Димитров възможност златните болиди да бъдат от по-късна емисия — след 647 г., и същевременно отново открива възможността погребението да бъде на Кубрат.

СВЕДЕНИЯТА НА ХРОНИСТИТЕ И ДАТИРАНЕТО НА КУБРАТ (605—665)

■ 256. Сведенията на хронистите — Теофан, Никифор, Йоан от Никиу (Йоан Никиуски) — са тълкувани противоречиво от изследователите въз основа на различните хронологизации на Кубрат. Датирането му по данните от Именника (шегор-605 — шегор-665 г.) дава възможност едни мнения да бъдат отхвърлени, други — потвърдени, и същевременно да се предложат нови постановки.

Въпросът за детството и покръстването на Кубрат в Цариград.

■ 257. В своята „Хроника" епископ Йоан от Никиу дава сведението: „Когато жителите на Цариград научили тази новина (М. М. — на престола се възкачват синовете на император Ираклий, а не на император Константин), те казали, че автор на този проект е Кетрадес, крал на мутанес, братанец на Кернака. Този човек беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Цариград и бе израсъл при императорския двор. Той завързал нечувана дружба с Ираклий, който го беше обсипал с благодеяния. И след смъртта му той остана с признателност привързан към жена му Мартина. Със силата на светото и животворно кръщение, което той получи, той победи всички варвари и езичници. И тъй, казвали, че той покровителства интересите на Ираклиевите синове и е враг на Константиновите." Летописецът Йоан е бил епископ на гр. Никиу в Долни Египет и е живял в средата на VII в., т. е. бил е по-млад съвременник на хан Кубрат — [38], с. 134.

Във връзка с това сведение П. Петров отбелязва: „В научната литература са приведени много доводи за и против по отношение на горния текст. Така например докато една част от учените отъждествяват Кетрадес с Кубрат, мутанес с хуните (= прабългарите) и Кернака с Орѓана, други отричат всяка възможна връзка помежду им. Оттук идва и отношението към останалите събития: едни са склонни да приемат пребиваването и покръстването на Кубрат по времѐ на неговото детство в Цариград, докато други считат това за невъзможно." — [60], с. 125.

■ 258. На въпроса има ли връзка между имената Кетрадес, Кернака, мутанес (от етиопския текст на епископ Йоан) и имената Кубрат, Органа, хуни (от гръцките текстове на Никифор и Теофан) трябва да се отговори положително. Повѐче разяснения по него е дал Й. Маркварт: „У Йоан от Никиу той (М. М. — Кубрат) се нарича Qetrādes (вместо aubrādos), главатар на народа Mutanes (смесване на две четения Mūnos вместо Hūnos и Tūnos вместо Iunos = Ὄvvνos в арабския оригинал), братов син на Kuernaka (= арабски Kurnaka = Γορναγας вместо Ὀργανᾶς)." — [52], с. 234. Очевидно Й. Маркварт е сравнявал превода на етиопския текст с превода на арабския текст. Той отъждествява имената от двата текста със същите имена от гръцкия текст на византийските хронисти. Близостта между едните и другите думи във фонетично отношение не може да бъде отречена, щом става въпрос за

изговаряне, транскрибиране и превеждане на текст от един език с една писменост (гръцкия) на друг език с друга писменост (етиопския) без или с посредничеството на трети език с трети вид писменост (арабския). За повечето изследователи тази връзка не подлежи на съмнение. В. Златарски и Р. Чарлз цитират сведението на Йоан Никиуски направо с имената Кубрат, Органа и хуни — [38], с. 134 — 136; [7], с. 42. Към това мнение се присъединяват и Г. Моравчик, М. Артамонов, П. Петров, В. Бешевлиев, Ив.Венедиков и др. (отделен въпрос е отношението им към съдържателната страна на сведението).

■ 259. Сведението на Йоан Никиуски представлява една система от информационни единици за събития, които се отнасят в различен хронологичен план:

I информационна единица — с първата ѝ част започва сведението: „Когато жителите на Цариград научили тази новина (М. М. — направен е опит на престола да се възкачат синовете на Ираклий, а не на Константин), те казали, че автор на този проект е Кетрадес (Кубрат)...“; с втората ѝ част завършва сведението: „И тъй, казвали, че той покровителства интересите на Ираклиевите синове и е враг на Константиновите“. Тази информация (отнася се за 641 г. — смъртта на Ираклий) е изходен жалон, спрямо който се въвежда останалата в почти хронологичен ред. Първата ѝ част е основна, затова по съдържание се повтаря на края в обобщен вид: „И тъй, казвали...“. Тази информационна единица липсва в двете сведения на Никифор. Тя не може да бъде измислена от епископ Йоан и в този смисъл да бъде интерполация (вмъкване на думи, изрази, цели глави в текста, които не принадлежат към оригинала). Очевидно той я взел от неизвестен източник. При личните и междудържавните връзки между двамата владетели (Ираклий и Кубрат) естествено е „автор на този проект“ (да останат на власт синовете на Ираклий) да бъде Кубрат. В политическо отношение това е изгодно за него — биха продължили добрите връзки между Велика Голяма България и Византия.

II информационна единица — вложена е в рамките на първата: „... те казали, че автор на този проект е Кетрадес (Кубрат), крал на мутанес (хуните = прабългарите), братанец на Кернака (Органа).“ Чрез нея се разяснява кой е Кубрат не само в настоящето от гледна точка на Йоан (през 641 г. вожд на прабългарите е Кубрат), но и в миналото — съотношението Кубрат — Органа преди възкачването на Кубрат през 605 г.

III информационна единица — „Този човек (М. М. — Кубрат) беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Цариград и бе израсъл при императорския двор.“ Тази информация по време трябва да бъде отнесена преди възкачването на Кубрат през шегор-605 г. Тя липсва в сведението на Никифор от 635 г. и трябва да се разграничи от покръстването на хунския вожд в другото сведение на същия хронист от 619 г. Йоан говори за покръстването на дете и за израстването

му в юноша, а Никифор — на хунски (прабългарски) вожд, придружен от свита (вж. текст □ 269). Липсата ѝ в двете сведения на Никифор не е основание да бъде разглеждана като измислена и допълнително прибавена (като интерполация). Тя също е заета от автора от неизвестен източник. Но дори и да се приеме някаква връзка между сведението на Йоан и на Никифор от 619 г. (най-общо факта на покръстването при различие в другите подробности), може да бъде дадено друго обяснение (вж. □ 269 — 270).

IV информационна единица — „Със силата на светото и животворно кръщение, което той (М. М. — Кубрат) получи, той победи всички варвари и езичници." Най-допустимо е да се имат предвид победите на Кубрат над Западнотюркския хаганат (над тюрките и други племена) в началото на 30-те г. (630—632), освобождаването от тюркска зависимост и създаването на военноплеменния съюз Велика Голяма България. Естествено е епископ Йоан да засили ролята на „светото животворно кръщение" (доколкото Кубрат при пребиваването си в Цариград по време на детството си е приел формално християнството по силата на договореното заложничество, това не означава, че се е отказал от прабългарския култ към Тангра и се е опитвал да го наложи над подчинените му племена). Колкото и изразът „той победи всички варвари и езичници" да е твърде общо казан, той не може да има друго тълкуване, щом в сведението се говори за Кубрат като за основна личност. Посочената връзка между кръщението и победите на Кубрат също е информация, дадена само от Йоан.

V информационна единица — „Той (М. М. — Кубрат) завързал нечувана дружба с Ираклий, който го беше обсипал с благодеяния." Тук става въпрос за междудържавните и личните връзки между двамата владетели — Кубрат е провъзгласен за патриций през 635 г.

VI информационна единица — „И след смъртта му (М. М. — на Ираклий) той (М. М. — Кубрат) остана с признателност привързан към жена му Мартина." Ираклий умира през 641 г., Кубрат го надживява (умира през 665 г.). Освен от политически съображения тази привързаност може да бъде продиктувана и от предишно познанство (при пребиваването през детството и юношеството си в Цариград възможно е Кубрат да се е познавал с Ираклий и Мартина, които са били на негова възраст).

Така разгледаните информационни единици се намират в определени отношения. По повод на основната информация (смъртта на Ираклий през 641 г. и оказаната от Кубрат подкрепа на синовете му в борбата за власт) се дава допълнителна информация: преди възкачването на Кубрат през 605 г. — за детството, израстването и покръстването му в Цариград; 630—632 г. — победите на Кубрат в борбата му за отхвърляне на западнотюркската зависимост; 635 г. — дружбата между двамата владетели с най-високата изява — Кубрат е провъзгласен за патриций; отново

641 г. — привързаността на Кубрат към Мартина — жената на Ираклий. В такъв случай сведението на Йоан може да бъде разгледано през призмата на хронологизирането на Кубрат по Именника (от 605 до 665 г.) и произтичащите от това условни датировки — роден е между 585—587 г., провъзгласен е за хан в пълнолетието си — 18—20-годишен (вж. □ 230).

Напълно е възможно младият Кубрат да е бил в детско-юношеската си възраст в Цариград. Сравни подобен случай: „Още през първата година (528) от царуването на император Юстиниан I (527 — 565) българо-кутригурският владетел Грод се явил в Цариград и приел християнството, като се покръстил, при което императорът му станал кръстник.“ — [38], с. 88—89. Времето на пребиваването на Кубрат трябва да се съобрази с императорите през този период — края на VI и началото на VII в.: Маврикий (582—603), Фока — узурпатор на престола (603—610), Ираклий (610—641). Възможните години на пребиваване (условно приемаме 5) трябва да се разположат в края на управлението на Маврикий — от 597 до към 603. В този случай Кубрат (роден 585—587 г.) трябва да е бил 10—12-годишен при пристигането си и 15—17-годишен при завръщането си. Тъкмо това непълнолетие е наложило Гостун да му бъде наместник 2 г. (603—605). Управлението на Маврикий съвпада с водачеството на чичо му Органа над прабългарски племена — не е изключено двамата владетели да са били в дружески отношения и на тази основа или по силата на някакъв договор Кубрат да е бил заложник в детско-юношеската си възраст в Цариград. Това пребиваване на младия Кубрат в столицата на империята обяснява и дружеските му връзки с Ираклий, който по това време е бил на негова възраст. Самият Ираклий става владетел след узурпаторското управление на Фока — от 610 г., т. е. 5 г. след поемането на властта от Кубрат. Така изградената теза за пребиваването на Кубрат в Цариград от около 597 до към 603 г. в края на управлението на Маврикий се потвърждава от един важен факт — приятелските връзки между прабългарските племенни обединения и Византия в лицето на император Маврикий (582—603). Ето какво обобщава по този въпрос В. Гюзелев: „Междувременно между 582—602 г. се наблюдава ново прабългарско заселване в земите на юг от Дунава. Според едно сведение на Михаил Сирийски (XI—XII в.), по времето на византийския император Маврикий, 10 000 прабългари начело с вожда си Булгар, след като преминали Дунава, с разрешението на византийския владетел се заселили в Горна и Долна Мизия и Дакия в качеството на федерати на империята.“ — [24], с. 59; [61], с. 72—73.

Въз основа на сведението на Михаил Сирийски могат да се направят определени заключения, които произтичат от хронологизирането на Кубрат по Именника (605—665): 1) това заселване не може да е станало без договор или поне без преговори; 2) една от точките е предвиждала заложничеството на деца на хановете (в случая на Кубрат); 3) при това разрешено заселване в земи

на империята (довело до географска близост) трябва да се предполага и съответна близост в политическите отношения с последица пребиваването на младия Кубрат в Цариград; 4) възможно е вождът Булгар (вместо името му хронистът е употребил етнонима булгар) да е бил вождът Орган. В такъв случай заложничеството на Кубрат като точка от договора е нещо естествено.

■ 260. Въз основа на така обоснованата от нас теза за пребиваване на младия Кубрат от около 597 до към 603 г. (по сведението на Йоан Никиуски за покръстването и израстването на Кубрат в Цариград) ще направим преглед на мненията по този въпрос. Те могат да бъдат разделени условно на три групи с оглед на отношението към сведението на Йоан Никиуски: 1) сведението се приема — пребиваването на младия Кубрат се датира според това, как е хронологизиран Кубрат като владетел (Й. Маркварт, В. Златарски, Ив. Венедиков); 2) сведението се приема, но се отхвърля информацията за пребиваването на Кубрат в Цариград (П. Петров, В. Бешевлиев); 3) сведението не се отнася за Кубрат, Органа и хуните (прабългарите), а за други личности (И. Смирнов, Г. Баласчев, Ал. Бурмов).

■ 261. Й. Маркварт — „Срещу това известие (М. М. — сведението на Йоан от Никиу) не може да се направи никакво основателно възражение, тъй като в онова време постоянно са пребивавали в императорския град като заложници синовете на варварски князе и не е било странно нещо да се покръсти един хунски княз. Тъй също точното означение на родството между Кубрат и Органа у Йоан представлява едно предимство спрямо по-общата дума ἀνεψιός у Никифор. Ясно е, следователно, че Кубрат е бил изпратен в Цариград като заложник на своя чичо Орган, било във времето на Фока, било в началото на царуването на Хераклий, и по-късно наследил престола му.“ — [52], с. 234. Хронологизирането на Кубрат по данните от Именника (605—665) изключва допуснатото от Й. Маркварт Кубрат да е бил изпратен по времето на императорите Фока (603—610) или Ираклий (610—641).

■ 262. В. Златарски възприема сведението на Йоан Никиуски: „Твърде е възможно, че тъкмо в това време и Кубрат, който произлизал от стария царски род Дуло, още като малко момче с вуйка си Органа (Гостун) да е пристигнал в Цариград, дето е намерил добър прием, бил è покръстен и е израсъл в императорския двор.“ В. Златарски обосновава и разполага пребиваването на Кубрат в Цариград спрямо своите датировки: Гостун (582—584), Кубрат (584—642), т. е. средно 20 г. по-рано, което вече е погрешно. Това го задължава да свърже детството на Кубрат със събития от преди 584 г. Намира за твърде възможно управляващият хански род Дуло в лицето на Кубрат и вуйка му Органа (Гостун) да е избягал в Цариград поради покоряването на утигурската държава от тюрките; прабългарската държава се освобождава и възстановява през първите години от царуването на император Маврикий (582—603) — [38], с. 135, 138—139.

■ 263. Ив. Венедиков пише. „Златарски привежда едно сведение

на Никифор за покръстването на един владетел на хуните в 619 г. Ако то се отнесе към Курт, тогава Курт е бил на 13 години. При това този владетел е бил придружен от своите архонти (т. е. боляри) и копиеносци и техните жени. И той бил удостоен със званието патриций. Императорът го изпратил с дарове. Ако това е наистина Кубрат, той ще е останал в Цариград цели 13 години. Двете сведения могат да се съгласуват." — [20], с. 23. Независимо от това, дали могат или не могат да се съгласуват, те са отнесени спрямо погрешната теза на Ив. Венедиков за 60 г. живот вместо 60 г. управление на Кубрат; Кубрат е роден 606 г., бил е хан от 630 до 666 г. (вж. □ 252). На тази основа се правят изчисления: Кубрат е покръстен 13-годишен през 619 г., остава в Цариград 13 г. — до 632 г. Тези „заключения" противоречат на други, направени без оглед на двете сведения: „Ако покоряването на българите от аварите е станало между 620 и 625 г., Кубрат в това време е бил между 14 и 19-годишен. Вероятно по това време той е избягал с чичо си Орган в Цариград... Гостун, който управлявал една година и половина, от 628 до 630, ръководил като наместник борбата срещу аварите до връщането на Курт в 630 г., когато той, 24-годишен, поел ръководството на държавата." — [20], с. 23.

■ 264. Й. Вернер дава следното обобщение за хан Кубрат, основателя на Велика България, като за една от най-значителните личности в Европа от първата половина на VII в.: „Той е племенник на оногуро-българския хан Органа и става негов наследник някъде преди 635 г. Няколко годнни от детството си той прекарва във византийския императорски двор, където е бил покръстен и влиза в тесни лични отношения с император Ираклий (610—641). Около 635 г. той успява да отхвърли господството на аварите и да ги изгони от понтийските степи. Същевременно подновил приятелството си с император Ираклий, който му изпратил подаръци и му дал титлата патриций на Византийската империя. След смъртта на Ираклий Кубрат показва благоразположение към вдовицата на императора Мартина и неговите синове." В това обобщение по сведенията на хронистите Й. Вернер приема разказа на Йоан Никиуски за покръстването на Кубрат през детството му в Цариград. Във връзка с анализа на разкопаните вещи от гроба на хан Кубрат в Малая Перешчепина до Полтава авторът пише: „вторият съд е един голям сребърен поднос (патена) ..., произведен по времето на император Анастасий (491—518), както показва контролният му печат. Съдът е бил използван около 520 г. от Патерн — митрополита на провинция Малка Скития, със седалище в Томи на Черно море, като патера в местната епископска църква при празника на евхаристията. Това става ясно от латинския надпис на съда. Възможно е Кубрат, който е бил покръстен и е притежавал украсен с християнски кръст меч, да е ползвал този съд за целите на литургията." — [108], с. 3.

■ 265. П. Петров прави следния анализ на сведението на Йоан Никиуски — текстът е заимстван от византийския оригинал пря-

ко или чрез арабски превод със съответните промени в имената поради транскрибиране. Съставен е по двата текста на Никифор — за посещение на хунски вожд през 619 г. в Цариград, за сключването на мира между Кубрат и Ираклий през 635 г.; съчинсно е събитие със съкращаване на едни събития и наблягане на други събития. В текста са верни разказът за идването на знатна българска особа в Цариград и нейното покръстване, разказът за добрите отношения между Ираклий и Кубрат; същевременно трябва да се отхвърли твърдението, че Кубрат е прекарал детството си в Цариград и тук е приел християнството — [60], с. 125, 141

Според този анализ от информационната единица „Този човек беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Цариград и бе израсъл при императорския двор" верен е само фактът на покръстването на знатна българска особа. По този начин се намира търсената връзка със сведението на Никифор за 619 г. — покръстен е хунски владетел (не се съобщава за детство и израстване). Така излиза, че фактите детство и израстване са интерполация от страна на Йоан Никиуски. Такъв извод е неправомерен — освен логически направен той с нищо не е обоснован. Остава недоказан и изводът, че сведението на Йоан Никиуски е съставено по двата текста на Никифор (от 619 и 625 г.). Общност в информацията има, но Йоан може да не е ползвал сведенията на Никифор.

■ 266. В. Бешевлиев се въздържа да приеме от съобщението на Йоан Никиуски, че Кубрат приел християнството още като дете в Цариград и отрасъл в императорския двор. „Въпросният пасаж съдържа в контекст и отделно редица несъобразности, които показват, че то (М. М. — сведението) е късна интерполация, съставена въз основа на съобщението на Никифор и затова няма никаква историческа стойност." — [7], с. 42. Под „съобщението на Никифор" Бешевлиев има предвид сведението на Никифор за покръстването на господаря на хунския народ в Цариград през 619 г. (вж. текст □ 269). Очевидно той изключва другото сведение на Никифор — за сключването на мира между Ираклий и Кубрат през 635 г. (вж. текст □ 268). При това положение естествено е другите елементи на съдържанието (дружбата между Ираклий и Кубрат, благодеянията на императора към хана, победите на Кубрат със силата на светото кръщение) да бъдат за него „несъобразности". Тези несъобразности изчезват при възприемане и на сведението на Никифор от 635 г.

■ 267. Връзката между имената в сведението на Йоан Никиуски (Кетрадес, Кернака, мутанес) и съответствията им по византийските хронисти (Кубрат, Органа, хуни) се отрича от някои изследователи: „И. Смирнов в рецензия на статията на В. Златарски (Нови известия) счита, че Кетрадес е бил византийски военачалник в Кападокия и няма нищо общо нито с Кубрат, нито с уногундурите." Г. Баласчев препечатва критичната част от рецензията на И. Смирнов и същевременно отправя упрек към

Ст. Станоевич, Ф. Успенски и К. Крумбахер, че са се присъединили към мнението на В. Златарски — [60], с. 141. Ал. Бурмов въз основа на И. Смирнов твърди: „... налице е съществена разлика не само в имената на Кетрадес и Кубрат (както и на Орган и Кернака), но и в тяхното положение спрямо империята: докато Кубрат е хан на уногундурите — българи, намиращи се в мирни отношения с императора, Кетрадес е несъмнено служебно лице в Цариград, християнин, близък на Ираклия и неговото семейство." — [15], с. 28 — 30. Становището на И. Смирнов, Г. Баласчев, Ал. Бурмов е неоснователно — фонетичната близост, запазена между едните и другите имена въпреки двойното или тройното транскрибиране и превеждане от два (три) езика и техните писмености, е очевидна. Освен това при сравняване на описаните събития от Йоан и Никифор личи общността между тях. Тъкмо затова връзката между имената и събитията се признава от всички останали изследователи.

Двете сведения на Никифор и датирането на Кубрат (605—665). ■

268. В едно свое сведение хронистът Никифор съобщава: „По същото време господарят на уногундурите, Кубрат, племенник на Орган, въстанал срещу хагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена от него, и я изгонил от своята земя. Отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достойнството патриций." — [59], с. 294. Възприето е тези събития да се отнасят към 632 или към 634—635 г.

Сведението на Никифор за Кубрат от 635 г. се разполага в хронологизирането му по данните на Именника от 605 до 665 г. Това изисква то да бъде преценено спрямо тази датировка: а) Кубрат въстанал срещу хагана на аварите — „В създалата се благоприятна политическа обстановка (М. М. — вътрешни борби между племенни обединения в Западнотюркския хаганат в периода 630—631 г.) прабългарите и сродните им племена от Приазовието и Прикаспието се обединили около вожда на уногундурите Кубрат и през 632 г. постигнали своето освобождение от владичеството на Западнотюркския хаганат. В хода на тази борба бил създаден обширен по територия военно-племенен съюз, наречен от византийските автори в териториален смисъл „старата велика България"; б) Той се отнесъл много зле с войската, която била оставена при него, и я изгонил от своята земя — „Прабългарският военно-племенен съюз за кратко време укрепил своите позиции и получил международно признание. На първо време от неговите предели била прогонена войската на Западнотюркския хаганат"; в) отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир — „Хан Кубрат сключил договор за мир с византийския император Ираклий"; г) той му изпратил подаръци и го почел с достойнството патриций — „В отговор на това, за да предразположи могъщия прабългарски владетел към себе си, императорът му изпратил подаръци и го почел с титлата патриций"; д) мир,

който те запазили до края на живота си — „Мирът между прабългарския военно-племенен съюз „Великата България“ и Византийската империя бил поддържан до края на живота на двамата владетели.“ — [24], с. 59 — 60.

■ 269. В друго свое сведение Никифор съобщава за покръстването на неизвестен хунски (прабългарски) владетел:

„Изминало се известно време и господарят на хунския народ заедно с първенците и копиеносците дошъл във Византион и поискал от императора да бъде посветен в християнството. Той го приел радостно и ромейските първенци осиновили чрез божествено кръщение хунските първенци. И на тъй посветените в божествените тайни той дал царски дарове и достойнство. Той почел този владетел с достойнството патриций и го изпратил приятелски в хунските селища.“ — [59], с. 291. Възприето е, че тези събития са станали през 619 г. Императорът се отъждествява с Ираклий (610—641).

Същият откъс от Никифор е даден в превод от В. Златарски: „Между събитията от 619 г. Никифор ни разказва следното: „Господарят на хунския народ пристигна във Византия (Цариград) заедно със своите архонти и копиеносци и искаше от императора да ги наставят в християнското учение. (Императорът) го приел на драго сърце, а ромейските архонти — хунските архонти и техните жени: съпругите на тия самите се родиха чрез божествения купел. Тогава (императорът) обдари наставените в божественото учение с царски дарове и почести, понеже той беше вече почел тоя вожд с достойнството патриций, и благосклонно ги изпращаше в хунските живелища.“ — [38], с. 141—142.

Между официалния превод (в „Извори за Българската история“) и превода на В. Златарски (също така и на Ал. Бурмов) има съществена разлика: в превода на М. Войнов — самият хунски владетел поискал лично да бъде покръстен заедно със свитата си и съответно получил титлата патриций; в превода на В. Златарски — хунският владетел иска да бъде покръстена само свитата му — „искаше от императора да ги наставят в християнското учение“; това означава, че самият той е вече покръстен; императорът „беше вече почел тоя вожд с достойнството патриций“, т. е. това е станало при едно негово предишно идване в Цариград. Тази разлика в преводите трябва да бъде уточнена — тя съществено променя тълкуването на описаните събития.

■ 270. Сведението на Никифор от 619 г. спрямо хронологизирането на Кубрат по данните на Именника (605—665) поставя следните въпроси: кой е хунският (прабългарският) владетел — Кубрат, Органа или някой друг; дали наистина това сведение трябва да бъде отнесено към 619 г.? Ще направим последователен анализ на изказаните мнения като възможности.

В. Златарски приема сведението на Йоан Никиуски, че Кубрат като дете е бил покръстен в Цариград (вж. □ 262), затова в разглежданото сведение на Никифор от 619 г. според него става дума само за покръстването на свитата на хунския господар, който

е бил вече покръстен и е бил вече почетен с титлата патриций. При това положение под „господар на хунския народ" трябва да се разбира Кубрат. Сключването на съюзния договор за мир между Кубрат и Ираклий трябва да се отнесе не към 635 г., а към 619 г. Към тази теза могат да се направят следните възражения: едва ли може едно дете (юноша) да получи титлата патриций — тя се давала само на утвърдени владетели в името на политически цели; достоверността на съобщението на Никифор за сключването на мирен договор между България и Византия през 635 г. и удостояването на Кубрат с титлата патриций не подлежи на съмнение (вж. □ 268). От това следва, че детето (юношата) Кубрат само е покръстено; хунският (прабългарският) вожд от 619 г. е получил титлата патриций (преводът на В. Златарски е погрешен); Кубрат е провъзгласен за патриций през 635 г. — следователно хунският вожд от 619 г. и Кубрат не са една и съща историческа личност.

Ал. Бурмов изгражда своя теза (като критика на тезата на В. Златарски): „... не може и дума да става за отъждествяване на Кубрат с хунския владетел"; „Кубрат е бил почетен с титлата патриций след сключването на мирния договор с Ираклий. У Никифор това събитие е поставено към 634—635 г. Хунският владетел, който е посетил Цариград, е бил патриций и преди 619 г. Тези хронологични данни... сочат за две различни лица, получили в различно време патрицианско достойнство." Договорът за мир между България и Византия е установен чрез пратеничество на Кубрат при Ираклий. „Ако сам Кубрат беше отишъл във византийската столица, Никифор щеше да го съобщи." В. Златарски погрешно смесва двете сведения на Никифор (от 619 и 635 г.) и отрича второто — [15], с. 29—30. Ал. Бурмов изключва Кетрадес и Кернака от сведението на Йоан Никиуски да са били Кубрат и Органа, затова той не възприема покръстването на Кубрат като дете в Цариград (вж. □ 267).

■ 271. **Различието между двете съобщения на Никифор (от 619 и от 635 г.) се доказва косвено от хронологизирането на Кубрат по данните на Именника (605—665). При възприемане сведението на Йоан Никиуски** покръстването на детето и израстването на юношата Кубрат в Цариград трябва да се датира от около 597 до към 603 г. (вж. □ 257—259). Това от своя страна дава основание за следните заключения: при възприет официален превод (вж. □ 269) — покръстеният през 619 г. неизвестен хунски владетел не може да бъде Кубрат, защото той още като дете и юноша е покръстен; при възприет превод по В. Златарски, Ал. Бурмов — хунският владетел от 619 г. (покръства само свитата си, а сам той вече е покръстен и вече е получил титлата патриций при предишно идване) би могъл да бъде Кубрат с оглед на покръстването и същевременно не може да бъде Кубрат с оглед на получаването на титлата патриций през 635 г. Ираклий провъзгласява Кубрат за патриций при сключването на мир с прабългарското пратеничество. При това положение (Кубрат е хан през 619 г.)

не може да има друг хунски (прабългарски) владетел през периода на неговото управление от 605 до 665 г. Това изисква да се направи заключението: сведението на Никифор за хунския владетел от 619 г. не може да се отнася към този период. То трябва да бъде отнесено преди възкачването на Кубрат през 605 г. На тази основа могат да се правят само предположения. Ето едно от тях — хунският владетел от това сведение може да бъде Органа: той се покръства заедно със свитата си и е провъзгласен за патриций, братовият му син като негов племенник и бъдещ наследник на ханския престол е оставен за заложник и също е покръстен (при възприет официален превод). При възприет превод на В. Златарски положението е същото с малката разлика — Органа е покръстен и е получил титлата патриций при предишно идване. При второто си идване е покръстена само свитата му заедно с детето Кубрат като заложник. В такъв случай Никифор в това сведение не съобщава за покръстването на малкия Кубрат. Йоан Никиуски започва характеристиката на Кубрат така: „Този човек беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Цариград и бе израсъл при императорския двор." При това положение между сведението на Никифор и на Йоан Никиуски има косвена информационна връзка.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН КУБРАТ (605—665)

■ 272. Хан Кубрат може да бъде хронологизиран правилно единствено по данните от Именника: бил е хан от вечем — III месец, на шегор-605 г. до вечем — III месец, на шегор-665 г. Или е управлявал точно 60 г. Датировката му произтича от хронологизирането на владетелите преди него и е свързана със смъртта на Атила през 453 г.: Ирник (150 г. от дилом-453 до дохс-603), Гостун (2 г. от дохс-603 до шегор-605), Кубрат (60 г. от шегор-605 до шегор-665).

Хронологизирането на Кубрат по данните от Именника се съгласува с данните на хронистите за Кубрат:

1. Йоан Никиуски: 1) „... Този човек беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството в Цариград и бе израсъл при императорския двор...": Кубрат (роден 585—587 г.) прекарва няколко години в Цариград — от 597 до към 603 г. (пристига 10—12-годишен, завръща се 15—17-годишен). По това време съгласно договора за заложничеството му е покръстен; 2) „И след смъртта му (М. М. — на Ираклий) той остана с признателност привързан към жена му Мартина". Кубрат е бил жив по време на смъртта на Ираклий (641), без това да означава, че е умрял година-две след това.

2. Теофан и Никифор — сведенията им за освобождаване от владичеството на Западнотюркския хаганат, за създаването на Велика Голяма България начело с Кубрат през 632 г., за провъзгласяването му за патриций през 635 г. се съгласуват с датирането на Кубрат (605—665). Именникът е допълнително доказателство, че освобождаването от тюркско владичество и създаването на Вели-

ка Голяма България начело с Кубрат не може да бъде отнесено към последната четвърт на VI в.

3. Теофан и Никифор — чрез крайната година от управлението на Кубрат (шегор-665 — възкачване на Батбаян) се решава веднъж за винаги спорът за годината на Кубратовата смърт — доказва се, че в израза на хронистите „През годините на Константин, който управлявал на Запад, Кубрат... завършил живота си" се е имал предвид периодът 663—668 г.

4. Сведението на Никифор — неизвестен хунски владетел идва в Цариград, покръства се или е вече покръстен (според двойния превод) и получава титлата патриций — по данните на Именника за хронологизирането на Кубрат трябва да бъде поставено под съмнение спрямо датировката му — 619 г. Този въпрос изисква допълнителни изследвания.

Само някои от елементите на съобщението (име — Кубрат; години на управление — 60; род — Дуло; година на възкачване — шегор вечем) са били обект на „поправки": Ив. Венедиков — 60 г. живот, от които 36 г. управление; М. Артамонов — 60 г. живот, от които 10 г. управление; Й. Маркварт — шегор вечем е владетелски девиз; Ив. Венедиков — шегор вечем е циклова година на раждане вместо на възкачване.

Неправилните датировки на Кубрат с начална година на управление през последната четвърт на VI в. (575—600) са свързани с погрешната теза за освобождаване на прабългарите от тюркска (аварска) зависимост и създаване на Велика Голяма България през този период. Неправилните датировки с начална година на управление между 630 и 633 г. са свързани с представата, че освобождаването на прабългарите от западнотюркска власт и създаването на Велика Голяма България в началото на 30-те г. е и начало на управлението на Кубрат. Всъщност това събитие е станало по времето на отчетеното в Именника управление на Кубрат от 605 до 665 г. През 632 г. той от зависим (подчинен) става независим владетел.

Сравнителна таблица на датировките на хан Кубрат

Правилни

М. Москов	— от 605 до 665 г. — 60 г. управление
О. Прицак	— от 605 до 665 г. — 60 г. управление
П. Мутафчиев	— от 600—605 г. до 660—665 г. — 60 г. управление
В. Бешевлиев	— от 605 до 665 г. — 60 г. управление

Погрешни

В. Бъчваров	— от 569 до 629 г. — 60 г. управление
Дж. Бъри	— от 578 до 637 г. — 60 г. управление
Й. Вълчев	— от 581 до 641 г. — 60 г. управление
В. Златарски	— от 584 до 642 г. — 60 лунни = 58 слънчеви години управление

Ив. Богданов	— от 584 до 642 г. — 60 лунни = 58 слънчеви години управление
Ал. Бурмов	— от 583—589 г. до 643—650 г. — 60 г. управление
Д. Ангелов	— от към 590 до към 650 г. — 60 г. управление
Г. Фехер	— от 599 до 657 г. — 60 г. управление
Й. Маркварт	— от 619 до 678 г. — 60 г. управление
Ив. Венедиков	— от 606 до 666 г. — 60 г. живот от 630 до 666 г. — 36 г. управление
М. Артамонов	— от 632 до 642 г. — 10 г. управление
П. Петров	— от 632 до към 650 г. — 60 г. живот
Й. Вернер	— от преди 635 г. до около 650 г.

III. ХАН БАТБАЯН (ОТ 665 ДО 668 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН БАТБАЯН ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 273. За Батбаян под името Безмер в Именника е отбелязано: „Безмер — 3 г. А родът на този Дуло, а годината му шегор вечем." Цикловата година шегор съответства на следните паралели за този исторически период (средата на VII в.) шегор-години, приравнени към григориански:

641 653 *665* 677 689

Единствено възможната шегор-година като начало на поемане властта от Батбаян е 665 г. През шегор-годината 653 хан е бил Кубрат (605—665), през шегор-годината 677 хан е бил Аспарух (668—695). Шегор-годината 665 се предопределя още от 453 г. — смъртта на Атила и възкачване на Ернах (Ирник): 453 + 150 г. (сумарен период на Ернах) + 2 г. (наместничество на Гостун) + 60 г. (управление на Кубрат) = 665 г. Годината 665 може да бъде доказана и чрез прабългарския календар: от Атила — Ернах (453 г. = дилом-година) до възкачването на Батбаян са изминали 212 г. В тези 212 г. се съдържат: 6 г. от началния цикъл (от дилом — VI поредна година, до дохс — XII поредна), 17 12-годишни цикъла (17 × 12 = 204), 2 г. от последния цикъл (I — сомор, II — шегор).

От годината на възкачването на Батбаян шегор вечем = 665 г., III месец, до годината на възкачването на Аспарух верени алем = 668 г., допълнителен XIII месец на високосна година са изминали:

а) от вечем — III месец, до XII месец на шегор-665 г. — 9 месеца;

б) от 666 вкл до 667 вкл. — 2 г.;

в) от I до допълнителния XIII месец алем към високосната верени-668 г. — 12 месеца.

Или Батбаян е управлявал като върховен владетел на Велика Голяма България 3 г. и 9 месеца.

Управлението на Батбаян може да бъде отчетено и само по прабългарския календар. От възкачването на Батбаян през шегор вечем (II поредна година, III месец) до възкачването на Аспарух през верени алем (V поредна година, допълнителен XIII месец към високосна година) са изминали:

а) от текущия 12-годишен цикъл — 9 месеца (от III до XII месец) от шегор-година; III и IV поредна циклова година; високосната V поредна верени-година.

Или общо са изминали 3 циклови години и 9 месеца действително управление на Батбаян като върховен владетел на Велика Голяма България, закръглено на 3 г. управление.

Извод. Посочените данни за Батбаян-Безмер (3 г. управление; циклова година шегор вечем) са достоверни — в Именника не е допусната грешка.

■ 274. Въпросът, дали Безмер от Именника и Батбаян (Баян, Батбай) от сведенията на хронистите са една и съща историческа личност, не подлежи на съмнение: последователността в Именника (Кубрат е наследен от Безмер) и връзката между Кубрат и петимата (тримата) му синове (най-големият от тях е Батбаян) в сведенията на хронистите имат взаимнодоказателствена стойност. На тази основа за В. Златарски, П. Мутафчиев, В. Гюзелев и др. въпросът за идентичността на двете личности е безспорен. Опитите на Ал. Бурмов и М. Артамонов да ги разграничат са лишени от основание (вж. по-подробно [60], с. 134, 144).

515 Г. УПРАВЛЕНИЕ НА ПЕТИМАТА ХАНОВЕ — ОТ 153 ДО 668 Г.)

■ 275. Между съобщенията на Батбаян-Безмер и Аспарух-Исперих в Именника е включена допълнителна информация: „Тези петима князе държаха князуването (управляваха) от другата страна на (оттатък) Дунава 515 години с остригани глави. И след това дойде на страната на (отсам) Дунава Исперих княз. Същото и досега." Между началната година от епохата на Авитохол (153—453 г. — вж. □ 155) и крайната година от управлението на Батбаян-Безмер (665—668 — вж. □ 273) има точна връзка: 668 − 153 = 515 г. Това означава, че получената разлика от 515 г. съвпада с посочените 515 г. управление на петимата князе. Това изненадващо съвпадение може да бъде представено чрез следната таблица:

Авитохол —	300 г.	— от дилом твирем = 153 до дилом твирем = 453
Ирник —	150 г.	— от дилом твирем = 453 до дохс твирем = 603
Гостун —	2 г.	— от дохс твирем = 603 до шегор вечем = 605
Кубрат—	60 г.	от шегор вечем = 605 до шегор вечем = 665

Батбаян 3 г. — от шегор вечем = 665 до верени алем = 668

сбор: 300 + 150 + 2 + 60 + 3 = 515;
разлика: 668 − 153 = 515

Въз основа на този факт (515 г. управление на петимата князе; 515 г. разлика между 668 г. — крайната година на управлението на петия княз, и 153 г. — началната година на управление на първия княз) могат да се направят следните изводи.

1. Посочените 515 г. управление на петимата князе отговарят на цикловите години — от Авитохол (дилом твирем) до Безмер-Батбаян (верени алем) са изминали: от началния цикъл — 6 циклови години (от VI поредна дилом-година до XII поредна дохс-година); 42 пълни 12-годишни цикъла (42 × 12 = 504); от крайния цикъл — 5 циклови години (от I поредна сомор-година до V поредна верени-година). Или 6 + 504 + 5 = 515 циклови години.

2. Цикловите години на прабългарския календар се съгласуват с годините на григорианския календар — 515 циклови години (като факт, посочен в Именника) се приравняват на 515 григориански години (това е допълнително доказателство за същността на прабългарския календар като лунно-слънчев — вж. ☐ 110. Ако прабългарският календар беше чисто лунен (без посочената система на приравняване към слънчев с високосни години — вж. ☐ 118), тогава би се появила разлика: 515 лунни години биха се вместили в григорианските години — 153 до 668 г. с остатък (непокрити години), равен на разликата между слънчевия и лунния календар.

3. Доказаната връзка между 668 и 153 г. въз основа на разликата от 515 г. (посочена и в Именника) е доказателство за верността на тълкуването на съобщенията за петимата ханове и резултата от него — тяхното хронологизиране. От друга страна, това е доказателство и за точността на Именника в тази част като документ — съставителите му са отразили точно годините на управление на всеки един от петимата ханове. Очевидно те са направили своите изчисления за сбора от 515 г. общо управление в пряка връзка с прабългарския календар и посочените за всеки хан циклови години на възкачване.

4. Чрез връзката между 153 г. (дилом-година) и 668 (верени-година = V поредна година) се поставя под съмнение общоприетото досега мнение, че верени означава вълк-година (= тигър-година като III поредна). Всъщност верени трябва да се свърже с V поредна дракон-година като нейно название (вж. ☐ 289).
Извод. Допълнителната информация за 515 г. общо управление на петимата князе е достоверна — в Именника не е допусната грешка.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН БАТБАЯН ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Опити за хронологизиране на Батбаян преди 640 г. ■ 276. За Й. Маркварт изразът шегор вечем е владетелски девиз (герб) на Безмер. Въз основа на данните от Именника (годините на управление на предходните ханове) той го хронологизира от 616 до 618 г. Същевременно „поправя" тази датировка по исторически данни — от 556 до 558 г. За Й. Маркварт Безмер и главатарят на антите Мезамер (убит през 558 г.) са едно и също лице. Освен това според него в Именника има „грешка" — Безмер е от рода Ерми (в Именника Дуло) и е царувал след Гостун и преди Кубрат — [52], с. 232, 241.

■ 277. Дж. Бъри хронологизира Безмер-Батбаян от 637 до 640 г. с 3 г. управление. Годината на възкачването му шегор вечем според него е 38. поредна година от IV декада, която чрез арабската хиджра година 16 съответства на григорианската 637 г. — [18], с. 391, 398. Тази датировка произтича от погрешната хронологична система на Бъри (вж. □ 141).

Опити за хронологизиране на Батбаян в периода от 641 до 650 г. ■ 278. В. Златарски хронологизира Батбаян спрямо Аспарух с две възможности: първа — 642—643 г.; втора — 642—645 г. Тезата му обхваща следните основни моменти: Батбаян става пряк наследник на Кубрат с титлата велики хан от 642 г. (събитието е отразено в Именника чрез шегор-годината 642 — година на смъртта на Кубрат и възкачването на Батбаян). Аспарух е получил своята част от Кубратова България и станал самовластен управител на своята орда племе от 643 г. (събитието е отразено в Именника чрез вер-годината 643). През 645 г. Аспарух се отцепил напълно като самостоен господар и още тогава или наскоро след това е потеглил на запад (събитието е отразено в Именника чрез посочените три години управление на Батбаян). В Именника са посочени само тези 3 г. (645 – 642 = 3) от управлението на Батбаян, които са пряко свързани с Аспарух (т. е. Батбаян е управлявал и по-късно — М. М.).
Въз основа на всичко това В. Златарски заключава: „Няма съмнение, че всички изчисления на годините в Именника са нагодени към царуването на Аспарух, който се явява като централна фигура в целия списък." — [38], с. 454, 483—484. Или крайните изводи на В. Златарски са: Батбаян е върховен хан от 27 април 642 г. и е управлявал дълго време; Батбаян спрямо Аспарух е ограничен в Именника до вер-година — през тази циклова година Аспарух става самовластен управител на своята орда племе = 22 февруари 643 г.; управлението на Батбаян спрямо Аспарух е ограничено до 3 г. — през третата година Аспарух става самостоен хан. Или Батбаян е хронологизиран спрямо Аспарух: от

642 до 643 г. (Аспарух става вожд на своята орда); от 642 до 645 (Аспарух става самостоен хан).

Така изложената теза на В. Златарски (без някои отделни изводи) е погрешна. Двете датировки на Батбаян спрямо Аспарух произтичат от хронологизирането на Кубрат от 584 до 642 г. (вж. □ 244). Крайната година от първата датировка (642—643) е определена въз основа на погрешното тълкуване на годината верени (V поредна — животно дракон) като III поредна (животно тигър) под названието „вер(вълк)-година“ (вж. □ 77). Крайната година от втората датировка (642—645) произтича от 3-годишното управление. По този начин според В. Златарски данните в Именника се разминават — вер(вълк)-годината (643) не се съгласува с дракон-годината (645), получена чрез отброяване на 3 г. от шегор(вол)-642 г. Всъщност между 3-те г. управление и верени-годината има точно съвпадение — от шегор (III поредна година) до верени (V поредна година) се отброяват 3 г. — шегор, дван, верени. Тези две погрешни датировки спрямо крайната година като циклова („вер-вълк“ вместо правилното верени-дракон) и спрямо григорианските години (срв. нашата датировка — от шегор-665 до верени-668 г.) са довели до изводите за съотношението между Батбаян и Аспарух. Тези изводи (без погрешните григориански години като съответствия на цикловите) могат да бъдат преценени така: Батбаян е станал върховен владетел (правилно); Аспарух става самовластен управител на своята орда една година след възкачването на Батбаян (неправилно) — Аспарух става племенен вожд на уногундурите като съвладетел на Кубрат 2 г. след образуването на Велика Голяма България и остава такъв и през управлението на Батбаян; Аспарух става самостоен хан през III година от управлението на Батбаян (правилно) — вж. □ 290; хронологизирането на Безмер-Батбаян в Именника не е подчинено на хронологизирането на Аспарух.

■ 279. За Батбаян Ив. Богданов възприема датировката на В. Златарски — от 642 до 645 г., а за Аспарух възприема от 642 до 701 г., т. е. двамата ханове са се възкачили в една и съща година: „Началната година, през която хановете Безмер (Баян) и Исперих (Аспарух) поемат управлението, е една и съща (662 лунна или 642 слънчева), понеже и двамата наследяват баща си хан Курт (Кубрат) едновременно: Безмер като хан сюбиги, а Исперих като хан на прабългарите оногури.“ — [11], с. 88—89. Това мнение не може да бъде прието: как Батбаян и Аспарух ще поемат управлението в една и съща година, след като данните от Именника са различни — за Батбаян шегор-година (II поредна), за Аспарух — верени-година (V поредна). Впрочем тези циклови години са отбелязани от Ив. Богданов в таблицата на хановете, но при превръщането им в лунни и слънчеви са уеднаквени — съответстват на 662 лунна или 642 слънчева година. Така че в случая логическият извод на Ив. Богданов (двамата ханове едновременно се възкачват) се обезсилва от самите посочени от него

циклови години. Отделен въпрос е, че е възприето погрешното хронологизиране на Батбаян от В. Златарски.

■ 280. За периода на управление между Кубрат и Аспарух Й. Вълчев има „своя теза“: 1. След смъртта на Кубрат едновременно се възкачват на престола петимата му синове във вид на „колективен държавен глава, начело с най-големия брат Бат Баян“. Аспарух и Батбаян са съвладетели. Критика — първо, има противоречие, от една страна, начело с Батбаян, от друга, Батбаян и Аспарух са съвладетели; второ, в прабългарската (в хунската, в тюркската) държавност не е исторически засвидетелствана институция „колективен държавен глава“ — тя юридически на държавноправна йерархическа основа не може изобщо да съществува. Институцията върховен (първи) владетел и съвладетели (втори владетели) не е колективно управление. 2. От смъртта на Кубрат през шегор вечем до възкачването на Аспарух през верени-алем са изминали 3 г. без няколко месеца — това е повод Й. Вълчев да достигне до убеждението: „безмер“ е било идеограма със смисъл „приблизително равно на“, „без точна мяра“. Критика — Именникът не е написан на руническа писменост и в него няма никакви идеограми; според Й. Вълчев автор на Именника е йеромонах Григорий — сътрудник на цар Симеон, който разчита паметници на руническа писменост (?) (вж. □ 34). 3. Съобщението за „безмер“ играе само хронологична роля — да посочи колко време след смъртта на Курт (Кубрат) поема престола Аспарух; с „безмер“ се изтъква, че Аспарух извежда правата си на владетел от своя баща, а не от брат си, с когото са били съвладетели; „безмер“ означава — колективният държавен глава е управлявал „без (точна) мяра 3 години“ — от 24 февруари 641 г. до 22 декември 643 г., т. е. 2 г., 9 месеца и 21 ден — [21], с. 79—80, 93. Критика — съобщението за Безмер е съобщение за хан Безмер-Батбаян, а не безлично съобщение за колективен държавен глава с чисто хронологична роля, съставено с оглед на Аспарух; Безмер-Батбаян като самостоен хан от шегор-665 до верени-668 г. е върховен владетел над братята си (подобно на Кубрат спрямо синовете си) и чрез тях като съвладетели управлява Велика Голяма България; под натиска на хазарите държавата се разделя на самостойни части (съответни племена и територии) — Аспарух от съвладетел става самостоен хан с година на възкачване верени алем = 668 г. Да се тълкува името Безмер като израз „без мяра“ е въображаемо предположение (по същество т. нар. народна етимология); във всички 13 съобщения като подсистеми на първо място стои името на хана с данни — години на управление, род, циклова година на възкачване, и в разглеждания случай не може да има изключение. В самия Именник Безмер косвено е наречен именно княз (хан): „Тези петима князе (М. М. — Авитохол, Ирник, Гостун, Курт, Безмер) управляваха оттатък Дунава 515 години с остригани глави.“ Очевидно „тезата“ на Й. Вълчев е необмислен опит за поправка на Именника — един самостоен хан с име да бъде заличен и заменен с „колективен държавен глава“.

Опити за хронологизиране на Батбаян в периода от 651 до 660 г.

■ 281. Хан Безмер-Батбаян при 3 г. управление (данни от Именника) е разположен от Г. Фехер във времето от 657 до 660 г. Тази неправилна датировка произтича от погрешното хронологизиране на Аспарух — 40 г. от 660 до 699 г. (вж. □ 316), и Тервел 699—718 г. (вж. □ 336).

■ 282. За Батбаян в „История на България" пише: „След смъртта на Кубрат (след 651 г.) върховната власт в прабългарския военно-племенен съюз минала в ръцете на най-големия му син, чието име според сведението на Теофан е Батбаян, на Никифор — Баян, а според Именника на българските ханове — Безмер. Неговото управление над Велика България продължило само три години. След това прабългарските племена се разделили на три части." — [40], с. 72. Тази датировка на Батбаян (след 651 г. — 3 г.) в своя неуточнен вид не противоречи на хронологизирането на Батбаян-Безмер по Именника (665—668).

Опити за хронологизиране на Батбаян в периода от 661 до 670 г.

■ 283. О. Прицак е хронологизирал Кубрат правилно (от 605 до 665 г. — вж. □ 248) и на тази основа датира правилно и Батбаян-Безмер — отчита посочените 3 г. управление — от 665 до 668 г. За О. Прицак Батбаян като наследник на Кубрат е върховен владетел, за когото в Именника се признават само 3 г. управление — годините, когато Аспаруховите българи са под негова власт — [102], с. 42, 62. Датировката на О. Прицак и нашата датировка на Батбаян съвпадат, но са направени от различни изходни позиции.

■ 284. „След смъртта на хан Кубрат, която настъпила между 663—668 г., върховната власт в прабългарския военно-племенен съюз преминала в ръцете на най-големия му син, чието име според сведението на Теофан е Батбаян, у Никифор — Баян, а в „Именника на българските ханове" — Безмер. Неговото управление над Велика България продължило само 3 години. След това племенният партикуларизъм надделял и прабългарските племена се разделили на три части." — [24], с. 66—67. Тази обща постановка на В. Гюзелев се потвърждава от смъртта на Кубрат през 665 г., от управлението на Батбаян — от 665 до 668 г., от възкачването на Аспарух като самостоен хан.

■ 285. Ив. Венедиков хронологизира Безмер чрез данните от Именника: от цикловата година шегор вечем = 666 плюс 3 г. управление до 669 г. Тази датировка (666—669) се различава от нашата и на О. Прицак (665—668) с една година — дължи се на изходните позиции при приравняване на цикловите години към григориански. Но по-нататък Ив. Венедиков не достига до идеята да отчете цикловата година за Аспарух верени алем от 669 г. Той всъщност прави това на три места, но с отрицателно отношение към заключенията си:

„Според Именника Безмер е управлявал 3 години и взел властта в шегор вечем. След него идва Аспарух. Ако приемем, че верени алем е датата на възкачването му на престола, царуването му

(М. М. — на Безмер) ще излезе непълни девет месеца."; „Той (М. М. — Безмер) са възкачил в шегор вечем и управлявал до верени, и то до месец алем."; „... ако Аспарух е взел властта през годината верени, Безмер не е управлявал 3 години, а само 9 месеца." На тази основа Ив. Венедиков отхвърля възможността Безмер да е управлявал 9 месеца и стига до извода — в Именника има грешка. „Грешката" произтича от това, че той е използвал цикловата година верени алем като посочена година за раждането на Аспарух (през 631 = верени алем), а годините на управление (61) ги е възприел като години на живот. Това необосновано твърдение (погрешна теза за година на раждане и погрешна теза за 61 г. живот — вж. □ 307) принуждава Ив. Венедиков да търси нова циклова година за възкачването на Аспарух. И той я намира чрез произволно разместване цикловите години на ханове. Цикловата година на Тервел теку читем твирем (правилно теку читем — вж. □ 328) се възприема за година на Аспарух, а цикловата година на Неизвестния хан дванш ехтем (правилно дван шехтем) се отчита като циклова година на Тервел — [20], с. 16, 21, 22, 25—27.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН БЕЗМЕР-БАТБАЯН (665—668)

■ 286. Безмер-Батбаян може да бъде хронологизиран правилно единствено по данните на Именника: бил е хан от вечем — III месец, на шегор-665 г. до допълнителния XIII месец алем на верени-668 г. Това хронологизиране косвено се потвърждава от (и потвърждава от своя страна) сведението на Теофан за годината на Кубратовата смърт — между 663 и 668 г., т. е. 665 г. Като първороден син на Кубрат Безмер-Батбаян е пряк негов наследник със същите права — върховен (първи) владетел спрямо братята си като съвладетели (втори владетели) на определени племена и територии (срв. Кубрат като върховен владетел на Велика Голяма България от 632 г. и синовете му като негови съвладетели на определени племена и територии от 634 г. — вж. □ 297). Тригодишното управление на Безмер-Батбаян (665—668) като крайна част от 515-годишното управление на петимата князе оттатък Дунава с остригани глави е свързано с началната година дилом-153 на Авитохол. Това доказва хронологичната структура на Именника — датировките по прабългарския календар сами за себе си (вкл. и приравнени към григорианския календар) се намират в съотношение на точно отброяване от една към друга като съседни и несъседни.

Основните елементи на съобщението (име на хана, години на управление, род, циклова година; място на хана в поредността на владетелите) са били обект на следните преднамерени тълкувания и поправки:

1. Името на хана — Безмер, Й. Вълчев тълкува ненаучно (т. нар. народна етимология) като превод от „идеограма" със значение „без мяра".

2. Род Дуло — заменен своеволно от Й. Маркварт с род Ерми.

3. Циклова година шегор вечем — погрешно е смятана от Й. Маркварт за владетелски девиз.
4. Място в поредността на владетелите — хан Безмер (разположен между Кубрат и Аспарух) е преместен неоснователно между Гостун и Кубрат от Й. Маркварт.
В съобщението за хан Безмер-Батбаян данните са достоверни и не трябва да се правят поправки и разместввания.

Сравнителна таблица на датировките на хан Безмер-Батбаян

Правилни

М. Москов	— от 665 до 668 г.
О. Прицак	— от 665 до 668 г.

Непълни, но правилни

В. Гюзелев	— начална година между 663 и 668 и 3 г. след началната

„История на България" — 3 г. след 651 г.

Погрешни

Й. Маркварт	— от 616 до 618 г.
Дж. Бъри	— от 637 до 640 г.
Й. Вълчев	— от 641 до 643 г.
В. Златарски	— от 642 до 643 (645) г.
Ив. Богданов	— от 642 до 645 г.
Г. Фехер	— от 657 до 660 г.
Ив. Венедиков	— от 666 до 669 г.

ЧАСТ ТРЕТА. ТРЕТИ ПЕРИОД — ПРЕСЕЛВАНЕ И САМОСТОЙНА ДЪРЖАВА ОТ 681 Г.

I. ХАН АСПАРУХ (ОТ 668 ДО 695 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН АСПАРУХ ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 287. Съобщението за Аспарух в Именника гласи: „Исперих княз — 60 и една година. Родът му Дуло, а годината му верени алем." (дракон, допълнителен XIII месец). Цикловата година верени съответства на следните паралелни за този исторически период (средата на VII в.) верени-години, приравнени към григориански:

644 656 *668* 680 692

Единствено възможната верени-година като начало на самостойната ханска власт на Аспарух над уногундурите е 668 г. През верени-годината 656 хан е Кубрат (605—665); през верени-годината 680 самият Аспарух е вече хан. Верени-668 г. е предопределена още от дилом-453 г. — смъртта на Атила и възкачването на Ернах (Ирник): 453 г. + 150 г. (сумарен период на Ирник) + 2 г. (наместничество на Гостун) + 60 г. (управление на Кубрат) + 3 г. (управление на Батбаян) е равно на 668 г. Така получената 668 г. по приравнителната таблица (вж. □ 110) е верени(дракон)-година.

Верени-668 г. може да бъде доказана и чрез прабългарския календар: от смъртта на Атила и възкачването на Ернах през дилом-453 г. до възкачването на Аспарух през верени-668 г. са изминали 215 циклови години (668 − 453 = 215). В тях се съдържат: 6 г. от началния цикъл (от дилом VI до дохс XII); 17 12-годишни цикъла (17 × 12 = 204); 5 г. от последния цикъл (от сомор I до верени V).

Следователно датировката на Атила—Ернах (Авитохол—Ирник) — дилом-453, и на Аспарух — верени-668, се съгласуват по прабългарския календар и чрез него по григорианския.

От годината на възкачването на Аспарух верени алем = 668 г., допълнителен XIII месец към високосна година, до годината на възкачването на Тервел (= смъртта на Аспарух) теку читем = 695 г., VII месец, са изминали:

а) 668 г. — Аспарух се възкачва в края ѝ — 0 месеца;
б) от 669 до 694 вкл. — 26 г.;
в) от I до VII месец на теку-695 г. — 7 месеца.

Или Аспарух е управлявал като самостоен хан 26 г. и 7 месеца — закръглено 27 г.
Самостойното управление на Аспарух може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването на Аспарух като самостоен хан през верени алем (V поредна година, допълнителен XIII месец към високосна година) до възкачването на Тервел (= смъртта на Аспарух) през теку читем (VIII поредна година, VII месец) са изминали:

а) от текущия 12-годишен цикъл — 7 циклови години — от верени — V поредна година, изключена, до дохс XII поредна година вкл.;

б) един 12-годишен цикъл — 12 г.;

в) от крайния 12-годишен цикъл — 7 г. — от сомор — I поредна година, вкл. до имен(кон) — VII поредна година вкл.; 7 месеца — от I до VII месец вкл. на теку — VIII поредна година.

Или общо са изминали 26 циклови години (7+12+7) и 7 месеца действително управление на Аспарух — закръглено 27 г.
И така хан Аспарух трябва да бъде хронологизиран от данните на Именника от 668 г. (верени алем) до 695 (теку читем) с 27 г. самостойно управление. Посочените за него 61 г. са сумарно управление (34 г. съвладетел към Кубрат и Батбаян — вж. □ 297; 27 г. самостоен хан). Данните в съобщението за Аспарух са достоверни — в Именника не са допуснати грешки.

■ 288. Безмер-Батбаян е бил върховен хан от шегор-665 до верени-668 г.; Аспарух е бил самостоен хан от верени - 668 г. до теку — 695 г. Възлов момент между управлението на двамата хана е разделната година между тях верени - 668 г. Първите 6 поредни години от цикъла (обхващащ възкачването на Батбаян и на Аспарух) могат да бъдат представени така:

I — сомор (мишка) = 664	IV — дван (заек) = 667
II — шегор (вол) = 665	V — (?) дракон = 668
III — (?) тигър = 666	VI — дилом (змия) = 669

Батбаян се е възкачил през шегор-665 г. и е управлявал 3 г. до дракон-668 г. Дракон-година обаче се води като незасвидетелствана в прабългарските датировки. Аспарух се е възкачил през верени-година. Свържем ли данните за Батбаян (III година от управлението му е дракон-година) и данните за Аспарух (I година от управлението му е верени-година), се получава единствено възможният извод — верени е прабългарското название на дракон-годината. От това следва, че названието на животно верени не означава вълк (така е възприето досега от почти всички изследователи), а дракон. Ето доказателството: при отчитане по общоприетото досега мнение (верени-година означава вълк-година) Аспарух следва да се е възкачил през „верени(вълк)-666 г.“, т. е. една година след възкачването на Батбаян през шегор(вол)-665 г. Но така се стига до противоречие в Именника — или Батбаян не е управлявал 3 г. (т. е. има „грешка“ — 3-те г. трябва да

се „поправят“ на една), или Аспарух не се е възкачил през дракон-година (т. е. годината на възкачването му трябва да се „поправи“ на тигър-година = вер-година или верени-година). Изправен пред тази двойна възможност (или — или), В. Златарски намери компромисно положение (Батбаян е управлявал 3 г.; Аспарух се е възкачил през „вер-вълк-година“ — една година след Батбаян, вж. □ 278).

Произтичащият извод от датирането на Батбаян и Аспарух по данните на Именника (верени-668 г. е крайна година за единия и начална година за другия хан) може да бъде обоснован чрез съображения, заложени в самия Именник:

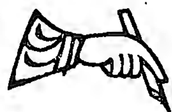

1. Спазена е системата в Именника — изтича посоченото в години управление на предходния хан и започва управлението на следващия хан: Аспарух се възкачва през 668 г. след 3-годишното управление на Батбаян (665—668).
2. Щом в рамките на текущия цикъл 665 г. шегор(вол) е II поредна година, то 668 г. може да бъде само дракон — V поредна година. Следователно посочената за възкачването на Аспарух верени-година може да бъде само дракон-годината 668.
3. Текстът в Именника е категоричен: „Тези петима князе държаха князуването (управляваха) от другата страна на Дунава 515 години, с остригани гвави. И след това дойде на страната на (отсам) Дунава Исперих княз. Същото и досега.“ В тези 515 г. е включено 3-годишното управление на Батбаян като последен от петимата ханове. Казва се изрично „и след това“, т. е. след 3-годишното управление на Батбаян Исперих княз преминава отсам Дунава, същото е и досега. Това означава, че Аспарух е станал княз след 3-те г. управление на Батбаян (665—668). Следователно това изключва верени да означава III поредна — тигър-година = 666 г.; верени може да означава само V поредна — дракон-година = 668 г.
4. Посочените за петимата князе 515 г. общо управление са свързани с всички датировки на хановете: верени - 668 г. (възкачване на Аспарух) минус 515 дава дилом-153 г. (възкачване на Авитохол — начало на Именника) плюс 300 г. дава дилом-453 г. (възкачване на Ирник) плюс 150 г. дава дохс-603 г. (възкачване на Гостун) плюс 2 г. дава шегор-605 г. (възкачване на Кубрат) плюс 60 г. дава шегор-665 г. (възкачване на Батбаян) плюс 3 г. дава дракон-668 г. (възкачване на Аспарух).

■ 289. Наложеният от данните на Именника извод (при тяхното дословно тълкуване — по поредни години, приравнени към григориански: шегор(вол)-665, тигър(барс)-666, дван(заек)-667, верени(дракон)-668) изисква не само да се постави под съмнение, но и да се отрече досегашното почти общоприето схващане, че верени означава вълк. Има достатъчно основания за това:

1. Погрешното разчленяване на цикловия израз верениалем (верени-алем вместо правилното верени алем) е довело до погрешни етимологични тълкувания на двете части „вер“ и „ени“: а) *вер* — със съответствия в тюркските езици — старотюркски bӧri 'вълк'

и др. Сама за себе си етимологията на böri 'вълк' като тюркска е правилна, но връзката между вер и старотюркското böri е фонетично и семантично недоказана (става въпрос за случайно, предполагано звуково съвпадение — вж. □ 77); б) *-ени* — опитите да се докаже съответствие на старотюркското on 'десет' или yangî 'нов' са несъстоятелни и отречени (вж. □ 106). Третата поредна година от 12-годишния животински цикъл (годината на тигъра) е назована вълк-година въз основа само на това погрешно тълкуване.

2. За названието на животното верени, използвано в прабългарския календар за означаване на V поредна дракон-година (превод на китайското название на същата година — лу, лун 'дракон, змей, ламя'), е дадено обяснение от Л. Базен — приведени са ирански съответствия. Въз основа на това обяснение П. Добрев привежда за верени 'дракон' съответствия от езици в Средна и Централна Азия: варани (узбекски), вайрани (пали — индийски език) 'чудовище'. Той добавя още: „... думата „верени" (дракон), която дълго време погрешно се извеждаше от тюркското "бьоре", "буре" (вълк), има много по-пряка аналогия в палийската дума „вайрени" — чудовище — следователно тя представлява най-вероятно индо-иранска заемка в прабългарския език." — [31], с. 108, 114 (вж. по-подробно □ 85).

3. Третата поредна година от 12-годишния цикъл е година на тигъра като понятие (в китайски ху 'тигър', виетнамски зан 'тигър'). В старотюркския календар и неговите разновидности годината на тигъра (тигър — Panthera tigris) е заменена с годината на барса (ирбис) (барс — Panthera uncia), т. е. двете животни са от семейство Котки (Felidae), включващо и други видове — пантера, леопард, пума и др. Животното барс е било познато както в алтайската прародина (в частност в старотюркската и прабългарската), така и в по-късните години от преселването на прабългарите — защо тогава те ще назоват годината на тигъра не с животното барс (както е във всички календари — старотюркски и тюркски, старомонголски и монголски), а с животното вълк (Canis lupus) от семейство Кучета (Canidae).

Извод. Цикловата година на възкачване на Аспарух верени е название на V поредна година от прабългарския календар със значение 'дракон, змей, ламя' (в китайския календар V поредна година е лу-, лун-година със значение 'дракон' — названието лу, лун в съответната звукова форма е запазено в календарите на тюркските и монголските народи). Названието верени в неправилно съкратени форми вер, вери (остатъкът *-ени* се тълкува погрешно като 'десет' или 'нов') не може да означава животното вълк — за названието на III поредна година във всички тюркски и монголски календари е послужило названието на животното барс като животно, близко до животното тигър (те са от едно семейство, към което не се отнася вълкът). Това дава основание да се приеме: в прабългарския календар е засвидетелствана V поредна година — годината на дракона, чрез верени 'дракон, змей, ламя';

III поредна година — годината на тигъра, съответно на барса — остава незасвидетелствана.

■ 290. Възкачването на Аспарух през 668 г. (изчислено по данните от Именника — верени(дракон)-година и 3-годишното управление на Батбаян) изисква да се направят следните изводи:

1. Батбаян като пряк наследник на Кубрат е признат от братята си за върховен владетел на Велика Голяма България и е такъв от 665 до 668 г. Това е отразено в Именника чрез посоченото 3-годишно управление.

2. През 668 г. поради натиска на хазарите прабългарският военно-племенен съюз се разпада на три части — Батбаян от върховен владетел на Велика Голяма България остава вожд на своята част от прабългарските племена и се подчинява на хазарите. Това негово управление не е отразено в Именника, защото не е свързано вече с Аспарух.

3. През 668 г. Аспарух от племенен вожд на уногундурите под върховенството на Батбаян става техен самостоен владетел (хан). Посочената в Именника верени-година (= дракон-година) отразява тъкмо това събитие.

БАТБАЯН И АСПАРУХ ПО ДАННИТЕ НА ИМЕННИКА И НА ХРОНИСТИТЕ

■ 291. За смъртта на Кубрат, за синовете му, за поделянето на Велика Голяма България между тях, за разселването им дават сведения хронистите Теофан и Никифор.

Сведението на Теофан е по-подробно: „През годините на Константин, който управлявал на Запад, Кробат, господарят на казаната България и на котрагите, завършил живота си. Той оставил петима синове и им завещал по никакъв начин да не се отделят един от друг и да живеят заедно, за да владеят те навсякъде и да не робуват на друг народ. Малко време след неговата смърт петимата му синове се разделили и се отдалечили един от друг с тази част, която всеки е имал под своя власт. И първият му син, наречен Батбаян, спазил нареждането на баща си и останал в земята на прадедите си и досега... Най-сетне третият от тях, наречен Аспарух, като преминал Днепър и Днестър, по-северни от Дунава реки, и като завзел оглос, заселил се между него и онези реки... А след като били разделени така на пет части и станали малобройни, излязъл големият народ на хазарите от най-вътрешните части на Берзилия в първа Сарматия и покорил цялата отвъдна земя чак до Понтийско море. И първият брат Батбаян, владетелят на първата България, станал техен данъкоплатец и досега получават данък от него.“ — [81], с. 261.

Това сведение може да бъде сравнено с данните от Именника за Кубрат, Батбаян и Аспарух (в тяхното тълкуване и хронологизиране) и въз основа на отделни фрази (важното курсивирано от нас) да се направят изводи:

1. „Той (М. М. — Кубрат) оставил петима синове и им завещал по никакъв начин *да не се отделят един от друг и да живеят*

заедно ..." Заветът да не се отделят един от друг след смъртта му дава основание за следното тълкуване: братята са били племенни вождове на прабългарски племена и управители на съответните територии под върховенството на Кубрат. В този смисъл „разделени" те не трябва да се отделят един от друг и да живеят заедно. Ако по времето на баща си не са били вождове и управители, заветът за единство е безсмислен. Това тълкуване се потвържда-ва от следващата фраза.

2. *„Малко време след неговата смърт* петимата му синове *се разделили и се отдалечили* един от друг *с тази част, която всеки е имал под своя власт." „Малко време след неговата смърт..."* — това е времето на 3-годишното управление (665—668) на Батбаян като пряк наследник на Кубрат и върховен владетел на братята си; Велика Голяма България след нейното създаване през 632 г. е била разделена на части, управлявани от синовете под върховната власт на бащата — в този смисъл е казано *„с тази част, която всеки е имал под своя власт". „... се разделили и се отдалечили* един от друг ..." — този израз означава, че под натиска на хазарите се прекратява върховната власт на Батбаян като наследник на Кубрат — синовете от племенни вождове на съответните прабългарски племена и управители на териториални области стават самостойни владетели. Аспарух от племенен вожд на унугундурите (от 634 г. вж. □ 297) през 668 г. става техен самостоен хан и ги повежда на запад.

3. „И първият брат Батбаян, *владетелят на първата България,* станал техен данъкоплатец *и досега* получават данък от него." Батбаян вече не е върховен владетел на Велика Голяма България, а на част от нея — частта, която поначало е имал под своя власт; чрез израза „и досега" е означено времето след 668 г., изключено от Именника чрез посоченото 3-годишно управление (от 665 до 668 г.).

Сведенията на хронистите Теофан и Никифор за Кубрат, Батбаян и Аспарух като цяло и чрез подчертаните фрази при тяхното тълкуване се съгласуват с изводите за смъртта на Кубрат, управлението на Батбаян и отделянето на Аспарух като самостоен хан въз основа на Именника.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЦИКЛОВАТА ГОДИНА ВЕРЕНИ АЛЕМ

■ 292. Цикловият израз от съобщението на Аспарух ВЕРЕНИАЛЕМЪ (верениалем) е написан слято. Въпросът, как да бъде разчленен и коя поредна циклова година се крие в първата му част, е затруднявал изследователите на Именника, затова са изказани различни мнения. Ще им направим кратък критичен преглед.

■ 293. Й. Микола пише: „Вер" в изражението „верениалем" следва да се чете „вери" (вериеналем вместо верениалем), по-точно бери, тюркското бöри 'вълк', което тук заменява барс 'барс'"; „ВЕРЕНИАЛЕМЪ аз чета вери-еналем. В последната част на това изражение лесно е да се познае он 'десет' и алем, елем 'първи'. Ще рече вълчата година единадесети месец." — [55], с. 78, 80. Тълку-

ването е погрешно: верениалем е преднамерено изменено на вериеналем, по-точно *-ени-* е своеволно превърнато в *-иен-* с цел да се отдели вери като съответствие на тюркското böri (бьори) 'вълк'; за невъзможността еналем да бъде прабългарска форма за числото 11 вж. □ 106. Погрешното отделяне на вери (крайното *и* е своеволна замяна на *е*) дава възможност на други изследователи да отделят само начален израз вер 'вълк', въз основа на който правят „ново" разделяне на израза на вер ени алем със съответното погрешно тълкуване (вж. В. Златарски — □ 295; Й. Вълчев — □ 296).

Й. Микола е направил и друго разчленяване на израза верениалем: той извежда прабългарското *вер-* от предполагани от него форми * сувер или * север със съответствие чувашкото съвър 'мармот' (вж. [36], с. 180). Според Й. Микола при пренасянето от по-горен на по-долен ред в надписа на думите * сувер или * север е изпаднала първата сричка *су-* или *се-*. По този начин се е получила цикловата „вер-мишка-година" — [99], с. 15, 21. По подобен „начин" (смесване на горен и долен ред) той дели и цикловата година на възкачване на Телец со-мор (мишка-година) и получава необходимите му „резултати" (вж. □ 451).

Въз основа на тези своеволни размествания на гласни, допълване с „изпуснати" срички Й. Микола създаде „нови" названия — „вери(вълк)-година" и „вер(мишка)-година". По този начин календарната стойност на верени(дракон)-година (V поредна) е заменена неправилно с тигър-барс-година (III поредна) или с мишка(сомор)-година (I поредна). Годината на възкачване на Аспарух верени може да бъде само V поредна дракон-година — това се предопределя от съобщенията за хановете от Ирник до Безмер-Батбаян в тяхната хронологична свързаност въз основа на прабългарския календар.

■ 294. Г. Фехер основателно критикува Й. Микола и В. Златарски за тяхното обяснение на верени алем. На зададения въпрос „Не може ли верени да значи пета година", т. е. дракон-година, той отговаря отрицателно въз основа на мнението на З. Гомбоц, който въз основа на унгарската прабългарска заемка sárkány 'дракон' възстановява прабългарското * sărakan 'дракон'. Г. Фехер извежда верени от чувашкото вăрăм (връм) 'дълъг' (със съответствие в старотюркски uzum 'дълъг, продължителен') — [33], с. 621. За самия него обаче е ясно, че и в прабългарски би трябвало да бъде верем, а не верени, затова той изказва следната „вероятност": „Ако наистина в израза верениалем се крие поменатата дума, то гръцкият препис на нея ще да е бил верем, но славянският преписвач е прочел буквата М на надписа за две букви НІ — грешка, която е много вероятна". От самото значение 'дълъг, продължителен' Г. Фехер прави несъстоятелния извод, че верени е означавало „дълга година", т. е. високосна година — [86], с. 255—256. В системата от съобщения първата дума на цикловия израз може да означава само название на животното на поредната година и нищо друго. Доколкото в прабългарския ка-

лендар може да има високосна година с допълнителен месец (вж. □ 118), това няма нищо общо с верени алем.

■ 295. Въз основа на погрешно изходно начало (прабългарският календар е само лунен — вж. □ 142) В. Златарски създава следната теза: „За изходна точка на собственото си летоброене или ера българите са взели годината на основаването на държавата си, именно 700 лунна година, която напълно съвпада с 679 слънчева година от Р. Хр., следователно българската ера е почвала от 701 лунна година или от 680 слънчева година от Р. Хр." — [38], с. 456, 460. Основните моменти на тази натъкмена теза за „ново българско летоброене" са следните:

1. Годината на възкачване на Аспарух верени алем е разчленена на две части: през първата част вер(вълк)-година = 662 лунна година = 643 слънчева година Аспарух става самовластен господар на своята орда племе; втората част ени алем = нов първи месец е отнесена към 701 лунна година = 679 слънчева година = сомор(мишка)-година. С тази „сомор ени алем" циклова година (поначало сомор-годината е I поредна от 12-годишния цикъл) започна „новата българска ера", въведена в чест на основаването на българската държава.

В. Златарски възприема погрешната етимология и разчленяване на Й. Микола — вер ениалем (вер(вълк)-година, XI месец) и тълкува ениалем отново неправилно — „нов първи месец". Разкъсването на така измислената циклова година „вер-вълк нов първи месец" на две части и отнасянето им — първата като начална година от самостойното управление на Аспарух от 643 г., втората — към основаването на българската държава през „679 г." = сомор-година (създава се изкуствено циклова година „сомор-мишка ени алем") едва ли трябва да бъде коментирано. Отделен въпрос е, че в „изчисленията" е преплетена и също така нагласена циклова година за възкачването на Тервел — „етх твирем = куче девети месец" вместо правилното теку читем = овен, VII месец.

■ 296. Цикловата година на възкачване на Аспарух верениалем е разчленена от Й. Вълчев така: „Вер Ени-Алем (година Змей, ден Нова година, по съвременното летоброене 22 декември." Неправилното поначало „вер" (отделно от Й. Микола) е свързано така: „6. Змей — Вер (от Именника; сходно със звер, звяр, дзвер — неопределено диво и свирепо животно)"; „Шестият месец е по китайски дракон, Змей — 24 май — 22 юни ... Фантастичното животно змей, символ на природните стихии, е дало името на месеца". Според Й. Вълчев цикловите названия са имена и на 12-те години от цикъла, и на 12-те месеца — [21], с. 51, 60, 82. Опитът за свързване на прабългарското „вер" със звер (дума от индоевропейски произход с общославянски, общобалтийски, гръцки, латински и други съответствия — вж. [17], с. 625) чрез „изпадане" на начално *з* е в стила на т. нар. народна етимология. Единствено ценното е, че за тази „вер-змей-година" под влияние на китайския календар е запазена календарната стойност на V поредна дракон-година (според Й. Вълчев VI поредна).

ПРОБЛЕМЪТ ЗА 61 Г. УПРАВЛЕНИЕ НА АСПАРУХ

■ 297. Данните за Аспарух в Именника (61 г. управление и циклова година верени алем) досега не са разтълкувани правилно от нито един изследовател. И при нашата датировка (от 668 до 695 г. с 27 г. управление) годините на управление не съвпадат с посочените в Именника 61 г. На въпроса не е ли допусната грешка в Именника трябва да се отговори отрицателно. В съобщението за Аспарух няма нищо погрешно при доказаното от нас тълкуване на данните.

Посочените за Аспарух 61 г. управление обхващат периода от 634 до 695 г. (695−634=61). Този период е отразен в Именника чрез тях. Състои се от два подпериода:

— първият от 634 до 668 г. — 34 г. В Именника е отразен чрез 61 г. управление с оглед на първата година от тях — 634, и чрез цикловата година верени алем (668);

— вторият от 668 до 695 г. — 27 г. В Именника е отразен чрез цикловата година верени алем и чрез 61 г. управление с оглед на последната от тях — 695 г.

Годината 634 (като първа от 61-годишното управление) е била реална изходна точка за съставителите на Именника.

През 634 г. (2 г. след освобождаването от западнотюркска зависимост и създаването на Велика Голяма България) Кубрат като върховен владетел на обширното по територия военно-племенно обединение го е разделил на части между синовете си поради трудността да бъде управлявано централно. Такова деление на военно-племенно обединение или на хаганат с покорени племена е било характерно за тюркските народи. „Тюркският хаганат, макар и да е бил управляван от върховен владетел (хаган Синджибу), бил разделен на осем части. За управител на прабългарите утигури бил поставен през 576 г. един от тюркските вождове Анагай"; „През 568 г. пратеничеството на византийския император на връщане от посещението си при тюркския хаган преминало през земите на кутригурите, чийто началник управлявал там от името на Синджибу, т. е. бил негов наместник." — [24], с. 58. Синовете на Кубрат със статут на наместници (князе) или втори владетели (съвладетели) са били вождове на съответните племенни групировки под върховенството на Кубрат като хан на Велика Голяма България. Очевидно не е била чакана смъртта на Кубрат и наложилото се поради натиска на хазарите разделяне на обединените племенни групировки, за да се решава тепърва кой от синовете на коя част от прабългарите ще стане върховен повелител през 668 г. Сравни разгледаната част от фраза от сведението на Теофан — „... се отдалечили един от друг с тази част, която всеки е имал под своя власт" (вж. □ 291). „Имал под своя власт" — откога Теофан не казва, но контекстът и употребата на минало време говорят за давност.

Следователно чрез посочените в Именника 61 г. управление на Аспарух са включени 34 г. наместничество и племенно водачество (съвладетелство) над уногундурите (под върховенството на

Кубрат — 30 г., и на Батбаян — 3 г.) и 27 г. статут на самостоен владетел с права на хан. Оттук трябва да се заключи: чрез посочените 61 г. управление за Аспарух се отразява сумарният период на общото му водачество на уногундурите — от 634 до 695 г.; чрез посочената обаче циклова година верени алем (като дракон-година = 668) в Именника е отразено действителното самостойно хануване на Аспарух — от 668 до 695 г.

■ 298. В подкрепа на изложената теза (61 г. управление е сумарен период от 34 г. наместничество и племенно водачество и 27 г. самостойна ханска власт на Аспарух) могат да се изкажат и други доводи.

В исторически план — изваждането на 61 г. общо управление от 695 г. (смъртта на Аспарух) не случайно дава тъкмо 634 (връзката между тези три числа не е просто съвпадение и преднамерена нагласа от наша страна). В най-новите изследвания на този исторически период е общоприето, че между 632 и 635 г. под водачеството на Кубрат прабългарските племена се освобождават от зависимостта на Западнотюркския хаганат и се създава Велика Голяма България с върховен владетел Кубрат (вж. □ 231).

В логически план — ако Именникът като държавен документ и летопис е съставен при Аспарух или Тервел и продължен след това, естествено е да се отрази сумираното управление на Аспарух той е вожд на уногундурите още от 634 г. и този факт не може да бъде пренебрегнат. От друга страна, било е изключено да не се спази редът на владетелите — отбелязва се хануването на Безмер (Батбаян) и чрез цикловата година верени алем (= 668 г.) се датира началото на действителната самостойна ханска власт на Аспарух. Но дори и по-късното започване на Именника като летопис не изключва съставителите му да са имали предвид тези две съображения.

Единственото обяснение на привидното противоречие (между 61 г. и верени алем) е нашата теза. Всяко друго тълкуване води до други обяснения (61 г. са години на живот) или до допускане на мними грешки в Именника (цикловата година верени алем е сгрешена).

Въз основа на това хронологизиране (634—668—695) могат да се направят и още някои условни датировки за възрастта на Аспарух: роден е между 614 и 616 г. и когато навършва пълнолетие (18—20 г.), през 634 г., става наместник и племенен вожд на уногундурите под върховната власт на баща си Кубрат; през 668 г. на 52—54 г. става самостоен хан на своята част от Велика Голяма България; при признаването на България за самостойна държава през 681 г. е на 65—67 г.; умира през 695 г. на 79—81 г.

■ 299. Изясненото привидно противоречие в съобщението за Аспарух (между 61 г. управление и година на възкачване верени алем) е всъщност начин да се отбележи институцията втори владетел (съвладетел) към върховния (първия) владетел. Аспарух е бил:

31 г. втори владетел към Кубрат (от 634 до 665 г.);

3 г. втори владетел към Батбаян (от 665 до 668 г.);

27 г. самостоен хан (от верени - 668 до теку - 695 г.);
Или общо 61 г. посочено сумирано управление от два периода:
първи — период от 34 г. като втори владетел;
втори — период от 27 г. самостойно управление като хан. Този начин на отбелязване институцията второ владетелство е използван още един път в Именника — при Неизвестния хан (= хан Неизвестен II = Кормесий II) чрез привидното противоречие между 28 г. управление и година на възкачване дван шехтем:
първи — период от 21 г. като втори владетел (от 695 до 715 г.);
втори — период от 7 г. самостойно ханско управление (от дван - 715 до тох - 721 г. — вж. по-подробно □ 355).

АСПАРУХ — 61 Г. УПРАВЛЕНИЕ, А НЕ 61 Г. ЖИВОТ

■ 300. Един от възловите проблеми от хронологизирането на Аспарух е дали посочените в Именника 61 г. са години на управление или години на живот. На този въпрос бе отговорено по единствено възможния начин: 61 г. са сумирано управление от 634 до 695 г. с два периода: първи — 34 г. Аспарух е втори владетел (съвладетел); втори — 27 г. Аспарух е самостоен хан на уногундурите. Изключим ли първия период (634—668), наистина е невъзможно 61 г. да бъдат смятани за действително управление на Аспарух. Отброят ли се от годината на възкачването му верени-дракон година (668), получава се 729 г., а Тервел е хан от 695 г. (вж. □ 327). Остават два привидни изхода: посочени са 61 г. на живот; допусната е грешка — посочените 61 г. управление са по-малко — 20, 27, 40. Според тълкуването на тези 61 г. мненията се разпределят на три: Аспарух е бил самостоен хан 61 г. (В. Златарски и др.); Аспарух е бил хан по-малко години (Й. Микола, Г. Фехер и др.); Аспарух е живял 61 г. (О. Прицак и др.). Ще ги разгледаме по тези групи.

■ 301. В. Златарски разглежда посочените 61 г. за Аспарух като години на управление. Погрешното твърде ранно датиране на смъртта на Кубрат през 642 г. (вж. □ 237) дава възможност на В. Златарски при възприет лунен календар (61 лунни = 59 слънчеви години) да хронологизира Аспарух от 643 до 701 г. — [38], с. 483—484. Ив. Богданов поддържа В. Златарски — за него 61 г. са също период на самостойно управление от 642 до 701 г. — [11], с. 88—89. Правилното в тези мнения е възприемането на тези 61 г. като години на управление на Аспарух, а не на живот. Погрешното е пълното им отброяване като години на самостойно управление, наложило да се възприеме възможно най-ранната година за смъртта на Кубрат (642 г. при действителна смърт през 665 г.).

■ 302. Защо се появиха схващанията за 61 г. живот на Аспарух? С основание не се възприема поддържаната от В. Златарски и Ив. Богданов най-ранна датировка за смъртта на Кубрат — 642 г. Всяка по-късна датировка обаче, дори и с 2—3 г., при прибавяне на 61 г. води до времето след 701 г., когато Тервел е вече

хан и има сведения на византийски хронисти за него. Особено при по-късните датировки на Кубратовата смърт (около 650 г., 660, 664, 665, 666) годините на управление 61 се поставят под съмнение, защото намаляват на 51, 41, 37, 36, 35 спрямо 701 г. И тогава се идва до естествения извод — или годините са погрешно отбелязани в Именника, или 61 г. са години на живот. При така написаните години (60 и една) за грешка изобщо не може да се говори, но те не могат да бъдат и години на живот (вж. ☐ 305—307). Въпросът се решава чрез точно изчисляване на възкачването на Кубрат, Батбаян, Аспарух по цикловите датировки и вместването на 61 г. управление в исторически обусловен период (634—695).

■ 303. Г. Фехер хронологизира Аспарух от 660 до 699 г. (вж. по-подробно ☐ 316. Той не пише за години на живот, а за грешка в Именника — при опита си за „реконструкция на текста“ в първоначалния му вид за Аспарух е изчислил 40 г. управление. „За Еспериха Именникът пише, че е владял 60 и една година, но тази цифра сигурно е развалена, тъй като се различава от редовната в Именника форма.“ — [86], с. 261, 270, 278. Подобно на други изследователи и Г. Фехер въз основа на едно изказано съмнение („сигурно е развалена“) изгражда необоснована теза.

■ 304. Аспарух е хронологизиран от Й. Микола от 664 до 691 г. с 27 г. управление (вж. ☐ 318). Посочените за този хан 61 г. могат да бъдат години на живот — заключава той — [99], с. 21—22.

■ 305. О. Прицак възприема като година на Аспаруховата смърт 691 г. (той погрешно хронологизира Тервел от 691 до 719 г. — вж. ☐ 339). И разсъждава така: „Ако той (М. М. — Аспарух) е управлявал 61 г., той през 630 г. вече би бил се възкачил на престола, което е невъзможно.“; баща му Кубрат през 635 г. е отхвърлил аварското господство; към 60-те г. на VII в. се отнасят експанзията на хазарите в посока на Меотида (Кубанската област), смъртта на Кубрат (правилно хронологизиран от О. Прицак от 605 до 665 г.), разпадането на неговата държава и началото на придвижването на Аспарух на запад — [102], с. 50—51. При това положение за О. Прицак остава единственият извод — в Именника са дадени 61 г. живот на Аспарух. Той не би достигнал до това погрешно заключение, ако беше приел 630 г. за начало на племенната власт на Аспарух на уногундурите под върховната власт на Кубрат като владетел на Велика Голяма България (вж. нашата постановка в това отношение за 634 г. — ☐ 297).

■ 306. В. Бешевлиев пише: „Шестият владетел е Есперих, т. нар. Аспарух. Той е живял 61 г., бил е от рода Дуло и е заел властта в годината верени алем.“ — [7], с. 66. Погрешната постановка за 61 г. живот произтича от хронологизирането на Аспарух — след 660, около 664, до 701 г. (вж. ☐ 323).

■ 307. Ив. Венедиков изгражда своята теза (61 г. живот на Аспарух) чрез умозрителни и логически неиздържани доводи.

Въз основа на предположение с вероятни предпоставки (на презумпцията) — 61 г. за Аспарух и 60 г. за Кубрат са просто дълъг период на управление — той твърди: това са години на живот. „Между византийските императори, като не броим Исперих, между българските царе нито един не може да се похвали с толкова дълго управление. Само няколко от владетелите са продължили да живеят след възкачването на престола над 50 години, и то като са надминали половината век с 2—3 години. Но нито един не е прехвърлил 55-те години от възкачването на престола. Още по-съмнително изглежда това при Исперих, който е прехвърлил 61 година.“ Въз основа на тази „статистика“ Ив. Венедиков не допуска Аспарух да е управлявал 61 г.

По-нататъшните разсъждения на Ив. Венедиков са накратко следните: приемането на 61 г. управление за Аспарух изисква той да е умрял на 84 г. (поема властта на 20 г., плюс 3 г. управление на Безмер (Батбаян), плюс 61 г. собствено управление дава 84 г.). Освен това Аспарух следва да е роден, когато баща му вече е наближил или прехвърлил 60 г. (?) Налага се от само себе си заключението — Аспарух (и всеки владетел от онова време) не може да живее толкова дълго, т. е. 61 г. са години на живот, а не на управление.

„Това дълголетие на Кубрат и неговите синове е правило впечатление на изследвачите. Златарски и други изследвачи са се опитвали да намалят годините им.“ На В. Златарски необосновано се приписва такъв опит — той само преизчислява посочените в Именника години на управление от лунни в слънчеви: за Кубрат 60 лунни = 58 слънчеви години; за Аспарух 61 лунни = 59 слънчеви години; за двамата общо 121 лунни = 117 слънчеви години. И Ив. Венедиков продължава: „Дори и да приемем тази поправка, броят на годините на бащата и сина си остава необикновено голям. Това все по-настоятелно води към мисълта, че броят на годините им, дадени след имената на двамата владетели, е *вероятно* брой на годините, които те са преживели, също както при Авитохол и Ирник.“ Приписаният опит на В. Златарски „да намалява“ съзнателно годините на Кубрат и Аспарух изобщо не е довод за поддържаното от Ив. Венедиков мнение, че Аспарух е живял 61 г. Да не говорим, че няма основание да се сравняват Кубрат и Аспарух с Авитохол и Ирник — това са съвсем различни неща спрямо посочените години след имената им — [20], с. 15. Според Ив. Венедиков в годините на Авитохол (300) и Ирник (150) са включени и детските им години — когато те не са били владетели (???) и това било „грешка“ в Именника. Същата „грешка“ той допуска и при Кубрат и Аспарух — от годините им на живот (60 и 61) съставителите на Именника не са отделили „детските им години“, ако е дадена и при тях възрастта им. Ако бяха направили това, годините им на управление щяха да бъдат по-малко (40 и 41 при възкачване на 20-годишна възраст) — [20], с. 15. Първо, годините на Авитохол и Ирник са сумарни периоди (вж. [illegible] 193) и в тях не могат да се търсят нито години на живот,

нито години на управление, та камо ли „да се приспадат" детските им години, за да „се види" колко са годините на управлението им. Второ, за Кубрат в Именника изрично е отбелязано: „Курт 60 години държа" (властта = управлява — М. М.). За Аспарух: „Исперих княз 60 и една година", т. е. Исперих е бил княз 61 г. Не може да има друго тълкуване на логическата връзка княз спрямо 61 г.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА АСПАРУХ ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Опити с година на възкачване между 641 и 650 г. ■ 308. Дж. Бъри хронологизира Аспарух от 640 до 660 г. с 20 г. управление. Той тълкува цикловия израз верени алем като 41. поредна година от 60-годишния цикъл, т. е. I година на V декада, равна на 19. арабска хиджра, която приравнена отговаря на 640 г. от григорианския календар. Между Аспарух и Тервел са вмъкнати двама безименни хана: Безимен (660—667) и Безимен (687—696) — [18], с. 391, 398. Това мнение е изградено върху погрешна хронологична система (вж. □ 141) и на тази основа датировките са погрешни. „Безименни" ханове между Аспарух и Тервел няма.

■ 309. В. Златарски хронологизира Аспарух от 643 до 701 г. с 59 г. управление = 61 лунни години по неговата хронологична система. Той разделя това управление на три периода:

а) първи (643—645) — през вер-годината 643 Аспарух става самостоен управител на своята орда племе под върховенството на Батбаян-Безмер;

б) втори (645—680) — през 645 г. (= V поредна дракон-година) Аспарух се отцепва от върховната власт на Батбаян и става самостоен господар на своята орда племе (започва придвижването му на запад). Тук В. Златарски чрез отброяване на 3-годишното управление на Батбаян от шегор — II поредна година, правилно достига до дракон-година като V поредна, но не е съгласувал 3-годишното управление с посочената за Аспарух верени-година, защото е възприел за нея календарна стойност „вер-вълк-година" = 643 г.;

в) трети (680—701) — от 1.I.680 след основаването на българската държава през 679 г. започва нова ера на летоброене с начална година сомор ениалем = мишка година, „нов първи месец". Аспарух умира през 701 г. За Аспарух и прабългарите признаването на България от Византия през 681 г. (старо схващане 679 г.) с договор не е хронологичен жалон. Просто е признато в междудържавен план присъствието на българите на юг от Дунава.

Хронологизирането на Аспарух (643—701) е изцяло погрешно. Направено е върху следните по-общи моменти: прабългарският календар е лунен (вж. □ 142); жалон за цялата му хронологична система е логически изчислената смърт на Кубрат през 642 г. (вж. □ 237); цикловият израз верени алем е погрешно разчленен на две части — вер(вълк)-година и ени алем „нов първи месец", които са отнесени към различни „периоди" и е създадена „нова

българска ера“ от основаването на българската държава през 679 г.

■ 310. Аспарух е хронологизиран от Ив. Богданов въз основа на В. Златарски — от 642 г. до 701 г., без да се говори за три периода и за „нова българска ера“. Различието между тях е в следното: според Ив. Богданов през 642 г. Батбаян и Аспарух едновременно са станали ханове — Безмер като хан сюбиги, Аспарух като хан на прабългарските оногури — [11], с. 88—89. Това е изключено — в такъв случай и за двамата трябваше да има една и съща датировка в Именника (чрез цикловата година шегор вечем). Същевременно Ив. Богданов дава и двете циклови датировки — Безмер (Баян) — шегор вечем, Исперих — вери ениалем. Противоречието между цикловите датировки и превръщането им в една и съща слънчева (григорианска) година не е изяснено.

■ 311. Според Г. Моравчик Аспарух трябва да бъде хронологизиран от 644 до 702 г. — [100], с. 75. Разликата между 58 г. и посочените 61 г. управление насочва към лунния календар. Очевидно това е датировката на В. Златарски (643—701) чрез възприемане на септемврийската година.

■ 312. П. Мутафчиев само загатва за началото и края на управлението на Аспарух: „Времето, когато Исперих начело на своите съплеменници се явил при бреговете на Дунава, може само приблизително да се определи. Това било навярно към края на 60-те или началото на 70-те години на VII в.“; „Петнадесетина години по-късно (М. М. — след войната между Аспарух и Юстиниан II през 688 г.), към 701 г., той бил наследен от Тервеля...“ — [57], с. 104, 114.

■ 313. М. Артамонов за Аспарух приема датировката на В. Златарски и смята, че „около 660 г. ордата на Аспарух, преследвана от хазарите, се появила на Дунава и се укрепила в делтата на реката.“ — [4], с. 172.

■ 314. Въз основа на сведения от различни източници П. Петров се опитва да определи най-общо периода, свързан с Аспарух: „Смъртта на Кубрат трябва да се отнесе към 50-те години на VII в.“; „... след смъртта на Кубрат страната била поделена на части, като най-старият от братята взел първата, най-южната част и затова и пръв изпитал удара на хазарите.“; около 660 г. хазарите насочват своя главен удар „на североизток — против прабългарите около черноморските и приазовските степи“; вместо посочената от В. Златарски 701 г. (смъртта на Аспарух и възкачване на Тервел) се приема за по-точна датировката на хрониста Зигеберт — под годината 700 той пише: „Над българите се възцарил Тервел.“ — [60], с. 131, 134, 332. Следователно Аспарух спрямо началната година на управлението си е датиран приблизително „към 50-те години на VII в.“, т. е. може да бъде всяка една година от десетилетието 650—659 г.

П. Петров намира, че не е лишена от основание хипотезата на Ст. Ваклинов: богатото погребение на прабългарски военачал-

ник при с. Вознесенка при днепърските прагове да бъде гробницата на Аспарух, загинал по тези места в сражение с хазарите при защита на българската част от степта към края на VII в. — [60], с. 332. Археологическата датировка на погребението — към края на VII в., се потвърждава от годината теку - 695 като година на смъртта на Аспарух и възкачването на Тервел.

■ 315. Аспарух е хронологизиран от Й. Вълчев от 643 до 704 г. въз основа на следните датировки: петимата братя като синове на Кубрат го наследяват през шегор вечем = 24 февруари 641 г. и управляват „без (точна) мяра 3 години“, т. е. 2 г. 9 месеца и 21 ден; Аспарух поема престола през година Вер, ден Ени-Алем = 22 декември 643 г.; управлявал е 61 г. и е починал отново във Вер-година = 704 г., на 100—101 г. — [21], с. 93—94. Всички тези датировки са погрешни. Кубрат е наследен не от петимата си синове едновременно, а от най-големия син Безмер-Батбаян и той е върховен владетел; Аспарух като втори владетел е вожд на племето уногундури и управлява съответната територия в границите на още съществуващата Велика Голяма България (вж. □ 297); за превръщането на съобщението за Безмер-Батбаян в съобщение за едновременното 3-годишно управление на петимата братя и своеволното тълкуване на името Безмер като „без мяра“ вж. □ 280. Аспарух става самостоен хан през верени алем = 668 г. и управлява 27 г. до възкачването на Тервел през теку-695 г.; посочените за него 61 г. са общо управление (34 г. под върховенството на Кубрат и на Безмер-Батбаян като втори владетел и 27 г. като самостоен хан). Тъкмо тези 34 г. второ владетелство на Аспарух (като години в повече в хронологията на ханове през VII в.) са причината Й. Вълчев да хронологизира Кубрат два 12-годишни цикъла по-рано (шегор-581 — шегор-641 вместо правилното шегор-605 — шегор-665) и да продължи управлението на Аспарух чак до 704 г. в разрез със сведенията на хронистите и с всички датировки на Тервел (вж. □ 346). Цикловата година на възкачването на Аспарух верени алем в неправилно разчленен вид вер-ени-алем правилно се смята от Й. Вълчев за V поредна година от 12-годишния цикъл — година на змея, т. е. на дракона, вместо всеобщото погрешно тълкуване като година на вълка = на тигъра (вж. □ 296). Тя обаче също е приравнена с два цикъла по-рано — верени-644 г. вместо правилното верени-668 г. Отделен е въпросът за тълкуването на „ени-алем“ като название на ден вместо на месец — вж. □ 296.

Опити с година на възкачване между 651 и 660 г. ■ 316. Според Г. Фехер Аспарух е управлявал 40 г. — от 660 до 699 г. За година на смъртта му той възприема възкачването на Тервел — 699 г. (за погрешното определяне на тази дата вж. □ 336). За възкачването на Аспарух (= смъртта на Кубрат) той намира за възможни две циклови години — 660 и 648, защото те се съгласуват със съобщението на византийските хронисти: Кубрат е починал по време на царуването на император Константин (641—668). Без да обясни защо, Г. Фехер пише: „Ние приемаме първа-

та възможност", т. е. 660 г. — [86], с. 270—271, 278. Очевидно и тук произволно е определено кога Аспарух е заел престола.

■ 317. „История на България": „Батбаян и подвластните му племена били покорени от хазарите и станали техни данъкоплатци, като все пак запазили дълго време своята самостоятелност."; „След разгрома на прабългарите на Батбаян, в Източното Приазовие, по всичко изглежда, че прабългарите-уногундури са поели върху себе си борбата срещу хазарските нашественици. В хода на тази борба, както личи от писмото на хазарския хаган Йосиф, прабългарите-уногундури били принудени да се оттеглят на запад към Дунава."; „... те преминали Днепър и Днестър и се заселили в т. нар. Онглос, в днешна Южна Бесарабия... Събитието може да се отнесе към 60-те години на VII в."; „Последните години от управлението на хан Аспарух са забулени в мрака на неизвестността. В Българския апокрифен летопис се разказва, че цар Испор бил погубен от измаилтяните на Дунава, което навежда на мисълта, че през последните години на живота си той вероятно е трябвало да защищава североизточната граница на държавата срещу хазарите. Тази война може да се отнесе към 700 г., когато българският престол бил зает от Тервел." — [40], с. 74—76; 110.

Опити с година на възкачване между 661 и 670 г. ■ 318. Й. Микола хронологизира Аспарух от 664 г., XI—XII месец, до 691 г. Датировката е погрешна, макар че спрямо нашата (668—695) има известна близост. Различията се дължат на следното: цикловата година верени алем (дракон-година = 668 г.) е разтълкувана от Й. Микола като мишка-година = север ениалем. Всъщност названието на мишка-годината е засвидетелствано при Телец — сомор, но в желанието си да свърже Винех със Сабин и да открие названието на кон-годината той разделя сомор на со-мор, прибавя първата сричка към Винех (получава Со-винех = Сабин), а във втората вижда корена на монголската дума за кон морин (вж. по-подробно □ 425). Унищожил по този начин названието на мишката — сомор, чрез своеволно деление и разместване на срички, Й. Микола го възстановява по същия начин — поставя „изпадналата" сричка *се-* към вер и получава север 'мишка' (вж. □ 293). В останалата част ениалем той погрешно вижда названието на XI месец (вж. □ 106). Сама по себе си 664 г. е наистина сомор(мишка)-година, но цикловата година на Аспарух не е „север" мишка-година, а верени(дракон)-година = 668 г. Иначе Й. Микола от възможните мишка-години за този период (652, 664, 676) е взел най-благоприятната. Годината на смъртта на Аспарух 691 е предопределена от погрешното датиране на Тервел, на когото годината на възкачване теку(овен)-година (695) е заменена с дван(заек)-година — 691 (вж. □ 338). При така полученото 27-годишно управление Й. Микола е принуден да обяви посочените за Аспарух 61 г. управление като години на живот (вж. □ 304). От самото изписване (60 и едно лято) той прави още едно необосновано заключение — едно означавало един месец, Аспа-

рух управлявал 27 г. и 1 месец, считано от XI месец на 664 г. — [99], с. 15, 21—22,25.

■ 319. О. Прицак хронологизира Батбаян-Безмер, който признал върховната власт на хазарите, от 665 до 668 г. (вж. □ 283). Аспарух не признава тази власт и поради това се отправя на запад да търси нова родина. Придвижването е траело около 10 г. От 679 г. праб ългарите вече имат собствена държава. Аспарух в таблицата на хановете е поставен от 679 до 691 г. По време на придвижването му на запад той е бил племенен вожд от 668 до 679 г. — [102], с. 42, 50. Или Аспарух е хронологизиран от О. Прицак двойно: от 668 до 691 с 23 г. общо управление и от 679 до 691 с 12 г. държавно управление. Посочените в Именника 61 г. управление за О. Прицак са години на живот (вж. □ 305). От тази датировка правилна е само началната година от управлението на Аспарух — 668 г. Крайната година (дван-691) е погрешна. Годината на възкачване на Тервел теку-читем е заменена с дван-шехтем — годината на възкачване на Неизвестния хан (вж. □ 339). Посочването на 679 г. вместо 681 г. като година на основаването на българската държава е отражение на по-стара постановка.

■ 320. Х. Хаусиг вмества управлението на Аспарух между две датирани сведения на Теофан: за смъртта на Кубрат между 663—668 г. — през този период император Констанс II е бил в Италия; за пребиваването на Тервел през 705 г. в Цариград — [96], с. 13.

■ 321. В. Гюзелев поставя началната година от управлението на Аспарух през 60-те г. (661—670): Кубрат е умрял между 663—668 г.; Батбаян управлява 3 г. след смъртта на Кубрат; разделянето на прабългарските племена става след 3-годишното управление на Батбаян. За смъртта на Аспарух е приета установената от В. Златарски 701 г. — [24], с. 66—67, 78. Приблизително установената начална година от управлението на Аспарух (в края на 60-те г.) се потвърждава от нашата датировка — Аспарух става самостоен хан през 668 г.

■ 322. „Кратка история на България“: „След покоряването на владението на Батбаян те (прабългарските племена уногундури и оногури) поели върху себе си борбата срещу хазарските нашественици. В хода на тази борба Аспаруховите прабългари били принудени да се оттеглят на запад към дунавските устия. Те преминали Днепър и Днестър и се поселили в Онглоса (причерноморската територия, заключена между реките Дунав, Прут и Днестър)... Миграцията на Аспаруховите българи през тези земи станала в началото на 70-те години на VII в.“; „Няколко години по-късно, през 701 г., основателят на българската държава Аспарух загинал в битка на север от дунавските устия срещу хазарите.“ — [46], с. 37, 42. Миграцията на Аспаруховите българи е станала не в началото на 70-те, а в края на 60-те г. Възприетата 701 г. за гибелта на Аспарух е по В. Златарски (вж. □ 309).

■ 323. Основаването на българската държава на Балканския полу-

остров е представено от В. Бешевлиев така: „Аспарух, третият син на Кубрат, избягал според „Арменската география“ от Хипийската планина поради нахлуване на хазарите и потеглил с подвластните нему уногундури на запад... Аспарух се настанил с хората си между реките Днестър и Дунав в така наречения Онглос... В тази област, наречена крайна Малка Скития, се установил, както е известно, Хернак, най-малкият син на Атила след разпадането на хунската държава... Около средата на VI в. областта била завладяна от аварите. Аспарух, след като прогонил оттам аварите, основал уногундурска или българска държава вероятно със заварените остатъци от хунската държава на Хернак и заселилите се там славяни. Точната дата на това събитие е неизвестна. То ще е станало след 660 г., може би около 664 г. В продължение на около 15 години българите живеели там заедно с хуни, славяни и други племена. ... Със сключения мирен договор, който се датира от 681 г., новооснованата държава на българите на византийска територия (М. М. — в новозавзетата земя главно в Южна Добруджа) била призната официално.“ За смъртта на Аспарух В. Бешевлиев отбелязва: „Златарски прие, че Аспарух не е бил вече жив в 701 г. Той е управлявал следователно около 40 години, пълни с важни събития.“ — [7], с. 57, 58, 63. Или той датира приблизително Аспарух след 660, около 664 до 701 г. с управление около 40 г. (= 37). Тази датировка се различава от нашата — от 668 до 695 г. с 27 г. управление.

■ 324. Въз основа на поддържаната теза (за Аспарух в Именника са посочени 61 г. живот вместо 61 г. управление — вж. □ 307) Ив. Венедиков хронологизира Аспарух така:

Аспарух е роден през 631 г. (верени алем). Именникът като система от съобщения изключва елементът циклова година да означава нещо друго освен година на възкачването на съответния хан. Нито един изследовател не е тълкувал цикловите години на Кубрат и Аспарух за дати на раждането им дори и при възприета теза за години на живот.

През 672 г. (текучитем твирем) Аспарух заема ханския престол. Цикловият израз текучитем твирем е от съобщението за Тервел. Възприел годината на възкачване на Аспарух за „година на раждане“, Ив. Венедиков е принуден да търси за него година на възкачване и я намира в съобщението за Тервел — текучитем твирем (отделен въпрос е, че този израз с едната си част — теку читем — е година на възкачване на Тервел, а с другата твирем е остатък от съобщение за следващия хан — вж. □ 328, 331).

През 692 г. (дванш ехтем) Аспарух умира, Тервел става хан. Възприел неправилно годината на възкачване на Тервел текучитем твирем (всъщност само теку читем) за година на възкачване на Аспарух, авторът е принуден да търси друга циклова година за възкачването на Тервел като година и на смъртта на Аспарух. Той я намира в съобщението за Неизвестния хан — дванш ехтем (правилно дван шехтем).

Или, с други думи, Аспарух („роден“ през 631 г.) е хронологизи-

ран от 672 до 692 г. (т. е. управлявал е 20 г. и няколко месеца при 61-годишен живот). По този начин Именникът е „поправен“ от Ив. Венедиков така (дават се само години на управление и циклови години):

Именникът в начален вид	*Именникът в „поправен“ вид*
Исперих — 61 г., верени алем	Исперих — „раждане“ — верени алем
	Исперих — 21 г., текучитем твирем
Тервел — 21 г., текучитем (твирем)	Тервел — 28 г., дваншехтем
Неизвестен — 28 г., дваншехтем	(Неизвестният хан е заличен (?).)

Ив. Венедиков хронологизира владетелите от VII в. така: Кубрат — от 630 до 666 г. (вж. □ 252), Батбаян — от 666 до 669 г. (вж. □ 285), Аспарух — от 672 до 692 г. По този начин между Батбаян и Аспарух остава „ничие“ време и Ив. Венедиков е принуден да допусне „скок“ в поредността на хановете, т. е. свободно време без владетел (?) — от 669 до 672 г. Този „скок“ се налага от възприетата за Аспарух циклова година на възкачване текучитем твирем (по начало тя е годината за Тервел). Най-близката текучитем година след възкачването на Безмер през шегор вечем (666) е 672 г. като начало на Аспаруховото управление. Очевидно наложилият се „скок“ е резултат от разместените години на възкачване и заменените години на управление и няма нищо общо нито със съобщенията за тези ханове в Именника, нито с историческата действителност. Ето как е поставен въпросът за „скока“ от самия автор: „И така от тези 6 години (М. М. — от 666 до 672 г.) Безмер е управлявал само 3 години. Явно останалите 3 години и 6 месеца е времето, когато българите са се разселили и не са организирали държавата си... След това е имало един скок, в който Именникът (М. М. — в „поправения“ вид) не дава владетел, и от 672 г. почва управлението на Исперих. Този скок очевидно е времето на преселването на българите от земите край Меотида в Малка Скития и Долна Мизия.“ — [120], с. 16—19, 22, 25—27. Теорията за „скок — време без владетел“ не издържа никаква критика от гледище на родово-племенната организация на тюркските племена (изобщо на всички племена). Дори и при пълна (непълна) зависимост (владичество) дадено племе не може да остане без племен вожд, подчинен на съответния завоевател. Сравни положението на Орган и Кубрат като племенни вождове, зависими (подчинени) на западнотюркския хаган до 632 г. Трябва да се каже, че толкова много необосновани размествания на циклови години и на години на управления от три съобщения (за Аспарух, Тервел, Неизвестния хан) не е правил нито един изследовател в желанието си да открива „грешки“ в Именника и да го „поправя“.

■ 32[illegible]. Възприел цикловият израз верени алем за владетелски девиз

(герб, знак) на Аспарух, Й. Маркварт го хронологизира от 679 до 699 с 21 г. царуване вместо 61 г. Според него разпадането на Кубратовата държава е станало непосредствено преди 679 г. — [52], с. 232, 252. Това мнение е изградено върху погрешна хронологична основа (вж. □ 140) и е в разрез с общоприети исторически факти за времето на съществуване и разделяне на Велика Голяма България.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН АСПАРУХ (668—695)

■ 326. Хан Аспарух може да бъде хронологизиран правилно единствено по данните на Именника — 61 г. управление и година на възкачване верени алем. Привидното им несъгласуване в хронологията на прабългарския и григорианския календар при правилно тълкуване очертава два периода от управлението на Аспарух:

Първи — от 634 до 668 г. с 34 г. управление — през този период Аспарух е бил племенен вожд на уногундурите със съответната територия в рамките на Велика Голяма България със статут на втори владетел (съвладетел). Същият статут са имали и братята му — съвладетели на другите части на прабългарското военно-племенно обединение. Годината 634 се получава, като от годината теку(овен)-695 (година на смъртта на Аспарух и възкачването на Тервел) се отброят назад 61 г. управление. Самата 634 г. е свързана със създаването на Велика Голяма България от Кубрат през 632 г. — след 2 г. самостойно управление Кубрат я разпределя по племена и територии между синовете си. Той остава върховен владетел до смъртта си през 665 г. През 3-годишното управление на Батбаян (665—668) като върховен владетел Аспарух запазва статута си на втори владетел (съвладетел).

Втори — от 668 г. до 695 г. с 27 г. управление — през този период Аспарух е бил самостоен хан на уногундурите при тяхното придвижване на запад, заселване, признаване на българската държава през 681 г. и нейното укрепване и разширяване.

Основните елементи на съобщението (години на управление и циклова година на възкачване) са били обект на следните тълкувания и поправки:

1. 61 г. управление: а) правилно са запазени като години на управление от В. Златарски, Ив. Богданов, Г. Моравчик, П. Мутафчиев, Й. Вълчев поради отброяването им по погрешната теза за смъртта на Кубрат непосредствено след смъртта на императора Ираклий през 641 г., но неправилно се смятат за период само на самостойно управление (не е допусната възможността за период на второ владетелство, съвладетелство); б) неправилно се смятат за години на живот от Й. Микола, О. Прицак, В. Бешевлиев, Ив. Венедиков, П. Петров, затова се посочва намален брой години на самостойно управление; в) неправилно се смятат за допусната грешка в Именника от Й. Маркварт, Дж. Бъри, Г. Фехер и др.; г) не се вземат под внимание; опитите за хронологизиране на Аспарух се правят по данни от хронистите — „Ис-

тория на България", „Кратка история на България", В. Гюзелев.
2. Верени алем — тази циклова година може да има календарна стойност само на дракон-година — V поредна от 12-годишния цикъл (допълнителен XIII месец към високосна година) — вж. □ 288—289.

Неправилните разчленявания и неправилните етимологични обяснения на цикловата година верени алем са в основата на следните погрешни тълкувания:
Й. Маркварт — верениалем — девиз на хан Аспарух;
Дж. Бъри — вери = I година; алем = V декада;
Г. Фехер — верени — дълга, т. е. високосна година;
Й. Микола — (се)вер = мишка година; ениалем — XI месец;
Й. Микола — вер = вълк-година; ениалем = XI месец;
В. Златарски — вер = вълк-година; ени алем = нов I месец;
Ив. Богданов — вери = вълк-година; ениалем = XI месец;
О. Прицак — верени = вълк-година; алем = I месец;
Ив. Венедиков — верени = вълк-година; алем = I месец;
Й. Вълчев — вер = змей-дракон-година; ени алем = ден Нова година.

Всички изследователи (без Й. Маркварт) възприемат верени алем като година на възкачване на Аспарух (отделен въпрос е погрешното ѝ разчленяване и приравняване към григориански години). Само Ив. Венедиков я тълкува като година на раждане на Аспарух с последвали „поправки" в Именника (вж. □ 324).

Сравнителна таблица на датировките на хан Аспарух:

Правилни

М. Москов	— от 668 до 695 г.

Правилни само с началната година — точно или приблизително установена

О. Прицак	— от 668 до 691 г.
В. Гюзелев	— след 3-годишното управление на Батбаян с начало годината на смъртта на Кубрат между 663 и 668 — до 701 г.

Погрешни

Дж. Бъри	— от 640 до 660 г.
Ив. Богданов	— от 642 до 701 г.
В. Златарски	— от 643 до 701 г.
Й. Вълчев	— от 643 до 704 г.
Г. Моравчик	— от 644 до 702 г.
Г. Фехер	— от 660 до 699 г.
Й. Микола	— от 664 до 691 г.
В. Бешевлиев	— от около 664 до 701 г.
Ив. Венедиков	— без владетел 669—672; Аспарух от 672 до 691 г.
Й. Маркварт	— от 679 до 699 г.

П. Мутафчиев	— от края на 60-те или началото на 70-те г. на VII в. до към 701 г.
П. Петров	— от към 50-те г. на VII в. до 700 г.
„История на България“	— от към 60-те г. на VII в. до към 700 г.
„Кратка история на България“	— от началото на 70-те г. на VII в. до 701 г.

II. ХАН ТЕРВЕЛ (ОТ 695 ДО 714 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН ТЕРВЕЛ ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 327. След съобщението за Аспарух текстът на Именника продължава така: „Тервел — 21 година. Родът му Дуло, в годината му теку читем“. Тази циклова година (теку читем = овен-година, VII месец) съответства на следните паралелни за този исторически период (края на VII и началото на VIII в.) теку-години, приравнени към григориански:

671 683 *695* 707 719

Годината 695 е единствено възможната теку-година, през която Тервел е заел властта. През теку-годината 683 хан е бил Аспарух (българската държава е току-що призната — през 681 г.). През теку-годината 707 Тервел е вече хан.

Крайната година от управлението на Тервел може да бъде изчислена по два начина въз основа на косвени данни от Именника.

1. Изчисление по посочените 21 г. управление

От годината на възкачването на Тервел теку читем = 695, VII месец, до годината на възкачването на Неизвестния хан (= Неизвестен II — вж. □ 353) дван шехтем = 715 г., VIII месец, са изминали:

а) от читем — VII месец, до XII месец на теку-695 г. 5 месеца;
б) от 696 вкл. до 714 г. вкл. 19 г.;
в) от I месец до шехтем — VIII месец, на дван-715 г. 8 месеца.

Или Тервел е управлявал 19 г. и 13 месеца = 20 г. и 1 месец.

Управлението на Тервел може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през теку читем (VIII поредна циклова година, VII месец) до възкачването на Неизвестния хан през дван шехтем (IV поредна година, VIII месец) са изминали:

а) от текущия 12-годишен цикъл — 5 месеца (от VII месец, изключен, до XII месец вкл. на VIII поредна теку-година); 4 циклови години (IX, X, XI,XII);
б) един 12-годишен цикъл = 12 г.;
в) от крайния 12-годишен цикъл — 3 циклови години (I, II, III); 8 месеца — от I до VIII месец вкл. на IV поредна дван-година.

Или общо са изминали 19 циклови години и 13 месеца = 20 циклови години и 1 месец. Действителното управление от 20 г. и 1 месец е закръглено на 21 г., които са посочени в съобщението за Тервел като негово управление.

Извод. Посочените данни за хан Тервел (21 г. управление; година на възкачване теку читем) се потвърждават — в Именника не е допусната грешка.
2. Изчисление по думата твирем
Въз основа на думата твирем (от израза теку читем твирем) като остатък от отделно съобщение се възстановява управление на още един неизвестен хан (вж. хан Неизвестен I от 714 до 715 г. — □ 352), който е управлявал една година преди Неизвестния хан (вж. хан Неизвестен II от 715 до 721 г. — □ 353). Едногодишното управление на този първи неизвестен хан е включено в общото управление на Тервел от 21 г., посочено в Именника. Приспаднем ли това управление, Тервел трябва да бъде хронологизиран така:
а) от читем — VII месец, до XII месец на теку-695 г. са изминали 5 месеца;
б) от 696 г. вкл. до 713 г. вкл. са изминали 18 г.;
в) от I месец до твирем — IX месец, на 714 г. са изминали 9 месеца.
Или Тервел е управлявал 18 г. и 14 месеца = 19 г. и 2 месеца — закръглено 20 г. Затова следва да бъде хронологизиран от 695 до 714 г.
Коя датировка да бъде предпочетена — от 695 до 715 г. или от 695 до 714 г.? При първата датировка управлението на хан Неизвестен I се отчита като включено в управлението на Тервел (за краткото управление на този хан — преждевременна смърт или свален от боилския съвет — вж. □ 352). При втората датировка управлението на хан Неизвестен I се отчита като самостойно спрямо управлението на Тервел. Основен показател при хронологизиранията на хановете е цикловата година на възкачването им (Тервел — теку читем; хан Неизвестен II — познат като Неизвестния хан в досегашните изследвания — дван шехтем). При положение, че в Именника от пълното съобщение за хан Неизвестен I е запазен месецът твирем от годината на възкачването му, следва да се предпочете втората датировка на Тервел — от 695 до 714 г.

КАК ДА БЪДЕ ТЪЛКУВАН ИЗРАЗЪТ ТЕКУЧИТЕМ ТВИРЕМ?

Съобщението за хан Тервел спрямо съобщението за следващия хан завършва така: „... а годината му текучитем твирем“. Двете съставки на този израз са били тълкувани от изследователите различно и са изказани противоречиви мнения. Ще направим критичен обзор на схващанията по този спорен въпрос.
Правилно тълкуване — теку читем (овен-година, VII месец). ■ 328.
Г. Фехер успя пръв да реши загадката за първата съставка текучитем (за втората — твирем, мнението му е погрешно — вж. □ 331). Той правилно долавя, че тя сама по себе си като пълен израз е циклова година, подобна на цикловите години при други ханове (напр. дваншехтем = дван шехтем — заек-година, VIII месец).

Затова тя трябва да се раздели на теку и читем и да се издири „какво животно е теку и какво редно число е читем". Въз основа на етимологичен анализ Г. Фехер чрез съответствия от тюркски езици неоспоримо доказва: теку е овен, читем е седми — [86], с. 257—258. О. Прицак възприема обяснението на Г. Фехер и го доразработва в етимологично отношение — [102], с. 55. То е възприето и от Ив. Богданов — единствено при Тервел той отхвърля цикловата година на В. Златарски — етх твирем (вж. □ 334) — [11], с. 88—89.

Погрешно тълкуване на израза текучитем твирем. ■329. Според Й. Маркварт изходният текст (съобщенията за Тервел и Неизвестния хан) е погрешен. Той разделя израза текучитем на Текуч — име на Неизвестния хан, и итем твирем — девиз (герб, знак) на Тервел — [52], с. 232—233. Й. Микола приема от това деление само първата част — Текуч — име на неизвестния хан. Във втората итем твирем той вижда ит-ем твирем — ит = куче, *-ем* е прибавено при преписването по аналогия на твирем, т. е. началният израз е бил ит твирем — куче-година, IX месец. В „поправен" вид текстът според него трябва да гласи: Тервел — 21 г., родът му Дуло, а годината му итем твирем. Текуч — 28 г., родът му Дуло, а годината му дван шехтем — [99], с. 79. Покъсно Й. Микола предлага още по-несъстоятелно обяснение (първото не отговаряло на хронологичните му комбинации — ?): разделя текучитем на тек кучи тем, свързва тек и тем като име на неизвестния хан — Тектем, а в кучи вижда думата коч 'овен', т. е. кучи твирем — овен-година, IX месец — [38], с. 455. При тези обяснения своеволно се разместват срички и думи с цел „да се поправят" несъществуващи грешки в Именника.

В. Златарски излага двете мнения на Й. Микола (намира второто за „твърде несполучливо, дори произволно") и приема първото като подходящо за хронологичните му изчисления. Той не възприема текуч за лично име на неизвестния хан: „думата текуч се намира във връзка с българското летоброене и е поставена пред първата циклова година, изчислена по новото летоброене, с цел да се изтъкне тая връзка или пък да се посочи промяната в летоброенето". В. Златарски свързва итем с етх и „възстановява" за Тервел циклов израз етх твирем = куче-година, IX месец — [38], с. 256, 455. Тълкуването на В. Златарски е не по-малко произволно от тълкуването на Й. Микола. Не съществува „нова ера на българското летоброене" (вж. □ 142).

Запазване на израза текучитем твирем. ■ 330. Редица изследователи основателно не възприемат тълкуванията на Й. Маркварт, Й. Микола, В. Златарски и предпочитат да запазят израза текучитем твирем: 1) Тервел 21 г. Родът му Дуло. А властта му е дадена (в годината) на овена — текучитем, (месец) девети — твирем — [16], с. 17; 2) Тервел — 21 години. Родът му Дуло, а годината му текучитем (VIII — овен) твирем (IX — девети) — [20], с. 13, 16—19; 3) „Според Именника той (Тервел) бил също от рода Дуло, управлявал и стъпил на трона в година текучитем

твирем." — [7], с. 71. За нас остава неясно защо тези автори не са възприели правилното тълкуване на Г. Фехер — теку читем = овен-година, VII месец. Причината вероятно е в натрупването на две числителни редни: теку читем твирем (овен седми девети) и неправилното тълкуване на твирем от Г. Фехер: овен-година, VII месец, девети ден (вж. □ 331).

Как да бъде тълкувана втората съставка твирем? ■ 331. Правилното тълкуване на първата съставка текучитем като теку читем = овен-година, VII месец, от Г. Фехер поставя нов проблем — какво означава втората съставка твирем с общоприето значение девети? Не може след една циклова година да бъдат дадени два месеца — читем твирем = седми девети. Това се изключва от Именника като система — във всяко съобщение се посочват само цикловата година и нейният месец. Сам Г. Фехер и възприелите неговото тълкуване са принудени да търсят друго обяснение на съставката твирем 'девети'.

Според Г. Фехер чрез числителното редно твирем е посочен денят на датировката: теку читем твирем = овен-година, VII месец, девети ден („Тервел следователно се възкачил на престола в 9-ия ден на 7-ия месец в осмата циклова година."). В подкрепа на това обяснение Г. Фехер посочва, че в орхонските надписи и татарските дипломи се дава още едно число за означаване на деня. Според него редакторът на Именника по някаква причина е дал по-точно датата на Тервел, макар че другите дати за възцаряването на изброените князе съдържат само година и месец — [86], с. 258. Обяснението на Г. Фехер не може да бъде прието. Именникът като държавен документ е съставен въз основа на определени правила. Всяко съобщение за даден хан, взето като подсистема, има определен брой задължителни елементи (вж. по-подробно □ 351). Елементът година на възкачването се дава чрез циклов израз от година и месец, затова така следва да бъде и при Тервел. Изключение не може да има. За твирем трябва да се търси друго обяснение. Нито един изследовател не е възприел обяснението на Г. Фехер за твирем като означение на ден.

О. Прицак предлага друго обяснение: твирем или товирем като числително редно означава името на неизвестния хан — хан Товирем (буквално хан Девети, хан Девятко). В този случай не е пропуснато нищо от текста на Именника (възражения срещу доводите на този опит за обяснение — вж. □ 367).

Всъщност елементът твирем е остатък от едно съобщение за неизвестен хан между Тервел (възкачил се през теку читем) и Неизвестния хан (възкачил се през дван шехтем). От това съобщение са пропуснати задължителните елементи име на хана, година на управление, родът на хана, названието на цикловата година, запазил се е само месецът твирем — девети (вж. изложение и обосновка — □ 351).

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН ТЕРВЕЛ ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Погрешни датировки по заменена циклова година. ■ 332. За Тервел в Именника е даден изразът текучитем твирем. Й: Маркварт приема делението: Текуч — личното име на следващия неизвестен хан; етем твирем — владетелски девиз (знак) на Тервел. Той хронологизира Тервел от 700 г. (по Зигеберт — вж. □ 347) до 720 г. с 21 г. царуване. Датировката се потвърждава от исторически данни — Тервел е споменат от византийски хронисти през 704, 707, 718 г. — [52], с. 232. За споменаването на Тервел от Теофан през 718 г. вж. □ 368. Тази датировка е неправилна — изградена е върху погрешна изчислителна система, която изключва прабългарския календар (вж. □ 140).

■ 333. Цикловият израз за Тервел теку читем според Дж. Бъри е сгрешен, той го „поправя" на Тек вечем (?) — 39. поредна циклова година от 60-годишния цикъл = IX година от IV декада = 77. арабска хиджра = 696 григорианска година. На тази основа Тервел е хронологизиран от 696 до 719 г. с 23 г. управление. Крайната година — 719, е година на възкачване на измислен от Бъри „Безимен хан". Действителният Неизвестен хан е преместен като Безимен след Аспарух — [18], с. 389, 395, 398.

■ 334. В. Златарски хронологизира Тервел от 701 до 718 г. Годината на възкачването (701) е получена така: към 642 г. (смъртта на Кубрат) се прибавят 59 слънчеви години = 61 лунни (управлението на Аспарух). Самата 701 г. се свързва с цикловата година етх твирем — [38], с. 469, 484. Цикловата година етх е произволно измислена от В. Златарски въз основа на погрешното първо обяснение на Й. Микола (вж. □ 329). Годината на смъртта на Тервел (718) е изчислена по лунния календар с „нова българска ера", с начало първата поредна година сомор на 12-годишния цикъл. Така получилата се разлика (718 − 701 = 17) изисква да се търси грешка в Именника — Тервел е управлявал „17 лунни години, а не 21, както стои погрешно в текста." — [38], с. 455.

■ 335. Г. Моравчик хронологизира Тервел по В. Златарски, но въз основа на септемврийската година от 702 до 718 — 719 г. — [100], с. 306.

Погрешни датировки по правилния израз теку читем. ■ 336. Според Г. Фехер Тервел е царувал 21 г. (20 г. и 1 месец незакръглено) от 699 до 718 г. За него най-важна е годината на смъртта на Тервел — дван шехтем (според Г. Фехер давшан сехтем) — IV поредна година, VIII месец. Въз основа на сведението на Теофан за Тервел от 6211 г. = 718 (септември — декември) — 719 (януари — август) той възприема, че в началото на септемврийската 718—719 г. Тервел е бил още жив. На тази основа приравнява цикловия израз дван шехтем със 718 г. (септември до декември) и възприема 718 г. за основен жалон на своята хронологична система — от тази година отброява назад или напред посочените в Именника години на управление на хановете. Така изчислява и възкачването на Тервел (718 − 21 = 699 г. = теку читем твирем —

овен-година, VII месец, IX ден) — [86], с. 265, 269, 270, 273, 278. Това хронологизиране по правилния циклов израз теку читем (овен-година, VII месец) е погрешно. За Г. Фехер цикловите датировки нямат значение — той отрича връзката на прабългарския календар с тюрко-монголския и китайския и няма приравнителна таблица от прабългарски към григориански години дори и на погрешна основа. За погрешното второ сведение на Теофан за Тервел от 718 г. вж. □ 368 — 369.

■ 337. Ив. Богданов (възприел за всички ханове хронологизацията на В. Златарски) специално за Тервел заменя цикловата година етх твирем с теку читем (по Г. Фехер и О. Прицак). Самото хронологизиране обаче е по В. Златарски — от 701 до 718 г. Разликата от 17 слънчеви години = 18 лунни години кара Ив. Богданов да „поправи" Именника: „Годините на хан Тервел са означени погрешно в Именника 21 вместо 18." — [11], с. 88 — 89. И така според В. Златарски в съобщението за Тервел има две грешки, според Ив. Богданов — една.

Датировки по цикловия израз дван шехтем. ■ 338. Годините на управление на Тервел са отбелязани чрез буквен цифров израз: Ќ Н Ӑ (К = 20, Н = съюз *и* , А = 1, т. е. 20 и 1 г. = 21 г.). Но според Й. Микола в него има „грешка" и той го възстановява така: Ќ Н Ӈ (20 и 8 г. = 28 г.; буквата Н без знак над нея е буква Н — в случая чрез нея е изписан съюзът *и* ; със знак над нея е цифрата 8). Този цифров израз (К Н Ӈ = 28 г.) бил погрешно заменен от преписвача с Ќ Н Ӑ (А било буква към ЛѢТ, превърната неправилно в цифра — А = 1). За цикловата година на Тервел Й. Микола възприема цикловата година на Неизвестния хан — дван шехтем, защото от цикловия израз към Тервел текучитем твирем той извежда погрешно името на Неизвестния хан и цикловата му година („Тектем" — „кучи твирем" — вж. □ 329). По този начин действителните данни за Тервел (21 г., теку читем) са подменени с данните за Неизвестния хан (28 г., дван шехтем). На тази основа Й. Микола погрешно хронологизира Тервел от дван-годината 691 до „кучи"-годината 719 с 28 г. управление — [99], с. 21, 25. Самата 691 г. е наистина дван-година, но възкачването на Неизвестния хан е през дван-годината 715.

■ 339. За Тервел О. Прицак възприема погрешната датировка на Й. Микола — от 691 до 719 г. с 28 г. управление. Той по свой начин обосновава тази датировка: 1) годините на възкачване на Тервел (теку) и на Неизвестния хан (дван) са погрешно дадени — местата им трябва да бъдат разменени: Тервел — дван(заек)-година, Неизвестния хан — теку(овен)-година; 2) Тервел е споменат за последен път от Теофан през 718—719 г., затова смъртта му трябва да се постави през същата година с уточнение 719 г. (това сведение — Тервел е помогнал през 718—719 г. на сваления император Анастасий II в опита му да си възвърне престола — е недостоверно — вж. □ 368—369); 3) от смъртта на Тервел, найрано през 718 г., до смъртта на Телец през 760 г. са изминали 42 г., а според Именника — 67 г. като сбор от посочените години

на управление на хановете от Неизвестния до Телец (наистина не са изминали 67 г. — в това число вместо 28 г. сумарно управление на Неизвестния хан трябва да се включат само 7 г. действително ханско управление и тогава са изминали 46 г. — вж. □ 355); 4) ако Неизвестният хан е заел властта през дван(заек)-година и е управлявал 28 г., то наследникът му Севар се е възкачил през кон-година вместо посочената в Именника тох-кокошка година (такова противоречие има, но то се избягва при отчитане на самостойното управление от 7 г. на Неизвестния хан — от дван-715 г. до тох-721 г.) — [102], с. 49—50.

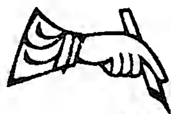

■ 340. Ив. Венедиков е хронологизирал Тервел от 692 до 720 г. с бележката: „И така Тервел не е царувал 21 години и не е поел властта в текучитем твирем, а 28 години и е поел властта в годината дванш ехтем." С това той отрича данните за Тервел в Именника. Както и при Аспарух, отново се предлага „поправка" на „грешка" в Именника: данните за Неизвестния хан (28 г. управление, дванш ехтем) се възприемат за данни на Тервел, а данните за Тервел се възприемат за данни на Аспарух. И въз основа на тези „нови" данни Аспарух е хронологизиран от 672 до 692 г. (вж. □ 324), а Тервел от 692 до 720 г. Цялото това разместване на данните от Именника (от даден хан се прехвърлят на предходния, т. е. от Неизвестния на Тервел, от Тервел на Аспарух) произтича от желанието да се реши предварителната недоказана теза — годините на управление на Кубрат и Аспарух (съответно 60 и 61) „изглеждат много като години на управление" (?), следователно те са „години на живот". И тъй като цикловата година за възкачването на Аспарух (верени алем) е използвана за означаване на „раждането" му, Ив. Венедиков е принуден да вземе цикловата година на Тервел и да я припише на Аспарух, а тази на Неизвестния хан — на Тервел; самият Неизвестен хан просто става „излишен" и е махнат от поредността на българските владетели.

Как Ив. Венедиков работи по предварително възприето положение и на тази основа наглася и тълкува данните „в името на собствената си теза" личи и от следния пасаж: „За да бъде точно определено времето на възкачването на Тервел, трябва да кажем няколко думи и за името на месеца ехтем, в който той е взел властта. За да може да се закръгли възрастта на Исперих на 61 г., месецът ехтем трябва да е един от последните месеци на годината, десети, единадесети или дванадесети. Ако обясним това числително редно като дванадесет, то може да се състои от тюркското ики или ек — две, съединено с иранското де или те — десет. В такъв случай ехтем ще означава дванадесет. И така Тервел сигурно е взел властта в XII месец на годината дванш." — [20], с. 19, 25, 27—28. Всъщност числителното редно шехтем (а не ехтем) е само прабългарско и означава VIII месец (вж. □ 103). Опит за тълкуване на „хибрида" ехтем като тюркско-ирански не издържа критика в научно отношение и е излишно тук да се обосноваваме защо. В самия пасаж авторът не скрива условността:

„за да може да се закръгли възрастта на Исперих“ (презумпция), „месецът ехтем трябва да е X, XI или XII“ (презумпция), „ако обясним това числително редно като XII“ (условност), „то може да се състои“ (вероятност), „в такъв случай ще означава XII“ (предположителност), „Тервел сигурно е взел властта“ (несигурност).

Други датировки на хан Тервел. ■ 341. Тервел е хронологизиран от В. Златарски от 701 до 718 г. (вж. □ 334). Тази датировка е възприета от някои историци: 1) М. Артамонов — „Тервел (701—718 г.) бил въздигнат в ранг на кесар (цар) ...“ през 705 г. от Юстиниан — [4], с. 197, 467; 2) „Кратка история на България“ — „След смъртта на Аспарух ... управлението на българската държава преминало в ръцете на неговия син Тервел (701—718 г.)“ — [46], с. 42; 3) В. Гюзелев — „... той (М. М. — Юстиниан II) потърсил през 705 г. помощ за връщането си на цариградския трон от българския хан Тервел (701—718).“ — [24], с. 78. Когато разглежда обаче арабската обсада на Цариград през 717—718 г. по различни извори (византийски, западни, арабски и сирийски, апокрифни и др.), В. Гюзелев не споменава като участник в нея Тервел, а Кормесий — въз основа на Мадарския надпис за Крумесис. Той не изяснява какъв е Кормесий спрямо Тервел — дали е военачалник на Тервел при положение, че в надписа се говори за владетеля Крумесис (архонта Крумесис) — [26].

■ 342. За началото и края на Тервеловото управление П. Мутафчиев изказва следното мнение: „... към 701 г. той (М. М. — Аспарух) бил наследен от Тервел, който произхождал от същия род Дуло и навярно бил негов син.“; „Малко по-късно (М. М. — след 717 — 718 г.) българският владетел Тервел предпочел да откаже обещаната помощ на „детронирания Теодосий“ (= Артемий); „Това е последното по-значително събитие през царуването на Тервеля. Наскоро след това той вече не бил между живите.“ — [57], с. 114, 118. Тази приблизителна датировка на Тервел (към 701 г. — след 718 г.) е погрешна. Годината „към 701“ е свързана с датировката на Й. Маркварт, В. Златарски; годината „след 718“ е свързана с второто сведение на Теофан (вж. □ 360).

■ 343. Д. Ангелов пише „Приемникът на хан Аспарух, хан Тервел (702—718), се възползвал от вътрешните междуособици във Византия...“ — [3], с. 216. Тази датировка с свързана с датировката на В. Златарски — 701—718 г. Разликата от една година може да се обясни с възприемането на септемврийска година (702) вместо януарска (701) — [38], с. 484.

■ 344. Б. Примов и „История на България“ поддържат една и съща датировка на Тервел — 700 — 721 г. Началната година (700) е по хрониста Зигеберт (вж. □ 347); крайната година е получена чрез отброяване на 21 г. управление на Тервел по Именника. Според Б. Примов едва ли може да се оспори, че Тервел е оказал помощ на Артемий = Анастасий II през 718—719 г. (има се

предвид В. Гюзелев — вж. □ 373) — [101], с. 8, 19—21; [40], с. 118.

■ 345. За В. Бешевлиев точната дата на Тервеловото възкачване на престола е спорна. Той само предава мненията на К. Иречек — 700 г.; Г. Баласчев — 703 — 704 г.; В. Златарски — 701; О. Прицак — 691 г. Според него Тервел е починал навярно около или след споменаването му във византийските извори (М. М. — от Теофан през 718 г. — вж. □360—374). И тук само предава някои мнения: К. Иречек — 720 г.; Г. Баласчев — 724 г.; В. Златарски — 718 г.; О. Прицак по Й. Микола — 719 г. — [7], с. 71, 79.

Разгледаните датировки на Тервел в своята неправилност са нещо естествено — повечето историци са заели датировката на В. Златарски (701—718) или са я уточнявали с година-две напред или назад спрямо годината на възкачването и годината на смъртта на Тервел. При липса на друга датировка на Тервел някои от тях са я използвали със съзнанието за нейната неточност.

Въпросът за последната година от управлението на Тервел като първа година от управлението на неговия наследник е тясно преплетен с хронологизирането на хан Неизвестен I, хан Неизвестен II, със сведенията на хронистите Теофан и Никифор, с надписа на Мадарския конник, затова той постоянно ще бъде засяган в разработките на следващите ханове. Последната година от управлението на Тервел (718, 719, 720, 721) като неправилна спрямо годината по Именника (714-барс, 715-дван) е предопределена от годината 718 от второто сведение на Теофан — Тервел е участвувал в заговора на сваления император Анастасий II за връщането му на престола.

■ 346. Основните моменти от хронологизирането на Тервел от Й. Вълчев са следните: 1) Аспарух е починал през есента на змей-вер-704 г.; 2) след смъртта на Аспарух държавата почти 2 г. се управлява от коронен съвет. Това е измислица — понятието за държавност при прабългарите и другите тюркски племена през средните векове изобщо изключва управление без едноличен владетел, избран веднага след смъртта или свалянето на предходния; 3) през „двегодишното управление на коронния съвет" (704—705) Тервел действа от негово име като предпочетен и неутвърден непървороден син на Аспарух. През 705 г. предприема поход до Цариград и възстановява на престола император Юстиниан II. За отплата е провъзгласен за кесар, отстъпена е на България областта Загоре. Тервел е участник в тези събития като самостоен хан; не може един неутвърден наследник на престола да бъде провъзгласен за кесар; постановката за пренебрегнат първороден син на Аспарух и предпочетен непървороден негов син — Тервел, е измислена; 4) „най-сетне в година Тек Кон, ден и месец Девети, което отговаря на 31 август 706 г., Тервел поема престола, съветът на великите боили е дал гласа си за него." Авторът е достигнал до тази „начална година" от управлението на Тервел като хан поради следното: Тервел се е възкачил през теку-

овен година (=695 г.), която Вълчев погрешно тълкува като „тек-кон година“; 706 г. е наистина кон-година, но тя няма нищо общо с Тервел. Тъкмо тази заблуда в тълкуването на цикловата година на възкачване на Тервел (теку читем) е причината за преднамереното свързване на сведенията на хронистите за събития от 705 г. с „неизбрания още, но предпочетен непървороден син Тервел“; 5) „След управление от 21 г. споровете около престола отново избухват и Тервел свиква извънредно заседание на великите боили. Именникът казва, че това е станало в дванш шехтем, което отговаря на 31 юли 727 г.“ Това „заключение“ може да бъде обяснено така: Й. Вълчев взема посочените 21 г. управление на Тервел, свързва ги с цикловата година на Неизвестния хан дван шехтем и ги отброява от 706 г. Годината 727 г. е наистина дван(заек)-година, но тя няма нищо общо с управлението на Тервел. Ето защо авторът е принуден да измисли някакви „избухнали спорове около престола“. С всяка циклова година в Именника се датира само възкачването на съответния хан. Допуснатото „изключение“ от автора противоречи на Именника като система от съобщения с постоянни елементи, които трябва да бъдат тълкувани по един и същ начин; 6) „Общо Тервел управлява 28 години, до Етх, Куче, което отговаря на 734 г.“ Посочените за Тервел 21 г. управление са използвани от автора за „спора около властта на Тервел“, затова 28-те г. управление на Неизвестния хан са отчетени за Тервел — получената 734 г. е наистина етх-куче година, но тя няма нищо общо с този хан — [20], с. 94—95. Хронологизирането на Тервел от Й. Вълчев е низ от измислени положения, породени от неправилни тълкувания и приравнявания на цикловите години по правилна поначало приравнителна таблица.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ТЕРВЕЛ ОТ ХРОНИСТИ

■ 347. В своите хроники летописците Зигеберт (XI в.) и Алберих (XIII в.) дават датировки и сведения за български ханове. Датировката на Тервел от Зигеберт е повод да разгледаме всички датировки от гледище на превода им. Посочените различия са принципни и ще бъдат разгледани тук.

1. Датировки на ханове от Зигеберт

700. Therbellis Bulgaribus dominatur.
700. Над българите се възцарил Тервел.
727. Cormesius Bulgaribus dominatur.
727. Над българите се възцарил Кормесий.
760. Teletzas Bulgaribus dominatur.
760. Над българите се възцарил Телец.
763. ... paganus Bulgaribus dominatur.
763. ... а над българите се възцарил Паган.
770. Thelerigus Bulgaribus dominatur.
770. Над българите се възцарил Телериг.
778. Cardamus Bulgaribus dominatur.
778. Над българите се възцарил Кардам.

807. Chrumnus Bulgaribus dominatur.
807. Над българите се възцарил Крум — [37], с. 42—44.

2. Датировки на ханове от Алберих
727. Cormesius Bulgaribus dominatur.
727. Кормесий царувал над българите.
763. Sabinus Bulgaribus dominatur.
763. Сабин царувал над българите.
807. Chruninus Bulgaribus dominatur.
807. Крум станал господар на българите. — [1], с. 180.

Три от датировките на Алберих съвпадат като латински текст с датировките на същите ханове от Зигеберт. Но преводът им е различен. Това различие поставя въпроса, как да бъдат преведени десетте датировки на двамата хронисти. В зависимост от превода те могат да се окажат правилни (съвпадат с установени други датировки) или неправилни (не съвпадат). Това особено важи за датировката на Тервел. Датировките на Зигеберт (преводач М. Войнов) са преведени по един и същ начин: (година) над българите *се възцарил* (име на хана). Датировките на Алберих (преводач Стр. Лишев) са преведени по друг начин: година (име на хана) *царувал* над българите (датировката на Крум с превод на глагола „станал господар" противоречи на другите две). При превод на глагола dominatur „се възцарил" (= „станал господар") посочената година означава година на възкачването; при превод „царувал" посочената година е една от текущите години от управлението на дадения хан. Тази разлика в превода има голямо значение. Поставеният въпрос има и друга страна — какво лексикално-граматично значение са влагали самите хронисти в глагола dominatur (основна форма dominor — 'господствам, властвам, владея, царувам'). Дали трябва да бъде преведен буквално („царувал") или има вложена отсянка („се е възцарил"). В тази светлина ще разгледаме датировката на Тервел.

Датировката на Зигеберт (при превод, възприет за единствено правилен, „700. Над българите се възцарил Тервел") не се съгласува с датировката по Именника — циклова година на възкачване теку читем =695. Тя е неправилна — датировката на Тервел по Именника е взаимносвързана с хронологизирането на всички ханове (от Гостун до Умар). Датировката на Зигеберт (при превод възприет за единствено правилен: „700. Над българите царувал Тервел") е правилна — тя е една от текущите години от управлението на Тервел (695—714). Сравни същото съотношение при датировката на хан Крум от Зигеберт и Алберих спрямо установеното му управление (803—814): „807. Над българите се възцарил Крум" (погрешна); „807. Над българите царувал Крум" (правилна). Заключението ни — Зигеберт и Алберих не датират възкачването на българските ханове — е изказано преди нас: „Главната цел на Зигеберт е да установи годините на отделните събития, които той дава синхронистично. Затова той не съобщава началните години на управление на Тервел, нито на Кормесий,

а дава сведения за тях във връзка с други събития, които са по-важни за него.“ — [89], с. 622.

■ 348. Хронистите Теофан и Никифор споменават името на Тервел във връзка с участието му в борбите за възвръщане престола на свалени императори: 1) през 705—706 г. Тервел оказва помощ на Юстиниан II при първото му сваляне от престола; 2) през 711 г. той отново оказва помощ на същия император при повторното му сваляне; 3) през 718 г. Тервел участва в заговора на Артемий = сваления император Анастасий II — [81], с. 269; [59], с. 300. Първите две споменавания на Тервел (през 705—706; през 711) се разполагат в хронологизирането му по Именника (695 — 714). Третото споменаване — през 718 г., не оборва тази датировка. Обратното, чрез нея и други доводи се доказва, че името на Тервел е погрешно вмъкнато в описаните събития, разказани от Никифор, без да се говори за Тервел (вж. критика на второто сведение на Теофан като недостоверно — □ 368 — 374).

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН ТЕРВЕЛ (695—714)

■ 349. Хан Тервел може да бъде хронологизиран единствено правилно по данните от Именника: година на възкачване теку читем и 21 г. управление. Той е бил хан от VI—читем, месец на 695-теку година, до IX—твирем, месец на 714-тигър година. Или е управлявал 19 г. и 2 месеца. Към управлението му трябва да се прибавят и 11 месеца управление на хан Неизвестен I — получава се 20 г. и 1 месец, които са посочени в Именника закръглено — 21 г. Отброяването на 21 г. от 695 г. дава 715-дван година — годината на възкачването на хан Неизвестен II. Или тези 21 г. се съгласуват с годината на възкачването на Тервел (теку читем) и с годината на възкачване на Неизвестния хан = хан Неизвестен II (дван шехтем).

Хронологизирането на Тервел от 695 до 714 г. не противоречи на сведенията на хронистите. Годината 700 от сведението на Зигеберт при приет превод „Над българите царувал Тервел“ е една от текущите години на неговото управление; при приет превод „Над българите се възцарил Тервел“ трябва да се смята за погрешна. При общопризнатата несигурна хронология на Зигеберт и при възможността за двоен превод на латинския текст не може въз основа на годината 700 да се отрече съобщението от Именника като недостоверно. Обратното, Именникът в своята доказана достоверност като писмен домашен извор обезсилва това сведение на Зигеберт (при втората възможност за превод). Второто сведение на Теофан (Тервел през 718 г. помогнал на сваления император Анастасий II в опита му да си възвърне престола) се обезсилва от първото сведение на Теофан (българският владетел Кормесий сключил през 716 г. договор с император Теодосий III). Следователно крайната година от управлението на Тервел 714 г. се съгласува с първото сведение на Теофан — договорът от 716 г. е сключен с българския владетел Кормесий = хан Неизвестен II.

Посочените 21 г. управление за Тервел са достоверни ... те се отброяват от годината на възкачването му теку-695 до годината на възкачването на хан Неизвестен II — дван-715 г. В тях е включено едногодишното управление на хан Неизвестен *I* Другите изследователи имат следното отношение към тези 21 г.:

— Г. Фехер, Й. Маркварт, Б. Примов, „История на България“ правилно ги запазват — 21 г., но ги отброяват от погрешна начална година на управление на Тервел;

— за В. Златарски посочените 21 г. са погрешно дадени. Той ги „поправя“ на 17 и ги отброява от погрешна начална година на управление. Мнението му е възприето от П. Мутафчиев, Г. Моравчик, М. Артамонов, Ив. Богданов, В. Гюзелев, „Кратка история на България“. Д. Ангелов въз основа на В. Златарски възприема година по-малко — 16 г.;

— Дж. Бъри неправилно увеличава годините на управление на Тервел от 21 на 23;

— Й. Микола разменя годините на управление на Тервел и на Неизвестния хан: вместо Тервел — 21 г., и Неизвестен хан — 28 г., той необосновано приема обратното — за Тервел — 28 г., за Неизвестния хан — 21 г. Същата размяна правят О. Прицак и Ив. Венедиков.

Единствено правилното разчленяване на началния израз теку-читем твирем е теку читем твирем: теку читем (овен-година, VII месец) — циклова година на възкачване на Тервел; твирем (девети) — остатък от цикловата година на възкачване на наследника на Тервел — хан Неизвестен I.

Правилната година на възкачване теку читем е установена от Г. Фехер и е възприета от О. Прицак и Ив. Богданов. Елементът в повече твирем се тълкува погрешно: Г. Фехер — твирем означава девети ден на VII месец (читем) на годината на овена (теку); О. Прицак — като име на Неизвестния хан — „Товирем“; Ив. Богданов — също.

Началният израз текучитем твирем е разчленен погрешно на две части: Текуч — лично име на Неизвестния хан (Й. Микола, Й. Маркварт), или текуч — неразгадан „календарен“ термин (В. Златарски); итем твирем, ит твирем, етх твирем — куче-година, IX месец (тримата автори). По този начин действителната циклова година теку (овен) се заменя погрешно с етх (куче). Действителният месец читем (седми) е заменен с твирем (девети). Възприетата от Дж. Бъри „поправка“ тек вечем вместо теку читем е произволна.

В. Бешевлиев, Ив. Венедиков и В. Гюзелев предпочитат да запазят началния израз текучитем твирем в неразчленен вид, доколкото основателно не приемат опитите за деление, но това не е решение на въпроса.

И така от действителното съобщение за Тервел в Именника (Тервел — 21 г. — род Дуло — теку читем) са подложени на „поправка“ годините на управление и цикловата година на възкачване. Всъщност съобщението е достоверно и в него няма никаква грешка.

Сравнителна таблица на датировките на хан Тервел

Правилни	
М. Москов	— от 695 до 714 г.
Погрешни	
Й. Микола	— от 691 до 719 г.
О. Прицак	— от 691 до 719 г.
Ив. Венедиков	— от 692 до 720 г.
Дж. Бъри	— от 696 до 719 г.
Г. Фехер	— от 699 до 718 г.
Й. Маркварт	— от 700 до 721 г.
Б. Примов	— от 700 до 721 г.
„История на България“	— от 700 до 721 г.
В. Златарски	— от 701 до 718 г.
П. Мутафчиев	— от 701 до 718 г.
Ив. Богданов	— от 701 до 718 г.
В. Гюзелев	— от 701 до 718 г.
„Кратка история на България“	— от 701 до 718 г.
М. Артамонов	— от 701 до 718 г.
Г. Моравчик	— от 702 до 718—719 г.
Д. Ангелов	— от 702 до 718 г.
Й. Вълчев	— от 706 до 734 г.

III. ХАН НЕИЗВЕСТЕН I = КОРМЕСИЙ I (ОТ 714 ДО 715 Г.)

IV. ХАН НЕИЗВЕСТЕН II = КОРМЕСИЙ II (ОТ 715 ДО 721 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН НЕИЗВЕСТЕН I И ХАН НЕИЗВЕСТЕН II ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

Хан Тервел е наследен от двама неизвестни ханове. ■ 350. След съобщението за Тервел (завършващо с цикловия израз теку читем — вж. □' 327) текстът на Именника продължава така: „твирем ... 28 години. Родът му Дуло, а годината му дван шехтем.“ Тази част от текста е била най-трудната за тълкуване. Нито един от изследователите не е намерил точното обяснение на данните от Именника. Основните елементи от този текст — твирем и 28 г. управление — трябва да бъдат разгледани по съвсем нов начин. Доказва се, че всъщност няма грешки в Именника. Въз основа на системно-структурния подход предлагаме ново тълкуване със съответните произтичащи от него изводи, които са в съгласие с данните от писмени паметници и от сведения на хронисти.

■ 351. Именникът като писмено произведение (текст) е система, която включва подсистеми и елементите им в техните взаимоотношения. Основните, повтарящи се по строеж подсистеми, са тринадесет. Всяка от тях има четири задължителни елемента:

име на хана; години на управление; род на хана; година и месец на възкачване — циклов израз по прабългарския календар. Последователността на тези четири елемента в тяхната хоризонтална и вертикална взаимовръзка предопределя еднаквия строеж на всяка подсистема и единството на подсистемите в цялостната структура на Именника. Структурата не се променя от добавъчната информация: самостойна и обобщаваща — „Тези петима князе управляваха от другата страна на Дунава 515 години с остригани глави...“; или към отделен хан — напр. при Кормисош — „Този княз измени рода Дулов, което ще рече Вихтун.“

Структурата на Именника (без добавъчната информация) изисква задължително всяка подсистема да започва с името на съответния хан и да завършва с годината и месеца на възкачването му. Затова и правилно е допуснато, че липсва името на един хан, наричан Неизвестен. Същата тази структура обаче изключва елементът в повече твирем да означава нещо друго (според Г. Фехер — девети ден на VIII месец на овен-година — вж. □ 331; според О. Прицак — лично име Товирем на неизвестния хан — вж. □ 367) освен поредния месец от неизвестна циклова година. Названието на месеца твирем е краен елемент на съобщенията на хановете Авитохол, Ирник, Гостун и Кормисош (срв. подобно повтаряне на названията на другите месеци в края на подсистемите: вечем (трети) при Курт и Безмер; алтом (шести) при Севар и Телец). Следователно думата твирем, след като четири пъти е употребена като название на месец, следва да бъде отново краен елемент за пети път. И по силата на доказателствената стойност на системно-структурния подход няма никакво друго решение за мястото на „излишната“ дума твирем. То може да бъде само в края на съобщение за даден хан. Това тълкуване изисква да се възстанови една нова подсистема:

Тервел	— 21 г.	— Дуло	— теку читем	
(?)	— (?)	— (?)	— (?) твирем	
...	— 28 г.	— Дуло	— дван шехтем	
Севар	— 15 г.	— Дуло	— тох алтом	

Изложеното тълкуване на тази част от текста (възстановява се съобщение за още един неизвестен хан) допълва самия Именник, както следва:

След хан Тервел властта е била поета от хан, за когото остават неизвестни елементите — лично име, години на управление, от кой род произхожда, циклова година на възкачване. Запазен е само месецът — твирем (девети).

След този неизвестен хан властта е била поета от друг хан, чието име също е неизвестно. Останалите елементи на съобщението за него са дадени: години на управление — 28; род — Дуло; година на възкачване — дван шехтем.

Двамата неизвестни хана (Неизвестен I и Неизвестен II) трябва да се разположат по време и поредност между хронологизирането на Тервел (685 — 714) и на Севар (721 — 737).

Хронологизиране на хан Неизвестен I (от 714 до 715 г.). ■ 352. Единственият запазен елемент от съобщението за хан Неизвестен I — твирем (IX месец), може да бъде сътнесен поначало към всяка една от 12-те циклови години, приравнени към григориански:

712 — сомор	716 — верени	720 — (маймуна)
713 — шегор	717 — дилом	721 — тох
714 — (тигър)	718 — имен	722 — етх
715 — дван	719 — теку	723 — дохс

Месецът твирем обаче може да бъде сътнесен само към 714 г. (тигър-година) поради следните съображения:

1. Тервел е управлявал от теку читем (695 г., VII месец) до годината на възкачването на Неизвестния хан (= Неизвестен II) дван шехтем (715 г., VIII месец), или общо 20 г. и 1 месец, които са закръглени в Именника на 21 г.
2. Месецът твирем (девети) от датировката на възкачването на хан Неизвестен I не може да бъде сътнесен към 715 г. — през VIII месец (шехтем) на тази година (т. е. един месец по-рано) се е възкачил хан Неизвестен II. Следователно месецът твирем не може да бъде сътнесен и към следващите години — 716 и пр.
3. Хан Неизвестен I е предходник на хан Неизвестен II. Следователно месецът твирем може да бъде сътнесен към 714 г. (тигър-година). Това означава, че хан Неизвестен I е управлявал от годината на възкачването си тигър-година, IX месец до годината на възкачване на Неизвестен II дван шехтем (715 г., VIII месец), или общо 11 месеца.
4. Хронологизирането на Неизвестен I (от 714 г., IX месец до 715 г., VIII месец) се разполага в последната година от управлението на Тервел. Това води до единствения извод — в управлението на Тервел от 21 г. са включени 20 г. собствено управление и една година от управлението на хан Неизвестен I. Очевидно този хан (като пряк наследник на Тервел) поради някакви причини (преждевременна смърт; отстранен от баща си Тервел и съвета на боилите в полза на втория син Неизвестен II) е включен с едногодишното си управление към управлението на Тервел като незначителен и незаслужаващ.

Съобщението за хан Неизвестен I може да се възстанови така: Неизвестен — 1 година. Родът му Дуло, а годината му барс твирем. За възможността хан Неизвестен I да се е наричал Кормесий и съответно да бъде Кормесий I вж. □ 363.

Отделянето на този хан Неизвестен от наша страна не е в резултат само на логически разсъждения. Освен структурната предопределеност на изпуснатото съобщение (със запазен елемент твирем) има и други причини (произтичащата от хрониста Алберих теза за трима ханове с името Кормесий — вж. □ 362 — 363; включването в други именници на българските владетели на двама синове на Тервел — вж. □ 358).

Хронологизиране на хан Неизвестен II от 715 до 712 г.). ■ 353. текста на съобщението е пропуснато името на хана: „..... — 28 години. Родът му Дуло, а годината му дван шехтем“ (заек, VIII месец). Цикловата година дван шехтем съответства на следните паралелни за този исторически период (началото на VIII в.) дван-години, приравнени към григориански:

691 703 *715* 727 739

Единствено възможната дван-година за възкачването на хан Неизвестен II е 715 г. През предходната дван-година 703 хан е бил Тервел (696—714), през следващата дван-година 727 хан е бил Севар. Хан Неизвестен II е управлявал от цикловата година на възкачването си дван шехтем = 715 г., VIII месец, до цикловата година на възкачването на хан Севар тох алтом = 721 г., VI месец. Отброено от циклова година до циклова година (от дван-715 до тох-721 г.) се получават 7 г. закръглено управление. Отброено с точност от месец шехтем (VIII) на дван-715 г. до месец алтом (VI) на тох-721 г. се получават 5 г. и 10 месеца. В Именника обаче за Неизвестен II са посочени 28 г. управление. Противоречието между тези 28 г. и действителното управление от 7 г. е привидно и то може да бъде обяснено.

■ 354. Двадесет и осемте години управление на хан Неизвестен II са създавали затруднения на всички изследователи. Невъзможно е да бъдат отброени от възприета година на възкачване, защото се навлиза в годините на управление на следващите ханове: прибавят ли се към годината на възкачването (дван-715), получава се 743 г. — текуща година от управлението на Кормисош (Севар е хан от 721 до 737 г. — вж. ☐ 391, Кормисош — от 737 до 754 г. — вж. ☐ 403). Това „навлизане“ и изместване на управлението на следващите ханове е било причина да се изкажат съмнения за достоверността на целия Именник като писмен паметник. Изходът за изследователите е бил да допуснат „грешка“ и да я „поправят“. Едни от тях намаляват 28-те г. на необходимите им според тяхното датиране, други ги отчитат като години на управление на Тервел или пък търсят други „решения“ (вж. обзор на тези мнения в ☐ 390). Но всъщност грешка няма — въпросът е как да бъдат обяснени тези 28 г. управление.

■ 355. Посочените в Именника 28 г. управление на хан Неизвестен II всъщност представляват сумарен период от два подпериода:

първи — 21 г. (от теку-695 до дван-715 г.). През него хан Неизвестен II не е бил самостоен хан:

— 20 г. е бил втори владетел (княз-наследник) на Тервел;

— една година е бил втори владетел (княз-наследник) на Неизвестен I;

втори — 7 г. (от дван-715 до тох-721 г.). Това е действителното управление на хан Неизвестен II като самостоен владетел със статут на хан.

Сборът от годините на двата подпериода дава посочените в Именника за хан Неизвестен II 28 г. управление. Както се вижда, числото 28 не е случайно дадено и в този смисъл не е „грешка“.

както го обявяват част от изследователите. С цикловата година дван шехтем (715) е ограничено самостойното ханско управление на Неизвестен II спрямо цикловата година на възкачването на Севар тох-721 г.

Така отчетеното управление в съобщението за Неизвестен II (общо 28 г. = 21 г. втори владетел и 7 г. самостоен хан) се доказва чрез аналогичен случай, използван от съставителите на Именника в съобщението за Аспарух. В съпоставителен план паралелът е пълен:

а) хан Аспарух:
31 г. втори владетел към Кубрат (от 634 до 665 г.);
3 г. втори владетел към Батбаян (от 665 до 668 г.);
27 г. самостоен хан (от верени-668 до теку-695 г.).
Или общо 61 г. управление.
б) Неизвестен II:
20 г. втори владетел към Тервел (от 695 до 714 г.);
1 г. втори владетел към Неизвестен I (от 714 до 715 г.);
7 г. самостоен хан (от дван-715 до тох-721 г.).
Или общо 28 г. управление.

Този паралел може да бъде направен в още един аспект — родствени съотношения между баща — хан, първороден син — втори владетел, син — втори владетел:
— Кубрат е самостоен хан — старшият син Батбаян е втори владетел (княз-наследник); младият син Аспарух е втори владетел (княз-наследник).
Тервел е самостоен хан — старшият син Неизвестен I е втори владетел (княз-наследник); младшият син Неизвестен II е втори владетел;
— Кубрат умира (665 г.) — старшият син Батбаян става хан от 665 до 668 г.; Аспарух запазва статут на втори владетел към него.
Тервел умира (714 г.) — старшият син Неизвестен I става хан от 714 до 715 г.; Неизвестен II запазва статут на втори владетел към него;
— Батбаян от върховен хан остава хан само на своята част от Велика Голяма България (668 г.); Аспарух става самостоен хан на своята част (668—695).
Неизвестен I е умрял, бил е свален или убит (715 г.) — братът Неизвестен II от втори владетел става самостоен хан (715—721).
Пълното покритие между управлението на Аспарух (баща — Кубрат, син — Батбаян, син — Аспарух) и на Неизвестен II (баща — Тервел, син — Неизвестен I, син — Неизвестен II) дава основания за два извода:
1. При съставянето на Именника е било прието годините на второто владетелство да бъдат отчитани заедно с годините на самостойното хануване; самостойното ханско управление е било отчитано чрез годината на възкачване. На тази основа се появява разликата между посочените общи години на управление и годи-

ните от циклова година на възкачване до циклова година на възкачване: Аспарух — 61 г. общо управление спрямо 27 г. самостойно управление от 668 (верени алем) до 695 г. (теку читем); Неизвестен II — 28 г. общо управление спрямо 7 г. самостойно управление от 715 (дван шехтем) до 721 г. (тох алтом).

2. В Именника са отразени само два случая с второ владетелство и самостойно управление (при Аспарух и Неизвестен II). Това изисква да се приеме: в историята на Първата българска държава, свързана с Именника, е нямало други случаи на втори владетели, иначе те също биха били отразени (това опровергава тезата на В. Бешевлиев за Кормесий и Телец като втори владетели — вж. □417, 458).

Извод. В съобщението за Неизвестния хан (Неизвестен II) данните (28 г. управление; възкачване през дван шехтем) са достоверни — в Именника не е допусната грешка.

В исторически аспект за съотношението между Неизвестен I и Неизвестен II и за краткото управление (една година) на Неизвестен I могат да се изкажат предположения: Неизвестен I е умрял преждевременно и е наследен от Неизвестен II; Неизвестен I е свален от съвета на боилите по някаква причина и за хан е обявен Неизвестен II; Неизвестен I е бил убит чрез заговор от Неизвестен II (в историята има достатъчно примери на борба за власт между братя).

Обзор на мненията за двама наследници на Тервел. ■356. Възможността въз основа на елемента твирем да се достигне до идеята за още един неизвестен хан (наред с известния Неизвестен хан с година на възкачване дван шехтем) е била изказана и преди нас. Дж. Бъри пише: „Ръкописът, от който преписвачът е преписал нашия текст, изглежда да е бил нечетлив тъкмо след реда на Тервел. Подир годината на неговото възкачване следва друго числително твирем. Цял ред изглежда да е бил изпуснат, с изключение на последната дума, а също и името на следващия хан е било пропуснато." —[18], с. 389. Тази правилна поначало идея е осъществена погрешно от Дж. Бъри — двамата неизвестни ханове с разменени места са поставени между Аспарух и Тервел вместо след Тервел. Освен това след Тервел е поставен още един неизвестен хан (вж. по-подробно □ 377).

■ 357. Въз основа на Г. Моравчик В. Бешевлиев изказва следното мнение: „За преките, законните наследници на Тервел, които принадлежали към същия род Дуло, дава сведения, и то откъслечни, само Именникът на българските князе. Но той е повреден тъкмо там, където се съдържат тези сведения. В реда, който е посочвал обичайните данни за първия наследник, се чете само краят на годината на възкачването ... твирем. Името му, броят на годините и посочването на рода му са загубени било поради повреда на листа на това място, било поради нечетлив оригинал, от който е преписано днешното копие. Следващият ред, който е съдържал сведенията за втория наследник, също не е достигнал цял. И тук липсва името. Запазени са само останалите данни, от които се

вижда, че този княз е управлявал или живял 28 години, бил е от рода Дуло и е заел властта в годината дванш ехтем." — [7], с. 81. Авторът не прави опит да хронологизира тези ханове и да каже нещо повече за тях.

Паисий Хилендарски за Тервел и синовете му. ■358. Паисий Хилендарски в своята „История славяноболгарская" дава Именник на българските владетели. В поредицата от седем крале следват: 5. Крал свети Тривелия; 6. Крал Тербал, син на Тривелия; 7. Крал Моисей, син на Тривелия (?). В своя „Царственик" като преработка на „История славяноболгарская" Христаки Павлович Дупничанин изрежда: 15. Тривелий; 16. Тербал I; 17. Тербал II — синове на Тривелий — [11], с. 93, 100. Крал Тривелий и двамата му синове отговарят точно на тезата за двама неизвестни владетели след Тервел:

Именник	*Паисий Хилендарски*	*Христаки Павлович*
хан Тервел	крал Тривелий	Тривелий
хан Неизвестен I	крал Тербал, син на Тривелий	Тербал I Тербал II синове на Тривелий
хан Неизвестен II	крал Мойсей, син на Тривелий	

Съвпадението между трите именника е очевидно. Името на Тривелий е пославянчена форма на Тервел. Тербал произлиза от гръцка или латинска форма на Тервел. Защо Паисий е посочил за втория син на Тервел еврейското име Мойсей остава неизвестно. Вероятно Хр. Павлович от логически съображения е заменил Мойсей с Тербал II.

За Тервел и неговите синове се говори само в именниците на Паисий и на Хр. Павлович. В останалите именници на българските владетели (на Мавро Орбини, Блазиус Клайнер, Йован Раич, Атанасий Нескович, Йовчо Попниколов, Юрий Венелин — изреждат се по Ив. Богданов — [11], с. 90—120) след Тервел не се споменават синове. Това води до следното заключение: очевидно Паисий е разполагал с някакъв друг източник (освен „Славянския свят" на Мавро Орбини от 1601 г.). Този източник може да има някаква пряка или косвена връзка с Именника на българските ханове. В тази насока са възможни някои предположения: Паисий е ползвал неизвестен препис на Именника, в който данните за владетелите след Тервел са били много по-запазени (в сравнение с известните три преписа от сборника „Летописец елинский и римский — паметник на старата българска и руска литература след X век, познат по късни версии от XV, XVI, XVII в. в две редакции". От известните три преписа на Именника (Московски, Погодинов, Уваров или от други неизвестни техни копия) при изпуснатите данни на съобщението за Неизвестен I и за Не-

известен II Паисий не би могъл да достигне до идеята за двама синове на Тервел. Очевидно той е имал възможност да се запознае с някакъв друг източник, който е имал пряка връзка със старобългарския оригинал на Именника.

ДОКАЗВАНЕ НА ХАН НЕИЗВЕСТЕН I И ХАН НЕИЗВЕСТЕН II КАТО КОРМЕСИЙ I И КОРМЕСИЙ II

Хан Неизвестен II и Кормесий-Крумесис. ■359. Хронологизацията на българските владетели от края на VII и първата четвърт на VIII в. придоби следния вид:
Хан Тервел — от 695 г., VII месец (теку читем)
до 714 г., IX месец (тигър твирем).
Действително управление 19 г. и 2 месеца (вж. □327).
Хан Неизвестен I — от 714 г., IX месец (тигър твирем)
до 715 г., VIII месец (дван шехтем).
Действително управление една година (вж. □352).
Хан Неизвестен II — от 715 г., VIII месец (дван шехтем)
до 721 г., VI месец (тох алтом).
Действително управление 5 г. и 10 месеца (вж. □353).
Това хронологизиране на тримата ханове въз основа на Именника може да бъде свързано с писмени паметници и сведения на хронисти, които се отнасят за този период. Въз основа на тях ще се докаже защо хан Неизвестен I може да бъде наречен Кормесий I, защо хан Неизвестен II може да бъде отъждествен с Кормесий от писмените паметници и сведенията на хронистите, защо хан Кормисош (737—754) не трябва да бъде отъждествяван с Кормесий II и всъщност като отделен хан трябва да бъде смятан за Кормесий III.

■360. Историческите събития и личности от десетилетието 711—720 г. са отразени: в Именника — чрез съобщенията за хан Неизвестен I и хан Неизвестен II; в хроники — чрез сведенията на Теофан и Никифор; в надписи — надписът на Мадарския конник. Задачата е да се свържат данните от Именника с данните от сведенията на хронистите и от Мадарския надпис. Преди това да представим самите сведения и надписа:

Теофан — първо сведение: „През тази година (М. М. — 812) Крум, вождът на българите, отново повел преговори за мир чрез Драгомир с император Михаил. Той (М. М. — Крум) искал да бъде възобновен договора, сключен при Теодосий Адрамитец (М. М. — Теодосий III, 715—717) и патриарх Герман с Кормесий, господаря на българите по онова време.“;

Теофан — второ сведение: „През същата година (М. М. — 718—719) Никита Ксилинит писал на Артемий (М. М. — сваления император Анастасий II, 713—715) в Солун да отиде при Тервел, за да се отправи с българска помощ срещу Лъв. А той го послушал, отишъл при Тервел, който му дал войска и 50 кентинария злато.“ — [81], с. 285, 269.

Никифор: „Артемий, който бил заточен в Солун, отново се опитал да завладее императорската власт и се заел да извърши следното. Той писал на патриций Сисиний с прозвище Рендакий, който се намирал по това време в земята на българите, изпратен тогава от императора, за да получи от тях военна помощ срещу сараци-

ните, да му сътрудничи в това начинание, а да убеди и българите да му съдействат. Сисиний обещал да стори това. Артемий писал също на магистър Никита с прозвище Ксилинит, който бил в Константинопол..." — [59], с. 300.

Мадарски надпис: „... жълтици ... той даде ... жълтици архонтът ... гърците ... каквото ти давах, всяка година ще ти давам, понеже ми помогна ... всяка година ще даваме ... архонтът ... императорът ... и Крумесис архонта покани ... архонтът ... като раздели жълтиците ... започнаха ... това езеро ... направи ... архонт ... развалиха договорите ... война ... мир (?) ... тогава ... име ..." — [8], с. 83.

Тези данни за личности и събития са точно хронологизирани: 1) първо сведение на Теофан — договорът между Кормесий, господаря на българите, и император Теодосий III е сключен през 716 г. — [40], с. 115; [9], с. 104; 2) второ сведение на Теофан и сведение на Никифор — помощта от българска страна е оказана на сваления император през 718—719 г.; 3) Мадарски надпис — посочват се задълженията на Византия по договора от 716 г. и се говори за оказаната помощ на Лъв III срещу арабите през 718—719 г. — [6], с. 65; в надписа не става дума за договора от 716 г., а за нов договор, сключен между същия Кормесий (Крумесис) и император Лъв III (717—741), по силата на който е оказана помощ на Византия в борбата ѝ срещу арабите през 718—719 г. — [26], с. 46. Двете сведения на Теофан по съдържание взаимно се изключват. Достоверно е първото сведение и то изключва второто само спрямо споменатото име Тервел (вж. □ 368—374).

В сведенията на хронистите и в надписа са споменати историческите личности Кормесий от 716 г., Крумесис от 718 г., Тервел от 718 719 г. Към тези личности се приобщават Кормисош от Именника (поради очевидната еднаквост на имената Кормесий, Крумесис, Кормисош) и Неизвестния хан от Именника. Въз основа на точното хронологизиране на ханове от това десетилетие (711—720) по данните от Именника ще изкажем нашето становище за съотношенията между тези пет личности с потвърждение или отрицание на изказаните мнения по този въпрос преди нас. Кормесий от 716 г. (първо сведение на Теофан) и Крумесис от 718 г. (Мадарски надпис) са една и съща историческа личност — до това правилно заключение е достигнал В. Бешевлиев при съпоставка на тези източници — [9], с. 103; [6], с. 65; [40], с. 118; [26], с. 46. Кормесий—Крумесис (716 и 718 г.) се разполага през управлението на Неизвестния хан = Неизвестен II (715—721). Изводът може да бъде само един — Кормесий, господарят на българите от онова време, като тъждествен на архонт Крумесис, е хан Неизвестен II. Изразът на хан Крум „по онова време" очевидно може да бъде свързан с управлението на Неизвестен II. Това дава възможност да се възстанови пропуснатата част от съобщение за Неизвестния хан в Именника:

„Кормесий — 28 години. Родът му Дуло, а годината му дван шехтем."

Хан Кормесий (Кормесий-Крумесис = Неизвестен II) е управлявал от дван-715 до тох-721 г. Това налага да се направят следните изводи:

1. Тервел не е управлявал до 718 г. или годините след това (719,

720, 721). Тази крайна година от управлението на Тервел е поставяна от изследователите въз основа на второто сведение на Теофан (вж. по-подробно доказването на неговата недостоверност — □368—374).

2. Кормесий (Неизвестен II) с управление от 715 до 721 г. не трябва да бъде отъждествяван с Кормисош от Именника, който е управлявал от шегор-737 до кон-754 г.

■361. Десетилетието 711 720 г. е изследвано от Г. Цанкова-Петкова — [89], с. 615—627. Тя проучва подробно сведенията на Теофан и Никифор, други данни и мнения по този въпрос и достига до следните изводи:

— следите на Тервел се губят след 711 г. Той не е хан през 716 г., нито пък през 718 г.;

— Кормесий (от първото сведение на Теофан) е поел управлението на България след 711 г. През 716 г. той е сключил първия официален договор с Византия, признаващ правото на България на суверенна държава;

Кормесий е Неизвестният хан от Именника. Според посочените 28 г. управлението му би трябвало да трае до 739 или до 744 г.;

— „Според Именника на българските ханове след „Неизвестния" е управлявал Севар, а след него — Кормисош. При липса на други данни мъчно би могло да се каже дали този Кормисош е един и същ с Тервеловия наследник Кормесий. За Севар се казва в Именника, че е бил последният хан от рода Дуло, а за Кормисош, че той „изменил рода Дуло" сиреч сложил началото на нова династия. Това указание на Именника ни дава основание да предполагаме, че споменатият в него Кормисош не е един и същ с Тервеловия наследник Кормесий";

— достоверно е първото сведение на Теофан (Кормесий като господар на българите е сключил договор с Византия през 716 г.); недостоверно е второто сведение на Теофан (Тервел през 718 г. е оказал помощ на сваления император Анастасий II за възвръщане на престола) — [89], с. 618, 621, 624.

Тези изводи са правилни. Крайната година от управлението на Тервел и началната година от управлението на Кормесий (след 711 г. — преди 716 г.) се вместват в хронологизирането на тези ханове по Именника: Тервел (695—714), Кормесий (715—721). Тезата на Г. Цанкова-Петкова, изградена по сведенията на хронистите, поради липса на потвърждаващо доказателство (датировките на тези ханове по Именника) е останала при своята правилност недоказана. Затова не е била възприета.

Трима български ханове с името Кормесий. ■ 362. Неизвестният хан от Именника (с данни 28 г., дван шехтем) бе доказан като Неизвестен II (715—721) спрямо хан Неизвестен I (714—715) и бе отъждествен с Кормесий (от договора от 716 г.) и с Крумесис (от Мадарския надпис). Но ако Неизвестен II е Кормесий, възникват два въпроса: каква е връзката на Неизвестен II -Кормесий с Кормесий-Кормисош от Именника; как се е наричал Неизвестен I. Отговор на тези въпроси се съдържа в сведението на хрониста монах Алберих: „Anno 750. Super Bulgaros... iam erat tertius rex nomine Cormesius."; „Година 750. Над българите пък ... вече царувал трети владетел, на име Кормесий." — [1], с. 180. Това сведение поставя два въпроса: кой е този Кормесий от 750 г.?

Защо е посочен като „терциус рекс“ (трети цар)?
Кормесий от 750 г. е всъщност Кормисош от Именника — той е бил хан от 737 до 754 г. Годината 750 е една от текущите години на неговото управление, чрез която хронистът го отбелязва (вж. по-подробно □403—404).

Буквалният превод на латинския текст гласи: „Година 750. Над българите ... вече бил трети цар на име Кормесий.“ Този превод (както и на преводача по-горе) има две възможности за тълкуване: Кормесий е бил трети цар на име Кормесий — преди него е имало още двама със същото име; Кормесий е бил трети пореден цар — преди него е имало още двама с други имена. Какво смислово съдържание е вложил и е имал предвид хронистът Алберих? Ще направим анализ на двете възможности.

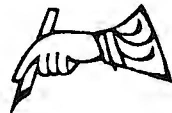

■ 363. Първа възможност. Кормесий е третият цар с името Кормесий — преди него има още двама със същото име. Очевидно Алберих е вложил или е имал предвид това смислово съдържание в изречението. Това се потвърждава от употребата на наречието вече със значение за подчертаване повторяемостта на действието. При тази употреба с това значение се употребява числително: Вече втори път четях книгата; Не един път обръщам внимание — [64], с. 129. Изразената повторяемост на действието „съм цар; царувам“ („Над българите ... вече е бил трети цар на име Кормесий.“; „Над българите ... вече царувал трети владетел на име Кормесий“) изключва поредността — преди Кормесий са царували още двама владетели с други имена. Наречието вече може да изразява само поредност на еднородни елементи (в случая името Кормесий), т. е. поименна поредност, а не поредност от разнородни елементи (различни по имена владетели), т. е. хронологична поредност. Разнородността на елементите изключва повторяемостта.

Втора възможност за тълкуване. Кормесий е бил трети пореден цар — преди него е имало още двама с други имена. По този начин тълкуват превода: Г. Цанкова-Петкова — „От това известие на Алберих научаваме, че третият пореден български хан е Кормесий. ... По всяка вероятност той смята Аспарух за първи български хан, Тервел за втори, Кормесий за трети.“ — [89], с. 622; „История на България“ — „Като трети владетел на България (tertins rex), след Аспарух и Тервел, Кормесий е посочен и от монаха Алберих.“ — [40], с. 118. Тук съюзът „и“ е излишен — нито един хронист не посочва изрично Кормесий като трети владетел. На тази теза могат да се противопоставят следните доводи: в историческите хроники не е възприето да се посочва хронологичната поредност на владетелите (първи, втори, трети и т. н.); доколкото се посочва, това е само за владетели с едно и също име, но това е поименна поредност, а не хронологична. Алберих не може да смята, нито да посочва Кормесий (Кормисош) за трети пореден владетел. Той няма опорна точка за такова отброяване — в предходния текст липсват съобщения за Аспарух и Тервел. Преди разглежданото съобщение (Кормесий от 750 г.) има още едно: „727. Над българите управлявал (царувал) Кормесий.“ Тези две съобщения с едно и също име Кормесий и с 23 г. разлика между тях са взети от различни източници: „Пър-

вото съобщение (М. М. — за Кормесий от 727 г.) той (М. М. Алберих) е почерпил от Зигеберт или от общия за двамата извор. Второто съобщение (М. М. — за Кормесий от 750 г.) той е взел от автор, неизвестен на Зигеберт, тъй като то липсва у Зигеберт, при все че хрониката на Зигеберт обхваща и събитията около 750 г." — [89], с. 622. Следователно отброяване на Кормесий е могъл да направи само авторът на този неизвестен извор, но не и Алберих. И най-вероятното предположение е, че този хронист е отброил Кормесий като трети цар с оглед на поименната му поредност спрямо още двама владетели със същото име.

Така обоснованата поименна поредност във второто съобщение на Алберих изисква да бъдат разграничени поотделно трима владетели с едно и също име — Кормесий. Разграничението на двама от тях вече се доказа и без съобщението на Алберих: Кормесий от 716 г. (първо сведение на Теофан) и от 718 г. (Мадарски надпис) спрямо Кормесий-Кормисош от Именника. По този начин чрез сведението на Теофан, Мадарския надпис и Именника се потвърждава сведението на Алберих за двама от тримата Кормесиевци, и обратното — чрез Алберих се потвърждават другите посочени източници. Ето как могат да бъдат разграничени тримата Кормесиевци:

1. Единият Кормесий е Кормесий от 716 г. в сведението на Теофан и Крумесис от Мадарския надпис от 718 — 719 г. Този Кормесий по време съвпада с Неизвестен II, управлявал по данни на Именника от 715 до 721 г., и трябва да бъде отъждествен с него.

2. Другият Кормесий е Кормесий от 750 г. по сведението на Алберих. Той по време съвпада с Кормисош от Именника (737 — 754 г. — вж. □ 403). При тази разлика от 34 г. (между Кормесий от 716 г. и Кормесий от 750 г.) очевидно това са двама отделни хана с едно и също име.

3. Последният Кормесий трябва да бъде търсен преди Кормесий от 716 г. А това може да бъде само хан Неизвестен I (714 — 715 — вж. □ 352).

Така разграничените трима Кормесиевци могат да бъдат уточнени в хронологичен ред:

— хан Кормесий I = Неизвестен I (714 — 715);
— хан Кормесий II = Неизвестен II (715 — 721);
— хан Кормесий III = Кормисош от Именника (737 — 754).

Дори може да се говори и за хан Кормесий IV (803 — 814) — това е хан Крум. Сравни Крумесис от Мадарския надпис. В славянизираните форми Крумесис, Крумос (предадени чрез гръцки) и в гръцко-латинските форми Кормесиос, Кормесиус се крие предполагана начална прабългарска форма *Курмъш.

Погрешни опити да бъде възстановено името на хан Неизвестен II. ■ 364. Общоприето е, че в съобщението след Тервел е изпуснато името на хана при наличие на другите данни — 28 г. управле-

ние, род Дуло, година на възкачване дван шехтем. Този факт кара някои изследователи да възстановят името му въз основа на данните от Именника с цената на тяхното погрешно тълкуване, разчленяване, разместване, комбиниране. Това води до допускане на какви ли не „грешки" в Именника. Всъщност името на Неизвестния хан (Неизвестен II) може да бъде възстановено, но въз основа на данните от Именника за него, съотнесени към исторически факти — съобщения на хронисти, надписи като писмени паметници. Ще направим критичен обзор на опитите да се възстанови името на Неизвестния хан по данни от Именника.

■ 365. Й. Маркварт е изказал две мнения за името на Неизвестния хан: наричал се е Вихтун — изразът „рекше Вихтун" от своето място като име на Неизвестния бил преместен по погрешка при преписването в края на сведението за Кормисош; наричал се е Текуч — той разделя израза от съобщението за Тервел текучитем твирем на текуч итем твирем с тълкуване — Текуч — името на Неизвестния хан; итем твирем — девиз на Тервел (вж. □ 329). Името Текуч от мястото му в съобщението за Неизвестния хан по „погрешка било преместено пред девиза" на Тервел — [97], с. 1 — 30. Предлагайки второто тълкуване, Й. Маркварт се отказва сам от първото.

■ 366. Първоначално Й. Микола възприема опита на Й. Маркварт да обясни израза текучитем твирем: Текуч е име на Неизвестния хан, итем твирем не е „девиз", а циклова година ит твирем (ит = куче-година). Тази ит(куче)-година обаче не се вмества в хронологичните комбинации на Й. Микола (необходима му е овен-година) и той е принуден да предложи друго обяснение: разделя израза текучитем твирем на тек-кучи-тем твирем и образува „Тектем" — името на Неизвестния хан, и „кучи" твирем (овен-година, IX месец) — циклова година, по която неправилно хронологизира Неизвестния хан (вж. □ 379) — [99], с. 13 — 14. За погрешното свързване на „кучи" с тюркски и алтайски съответствия с подобен звуков състав и значение ‘овен' вж. □ 89. За обяснението на Й. Микола В. Златарски основателно пише: „Може би подобно разместване на сричките в думата текучитем, както и обяснението ѝ да са твърде остроумни, но те ни се показват много пресилени и натегнати, а освен това едва ли е допустимо да е ставало такова разместване на сричките както в гръцката, така и в българската транскрипция." Той не приема Текуч и Тектем да са „името на Неизвестния хан вече поради това, че самият текст на Именника, както и значението на българските изрази, не позволяват никакви размествания от едно място на друго." — [38], с. 256.

■ 367. О. Прицак с основание не се съгласява с обяснението на Г. Фехер, че твирем означава девети ден (вж. □ 328, 331). Според него не е наложително да се приеме схващането, че на това място Именникът е изопачен; вместо името на съответния хан е поставено числителното редно твирем, т. е. означава се деветият пореден хан. Той възприема нещо повече — твирем е самото име на

хана. Съобщава, че в алтайските народи се използват числа за собствени имена, но дава примери от времето на илханидите в Персия (XIII в.): Токуз хатун — „девет жена" (главна жена на илхана; Токуз демир — „девет желязо" (име на емир); Тогуз — „девет" (име на военачалник). Този паралел като доказателство е неприемлив — в примерите е използвано числително бройно, в Именника — числително редно. В прабългарската и в старотюркската ономастика няма случай числителни бройни или редни да са използвани за лични имена — [33], с. 255 — 266. Основното ни възражение произтича от системно-структурната същност на Именника: не може елементът твирем на четири места да означава девети месец и само на едно място да е лично име (вж. □ 351).

Мнението на О. Прицак е възприето само от Ив. Богданов. Съобщението за Неизвестния хан е дадено така: хан Товирем, 28 г., родът му Дуло, а годината му заек, VIII месец [11], с. 12, 14, 17,88.

ИМЕННИКЪТ И ДВЕТЕ СВЕДЕНИЯ НА ТЕОФАН

■ 368. Хронистът Теофан Изповедник в две сведения дава данни за исторически личности и събития от десетилетието 711 — 720 г. (вж. □ 360).

Между двете сведения на Теофан има очевидно противоречие — едното изключва другото и обратното: първо сведение — Кормесий като господар на българите е сключил мирния договор от 716 г. Това означава — Тервел е бил хан до преди 716 г. — негов наследник е бил Кормесий; второ сведение — Тервел е помогнал през 718 — 719 г. на сваления император Анастасий II (Артемий) в опита му да си възвърне престола, зает от император Лъв III (717 — 741). Това означава — Тервел през 718 г. все още е бил хан.

Възприеме ли се за достоверно първото сведение, това изисква: 1) крайната дата от управлението на Тервел да се постави преди 716 г.; 2) Кормесий да бъде признат за хан от преди 716 г. и след 716 г. до най-малко 717 — 718 г. (Крумесис с титла архонт (владетел) е споменат в Мадарския надпис).

Възприеме ли се за достоверно второто сведение, това изисква: 1) крайната дата от управлението на Тервел да бъде поставена през 718 г. или след нея; 2) Кормесий от 716 г. да бъде отречен (първото сведение е анахронизъм, съответно обяснен, вж. □ 375) или да бъде провъзгласен за съуправител (капхан) на Тервел (вж. □ 388).

Възприемането на първото или второто сведение е в основата на опитите да бъдат хронологизирани Тервел и Неизвестният хан, на отношението към Кормесий от 716 г., Крумесис от 717 г., към хан Кормисош. Това е един възлов въпрос за историческата ни наука. Ако той не е бил решен правилно или е бил решаван половинчато, това се дължи на неразгаданите циклови години на възкачване на хановете от този период (Тервел, Неизвестен, Се-

вар. Кормисош). Ще изложим всички тези и мнения в основни групи и техните разновидности. Но преди това трябва да се обоснове кое от двете сведения на Теофан е достоверно.

■ 369. Основното доказателство за достоверността на първото сведение на Теофан е Именникът със съобщенията за Тервел, Неизвестния хан, Севар. Хронологизирането на тези ханове по цикловите им години потвърждава първото сведение и отрича второто. Така двата източника взаимно се доказват и по този начин се решава един възлов въпрос от нашата история за десетилетието 711 — 720 г.:

а) първо сведение на Теофан — Кормесий от 716 г. като господар на българите е сключил договора с Теодосий III (715 — 717); Именник — Неизвестният хан е бил владетел от 715 до 721 г.; извод — Кормесий от 716 г. и Неизвестният хан са една и съща историческа личност;

б) данните от първото сведение на Теофан, от Мадарския надпис и от Именника за Неизвестния хан също се потвърждават взаимно: Кормесий от 716 г., Крумесис от 718 г. и Неизвестният хан (715 — 721) са една и съща историческа личност;

в) хронистът Теофан Изповедник е съвременник на управлението на хан Крум (803 — 814). И хан Крум, и император Михаил са знаели много добре за кой договор става дума и при кои владетели (български и византийски) е сключен. Нито Крум е имал къса родова памет на държавно равнище — да не знае за събитие и договор отпреди 100 г. (срв. съставителите на Именника спрямо Гостун, Кубрат, Батбаян), нито византийската страна при своите възможности да води хроники и да има документация (Теофан е имал под ръка някакъв документ или съвременен извор — вж. □ 372).

■ 370. Доказаната достоверност на първото сведение на Теофан по данните на Именника от своя страна потвърждава или отрича опитите да се даде предимство на първото или второто сведение. Ще направим кратък обзор на тези опити.

■ 371. В. Бешевлиев заема определено становище и към двете сведения на Теофан. За достоверно приема първото — Кормесий като господар на българите е сключил мирния договор с Теодосий III. Чрез анализ на титлите на Крум (архигос — вожд) и на Кормесий (кириос — господар) той достига до извода, „че Теофан е заел сведението за мирния договор от същия стар извор, от който е почерпил сведенията за по-старата история на българите. Следователно вече в този стар извор Кормесий е бил даден заедно с император Теодосий и патриарх Герман и затова не може да се говори за грешка в Теофан." — [9], с. 105. „Изхождайки от предпоставката, че в 716 г. владетел на България е бил все още Тервел, някои автори, като Г. Баласчев, В. Златарски и др., приеха, че у Теофан има някаква грешка и че Кормесий стои погрешно вместо Тервел. Обаче в точността на Теофановите сведения нямаме никакви особени основания да се съмняваме. Напротив, всичко говори в тяхна полза." — [6], с. 64. Като обо-

сновава защо разказът на Никифор (М. М. — Тервел оказва помощ на сваления Артемий за възвръщане на престола) заслужава по-голямо доверие (в сравнение с второто сведение на Теофан), В. Бешевлиев отбелязва: „Затова с много по-голяма вероятност може да се допусне, че името Тервел е било допълнително вмъкнато и то погрешно в Теофановия разказ или извор за бунта на Артемий под влияние на случката с Юстиниан II, отколкото да се приеме, че името Кормесий е попаднало погрешно в Теофановото известие за мирния договор от 716 г.“ — [10], с. 71 — 72.

■ 372. В отговор на въпроса „Кое от двете противоположни сведения на Теофан заслужава по-голямо доверие“, Г. Цанкова-Петкова възприема първото сведение на Теофан — искането на Крум да се възстанови договорът за мир от 716 г., сключен между Кормесий и Теодосий III. Нейните съображения са основателни: 1) Теофан е почерпал сведения от съвременен извор или е имал под ръка някакъв документ, в който са били упоменати исканията на Крум за мир; 2) хронистът патриарх Никифор не споменава името на Тервел, когато описва оказаната от българска страна помощ на Артемий; 3) Тервел се споменава за последен път едновременно от Теофан и Никифор през 711 г. във връзка с повторното сваляне на Юстиниан и поисканата от него помощ. За Тервел след 711 г. не говори нито един от другите хронисти; 4) Теофан е взел второто сведение от неизвестен източник. Неговият летописец е вмъкнал погрешно името Тервел поради наложилата се общоприета представа за участието му във византийските междуособици — Тервел станал прочут сред съвременниците си с походите си срещу Цариград през 705 и 711 г. в помощ на два пъти сваляния Юстиниан. Затова много по-лесно обяснимо е, че името на Тервел е било вмъкнато по традиция и в събитията от 718 г. (българите отиват на поход срещу Цариград, за да помогнат на сваления император Анастасий II да си възвърне престола) — [89], с. 618, 621, 624.

■ 373. Отрицание на второто сведение на Теофан е и тезата на В. Гюзелев: „Според Теофан Изповедник (М. М. — второто сведение) в опита за свалянето на Лъв III от престола и свързаните с него събития участие са взели и дунавските прабългари и хан Тервел ... Напоследък с основание бе изразено съмнение в достоверността на това Теофаново известие. Разказът на патриарх Никифор заслужава по-голямо доверие... Действията на македонските прабългари и славяни под предводителството на Анастасий II и патриций Сисиний Рендакий, насочени за свалянето на Лъв III Сириец, са се развили след оттеглянето на арабите (втората половина на август — септември 718 г.) и нямат нищо общо с помощта, която войската на българската държава е оказала на обсадения Цариград.“ — [25], с. 150. От тази постановка се налагат изводите: Никифор не говори за Тервел, защото е имал предвид македонските прабългари; владетел през 718 г. е Кормесий (Крумесис от Мадарския надпис) и той е оказал помощ на императора в борбата с арабите, а не Тервел.

■ 374. Въз основа на приведените от нас исторически факти и изказани доводи и на мненията на В. Бешевлиев, Г. Цанкова-Петкова и В. Гюзелев може да се направи категорично изводът: достоверно е първото сведение на Теофан — господарят на българите Кормесий е сключил договора от 716 г.; второто сведение на Теофан също не подлежи на съмнение спрямо описваните събития, но трябва да се изключи от него името на Тервел като участник в тях (в този случай то се изравнява със сведението на Никифор за същите събития — оказаната помощ на сваления от престола Артемий); второто сведение (без името на Тервел) не изключва достоверността на първото. Тези изводи водят до заключението: Именникът чрез датировката на Неизвестния хан (715 — 721) обезсилва второто сведение на Теофан за Тервел от 718 г.

■ 375. За В. Златарски двете сведения на Теофан са датиращ показател за крайната година от управлението на Тервел (според него 718). Той потвърждава второто сведение и отхвърля първото (обратно на изложеното всеобщо и наше мнение). Макар и да възприема второто сведение, той косвено признава: „По всичко се види, че Теофан не е имал достатъчно сведения за описваното събитие (М. М. — за исканата от Артемий помощ от Тервел) ... Напротив, ... Никифор, ... имал е несъмнено по-подробни сведения за тоя бунт и затова много по-обстойно и по-пълно представя ролята на българите в делото на Артемий. Поради това в основата на нашето изложение ние взехме разказа на патриарх Никифор." — [38], с. 248, 250. Получава се така — В. Златарски взема от второто сведение на Теофан само името на Тервел, но се основава на разказа на Никифор, който не говори за Тервел. Доверил се на второто сведение на Теофан (със споменато име Тервел), В. Златарски обявява първото сведение на Теофан (господарят на българите Кормесий сключил договора от 716 г.) за анахронизъм чрез следните „доводи":

1. „Българският хан Кормесий или според Именника Кормисош бил съвременник на император Теодосий III (715 — 716) и на патриарх Герман (715 — 730), а пък ние имаме достатъчно основание да твърдим, че Кормисош не е бил съвременник на Теодосий III и на патриарх Герман, защото той е седял на българския престол от 739 — 756 г.". Заблудата на В. Златарски се състои в това: от една страна, той сам отъждествява погрешно хан Кормесий от договора от 716 г. с Кормисош от Именника, а от друга, с основание твърди — Кормисош от Именника не може да бъде отнесен към десетилетието 711 — 720 г., защото е бил хан много по-късно — от 739 до 756 г. (по нас — от 737 до 754 г. — вж. □ 403).

2. В. Златарски не отрича — договор през 716 г. между България и Византия е имало и според него е бил сключен по времето на Тервел (701—718). В този случай той сам разбира — трябва да обясни защо в договора се говори за Кормесий — господар на българите, вместо за Тервел. Затова пише: „Произхода на този

анахронизъм ние обясняваме двояко: или че хронистът не е бил запознат с реда на българските господари... (М. М. — т. е. Теофан вместо Тервел погрешно написал Кормесий — това е изключено — хронистът предава искане на Крум — вж. □ 360), или пък при покачването на Кормисош (М. М. — през 739 г.) договорът от 716 г. (М. М. — според В. Златарски сключен с Тервел) бил възобновен и отново потвърден..." — [38], с. 239—240. И това обяснява според него защо се говори за Кормесий. Това е неправилно. Ако Крум в своето искане пред император Михаил е имал предвид Кормисош с възобновения договор след 739 г., той не би уточнявал: „договорът сключен при Теодосий Адрамитец и патриарх Герман с Кормесий, господаря на българите от онова време", т. е. при Теодосий III от 715—717 г. и Герман от 715—730 г. с обща за двамата 716 г.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН НЕИЗВЕСТЕН I И ХАН НЕИЗВЕСТЕН II ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

■ 376. Опитите за хронологизиране на хан Неизвестен I и хан Неизвестен II са свързани с различни въпроси: а) с признаването или непризнаването на първия неизвестен хан; б) с 28-те г. управление на неизвестния хан; в) с Кормесий от първото сведение на Теофан, отъждествен с Крумесис от Мадарския надпис; г) с хан Кормисош от Именника. Ще направим критичен обзор на мненията и тезите на изследователите по тези преплитащи се въпроси.

Датировки със запазване на 28-те г. управление. ■ 377. Правилната поначало идея на Дж. Бъри за още един неизвестен хан наред с неизвестния хан (вж. □ 356) изисква следната поредност на хановете от разглеждания период: Аспарух, Тервел, Неизвестен хан, Неизвестен хан, Севар. Той обаче предлага следната поредност и хронологизиране (обобщаваме две негови таблици в една):

Есперих	— 21 г. управление		верени алем	от 640 до 660 г.
Безимен	— 28 г. управление	—	дванш ехтем —	от 660 до 687 г.
Безимен	— 9 г. управление		... твирем —	от 687 до 696 г.
Тервел	— 23 г. управление	—	тек вечем	от 696 до 719 г.
(Безимен)	— 10 г. управление	—	(тох ехтем) —	от 719 до 729 г.

Хронологичната изчислителна система на Дж. Бъри (вж. □ 141) го кара да прави невероятни комбинации: разменя местата на двамата неизвестни ханове — вторият става първи; от мястото им (след Тервел) ги поставя между Аспарух и Тервел; въз основа на второто сведение на Теофан приема за крайна дата от управлението на Тервел 719 г.; за „оставащите свободни 10 г." измисля трети „безимен хан" с „възстановена година на възкачване". Сам Дж. Бъри отбелязва: „Напълно съзнавам, че предложената от мене реконструкция на периода между Есперих и Севар е крайно проблематична." — [18], с. 395, 397—398.

■ 378. Й. Маркварт възстановява за неизвестния хан (по нас Неизвестен II) името Текуч (изразът текучитем твирем е разделен на

Текуч — лично име, и итем твирем — девиз на Тервел — вж. □ 329), възприема цикловия израз дван шехтем за негов владетелски девиз (знак) и го хронологизира от 721 до 748 г. с 28 г. управление — [52], с. 233. Това датиране е също произволно — цикловите изрази не се разглеждат на календарна основа като година на възкачване на хана, а като негов девиз (знак, герб); „личното име Текуч" според него „погрешно" е поставено преди „девиза" на Тервел „итем твирем", затова той го „връща" след „девиза".

■ 379. Й. Микола, първи разгадал същността на Именника, в отделни случаи допуска грешки. Така за Неизвестния хан (при нас Неизвестен II) той възприема възстановеното от Й. Маркварт съобщение: „Текуч Ки А години. Родът му Дуло, а годината му дван шехтем". Елементът твирем за Й. Микола е част от цикловия израз за Тервел — „итем твирем = куче-година девети месец" (всъщност теку читем — □ 328).

Датировки с намаляване на 28-те г. управление. ■ 380. От съобщението за Неизвестния хан Й. Микола е оставил непоправен само елемента род Дуло: име Тектем; 15 г. управление вместо 28; циклова година кучи твирем вместо дван шехтем (вж. □ 329). По тези изменени данни Неизвестният хан (Неизвестен II) е хронологизиран от 719 до 733 г. с 15 г. управление — [99], с. 25. Годината на възкачване на Неизвестния хан (дван шехтем = заек-година, VIII месец = 715 г.) е заменена с кучи твирем (овен-година, IX месец = 719 г.). Тази циклова година — кучи твирем — е изведена от цикловия израз в съобщението за Тервел текучитем твирем с последвалото разчленяване на тек-кучи-тем твирем и погрешното извеждане на името Тектем и циклова година кучи твирем (вж. □ 329). Така възприетата от Й. Микола циклова година („кучи" = овен) е всъщност годината на Тервел с правилно название теку (овен). Той обаче я приписва на Неизвестния хан, а цикловата година на Неизвестния хан дван шехтем става година на възкачване на Тервел. Двадесет и осемте години на Неизвестния хан са отброени погрешно при датирането на Тервел (вж. □ 338). При това положение естествено е хронологизирането на Неизвестния хан от Й. Микола да бъде изцяло погрешно.

■ 381. В. Златарски датира Неизвестния хан от 718 до 724 г. като пряк приемник на Тервел: „Той е управлявал 5 лунни години и 10 месеца срещу показаните в текста 28 години очевидно погрешно..." — [38], с. 255, 468—469, 484. Между нашата датировка на този хан (вж. □ 353) и датировката на В. Златарски има общ момент и различие. Общият момент е в точното изчисление на действителното управление от дван шехтем (възкачване на Неизвестния) до тох алтом (възкачване на Севар) — според нас и според В. Златарски 5 г. и 10 м. Различието е в разполагането във времето на тези 6 (7) г. на управление — според нас 715—721 г., според В. Златарски 718—724 г. Погрешното хронологизиране на Неизвестния хан произтича от погрешното хронологизиране

на Тервел (701—718), свързано с несъществуваща нова ера на управление (вж. □ 142). Разликата между действителните години на управление и посочените в Именника 28 се обяснява: а) от нас — като 28 г. сумарен период (21 г. съвладетел на Тервел и 7 г. самостойно управление — вж. □ 355); б) от В. Златарски — 28-те г. се обявяват за „грешка“ в Именника и „се поправят“ на 6 г.

■ 382. Ив. Богданов възприема мнението на О. Прицак — елементът твирем във вид Товирем е името на Неизвестния хан (вж. □ 367). Самият „Товирем“ е хронологизиран от 718 до 725 г. (срв. с В. Златарски — 718—724 г.). „Годините на хан Товирем са означени погрешно в Именника 28 вместо 8.“ — [11], с. 88—89.

■ 383. Въз основа на съотношението между цикловата година на възкачване на Неизвестния хан (IV поредна дван шехтем) и на Севар (X поредна тох алтом) Г. Фехер допуска три възможности за разлика в годините на управление: а) 6 г. — от дван(заек)-година до тох(кокошка)-година на един 12-годишен цикъл; б) 18 г. — от дван(заек)-година на текущия цикъл до тох(кокошка)-година на следващия цикъл; в) 30 г. — от дван(заек)-година на текущия цикъл, плюс един пълен цикъл, до тох(кокошка) на следващия цикъл. Посочените в Именника 28 г. не съвпадат с нито една от тези три възможности. Затова Г. Фехер достига до извода за „грешка“: „Изглежда, че в оригиналния надпис не е било К̅Н̅ = 28, а І̅Н̅ = 18.“ Така той се нагажда към втората възможност (18 г.), която по случайност има цифрата 8 от 28 г. Към възприетото хронологизиране на Тервел — 699—718 (вж. □ 336), Г. Фехер отброява 18 г. и датира Неизвестния хан (= Неизвестен II) от 718 до 736 г. — [86], с. 259, 272, 278.

■ 384. П. Мутафчиев пише: „След Тервеля... се изредили двама владетели. На първия от тях и името не е известно ... През времето на тия трима български князе (718—756) отношенията между България и Византия оставали добри.“ — [57], с. 121. Този общ период включва датировките на тези ханове по В. Златарски. Може да се заключи, че П. Мутафчиев е възприел неговата датировка за Неизвестния хан — 718—724 (вж. □ 381).

■ 385. О. Прицак възприема елемента твирем от израза теку читем твирем за име на Неизвестния хан и под името Товирем (вж. □ 367) го хронологизира от 719 до 721 г., а също така и от 719 до 722 г. — [102], с. 51, 62. Тази неправилна датировка произтича от погрешното хронологизиране на Тервел — от 691 до 719 г. с 28 г. управление. О. Прицак хронологизира по цикловите години от Именника при една и съща с нас приравнителна таблица от прабългарския към григорианския календар (вж. □ 149). Той обаче размества годините на управление и цикловите изрази от съобщенията в Именника: а) годината на възкачване на Тервел теку (при нас 695 г.) при него е година на възкачване на Неизвестния хан (Товирем) — теку = 719 г. (теку-години по общата приравнителна таблица са 695, 707, 719); годините му на управление 21 са прехвърлени за Неизвестния хан; б) годината на възкач-

ване на Неизвестния хан дван (при нас 715 г.) при него е година на възкачване на Тервел — дван = 691 г. (дван-години по общата приравнителна таблица са 691, 703, 715); годините му на управление са прехвърлени за Тервел. Тези размествания на данните за Тервел и Неизвестния хан са под влияние на Й. Микола. О. Прицак ги е приел, понеже не е могъл да обясни 28-те г. управление на Неизвестния хан.

Датиране с отъждествяване на Неизвестния хан с Кормисош. ■ 386. В „История на България" Неизвестният хан е датиран от 721 до 738 г. в тясна връзка с управлението на Тервел, Севар и Кормисош. Затова се налага този въпрос да бъде разгледан по-подробно. Авторите хронологизират Тервел от 700 до 721 г. Това ги е задължило да приемат: а) договорът от 716 г. с Византия е сключен от Тервел (при изричното свидетелство на Теофан в първото сведение, че договорът е сключен от Кормесий): „И така Тервел не само успял да запази отстъпената през 705 г. от Византия област Загора, но придобил и нови територии на юг от Стара планина." (М. М. — упоменати в договора); б) договорът, упоменат в Мадарския надпис, за оказване на помощ на Византия в борбата срещу арабите е сключен от Тервел (при изричното свидетелство в надписа — архонт Крумесис = Кормесий): „... императорът изпратил до Тервел специална дипломатическа мисия... между България и Византия бил сключен през 717 г. нов договор."; в) Тервел се е съгласил да помогне на бившия император Анастасий II (= Артемий) през 718—719 г. да си възвърне престола — [40], с. 116—117. Удълженото управление на Тервел до 721 г. и свързването на Тервел с посочените три събития се дължи на възприемането на второто сведение на Теофан вместо първото.

Датирали погрешно Тервел (700—721) по данните от второто сведение на Теофан, авторите (Б. Примов, Г. Цанкова-Петкова) са принудени да вземат отношение към пренебрегнатите исторически данни: а) за Кормесий от 716 г. (първо сведение на Теофан) се препраща към мнението на В. Бешевлиев — Кормесий като втори владетел (помощник) е сключил договора от 716 г. от името на Тервел; Кормесий = Крумесис от Мадарския надпис като помощник на Тервел е сключил договора от 717 г. и е водил войната срещу арабите в съюз с Византия — [40], с. 118. По този начин и Тервел си е хан по това време (715—721), а и Кормесий от 716 г. и Крумесис от надписа на Мадарския конник са „взети под внимание". Това компромисно решение противоречи на установеното по данните на Именника, на първото сведение на Теофан, на Мадарския надпис — български владетел от 715 до 721 г. е Неизвестният хан от Именника като една и съща историческа личност с Кормесий от 716 г. и Крумесис от Мадарския надпис 717 г.

Въпросът за наследника на погрешно датирания Тервел (700—721) е решен в „История на България" така: „Наследник на Тер-

вел бил Кормесий (Кормисош в Именника)" с бележка № 43 „Ако се приеме, че Кормесий, или Кормисош, е наследил Тервел, тогава той би трябвало да бъде поставен на мястото на „неизвестния" хан в Именника. В такъв случай Кормесий е продължител на рода Дуло, а не на рода Вокил, или Укил"; „Наследник на Кормесий (на „неизвестния" в Именника) бил Севар..." — [40], с. 118, 200. Или с други думи, Кормисош (17 г. управление, род Вокил, циклова година шегор твирем) е изваден от мястото му след Севар и под името Кормесий (взето от Кормесий от 716 и Крумесис от 717 г., т. е. от „помощника" на Тервел) е отъждествен с Неизвестния хан (28 г. управление, род Дуло, циклова година дван шехтем). Авторите се обосновават така: „Въпреки че в посочения извор (М. М. — Именника) той (М. М. — Кормисош) е поставен по-късно и се изтъква като пръв представител на нов род — Вокил, издигнал се след рода Дуло, съществуват сериозни основания да се приеме, че Кормесий (М. М. т. е. Кормисош) идва на власт непосредствено след Тервел"; „Като най-вероятно може да се приеме, че той (М. М. — Кормесий = Кормисош) е заемал властта от 721 до 738 г."; „като трети владетел на България (tertius rex), след Аспарух и Тервел, Кормесий (М. М. — = Кормисош) е посочен и от монаха Алберих." — [40], с. 118. Отъждествяването на Неизвестния хан с Кормисош под името Кормесий и разместването на реда на владетелите (Кормисош = Кормесий е поставен преди Севар) е направено въз основа на предположения („ако се приеме"; „съществуват сериозни основания да се приеме"; „като най-вероятно може да се приеме"), до които авторите са стигнали поради неправилно свързване и тълкуване на фактите — първо и второ сведение на Теофан, Мадарския надпис, съобщенията в Именника за Неизвестния хан, Севар, Кормисош. Неправилно е разтълкувано и сведението на Алберих. Той не съобщава за Кормесий като трети пореден владетел спрямо Аспарух и Тервел, а за трети владетел с едно и също име Кормесий (вж. ☐ 302—363). И още нещо, авторите вземат израза „трети владетел", но премълчават датировката му — 750 г. Тя не се съгласува с тяхното датиране на Кормесий = Кормисош (721—738). Те намират подкрепа за своята теза и в сведението на Зигеберт („727 г. Над българите се възцарил Кормесий") — за неправилността на това сведение вж. по-подробно ☐ 404—405. При доказаното от нас хронологизиране на владетелите от този период от цикловите години от Именника (Тервел 695—714), Неизвестен I = Кормесий I 714—715; Неизвестен II = Кормесий II 715—721; Севар 721—737; Кормисош = Кормесий III 737—754) възприетото отъждествяване на ханове и разместване на поредността им от авторите (Тервел 700—721; Неизвестен хан = Кормесий = Кормисош 721—738; Севар 738—753 (754) е необоснована „поправка" на Именника въз основа на погрешно тълкуване на фактите. Добрата поначало тяхна идея (Неизвестният хан и Кормесий от 716 г. и Крумесис от 717 г. са една и съща историческа личност) е погрешно осъществена: този хан е

поставен след неправилната крайна дата от управлението на Тервел (721) и е неправилно отъждествен с Кормисош. Именникът като извор е сериозно подценен и „поправен" — заличен е хан Кормисош от рода Вокил.

Датиране със заличаване на Неизвестния хан. ■ 387. Според Ив. Венедиков е невъзможно да е имало неизвестен владетел след Тервел, макар да следва съобщение с пропуснато име и запазени данни: управление 28 г., род Дуло, година на възкачване дван шехтем. От годината на смъртта на Телец 764 той изважда 91 г. (сбора от годините на управление на Тервел — 21, Неизвестен — 28, Севар — 15, Кормисош — 17, Винех — 7, Телец — 3). Получава се 673 г. като година на смъртта на Аспарух — нещо наистина невъзможно. Това дава основание на Ив. Венедиков да намали сбора от годините на управление от 91 на 63 г. (изключват се 28 г. управление на Неизвестния хан). Изважда от 764 63 г. и получената 701 г. вече може да бъде година на Аспаруховата смърт. „Изводът" е — Неизвестният хан не е съществувал. Това „изисква" съобщението (формулата) за Неизвестния хан да бъде премахнато и авторът прави това. След „поправките" Именникът трябва да придобие следния вид:

Исперих 61 г. Родът му Дуло, а годината му верени алем;
Исперих 21 г. Родът му Дуло, а годината му текучитем твирем;
Тервел 28 г. Родът му Дуло, а годината му дванш ехтем.

Както се вижда, данните за Неизвестния хан са приписани на Тервел, за Тервел — на Аспарух, за Аспарух стават две съобщения (формули) — едно за „раждането" му, друго за възкачването му. Ив. Венедиков достига до тези своеволни размествания в Именника, защото не може да обясни сбора от 91 г. Посочените 28 г. управление се обясняват чрез отчитане на общо управление на Неизвестния хан (7 г. самостойно ханско управление и 21 г. съвладетелско управление с Тервел — вж. ☐ 355). От възкачването на Тервел през 695 г. до смъртта на Телец през 763 г. са изминали 68 г. сумирано управление. В тях годините на самостойното управление на Неизвестния хан (= Неизвестен II) са 7 — вж. подробни изчисления и таблици за този период ☐ 517.

Вместо заличения Неизвестен хан Ив. Венедиков поставя между датировката на Тервел (692—720) и датировката на Севар (722—738) период от година и половина (721—722) ... без владетел (?). Въз основа на два „факта" (Тервел е споменат за последен път от хрониста Теофан през 719 г. — вж. ☐ 368—374; Кормисош е главно действащо лице в последните години от управлението на Тервел — вж. ☐ 360) Ив. Венедиков прави с нищо необоснован „извод" — Кормисош е извършил „опит за обсебване на властта през 721 и 722 г., когато тя е трябвало да премине в ръцете на Севар, но не е минала. Така би могло да се обясни един скок в Именника от година и половина между Тервел и Севар." — [20], с. 17—18, 21, 25. В поредността на хановете няма никакви исторически и хронологични данни за допускане на подобен период „без владетел" (впрочем Ив. Венедиков допуска неоснователно и други подобни „периоди без владетел" — между Безмер и Ас-

парух — вж. ☐ 324; между Телец и Умар — вж. ☐ 475).

Проблемът Кормесий-Кормисош като втори владетел. ■ 388. В. Бешевлиев възприема допусната от Х. Хаусиг. възможност Кормесий от 716 г. да бъде втори владетел на Тервел и я защищава като теза със следните основни моменти (с критика към тях от наша страна):

1. Кормесий от 716 г. (първото сведение на Теофан), Крумесис от 718 г. (Мадарския надпис) и Кормисош от Именника са една и съща историческа личност (условно ще я обозначаваме с Кормесий-Кормисош), която не е тъждествена с Неизвестния хан. *Критика* — Кормесий от 716 г., Крумесий от 718 г. и Неизвестният хан са една и съща историческа личност с обобщено от нас име хан Неизвестен II = хан Кормесий II, управлявал от 715 до 721 г. (вж. ☐ 360); Кормисош като друга историческа личност е управлявал от 737 до 754 г. (вж. ☐ 403).

2. Годината на възкачване на Кормесий-Кормисош, шегор според 12-годишния цикъл, може да бъде 750, 738, 726, 714 и той е станал владетел през една от тях — през последната 714 г., защото по сведението на Теофан за мирния договор Кормесий през 716 г. вече е бил владетел — [9], с. 105. *Критика* — цикловата година на възкачване на Кормисош шегор вечем (= 737 г. — вж. ☐ 403) не може да бъде отнесена към Кормесий от 716 г., който като тъждествен на Неизвестния хан си има своя година на възкачване — дван шехтем (= 715 г. — вж. ☐ 353); цикловата година на Кормисош, шегор по 12-годишния цикъл, не отговаря на 750, 738, 726, 714 г. Шегор-година за този период са 749, 737, 725, 713 — за разликата от една година вж. ☐ 145.

3. „Хан Кормесиос (М. М. — Кормесий-Кормисош) трябва следователно да е управлявал заедно с Тервел, трябва да е бил негов съуправител хан.“ *Критика* — според В. Бешевлиев Кормесий-Кормисош (хан Кормесиос) е станал владетел през 714 г. Но той същевременно поддържа (въз основа на недостоверното второ сведение на Теофан — вж. ☐ 360), че Тервел е бил хан през 718 г. и малко след това (вж. ☐ 345). Получава се парадоксът — Кормесий-Кормисош (Кормесиос) става хан по време на управлението на хан Тервел. Изходът за В. Бешевлиев е един — да създаде тезата за Кормесий-Кормисош като втори владетел (съвладетел, капхан) на Тервел.

4. „По това време (М. М. — след 714 г.) изпъква личността на Кормесий (в Именника Кормисош) от рода Вокил, който е бил капкан при Тервел или втори владетел.“ — [7], с. 76. *Критика* — Кормесий от 716 г., Кормисош и Тервел не могат да бъдат събрани в едно и също време (Кормесий-Кормисош да бъде втори владетел на Тервел). Това се изключва от реда на хановете в Именника, хронологизирани по цикловите им години. От двата случая на съотношение втори и първи владетел в Именника (Аспарух втори владетел към Кубрат и към Батбаян — вж. ☐ 298; Неизвестен II = Кормесий II втори владетел към Тервел и към Неизвестен I = Кормесий I — вж. ☐ 355) бяха извлечени два

общи момента: втори владетел може да бъде син наследник спрямо първи владетел — баща хан или брат хан; годините на второто владетелство се отчитат заедно с годините на самостойното управление (вж. □ 355). При тезата на В. Бешевлиев тези елементи липсват: Кормесий-Кормисош не е син на Тервел, на двамата неизвестни ханове или на Севар, за да бъде втори владетел към тях. Нещо повече — Кормисош е от рода Вокил, а тези ханове са от рода Дуло. Годините на управление на Кормисош (17) са равни на годините от неговото хронологизиране по цикловите години от шегор-737 до кон-754 г. Липсва необходимата разлика между сумирано и самостойно управление (срв. Аспарух — 61 спрямо 27; Неизвестен II = Кормесий II — 28 спрямо 7), Дори за момент да приемем тезата на В. Бешевлиев (Тервел е хан през и малко след 718 г. и Кормесий-Кормисош е негов втори владетел) тя може да бъде оборена и по друг начин: Тервел от рода Дуло не може да е имал за съвладетел Кормесий-Кормисош от рода Вокил. Той не би допуснал това. Съперничеството между родовете за първенство в държавното управление винаги е завършвало с преврат. Севар от рода Дуло е бил свален чрез преврат от Кормисош от рода Вокил. Това събитие е загатнато в съобщението за Кормисош: „Този княз измени рода Дулов, т. е. Вихтун“ (вж. □ 403). Винех от рода Укил е бил свален чрез преврат от Телец от рода Угаин. Това събитие е отразено от Никифор и Теофан (вж. □ 446).

5. „Вторият български владетел Кормесий (М. М. — Кормесий-Кормисош) сключил в 716 г. мирен договор, когато Теодосий бил император, а патриарх — Герман (715—730).“ — [7], с. 76—77. *Критика* — договорът от 716 г. е сключен от Неизвестния хан = Кормесий II (715—721). Кормисош (737—754) трябва да бъде изключен като по-късен владетел (след Севар). Кормесий от 716 г. не може да бъде втори владетел към Тервел, който е управлявал преди него — 695—714 г. Той е сключил договора като самостоен хан.

6. „Поради непознаване на институцията (М. М. — на двойните владетели) у византийския хронист Теофан Тервел и Кормесий се явяват като двама едновременни български владетели.“ — [7], с. 76. *Критика* — от казаното следва: Теофан в първото сведение е вписал погрешно името на втория владетел Кормесий вместо името на първия владетел Тервел. Тук не става въпрос за познаване или непознаване. Теофан само препредава искането на Крум за възобновяване на договора, сключен от господаря на българите по онова време — Кормесий, с император Теодосий III (вж. първото сведение — □ 360). А самият Крум не може да не знае кой по това време е първи и кой е втори владетел, за да ги обърка (вж. □ 369). Така че изводът на В. Бешевлиев (Теофан не познавал институцията на двойните владетели) е неправилен.

7. Заточеният в Солун бивш император Анастасий II с гражданско име Артемий решил да си върне престола с помощта на българите. Той дошъл при Тервел, потеглил с българските войски,

навярно пак под началството на Кормесий-Кормисош като втори владетел — [7], с. 77—79. *Критика* — Тервел е бил хан до 714 г. (вж. □ 327); името му е погрешно вмъкнато в събитията за исканата помощ (вж. □ 368—374); тези събития са станали през 718—719 г. по времето на хан Кормесий II (715—721) като самостоен владетел, който няма нищо общо с Кормисош (737—754); отделен въпрос е, че помощта е искана от македонските българи, а не от дунавските българи (вж. □ 373).

8. Българите по искане на Лъв III „изпратили на помощ войска вероятно под командата на втория владетел Кормесий, както това може да се заключи от втория надпис под Мадарския конник, понеже едно от основните задължения на втория владетел е било да предвожда войските"; „Вероятно за тази помощ става дума в долния Мадарски надпис, който произхожда от времето на Кормесий." — [7], с. 77—78. *Критика* — исканата от Лъв III помощ през 718 г. е искана от Крумесис II като самостоен владетел (715—721). Тя не може да бъде искана от Тервел, който е бил хан до 714 г., и изпратената войска не е била предвождана от Кормесий-Кормисош, който е по-късен владетел (737—754). Дипломатическият диалог между император Лъв III и хан Кормесий II (= архонт Крумесис) е бил воден на равнище държавни глави. Ако преговорите са били с Тервел, изключено е върховният владетел (поставен от бога) да позволи вместо неговото име да бъде издялано в надписа на Мадарския конник като държавен документ името на съвладетеля му Кормесий. Това би било нарушение на йерархията и юридическите разбирания за държавност по това време. Постановката на В. Бешевлиев, че Кормесий от 716 г. = Крумесис от 718 г. е бил капхан (съуправител) на Тервел се изключва от следния довод: на императора е противопоставен Крумесис архонтът (...императорът... и Крумесис архонтът покани... — вж. текста □ 360). Това противопоставяне (император спрямо архонт) се среща и в друг надпис на скалата с Мадарския конник: „...чрез договор архонтът Тервел даде на императора..."; „...развалиха и от бога Омуртаг архонтът..." — [9], с. 91—94. Очевидно и трите надписа около Мадарския конник са направени последователно от самостойни ханове (Тервел, Кормесий, Омуртаг) с предаване на титлата хан чрез гръцката титла архонт. Сам В. Бешевлиев добре разбира връзката между титлите хан и архонт в посочения от нас смисъл, затова намира следния „изход": „Крумесис носи в надписа титлата архонт, т. е. владетел. Това показва, че надписът е бил издълбан вероятно след като Крумесис или Кормесий е станал самостоятелен владетел, т. е. след 750 г., когато той, който дотогава е изпълнявал службата капхан и при наследниците на Тервел, избил членовете на владетелския род Дуло и се провъзгласил за български хан." — [8], с. 87. Този „изход", изказан като „вероятност", е нелогичен: защо капханът Кормесий, станал хан едва след 750 г. (през 760 г. — вж. □ 417), ще отрази чрез надписа събития от 717 г., свързани със статута му на капхан, едва след 43 г.?

Доказаното от нас второ владетелство на Неизвестен II спрямо Тервел се отличава коренно от второто владетелство на Кормесий-Кормисош като теза на В. Бешевлиев по следните показатели:

1. М. Москов — Кормесий от 716 г. = Крумесис от 718 г. = Неизвестен II = Кормесий II със самостойно управление от 715 до 721 г. е бил втори владетел към баща си Тервел от 695 до 714 г. и към брат си Неизвестен I (Кормесий I) от 714 до 715 г. След това започва самостойното му управление на хан от 715 до 721 г. Общото управление от 28 г. (21 г. съвладетелство и 7 г. самостойно управление) е отразено в Именника.

2. В. Бешевлиев — Кормесий от 716 г. = Кормесий от 718 г. = Кормисош от Именника (Неизвестният хан е друга историческа личност) е бил втори владетел към Тервел от 714 г. до смъртта му след 718 г., към двамата неизвестни ханове, към Севар, или общо 46 г.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН НЕИЗВЕСТЕН I = КОРМЕСИЙ I И ЗА ХАН НЕИЗВЕСТЕН II = КОРМЕСИЙ II

■389. Хан Неизвестен I = Кормесий I се възстановява по числителното твирем като остатък от съобщението за него. Самото съобщение може да се възстанови така: Кормесий — 1 година — род Дуло — годината му барс твирем. Той е бил хан от 714 г., IX месец (барс твирем) до 715 г., VIII месец (дван шехтем). За възстановяването на името му (Кормесий) има реални основания: след него е управлявал хан Кормесий като историческа личност (Кормесий от 716 г. — първото сведение на Теофан; Крумесис от 718 г. — Мадарския надпис); след Севар хан е бил Кормисош като реална историческа личност (737—754) със сведение за него от хрониста Алберих: „750 г. Над българите... е бил трети цар (е царувал трети владетел) с името Кормесий." При наличието на двамата посочени Кормесиевци изводът може да бъде един — този Неизвестен хан с едногодишно управление следва да бъде Кормесий I спрямо тях като Кормесий II и Кормесий III.

Теоретичната възможност за двама неизвестни ханове след Тервел е изказана още от Дж. Бъри и възприета от В. Бешевлиев. Но Неизвестен I е погрешно хронологизиран от тях: Дж. Бъри — Безимен с непълна циклова година (...твирем) от 687 до 696 с 9 г. управление (погрешно разположен в периода на Аспарух); В. Бешевлиев — с неопределена датировка след крайната година от управлението на Тервел (718—719).

Хан Неизвестен II = Кормесий II по данните на Именника може да бъде хронологизиран от 715 г., VIII месец (дван шехтем) до 721 г., VI месец (тох алтом) със 7 г. закръглено управление. Посочените за него 28 г. включват 21 г. управление като съвладетел на Тервел и Неизвестен I и 7 г. самостойно управление с начало дван шехтем = 715 г. Това тълкуване на 28-те г. се доказва от

паралелен пример при Аспарух — посочените за него 61 г. управление обхващат 31 г. второ владетелство (княз-наследник) на Кубрат, 3 г. същия статут при Батбаян и 27 г. самостоен хан (общо 61 г.). Тези 28 г. обобщено управление (княз-наследник и самостоен хан) подобно на 61 г. обобщено управление на Аспарух са били основната пречка изследователите до нас да не могат да разтълкуват правилно Именника.

Въз основа на хронологизирането на Неизвестен II = Кормесий II по данни от Именника от 715 (дван-година) до 721 (тох-година) могат да се направят следните изводи за десетилетието 711—720 г. и след това:

1. Неизвестният хан от Именника, Кормесий от 716 г., Крумесис от 718 г. са една и съща историческа личност — Неизвестен II, спрямо Неизвестен I.
2. Името на Неизвестен II трябва да бъде възстановено като Кормесий II въз основа на Кормесий от 716 г., Крумесис от 718 г., Кормесий от 750 г. = Кормесий III (Кормисош).
3. Кормесий II (715—721) не трябва да бъде отъждествяван с Кормисош от Именника (Кормесий III) — това са две различни исторически личности.
4. Достоверно е първото сведение на Теофан (за господаря на българите от онова време Кормесий от 716 г.); недостоверно е второто сведение на Теофан по отношение на неправилно вмъкнатото име на Тервел в описваните събития.
5. Тервел не е управлявал до 718 г. и след това (719, 720, 721, 724) — крайна дата на управлението му, възприемана въз основа на недостоверното второ сведение на Теофан.
6. Договорът с император Теодосий III е сключен от Неизвестен II = Кормесий II, а не от Тервел.
7. Договорът с Византия за оказване на помощ в борбата срещу арабите е сключен през 718—719 г. от Неизвестен II = Кормесий II (715—721), а не от Тервел.
8. Неизвестен II = Кормесий II е бил втори владетел към Тервел като негов син (княз-наследник) през цялото управление на Тервел (695—714) и към Неизвестен I = Кормесий I (714—715), като негов брат (двамата са синове на Тервел). Това проличава от отчетените в Именника 28 г. управление.
9. Хронологичният ред на владетелите може да бъде само редът по Именника в тяхното хронологизиране по цикловите им години: Тервел (695—714), Неизвестен I = Кормесий I (714—715), Неизвестен II = Кормесий II (715 — 721), Севар (721 — 737), Кормисош = Кормесий III (737 — 754).
10. Съотношението между Неизвестен I = Кормесий I и Неизвестен II = Кормесий II (братя; синове на Тервел) като исторически факт е намерило отражение в неизвестни извори. От тях са почерпили сведения: хронистът Алберих — за третия цар на име Кормесий; Паисий Хилендарски — за синове на Тервел; Христаки Павлович — за синове на Тервел с едно и също име.

■ 390. Обобщението за хан Неизвестен I = Кормесий I и за Неиз-

вестен II = Кормесий II дава възможност за някои крайни заключения:

1. Опитът на Дж. Бъри (поддържан от В. Бешевлиев) да обособи още един неизвестен хан (наред с известния Неизвестен) поради своеволната разработка (поставят се преди Тервел, измисля се несъществувал хан след Тервел) основателно е бил оставен без внимание.

2. От съобщението за Неизвестния хан (Неизвестен II = Кормесий II) не е останал „непоправен" нито един негов елемент (име, години на управление, род, циклова година). Заменят се циклови години на ханове, променя се поредността им, заличават се или се отъждествяват отделни ханове, измислят се несъществували ханове и „свободни периоди" на управление. Въпросът за 28 г. е останал нерешен — в опитите да бъде изяснен годините са запазвани, намалявани, отброявани за други предходни ханове. Нито едно хронологизиране на Неизвестния хан не е вярно (изключение — опитът на Г. Цанкова-Петкова да го хронологизира приблизително само по данни на хронисти). Смесват се исторически събития — договорът от 716 г. не е сключен от Тервел, нито от Кормисош. Кормесий-Кормисош не е бил втори владетел на Тервел и на неизвестните ханове.

3. Така посочените „поправки" и неправилни становища са своеволни, недоказани, произтичат от предварителни тези (погрешни хронологични системи; неправилно приложен статут за втори владетел). Те са с нищо неоправдано посегателство върху автентичността и достоверността на Именника като основен извор за нашата история, с който взаимно се потвърждават сведенията на хронистите.

4. Очевидно на разгледаните различни мнения и тези е липсвало хронологизирането на хановете по данните от Именника.

Съобщението от Именника за Неизвестния хан е достоверно и трябва да остане непроменено с възстановяване на името му: (Кормесий) — 28 години — род Дуло — дван шехтем. При тълкуването му като цяло и към отделните негови елементи са правени опити за „изправяне на грешки" въз основа на предварително възприети тези (изчислителна система, тълкуване на сведения от хронисти и на надписи). Ще бъде направен обзор на тълкуванията на всеки елемент от съобщението.

1. Първи елемент — име на хана.

В съобщението името на хана е пропуснато. Повечето изследователи запазват това положение чрез условното название Неизвестен хан (Дж. Бъри, В. Златарски, Г. Фехер, П. Мутафчиев и др.). Други правят погрешни опити да го възстановят: Й. Маркварт — Текуч; Й. Микола — Тектем; О. Прицак — Товирем; Ив. Богданов — Товирем.

Името на Неизвестния хан правилно е възстановено като Кормесий: Неизвестният хан е отъждествен с Кормесий от 716 г. (първо сведение на Теофан) и Крумесис от 718 г. (Мадарския надпис).

2. Втори елемент — 28 г. управление.

Посочените 28 г. управление за Неизвестния хан = Неизвестен II = Кормесий II са правилни — чрез тях е отчетено 7 г. управление (от 715 до 721 г.) като самостоен владетел и 21 г. като втори владетел към Тервел и към Неизвестен I = Кормесий I. При отброяване на 7 г. за Неизвестния хан в поредността на хановете преди и след него изчисленията на годините на общото им управление излизат точно.

Недостигнали до единствено правилното обяснение на 28-те г., отделни изследователи ги запазват или възприемат тезата за допусната грешка в Именника при преписването му от оригинала. Те поправят мнимата грешка по различни начини:

1) чрез намаляване на 28-те г.: В. Златарски — 6 г. вместо 28 г. (за него тези години са лунни); Ив. Богданов — 8 г. вместо 28 г. (за него тези години са лунни); Г. Фехер — 18 г. вместо 28 г.; „История на България“ — 17 г. вместо 28 г.;
2) чрез размяна на 28-те г. с годините на друг хан: О. Прицак — 28-те г. на Неизвестния хан се приписват на Тервел, а 21 г. на Тервел се възприемат за години на Неизвестния хан. Отделно тези 21 г. били „сгрешени“ и трябвало да бъдат 3 г. Ив. Венедиков — 28-те г. на Неизвестния хан са години на управление на Тервел; Неизвестният хан е премахнат от поредността на хановете в Именника и в българската история.

Отделни автори (Дж. Бъри, Й. Маркварт) запазват 28-те г. и ги отброяват при хронологизирането на Неизвестния хан. Това води до неправилни датирания на други ханове и до намаляване на годините им на управление.

3. Трети елемент — род Дуло

Неизвестният хан (за нас Неизвестен II = Кормесий II) погрешно е отъждествен с Кормисош от рода Вокил. На тази основа се променя родът му от Дуло на Вокил. Това е необоснована с нищо „поправка“ на Именника, поддържана от „История на България“ и В. Бешевлиев.

4. Четвърти елемент — циклова година дван шехтем

Годината на възкачването на Неизвестния хан (Неизвестен II = Кормесий II) трябва да бъде дван шехтем. Началният израз от преписите на Именника дваншехтем е разчленяван или видоизменян по различен начин: 1) правилно — дван шехтем (Й. Маркварт, Й. Микола, О. Прицак, В. Бешевлиев);
2) неправилно — дванш шехтем (В. Златарски и др.); дванш ехтем (Ив. Венедиков, Ив. Богданов); давшан сехтем (Г. Фехер). Цикловата година дван шехтем като начална година от управлението на Неизвестния хан отговаря на 715 г. по приравнителната таблица. В съответния възприет звуков вид тя е приравнявана неправилно към най-различни григориански години според възприетата изчислителна система (660, 718, 719 и др.). Единствен Й. Маркварт смята дван шехтем не за циклова година, а за девиз на Неизвестния хан.

5. Хронологичен ред на хановете

Хронологичният ред на хановете по Именника е нарушен: 1) от Дж. Бъри — неизвестните ханове с разменени места се поставят между Аспарух и Тервел; измислен е трети неизвестен хан; 2) от Б. Примов — Кормисош като историческа личност след Севар е заличен чрез отъждествяването му с Неизвестния хан и е преместен преди Севар; 3) от Ив. Венедиков — Неизвестният хан като историческа личност е заличен и вместо него между Тервел и Севар е допуснат „период без владетел".

Сравнителна таблица на датировките на хан Неизвестен II

Правилна

М. Москов — Неизвестен II=Кормесий II — от 715 до 721 г.

Погрешни

Дж. Бъри — Безимен (= Неизвестен II) — от 660 до 687 г.
— Безимен (= Неизвестен I) — от 687 до 696 г.
— Безимен (измислен в повече) — от 719 до 729 г.

В. Златарски — Неизвестен хан — от 718 до 724 г.
П. Мутафчиев — Неизвестен — от 718 до 724 г.
Ив. Богданов — Неизвестен = Товирем — от 718 до 725 г.
Г. Фехер — Неизвестен — от 718 до 736 г.
О. Прицак — Неизвестен = Товирем — от 719 до 722 г.
Й. Маркварт — Неизвестен = Текуч — от 721 до 748 г.
Й. Микола — Неизвестен — от 719 до 733 г.
„История на България" — Неизвестен = Кормисош — от 721 до 738 г.
Ив. Венедиков — Неизвестният хан е заличен като пореден владетел
В. Бешевлиев — Неизвестният хан = Кормисош — след 760 г.

V. ХАН СЕВАР (от 721 до 737 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН СЕВАР ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 391. В съобщението са включени следните данни: „Севар — 15 години. Родът му Дуло, а годината му тох алтом." Годината тох (кокошка) съответства на следните паралелни за този исторически период (първата половина на VIII в.) тох-години, приведени към григориански:

697 709 *721* 733 745

За Севар се знае само от Именника — той не е споменат от нито един хронист. Единствено възможната тох-година на неговото възкачване е 721 — през тох-годината 709 хан е Тервел (695—714); през тох-годината 737 хан е самият Севар. Тох-годината 733 не може да бъде начало на властта му по две причини: а) годините от 727 до 733 остават свободни — хан Неизвестен II = Кормесий II е управлявал от 715 до 721 г. (вж. □ 353); б) отброят ли се от 733 г. 15 г. управление, получава се 758 г. — тази година влиза в хануването на Винех (754—760) — вж. □ 420.

От годината на възкачването на Севар тох алтом = 721 г., VI месец до годината на възкачването на Кормисош шегор твирем = 737 г., IX месец са изминали:

а) от алтом — VI месец, до XII месец на тох-721 г. — 6 месеца;
б) от 722 вкл. до 736 г. вкл. — 15 г.;
в) от I месец до твирем — IX месец, на 737 г. — 9 месеца.

Общото управление на Севар е 15 г. и 15 месеца = 16 г. и 3 месеца.

Управлението на Севар може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през тох алтом (X поредна година, VI месец) до възкачването на Кормисош (= смъртта на Севар) през шегор твирем (II поредна година, IX месец) са изминали:

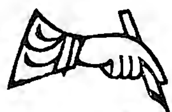

а) от текущия 12-годишен цикъл — 6 месеца (от VII до XII) на тох-година, XI и XII циклови години или 2 циклови години и 6 месеца;
б) следващият пълен 12-годишен цикъл;
в) от крайния 12-годишен цикъл са изминали I поредна година и 9 месеца от II поредна година.

Или общо са изминали 15 пълни циклови години и 15 месеца (6+9)=16 г. и 3 месеца действително управление. Сборът от 15 месеца не е превърнат в една година и 3 месеца и не е отчетен в посочените години на управление. Същото е направено и при Кормисош (вж. □ 403). На практика действителното управление от 16 г. и 3 месеца вместо да бъде закръглено чрез увеличаване е намалено. При другите ханове действителното управление е закръглявано чрез увеличаване. Отчете ли се съответното закръгление или намаление на управлението на даден хан, сборът от управлението на всички ханове отговаря на действителното им управление (вж. □ 517).

Извод. Посочените данни за хан Севар (15 г. управление; година на възкачване тох алтом) са достоверни — в Именника не е допусната грешка.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН СЕВАР ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Правилно хронологизиране на хан Севар. ■ 392. О. Прицак приравнява цикловата година на възкачване на Кормисош шегор твирем като 737 г. (вж. □ 407). От нея той отброява назад посочените в Именника 15 г. управление на Севар и получава като начало на властта му 721 г. = тох-година — [102], с. 49. Установената по този начин датировка на Севар (721—737) съвпада с изчислената от нас.

Погрешно хронологизиране на хан Севар. ■ 393. Датировките на Й. Маркварт и Дж. Бъри са отречени от всички изследователи. Според Й. Маркварт цикловият израз тох алтом е владетелски девиз (знак) на Севар. Той го хронологизира от 749 до 753 г. с 5 г. управление вместо посочените в Именника 15 — [52], с. 233. Дж. Бъри датира Севар от 729 до 743 г. (730—744) с 15 г. управ-

ление. Цикловият израз тох алтом е разтълкуван въз основа на погрешната теза на Дж. Бъри — III година на II декада (вж. □ 141) — [18], с. 398.

■ 394. Според Й. Микола Севар е бил хан от 733 до 737 г. в продължение на 5 г. — [99], с. 25. Той не изменя годината на възкачване тох алтом, но я приравнява с един 12-годишен цикъл по-късно — 733 г. вместо правилното 721 г. Затова е принуден да намали правилно посочените 15 г. управление (721—737) на 5 г. (733—737). Тази „поправка" на „грешка" в Именника и неправилното приравняване на тох алтом произтичат от изменените данни от съобщението за Неизвестния хан (вж. □ 379—380). Крайната година от управлението на Севар като година на възкачване на Кормисош е правилно установена — шегор твирем = 737 г. (вж. □ 406).

■ 395. Въз основа на съотношението между датировката на Севар (тох алтом = кокошка, шести) и датировката на следващия хан Кормисош (шегор твирем = вол, девети) Г. Фехер допуска три възможности за разлика в годините на управление: а) 5 г. — от X поредна тох-година на дадения цикъл до II поредна шегор-година на следващия цикъл; б) 17 г. — от X поредна тох-година, следващия 12-годишен цикъл, до II поредна шегор-година; в) 29 г. — от X поредна тох-година, два 12-годишни цикъла, до II поредна шегор-година. Посочените в Именника 15 г. управление не се свързват с тези три възможни години (5, 17, 29), затова Г. Фехер допуска да има грешка — в преписа е дадено ЕІ = = 15 г., но в оригинала било Е = 5 г. Г. Фехер свързва възприетите 5 г. с григориански години и датира управлението на Севар от 736 до 740 г. — [86], с. 259, 272, 278. Това хронологизиране е неправилно: григорианските години не отговарят на цикловите години по Именника — 736 г. е сомор(мишка)-година, а Севар е станал хан в тох(кокошка)-година (721); 740 г. е дракон-година, а Кормисош е станал хан през шегор(вол)-година (737). Погрешното хронологизиране на Севар води и до необоснована поправка на Именника — вместо действителните 15 г. да се допуснат 5 г. управление.

Погрешно хронологизиране по лунния календар. ■ 396. В. Златарски хронологизира Севар въз основа на своята система — прабългарският календар е лунен (вж. □ 142). Разликата между възкачването на Севар (тох алтом) и на Кормисош (шегор твирем) е 16 лунни г. и 3 месеца като управление на Севар. На тази основа според В. Златарски посочените в Именника за Севар 15 г. управление (смятани за лунни) „са погрешни при преписването". При превръщане на тези датировки от лунния към слънчевия григориански календар Севар е хронологизиран от 724 до 739 г. Погрешното изчисляване произтича и от неправилната датировка на Тервел (701—718) — вж. □ 334. Към 718 г. са прибавени 6 г. управление на Неизвестния хан (в Именника 28 г.) и се получава 724 г. като година на заемане на властта от Севар — [38], с. 468, 469, 484. Ив. Богданов въз основа на лунната календарна

система на В. Златарски хронологизира Севар с уточнение от една година: от 725 до 739 г. — [11], с. 89.

■ 397. Неизвестният хан, Севар и Кормисош са разгледани от П. Мутафчиев с общо управление: „През времето на тия трима български князе (718—756) отношенията между България и Византия оставали добри." — [57], с. 121. Този общ период е сбор от датировките на тези ханове от В. Златарски. В него се включва хронологизирането на Севар от 724 до 739 г. (вж. □ 396), възприето косвено от П. Мутафчиев.

В „Кратка история на България" Неизвестният хан и хан Севар са разположени между Тервел (701—718) и Кормисош (739—756), т. е. в годините от 718 до 739, без да се посочи разделната година между тях — [46], с. 43. Всъщност са възприети погрешните датировки, дадени от В. Златарски.

Други погрешни хронологизирания. ■ 398. В статия на Б. Примов и в „История на България" пише: „Наследник на Кормесий (на „неизвестния" в Именника) бил Севар, който заемал ханския престол около 16 г. и вероятно е стоял начело на българската държава от 738 до 753 или 754 г." — [101], с. 21; [40], с. 118. Датировката е погрешна. Кормисош от Именника под името Кормесий е отъждествен неправилно с Неизвестния хан. Това налага Кормесий (Кормисош) да бъде преместен преди Севар. При това разместване годините на Кормисош са предоставени на Севар — от 738 до 753—754 г.

■ 399. Ив. Венедиков хронологизира Севар по данните от Именника от тох алтом = 722 г. до шегор твирем = 738 г. — [20], с. 25, 28. Спрямо нашата датировка на Севар (721—737) разликата е с една година напред. Тази разлика се дължи на приравнителната таблица на цикловите години към григорианските, възприета от Ив. Венедиков (вж. □ 145).

■ 400. В. Бешевлиев разполага двамата неизвестни ханове и Севар от смъртта на Тервел през 718—719 г. до възкачването на Кормисош като самостоен хан през 760 г. Не е посочена крайната година от управлението на втория Неизвестен хан като начална за Севар. Кормисош е разгледан като втори владетел на Тервел, на двамата неизвестни ханове и на Севар от 715 до 760 г. и едва след това става самостоен хан за една година. Тази датировка (760 г. — крайна година от управлението на Севар) произтича от погрешната теза на В. Бешевлиев за Кормисош като втори владетел, който през 760 г. извършил преврат — убил първия владетел Севар и станал самостоен хан през 760 г. Всъщност действителните събития (Телец от рода Угаин извършва преврат срещу Винех от рода Вокил през 760 г. — вж. □ 446) се приписват на Кормисош от рода Вокил срещу Севар от рода Дуло (вж. подробна критика на тази теза при Кормисош — □ 417).

■ 401. Й. Вълчев хронологизира Севар от 29 май 733 г. до 31 август 749 г. Датировката е погрешна. Поради късно разположеното и удължено управление на Тервел (706—734) — вж. □ 346, Й. Вълчев хронологизира Севар с един 12-годишен цикъл по-

късно — от тох-733 до шегор-749 г. Определил погрешно смъртта на Тервел през етх-куче-734 г., Й. Вълчев е принуден да „изглади" несъответствието между възкачването на Севар през тох-733 и смъртта на Тервел през етх-734 с измислицата: „Разбирайки, че наближава краят му и че може би отново ще се повдигнат династически спорове, той (М. М. — Тервел) настоява пред съвета на великите боили да обявят за негов съвладетел сина му Севар. Това става в 733 г., на 29 май, което отговаря на записаното в Именника възшествие на Севар в Тох Алтом." — [21], с. 95.

ОБОБЩЕНИЕ НА ХАН СЕВАР

■ 402. Хан Севар може да бъде хронологизиран единствено правилно по данните на Именника: от тох-721 г., VI месец до шегор-737 г., IX месец с действително управление от 15 пълни циклови години и 15 месеца. Отброени са само 15-те пълни циклови години. Единствен източник за хан Севар е Именникът — за него липсват сведения от хронистите.

В елементите на съобщението за хан Севар (име; години на управление; род; година на възкачване; поредност на хановете) изследователите са правили следните „поправки":

1. Години на управление 15 — намалени са на 5 от Й. Маркварт, Й. Микола, Г. Фехер.
2. Годината на възкачването тох алтом се смята погрешно от Й. Маркварт за владетелски девиз.
3. Поредност на хановете — в „История на България" наследникът на Севар хан Кормисош погрешно е поставен пред Севар. Получава се поредност Кормисош, Севар, Винех вместо правилното Севар, Кормисош, Винех.

Сравнителна таблица на датировките на хан Севар

Правилни	
М. Москов	— от 721 до 737 г.
О. Прицак	— от 721 до 737 г.
Погрешни	
Ив. Венедиков	— от 722 до 738 г.
В. Златарски	— от 724 до 739 г.
П. Мутафчиев	— от 724 до 739 г.
Ив. Богданов	— от 725 до 739 г.
Дж. Бъри	— от 729 до 743 г.
Й. Микола	— от 733 до 737 г.
Й. Вълчев	— от 733 до 749 г.
Г. Фехер	— от 736 до 740 г.
„История на България"	— от 738 до 753—754 г.
Й. Маркварт	— от 749 до 753 г.
В. Бешевлиев	— (?) до 760 г.

VI. ХАН КОРМИСОШ (ОТ 737 ДО 754 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН КОРМИСОШ ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 403. В съобщението са включени следните данни: „Кормисош — 17 години. Родът му Вокил, а годината му шегор твирем. Този княз измени рода Дулов, тоест Вихтун." Цикловата година съответства на следните паралелни за този период шегор-години, приравнени към григориански:
713 725 *737* 749 761
Единствено възможната шегор-година като година на възкачването на Кормисош е 737. През предходната шегор-година (725) хан е бил Севар (721—737), през следващата шегор-година (749) Кормисош продължава да е хан. Шегор-годината 749 не може да бъде година на възшествие и по друга причина прибавят ли се към нея 17 г. управление, получава се 765 г. Кормисош не би могъл да бъде хан след 754 г. От 754 до 765 г. ханове са били: Винех (754—760), Телец (760—763), Сабин (763 765).
От годината на възкачването на Кормисош шегор твирем (737 г., IX месец) до годината на възкачването на Винех (смъртта на Кормисош) имен алем (754 г., XIII месец) са изминали:
а) от твирем — IX месец, до XII месец на шегор-737 г. — 3 месеца;
б) от 738 г. вкл. до 753 г. вкл. — 16 г.;
в) от I месец до алем — допълнителен XIII месец, на имен-754 г. — 12 месеца.
Или Кормисош е управлявал общо 16 г. и 15 месеца = 17 г. и 3 месеца.
Управлението на Кормисош може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през шегор твирем (II поредна година, IX месец) до възкачването на Винех (смъртта на Кормисош) са изминали:
а) от текущия непълен цикъл — 3 месеца от шегор-годината, 10 циклови години (от III до XII), или 10 циклови години и 3 месеца;
б) от крайния непълен цикъл 6 циклови години (от I до VI) и цялата VII поредна имен-година (от 12 месеца плюс допълнителния месец алем), или 7 циклови години.
Или общо са изминали 17 пълни циклови години и 3 месеца. В Именника са отчетени само 17-те пълни циклови години. На практика действителното управление от 17 г. и 3 месеца вместо да бъде закръглено чрез увеличаване е намалено. Същото е направено и при Севар (вж. □ 391). При другите ханове действителното управление е закръглявано чрез увеличаване (вж. □ 517).
Извод. Посочените данни за хан Кормисош (17 г. управление; възкачване през шегор твирем) се потвърждават — в Именника не е допусната грешка.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН КОРМИСОШ ОТ ХРОНИСТИ

■ 404. За Кормисош са дадени сведения в две средновековни хроники (от ХС и ХССС в.).

Зигеберт — „Anno 727. Cormesius Bulgaribus dominatur", „727. Над българите се възцарил Кормесий." — [37], с. 43.

Алберих — „727...Cormesius Bulgaribus dominatur"; „В 727 г. ... Кормесий царувал над българите."

Алберих — „В 750 г. ...Над българите пък, които преди няколко години били дошли в Скития и били завладели част от Константинополската империя, вече царувал трети владетел на име Кормесий." — [1], с. 180. Преводът „преди няколко години" не е добър и заблуждава. Сравни друг превод — „преди не много години". Това вече може да означава „преди няколко десетилетия", както е и в действителност.

Посочената от двамата хронисти 727 г. не се вмества в управлението на Кормисош по данните на Именника (737—754). Как да се обясни това противоречие? Кой е недостоверен — Именникът или хронистите?

Латинският текст на Зигеберт и Алберих е еднакъв, с две възможности за превод: „Над българите се възцарил Кормесий" и „Над българите царувал Кормесий." Но и при двата превода (727 г. начало на управление; 727 — текуща година от управление) годината 727 не се съгласува с датировката на Кормисош. В оригинала под 727 г. се разказва за победите на Карл Велики над свеви и баварци, за бунта на цариградчани срещу императора иконоборец Лъв III Исавър и т. н., и след това е добавено: „Кормесий управлява над българите". „Главната цел на Зигеберт е да установи годините на отделните събития, които той дава синхронистично. Затова той не съобщава началните години на управлението нито на Тервел, нито пък на Кормесий, а дава сведения за тях във връзка с други събития, които са по-важни за него." — [89], с. 622. Кормесий II (715—721) се застъпва с началото на управлението, а Кормисош (737—754) — с края на управлението на Лъв III Исавър (717—741). Очевидно Зигеберт като описва под 727 г. посочените събития с Карл Велики и Лъв III Исавър той по повод на Лъв III отбелязва Кормесий-Кормисош с оглед на 5-годишното съвпадение при управлението им (737—741). По този начин Зигеберт чрез годината 727 нито отбелязва възкачването на Кормесий-Кормисош, нито пък текуща година от управлението му. Годината се отнася за описваните владетели (франкски и византийски), но не и за Кормесий. Очевидно текстът на Зигеберт така, както е даден (извадка без цялостен контекст и без многоточие за пропуснат текст), заблуждава изследователите. Дори и при четене на латинския оригинал механичното свързване на 727 г. с Кормесий води също до заблуда.

Годината 727 не може да бъде година на възцаряване на Кормесий (Зигеберт) или пък текуща година от неговото управление (Алберих). Тя е от управлението на предходния хан Севар (721—

737) — вж. ☐ 391. Датировките на Зигеберт и Алберих са погрешни при доказаната достоверност на Именника спрямо годините на възкачване и на другите владетели (от Гостун до Умар). Прибавим ли към 727 г. посочените за Кормисош в Именника 17 г. управление, получава се 744 г. Наследникът на Кормисош Винех е бил хан от 754 до 756 г. (вж. ☐ 420). Остават 10 г. „незаети", които също обезсилват тази датировка. Тя се изключва и от второто сведение на Алберих — Кормисош е бил хан през 750 г. В. Златарски датира Кормисош от 739 до 756 г. (вж. ☐ 410) и по повод на това пише: „Сигеберт отнася началото на Кормисошовото князуване към 727 г., което, разбира се, не може да се приеме, едно, защото тази дата противоречи на другите данни, и друго, защото изобщо хронологията у Сигеберт се счита като произволна." — [38], с. 258. Преводачът отбелязва: „В хрониката на Зигеберт липсва точна хронология даже и там, където това не може да се оправдае с липса на извори."

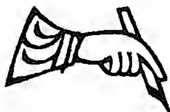

■ 405. Хронистът Алберих дава две сведения за Кормесий (Кормисош): Кормесий — 727 г.; Кормесий — 750 г. (вж. ☐ 404). Разликата между двете датирания от 23 г. изключва едното. Очевидно трябва да бъде първото: първото сведение поради пълното покритие със сведението на Зигеберт (XI в.) предполага Алберих (XIII в.) да го е заел от него; второто сведение (Кормесий е управлявал през 750 г.) се вмества в хронологизирането на Кормисош по Именника (737—754). Данните на Именника за Кормисош и второто сведение на Алберих взаимно се потвърждават. В. Златарски спрямо своята датировка (739—756) също намира потвърждение в Алберих.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН КОРМИСОШ ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Правилни датировки на хан Кормисош. ■ 406. Й. Микола хронологизира Кормисош по данните от Именника (17 г., шегор твирем) от 737 (шегор-година) до 754 (кон-година) — [99], с. 25. При правилна изчислителна система на приравняване от циклови към григориански години това е една от двете му правилни датировки. Само при този хан (и при Умар — вж. ☐ 485) той не се е опитал да заменя данните от Именника. Затова тя съвпада с нашата датировка (737—754).

■ 407. Въз основа на Й. Микола О. Прицак възприема годината 754 като отправна точка за хронологизиране на хановете от втората част на Именника (от Аспарух до Умар). През 754 г. Кормисош претърпял тежко военно поражение от византийците, което му коствало трона. О. Прицак изважда посочените 17 г. управление за този хан и получава 737 г., а тя е шегор-година — [102], с. 47.

Погрешни датировки на хан Кормисош. ■ 408. За Й. Маркварт цикловият израз шегор твирем е владетелски девиз (знак) на Кормисош — хронологизиран от 754 до 760 г. със 7 г. управление вместо посочените в Именника 17 — [52], с. 233. Кормисош е погреш-

но хронологизиран и разположен на предопределеното от данните на Именника място на Винех (754—760).

■ 409. Дж. Бъри хронологизира Кормисош от 743 до 759 г. (744—760) със 17 г. управление въз основа на тълкуването на израза шегор твирем като VIII година на III декада (8.30) = 126 арабска хиджра = 743—744 г. — [18], с. 398. Изчислителната система на Дж. Бъри е погрешна (вж. □ 141).

■ 410. В. Златарски хронологизира Кормисош въз основа на своята система — прабългарският календар е лунен (вж. □ 142). Разликата между възкачването на Кормисош (шегор твирем) и на следващия хан Винех (морин алем според В. Златарски; имен алем според нас — вж. □ 420, 426) е 16 лунни години и 4 месеца. При превръщане на тези датировки от лунния към слънчевия григориански календар Кормисош е хронологизиран от 739 до 756 г. Разликата от 2 г. спрямо установената от нас и О. Прицак датировка (737 — 754) произтича от вече допуснатата разлика от 2 г. при предходния хан Севар (724 — 739) вместо правилното хронологизиране на този хан от 721 до 737 г. — [38], с. 473, 484.

■ 411. Погрешното хронологизиране на Кормисош от В. Златарски е възприето от Ив. Богданов — Кормисош от 739 до 756 г. — [11], с. 104. То е отразено и в „Кратка история на България“: „След продължителното царуване на двама ханове от рода Дуло (един неизвестен и Севар) на българския престол се възкачил Кормисош (739—756), който бил от рода Вокил.“ — [46], с. 43.

■ 412. П. Мутафчиев посочва за Неизвестния хан, Севар и Кормисош общо управление: „През времето на тия трима български князе (718—756) отношенията между България и Византия оставали добри.“ — [57], с. 121. Всъщност това общо управление е по В. Златарски (Неизвестният хан с начална година 718 и Кормисош с крайна година 756). Това означава, че П. Мутафчиев възприема датировката на В. Златарски за Кормисош — от 739 до 756 г.

■ 413. Ив. Венедиков хронологизира Кормисош по данните на Именника от 738 до 755 г. Разликата от една година спрямо правилната датировка (737—754) се дължи на таблицата му за приравняване на цикловите години към григориански (вж. □ 145) — [20], с. 25, 28—29.

■ 414. Кормисош (Кормиш) е хронологизиран от Г. Фехер от 740 до 756 г., управлявал е 16 г. и 4 месеца, закръглени в Именника на 17 г. — [86], с. 259, 272, 273, 278. Тази датировка (740—756) е възприета от Г. Моравчик — [100], с. 164. Посочените в Именника 17 г. (16 г. и 4 месеца) са отброени от неправилното хронологизиране на предходния хан Севар (736—740). Освен това 740 е дракон-година, а Кормисош е датиран в Именника чрез шегор (вол)-година. Началото на управлението на Винех като край на управлението на Кормисош не може да бъде 756, която е маймуна-година — Винех е датиран в Именника чрез кон-година (вж. □ 420).

■ 415. В „История на България" (също и в статия на Б. Примов) Кормисош от Именника като наследник на Севар е преместен напред и става обратното — Севар е наследник на Кормисош: „Наследник на Тервел бил Кормесий (Кормисош в Именника). Въпреки че в посочения извор той е поставен по-късно и се изтъква като пръв представител на нов род — Вокил, издигнал се след рода Дуло, съществуват сериозни основания да се приеме, че Кормесий идва на власт непосредствено след Тервел ... Като най-вероятно може да се приеме, че той е заемал властта от 721 до 738 г." — [101], с. 20—21; [40], с. 118.

КОРМЕСИЙ И КОРМИСОШ — ДВЕ РАЗЛИЧНИ ИСТОРИЧЕСКИ ЛИЧНОСТИ

■ 416. В. Бешевлиев поддържа тезата: Кормесий от 716 г. (първо сведение на Теофан) и Кормисош от Именника са една и съща историческа личност. Срещу нея е изказано основателно съмнение: „Според Именника на прабългарските ханове след „Неизвестния" е управлявал Севар, а след него Кормисош. За Севар се казва в Именника, че е бил последният хан от рода Дуло, а за Кормисош, че той „изменил рода Дуло", сиреч сложил началото на нова династия. Това указание на Именника ни дава основание да предполагаме, че споменатият в него Кормисош не е един и същ с Тервеловия наследник Кормесий." — [89], с. 624—625. По същество оспорваната теза е погрешна — ще предадем основните й моменти с критика на всеки един от тях:

1. Кормесий е тъждествен с Кормисош от Именника. Той е бил съвладетел на Тервел от 715 г. до смъртта му през 718—719 г. Като съвладетел той е сключил договора с Теодосий III през 716 г. (първото съобщение на Теофан), той е оказал помощ на Лъв III в борбата му срещу арабите (събитие, отразено в Мадарския надпис), той е подпомогнал Артемий (сваления император Анастасий II) в усилията му да си възвърне престола, заеман от Лъв III — [7], с. 76—79. *Критика* — Кормисош по данните от Именника се хронологизира от 737 до 754 г. (вж. □ 403). Доколкото той е споменат от хронистите под името Кормесий, това не е основание да бъде отъждествяван с Кормесий (от първото съобщение на Теофан), който като тъждествен на Неизвестния хан (= Неизвестен II) е сключил договора от 716 г. с Теодосий III и е оказал помощ на Лъв III в борбата му срещу арабите (= Крумесис от Мадарския надпис).

2. „И така според Именника след Тервел са управлявали трима или четирима князе от рода Дуло, за които никой друг извор не съобщава. Вероятно и при тях Кормесий е ръководел вътрешната и външната политика и е бил фактически държавен глава." — [7], с. 81. *Критика* — тезата на В. Бешевлиев за двама неизвестни владетели след Тервел се различава от нашата по хронологизирането им и по втория неизвестен хан. Тези двама неизвестни владетели заедно със Севар В. Бешевлиев разполага след смъртта на Тервел през 718—719 г. до 760 г., или Кормесий е бил те-

хен втори владетел 42 г. Всъщност Тервел е бил хан до 714 г. За първия Неизвестен хан В. Бешевлиев не казва нищо определено (при нас е хан от 714 до 715 г. — вж. □ 352). За В. Бешевлиев вторият неизвестен хан няма нищо общо с Кормесий от 716 и 718 г.; за нас това е една и съща личност — Неизвестен II = Кормесий II (вж. □ 353). Изказаното мнение с „вероятно“ (вж. по-горе) остава само недоказано, дори логически, предположение.

3. По повод победата на император Константин V над българите през 760 г. при Маркели В. Бешевлиев пише: „Членовете на стария царски род Дуло, които управлявали след Тервел, не само загубили високото си привилегировано положение, но трябвало да платят поражението с живота си. Теофан и Никифор съобщават, че българите въстанали и избили членовете на стария владетелски род, а Именникът отбелязва: „Кормисош 17 години, родът му Вокил, а годината му шегор твирем. Този княз промени (или измени на) рода Дулов, т. е. Вихтун.“ — [7], с. 84. Или според автора Кормисош (= Кормесий) след 45 г. съвместно управление като втори владетел (3 г. с Тервел, 42 г. с тримата владетели — двамата неизвестни ханове и Севар) най-после е заел престола чрез преврат през 760 г. и от тази година става самостоен хан. *Критика* — през разглеждания период ханове в тяхната поредност и хронологизиране по Именника са били: Тервел (695—714); Неизвестен I (714—715); Неизвестен II (715—721); Севар (721—737); Кормисош (737—754); Винех (754—760). В. Бешевлиев разполага тримата владетели след Тервел (двамата неизвестни ханове и Севар) от 718 до 760 г. Освен несъвпадението по хронологични години и по години на управление (по нас — крайна година на Севар 737, по В. Бешевлиев — 760) хан Винех е изместен от неговото място (754—760) и е отъждествен със Сабин — вж. □ 468; Кормисош (737—754) изобщо не е бил и не може да бъде съвладетел на Тервел, на двамата неизвестни ханове и на Севар. Идването на власт на Кормисош от рода Вокил вместо Севар от рода Дуло през 737 г. няма нищо общо с победата и поражението на българите през 760 г. при Верегава и Маркели. Тези събития са свързани с хан Винех от рода Укил (Вокил), който чрез преврат е бил сменен от Телец от рода Угаин. Тази постановка почива на данни от хронисти и е обоснована от всички историци — [38], с. 276; [57], с. 122; [40], с. 121. Неоснователно В. Бешевлиев свързва преврата от 760 г. със Севар и го приписва на Кормисош.

4. „Още приживе, навярно през 760 г., Кормесий заповядал да се издълбае големия надпис под Мадарския конник не само да увековечи делата си, но и да оправдае постъпката си спрямо досегашния царски род.“ — [7], с. 85. *Критика* — това мнение не само в исторически, но и в логически план буди недоумение: Кормесий (= Кормисош), станал самостоен хан през 760 г., едва след 42 г. (?) ще заповяда да се издълбае Мадарският надпис с отразяване на събитие, и то събитие с негово участие като вто-

ри владетел вместо първия владетел Тервел. Тези 42 г. се получават от изкуственото свързване на Кормисош от Именника с Кормесий (Крумесис) от Мадарския надпис (вж. □ 359, 360).

КРИТИКА НА ТЕЗАТА ЗА КОРМИСОШ КАТО ВТОРИ ВЛАДЕТЕЛ

■ 417. Тезата на В. Бешевлиев за Кормисош като втори владетел включва следните основни положения (със съответната критика от наша страна):

1. Кормисош (= Кормесий от 716 г. и на Крумесис от 718 г.) е бил в продължение на 45 г. (от 715 до 760 г.) втори владетел при четирима поредни ханове: Тервел, двама неизвестни и Севар — [7], с. 81. *Критика* — Кормисош от рода Вокил е бил хан по данните на Именника от 737 до 754 г. (вж. □ 403). Севар е бил хан преди него — от 721 до 737 г. (вж. □ 391). Кормисош не е бил и не може да бъде втори владетел към тези ханове поради посочените за него в Именника изрични данни: 17 г. управление и циклова година на възкачване шегор твирем. Кормесий от 716 г. (715—721), нямащ нищо общо с Кормисош, е бил съвладетел на Тервел през цялото му управление от 695 до 714 г. (вж. □ 355).

2. Кормисош от рода Вокил през 760 г. извършва преврат срещу Севар (евентуално срещу княз Вихтун) от рода Дуло поради поражението на българите от Копроним V при крепостта Маркели. *Критика* — смяната на Севар от рода Дуло с Кормисош от рода Вокил е станала през 737 г. и е отбелязана в Именника: „Този княз (М. М. — Кормисош) измени рода Дулов, т. е. Вихтун." Тази смяна не може да се свърже със събития, посочени от хронисти (от 719 до 754 г. не се съобщава нищо за България). Теофан и Никифор отново дават сведения през 756 и 759—760 г.: през 759—760 г. българите разбиват византийците начело с Константин V в прохода Верегава; през 760 г. неназован български владетел бил сменен чрез преврат от боилите с Телец (по Именника от рода Угаин). Този сменен владетел може да бъде само Винех (754—760) от рода Вокил поради съвпадение на данните от Именника (оттегляне на Винех = възкачване на Телец през сомор алтом = 760 г. — вж. □ 445). В такъв случай В. Бешевлиев греши в следното: смяната на рода Дуло (Севар) с рода Вокил (Кормисош), станала през 737 г., той отнася към смяната на рода Вокил (Винех) с рода Угаин (Телец), станала през 760 г. Отразените в Именника събития от 737 г. се пренасят с 23 г. по-късно (през 760 г.) за сметка на другата смяна (отразена от Именника и хронистите — Винех от рода Вокил е сменен от Телец от рода Угаин).

3. Наследник на Кормисош през 760 г. е станал Винех *Критика* — Винех не може да наследи Кормисош през 760 г. Той е станал негов наследник 7 г. по-рано — през 754-кон-година е и управлявал до 760-сомор-година (вж. □ 420). Това отнасяне на Кормисош и Винех в по-късно време е във връзка с погрешната

теза на В. Бешевлиев за Кормисош като втори владетел до 760 г. Винех е наследен от Телец чрез извършен от боилите преврат поради пасивна политика спрямо Византия след победата на българите над Копроним V при прохода Верегава.

4. Винех от Именника и Сабин от сведенията на хронистите са една и съща историческа личност с възстановено от В. Бешевлиев име Сивин (за това мнение по-подробно вж. ☐ 468). *Критика* — за основанията, че Винех и Сабин са една и съща или че са две отделни исторически личности вж. ☐ 464—465.

■ 418. Според Й. Вълчев хан Кормисош от рода Вокил (с предполагано прабългарско име Кормъш) се възкачил на престола през шегор твирем = 31 август 749 г., и е управлявал 12 г. — до възкачването на Винех през шегор алем = 23 декември 760 г. Приведени са две доказателства: от смъртта на Кубрат през шегор-642 г. до шегор-749 г. са изминали 9 пълни 12-годишни цикъла; монахът летописец Алберих (XIII в.) споменава този хан: 750 г. над българите вече управлявал Кормесиус (Кормъш). „Вече" подсказва, че Кормъш е поел престола преди 750 г., именно в 749 г., та в тази 750 г. „вече управлявал" — [21], с. 95—96. Хронологизирането на Кормисош от 749 до 760 г. с 12 г. управление е погрешно. Кормисош е заел властта един 12-годишен цикъл по-рано — през шегор-годината 737, която е и крайна година от управлението на Севар. Изброят ли се посочените 17 г. управление, се получава кон-годината 754 като година на възкачване на Винех (вж. ☐ 424). Седемнадесетте години управление на Кормисош са намалени на 12 г. — мълчаливо е направена „поправка" на Именника. Тя е наложена от погрешно възприетата за Винех година на възкачване шегор алем вместо кон-година = имен алем (вж. ☐ 424, 430).

От шегор-641 г. до шегор-749 г. наистина са изминали 9 пълни 12-годишни цикъла (108 г.), но това не е доказателство. При възкачване на Кормисош един цикъл по-рано (737 г.) ще са изминали 8 пълни цикъла = 96 г. Тогава защо Й. Вълчев не приеме 737 г.? Щом се пресмята от дадена циклова година до друга циклова година с едно и също название (в случая шегор), напълно закономерно е между тях да се отброяват определен брой пълни цикли.

Алберих споменава Кормисош = Кормесиус през 750 г., но 750 г. е доказателство и за нашата датировка на Кормисош (737 — 754).

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН КОРМИСОШ (737 — 754)

■ 419. Хан Кормисош може да бъде хронологизиран правилно единствено по данните на Именника: от шегор-737 г., IX месец до кон-754 г. със 17 г. и 3 месеца действително управление. В Именника са отчетени само пълните години без трите месеца. Хронистите Зигеберт и Алберих споменават Кормисош под името Кормесий през 727 г. след описване на събития за Карл Велики, за бунта срещу Лъв III Исавър. Едва след това е прибавено

изречението „Над българите управлява Кормесий", т. е. това е съвпадащото управление от 5 г. (737—741) между Кормисош (737—754) и Лъв III (717—741). По този начин чрез точното датиране на Севар по Именника се изяснява връзката между събитията под 727 г. и управлението на Кормисош. Зигеберт не е имал предвид чрез 727 г. да дава сведения за българския владетел, както му приписват повечето изследователи. В този смисъл не може да се говори за грешка от страна на Зигеберт спрямо Кормисош. Второто сведение на Алберих (Кормесий управлявал през 750 г.) потвърждава датировката на Кормисош по Именника (737—754). Същевременно се изяснява, че първото сведение на Алберих (727. Над българите управлява Кормесий) е взето от Зигеберт.

В елементите на съобщението за Кормисош (име; години на управление; род; година на възкачване; поредност на хановете) изследователите са направили следните „поправки":

1. Име Кормисош — запазено, но този хан е погрешно отъждествен с Неизвестния хан от Именника, с Кормесий от 716 г. от сведението на Теофан, с Крумесис от надписа на Мадарския конник от 718 г. (Б. Примов, „История на България"); името е запазено, но този хан е погрешно отъждествен с Кормесий от 716 г., с Крумесис от 718 г. (В. Бешевлиев).

2. Години на управление 17 — погрешно са поправени от Й. Маркварт на 7; от Й. Вълчев на 12; от В. Бешевлиев на 1 г. (самостоен хан от 760 г.; останалите години са „съвладетелство").

3. Година на възкачване шегор твирем — погрешно се смята от Й. Маркварт за владетелски девиз.

4. Поредност на хановете — поради погрешното отъждествяване с Неизвестния хан, с Кормесий от 716 г., с Крумесис от 718 г. Кормисош от мястото му след Севар е преместен преди Севар и е обявен за пряк наследник на Тервел (Б. Примов; „История на България"); поради погрешното отъждествяване с Кормесий от 716 г., с Крумесис от 718 г. Кормисош е обявен за „съвладетел" на Тервел от 715 до 718 г., на неизвестните по име двама негови наследници, на Севар, или общо е бил „съвладетел" 45 г. Той става самостоен хан едва през 760 г. — годината на възкачването на Телец (В. Бешевлиев).

Сравнителна таблица на датировките на хан Кормисош

Правилни	
М. Москов	— от 737 до 754 г.
Й. Микола	— от 737 до 754 г.
О. Прицак	— от 737 до 754 г.
Погрешни	
„История на България"	— от 721 до 738 г.
Ив. Венедиков	— от 738 до 755 г.
В. Златарски	— от 739 до 756 г.

П. Мутафчиев	— от 739 до 756 г.
Ив. Богданов	— от 739 до 756 г.
„Кратка история на България“	— от 739 до 756 г.
Г. Фехер	— от 740 до 756 г.
Г. Моравчик	— от 740 до 756 г.
Дж. Бъри	— от 743 до 759 г.
Й. Вълчев	— от 749 до 760 г.
Й. Маркварт	— от 754 до 760 г.

VII. ХАН ВИНЕХ (ОТ 754 ДО 760 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН ВИНЕХ ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 420. Съобщението за този хан гласи: „Винех — 7 години. Родът му Укил, а годината му имен шегор алем“ (в Московския препис); „...а годината му има шегор алем“ (в Погодиновия и в Уваровия препис). В сравнение с останалите съобщения за другите ханове в това съобщение като подсистема един от елементите (имен — има или шегор) е в повече (излишен). За него са дадени различни тълкувания, които ще бъдат изложени по-долу. Хронологизирането на Винех ще направим и по двата елемента — първо, по шегор алем, второ, по имен (има) алем.

■ 421. Цикловата година шегор алем (вол-година, допълнителен XIII месец на високосна година) съответства на следните за този период паралелни шегор-годнни, приравнени към григориански:
725 737 749 761 773
Нито една от тези шегор-години не може да бъде година на възкачването на Винех. През шегор-годината 737 се е възкачил Кормисош. През шегор-годината 749 хан е бил Кормисош (737—754). През шегор-годината 761 хан е бил Телец (760—763). Остава свободен периодът от 754 до 760 г., в който може да се вмести хануването на Винех. Разликата между годините на този период е 7 (754 се брои), а това са посочените в Именника години на управление на Винех. Следователно Винех е бил хан от 754 до 760 г. Това косвено хронологизиране се доказва и пряко чрез другия възможен елемент имен (има) алем.

■ 422. Въз основа на косвеното хронологизиране на Винех (754—760) той се е възкачил през 754 г., която е година на коня по приравнителната таблица. Отброим ли 17 г. хануване на Кормисош от шегор-годината 737, се получава 754 като година на коня. Отброим ли назад 7 г. управление на Винех от възкачването на Телец през сомор-годината 760, се получава 754 като година на коня. Възможните паралелни кон-години за този период (средата на VIII в.), приравнени към григорианския календар, са:
730 742 *754* 766 778
Единствено възможната кон-година за заемане на властта от Винех е 754. През кон-годината 742 хан е бил Кормисош (737—754), през кон-годината 766 хан е бил Токту (766—767).

■ 423. Така доказаното (косвено и пряко) хронологизиране на Ви-

нех (754—760) със заемане на властта през годината на коня (754) не противоречи на цялата структура на Именника като сложна система от подсистеми (съобщенията за отделните ханове). Годината на коня (Винех — 754) се съгласува с всички данни за възкачване през съответните циклови години и съответните години на управление на другите ханове. В този смисъл данните от съобщенията за другите ханове предопределят кон-годината 754 като единствено възможна година за възшествието на Винех. Построим ли хронологизирането на Винех въз основа на елемента шегор-година (вж. ☐ 421), това противоречи на Именника като сложна система от подсистеми и не се съгласува с данните на този писмен паметник за всички останали ханове. Следователно елементът шегор в съобщението за Винех е погрешно вмъкнат (има различни обяснения за тази грешка — вж. ☐ 425—429). И обратното, елементът имен (има) следва да означава прабългарското название на коня (вж. ☐ 430).

От годината на възкачването на Винех имен алем (кон-година, допълнителен месец на високосна година) = 754 г., XIII месец, до годината на възкачването на Телец (= на смъртта на Винех) сомор алем = 760 г., VI месец са изминали:

а) месецът алем, допълнителен XIII месец към имен-754 г. — 0 месеци;

б) от 755 г. вкл. до 759 г. вкл. — 5 г.;

в) от I месец до алтем — VI месец, на сомор-760 г. — 6 месеца. Или Винех е управлявал 5 г. и 6 месеца.

Управлението на Винех може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през имен алем (VII поредна година, допълнителен XIII месец на високосна година) до възкачването на Телец (= смъртта на Винех) през сомор алтем (I поредна година, VI месец) са изминали:

а) от текущия непълен цикъл — допълнителният месец алем от имен-година (изключен), VIII, IX, X, XI, XII циклова година, или 5 циклови години;

б) от крайния непълен цикъл — 6 месеца от I поредна година.

Или общо са изминали 5 циклови години и 6 месеца действително управление. Отчетено е закръглено управление от 7 г. — от имен(кон)-година вкл. до сомор(мишка)-година вкл. се отброяват 7 г.

Извод. Посочените данни за хан Винех (7 г. управление; възкачване през имен шегор алем) имат следното тълкуване: а) посочените 7 г. управление се потвърждават; б) изразът имен шегор алем се потвърждава като имен алем — кон-година, допълнителен месец на високосна година. Чрез тази циклова година Винех (754—760) се хронологизира точно между Кормисош (737—754) и Телец (760—763). Чрез възможния израз шегор алем като циклова година Винех не може да бъде хронологизиран между Кормисош и Телец. Изводът е, че елементът шегор е излишно вмъкнат.

ТЪЛКУВАНЕ НА ГОДИНАТА НА ВЪЗКАЧВАНЕ НА ХАН ВИНЕХ

■ 424. Единствено възможната циклова година на възкачване на Винех е кон-година. Тя се предопределя от данните за Кормисош — 17 г. управление, година на възкачване шегор твирем: при отброяване на 17 г. от шегор (II поредна година от текущия 12-годишен цикъл) се получава кон-година (VII поредна година на следващия цикъл). Това отброяване е направено от повечето изследователи и е правилно (отделен въпрос е от каква хронологична система се излиза и кои григориански години съответстват на вол-годината и на кон-годината). В съобщението за Винех обаче цикловата година на възкачване е отбелязана чрез изречението: а) А ЛѢТЬ ЕМУ ИМАШЕГОРАЛЕМЪ = а годината му имен шегор алем (Московски препис); б) А ЛѢТЪ ЕМУ ИМАШЕГОРАЛЕМЪ = а годината му има шегор алем (Погодинов и Уваров препис). Изследователите на Именника са били изправени пред загадката: щом годината на Винех е кон-година, защо е посочена шегор(вол)-година, какво означава елементът в повече имен (има), къде се крие прабългарското название на коня? В отговор на тези въпроси са изказани различни мнения. Ще ги разгледаме в тяхната последователност.

Според Й. Микола — морим алтом. ■ 425. В стремежа си да възстанови прабългарското название на кон-годината Й. Микола обявява съобщенията за Винех и Телец за погрешно преписани от оригиналния надпис на гръцки език върху каменна колона. Според него оригиналният текст може да се възстанови така: Совинех — морим алтом; Телец — шегор алем. Тези редове били един под друг на колоната и преписвачът взел срички и думи от двата реда и се получил преписаният текст: Винех — имен шегор алем; Телец — сомор алтом. Грешките били станали така: сричката *со-* от Совинех била свързана със сричката *мор-* от морим (остава Винех, получава се сомор); остатъкът *-им,* неразбран от преписвача, бил изменен в имен или има; цикловият израз шегор алем от съобщението за Телец бил преместен в съобщението за Винех и свързан с имен — така се получило „а лет ему имен шегор алем“ = а името на годината му — [99], с. 19. Тези размествания са направени с цел въз основа на монголското название на кон-годината — морин, да се възстанови предполагано прабългарско название * морим. Те са отхвърлени с право от В. Златарски — [38], с. 466, от О. Прицак — [102], с. 65, от Ст. Стоянов — [80], с. 36. За нас това са преднамерени и своеволни „текстови операции“. Думата сомор (мишка), е доказано название на I поредна циклова година (вж. □ 75). Да се вижда във втората ѝ сричка -мор корена на предполагана форма * морим 'кон', е с нищо необосновано хрумване.

Според В. Златарски — морин алем. ■ 426. В. Златарски правилно установява, че Винех е заел властта в годината на коня и си поставя за цел да открие прабългарското ѝ название в израза имен шегор алем. Въз основа на Й. Микола той пише: „... за циклова-

та година на Винех в оригинала ще е стояло морин алем" (кон-година, I месец). Не приел тълкуването на Й. Микола, В. Златарски обяснява * морим 'кон' пак чрез грешки: преписвачът започнал да пише морин, написал първата сричка *мо-*, погледнал в реда на предходния княз Кормисош, видял непонятната за него дума шегор, безсъзнателно я преписал след сричката *мо-*, прибавил следващата дума алем и се получило мошегоралем (мо-шегор-алем); преписвачите след него, за да осмислят колко-годе тоя израз, прибавили *и* отпред, а *о* изменили на Ѧ или *А*, и се получило според Московския синодален препис ИМѦШЕГОРАЛЕМЪ (имен-шегор-алем), а според Погодиновия ръкопис ИМАШЕГОРАЛЕМЪ (има-шегор-алем) — [38], с. 467—468. В. Златарски също по невероятен начин се опитва да обясни спорния израз имен-шегор алем и да възстанови названието на цикловата кон-година. Ст. Стоянов също отхвърля това обяснение — [80], с. 36.

Според Г. Фехер — адгор алем. ■ 427. Единствено възможната година за възкачване на Винех е цикловата кон-година (вж. □ 424). Това е имал предвид и Г. Фехер, затова си поставя за цел в неразчленения спорен израз да открие прабългарско название на коня на тюркска основа. Според него цикловият израз ИМѦШЕГОРАЛЕМЪ (ИМАШЕГОРАЛЕМЪ) като грешка на преписвача може да се раздели по два начина: а) елемент имен (има) и елемент шегор; б) елемент именше (имаше) и елемент *-гор*.
Елементите имен (има) и именше (имаше) са от славянски произход и са „развалени" от преписвача. В първия случай (а) елементът шегор поначало е бил адгор (със съответствие старотюркската дума адгър 'кон'), но по аналогия на шегор при други ханове преписвачът променил адгор в шегор. Във втория случай (б) се е запазила сричката *-гор* от адгор. На тази основа Г. Фехер, като отстранява славянските думи, възстановява израза така: А ЛЕТѢ ЕМОУ ... ГОРЪ АЛЕМЪ, т. е. кон-година, I месец — [86], с. 259 — 261.
Тълкуването на Г. Фехер е критикувано и не се възприема. Ст. Стоянов основателно го намира за неправдоподобно — [80], с. 37. О. Прицак критикува фонетичната страна на обясненията с оглед на тюркските съответствия. Въз основа на него ще прибавим: думата адгър не е употребявана от тюркските народи като название на кон-годината, а са използвани синоними със значение кон — йунд, йълкъ, ат, морин — [102], с. 66 — 67.
Според Ст. Стоянов — има е вмъкната дума. ■ 428. Ст. Стоянов не си поставя за цел да доказва дали цикловата година е година на коня и какво е нейното прабългарско название. Той предлага тълкуване само с оглед на думата ИМА от израза А ЛѢТЪ ЕМОУ ИМА ШЕГОР АЛЕМЪ (от Погодиновия и Уваровия препис). Ще го предадем накратко.
Елементът ИМА е вмъкнат допълнително от преписвача — първоначално е било А ЛѢТЪ ЕМОУ ШЕГОР АЛЕМЪ (а годината му шегор алем). ИМА е старобългарска форма за дателен падеж.

двойствено число на местоимението *И* за 3 лице; двойствената дателна форма е обусловена от двете имена ВИХТУНЪ ВИНЕХЪ, написани едно след друго без разделителна точка. Преписвачът е взел тези две думи като лични имена на двама отделни владетели и след ЛѢТЪ ЕМОУ е поставил правилно дателната местоименна форма за двойствено число ИМА; дателната форма ЕМОУ, която е стояла в оригинала или в по-стар препис, е останала незаличена. Изразът А ЛѢТЪ ... ИМА следва да се преведе „на тях двамата властта бе дадена." — [80], с. 37—40.

Обяснението на Ст. Стоянов също е изградено върху възможна грешка от страна на преписвача от оригинала или на преписвачите от препис. „Трябва да се приеме като несъмнено положението, че двойствената дателна форма е обусловена от двете имена Вихтун, Винех, написани едно след друго и при това без разделителна точка и в трите преписа." — задължава ни Ст. Стоянов. Но какви са доказателствата положението да бъде „несъмнено"? С логически доводи, по-силно от логическите доводи на Ст. Стоянов, тезата му може да бъде обезсилена.

Елементът ИМА (Погодинов и Уваров препис) и елементът ИМѦ (имен) от Московския препис са взаимносвързани — стоят на една и съща позиция. Първите два звука (*ИМ-*) са общи, разликата е по третия звук — *А* спрямо Ѧ (ен). Трябва да бъде обяснено преди всичко това различие и на тази основа да се търси общо обяснение на двата елемента.

Елементът ИМА и местоименната форма ИМА съвпадат на омонимна основа. Това кара Ст. Стоянов да обясни само единия елемент. Необясненият елемент ИМѦ (имен) поставя под съмнение обяснението на другия ИМА като местоименна форма.

Липсата на разделителна точка между Вихтун и Винех не може да заблуди преписвача. При сравнителен анализ на трите преписа се открива следното (наред с преобладаваща правилна употреба): там, където трябва да има точка, тя липсва; там, където е излишна, е поставена; на едно и също място в един от преписите няма точка, в друг — има. В тези случаи преписвачът не се е заблудил. Да допуснем — преписвачът е приел Вихтун и Винех за две личности. Но тогава защо не е вмъкнал двойствената местоименна форма ИМА в предходния израз А РОДЪ ЕМОУ ОУКИЛЬ и да стане А РОДЪ ЕМОУ ИМА ОУКИЛЬ (а родът на двамата е Укил). Излиза, че той се е „сетил" за двамата владетели едва при следващия израз А ЛѢТЪ ЕМОУ ШЕГОР АЛЕМЬ и едва тук е вмъкнал формата ИМА. Щом се сеща чак при втория израз, не е ли по-вероятно обратното — да не е забелязал изобщо „двамата владетели" и просто да е преписал текста такъв, какъвто е бил. Преписвачът (доколкото се предполага да е преписвал механично) все пак е разбирал текста — съставен от основни повтарящи се елементи във всяко отделно съобщение (напр. А ЛѢТЪ ЕМОУ и следва циклова година). При редовен израз (по Ст. Стоянов) А ЛѢТЪ ЕМОУ ШЕГОР АЛЕМЬ, подобен на предходни изрази, преписвачът не би си позволил да наруши стереотипа чрез вмък-

ване в текста на чужди елементи в отделното съобщение.

За преписвача (както за всеки човек тогава и сега) е било очевидна истина — владетелят (хан, цар, президент) може да бъде само един и е нелогично да тълкува фактите подобно на предлаганото от Ст. Стоянов — владетелите са двама.

Според Ив. Богданов — имен = име, именувана. ■ 429. Ив. Богданов смята, че думата ИМѦ от израза ИМѦ ШЕГОР АЛЕМЬ (Московски препис) „показва изпуснат текст, поясняващ връзката между хановете Винех и Телец. В случая ИМѦ (старобълг. име) следва да се преведе с думите именувана или наречена."; „Винех — седем години, а родът му Укил, а годината му наречена вол [месец] първи." — [11], с. 14, 17. Това обяснение е погрешно поради следните основания:

Между елементите ИМѦ (Московски препис) и ИМА (Погодинов и Уваров препис) нма тясна връзка — намират се на една и съща позиция. Тълкуването на ИМѦ като име не обяснява другия елемент ИМА, останал неразгледан от автора. Еднаквата постройка на съобщенията като подсистеми от основни елементи (вж. □ 351) изключва само на едно място да се употреби „име = именувана, наречена".

Елементът ИМѦ (възможна граматична форма на съществително от среден род, именителен или винителен падеж) не се свързва синтактично в целия израз. Сравни и Ст. Стоянов: „... вариантът ИМѦ „име" не може да се свърже по смисъл с останалите думи на разглежданото място в текста." — [80], с. 38.

Ив. Богданов не е изяснил какъв изпуснат текст показва елементът ИМѦ (имен), каква връзка между Винех и Телец пояснява този изпуснат текст. На тази позиция (между А ЛѢТЬ ЕМОУ и цикловата година) не може да има никаква допълнителна информация. Това се потвърждава от останалите съобщения за другите ханове. Допълнителна информация се дава само чрез отделно изречение в края на съобщението (срв. при Кормисош и Телец).

Според О. Прицак — имен алем. ■ 430. От всички опити да бъде разтълкуван спорният израз само опитът на О. Прицак може да бъде смятан за убедителен — [102], с. 64 — 68. Предварителните му бележки са: а) Винех се е възкачил през годината на коня, означена чрез израза ИМѦШЕГОРАЛЕМЪ (ИМАШЕГОРАЛЕМЪ); б) първата му част ИМѦ, ИМА не се явява в останалите 12 съобщения за хановете и поради това може да бъде преценена като прабългарска дума, възприемана от преписвачите като старобългарска граматична форма; в) самата дума шегор (вол) няма основание да стои в текста, след като 754 е кон-година. О. Прицак изказва две работни хипотези с цел да проправи пътя на следващите изследователи:

Първа — годината на коня в оригинала е била означена с първия елемент ИМѦ със значение кон (вж. □ 88). Преписвачът е възприел тази дума за старобългарското ИМѦ 'име'. Той прибавя на мястото на „липсващата" според него дума думата шегор, взета от цикловия израз шегор твирем на предходното съобще-

ние за Кормисош. По този начин цикловото обозначение за Винех в оригинала ИМѦ АЛЕМЬ (кон-година, I месец) получава в преписите вида ИМѦ ШЕГОР АЛЕМЬ.

Това обяснение в сравнение с другите предполага минимална, логично допустима поправка от страна на преписвача (не се разместват имена на ханове, думи, срички, няма добавяния на букви). Оригиналното прабългарско название на коня са̀мо е преосмислено като старобългарска форма поради фонетична близост и се е наложило да бъде запазена целостта на системата — привидно липсващият четвърти задължителен елемент (цикловата година) е възстановена чрез прибавяне на шегор, взето от четвъртия елемент на предходното съобщение.

Втора — прабългарите са означавали VII година от 12-годишния цикъл със сложен израз от две думи имен-шегор, нещо подобно на „кон-говедо" със значение на добитък. С понятието добитък (отнасящо се за коне и говеда) са означавали в някои тюркски народи годината на коня. За паралелен пример се посочва и турското съгър-койун (вол-овца) като означение на месец ноември. Чрез това обяснение на О. Прицак отпада възможността да е допусната грешка в съобщението за Винех от страна на преписвачите. Ив. Венедиков изгражда своето тълкуване върху това обяснение като единствено възможно (вж. □ 432).

Двете обяснения на О. Прицак имат определено предимство в тюркологичен план (спрямо цикловия календар и етимологията на елемента имен), за съжаление са останали подценени или неразбрани от изследователите на Именника поради това, че като неспециалисти в тези области не са вникнали в същността на доказателствените факти и паралели. За нас и двете обяснения са еднакво възможни и едно е несъмнено — в елемента имен се крие прабългарската дума кон като название на VII поредна циклова година (вж. □ 88).

431. Възможността елементът ИМѦ (ИМА) да бъде оригиналното прабългарско название на коня е обоснована от О. Прицак и чрез привеждането на паралели от синонимни думи със значение кон. За означаване годината на коня алтайските народи са употребявали няколко думи: йунд, йунт, йот — срв. израза ентя лета (в година̀та на коня); йълкъ, джълкъ, чългъ; ат; морин. Всички тези думи са със съответно значение кон, стадо коне, четирикрак добитък — [102], с. 67.

Основно доказателство за тезата на О. Прицак е предложеното от него обяснение на елемента ИМѦ (ИМА). В обобщен вид то може да се предаде така: старобългарските форми ИМѦ, ИМА в гръцкия оригинал на Именника са били в ръкописен образец IME (ако е било IMEN, би било предадено в старобългарски като ИМЕNЪ, ИМЕNЬ, а не с буквата на носовата гласна); формата ИМЕ напомня на една алтайска дума за кон имлиг — емлик ат, емлик морин (още необязден кон), имнек (див кон), имник, имниг (див необязден кон), имни (кон), емнег, емниг (див, необязден — за кон); особено важно доказателство за съществу-

ване на предполаганата прабългарска форма име 'кон' са формите на една титла от прабългарски произход в гръцки източници: имникос, миникос, миникон (в старобългарски МИНИКЪ) със значение „първи конегледач". Така думата * име (кон) от Именника е свързана с титлата имник от гръцки и старобългарски — [102], с. 67 — 68. Тази етимология, допълнена и преработена от нас, доказва по несъмнен начин, че в елемента ИМѦ (ИМА) се крие прабългарското название на цикловата година на коня. Вж. □88.

Според Ив. Венедиков — именшегор. ■ 432. Ив. Венедиков разглежда израза ИМѦШЕГОРАЛЕМЪ като съставен от циклова година именшегор 'жребец' (= кон-година) и месец алем. Всъщност това е второто обяснение на О. Прицак (вж. □ 430), възприето основателно от Ив. Венедиков. Годините на управление на Кормисош (17) и на Винех (7) излизат точно при възприемане на именшегор като VII поредна година (на коня). При възприемане на имен за друга дума и циклова година шегор алем излиза, че в Именника има грешка — от шегор на Кормисош до шегор на Винех се получават 12 циклови години вместо 17. „Тази грешка е много лесно отстранима, ако се използва Именникът такъв, какъвто е" — годината на възкачване на Винех е именшегор алем — [20], с. 19 — 20.

Въз основа на опитите да бъде разтълкуван изразът ИМѦШЕГОР-АЛЕМЪ (ИМАШЕГОРАЛЕМЬ) и в частност да се обясни елементът ИМѦ (ИМА) от страна на Й. Микола, В. Златарски, Г. Фехер, Ст. Стоянов, О. Прицак, Ив. Венедиков може да се обобщи следното: 1) те правилно са достигнали до извода, че цикловата година на заемане на властта от Винех може да бъде само кон-година (по силата на връзката между данните за Винех и за Кормисош и Телец); 2) елементът шегор е вмъкнат или преиначен в преписите допълнително поради причина, различно обяснена от отделните автори (за Ив. Венедиков изразът именшегор е неделим); 3) елементът шегор (вол-година) трябва да бъде заменен с кон-година с единствената според нас възможност прабългарското название да бъде имен (има) въз основа на тълкуването на О. Прицак.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН ВИНЕХ ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Правилни датировки на хан Винех. ■ 433. О. Прицак датира Винех така: „Винех е управлявал 7 години. Заел управлението в първия месец на годината на коня (754 — 755), той трябва да е починал през годината на мишката. Съответстваща на годината на мишката е годината 760, която всъщност е отбелязана като година на възшествието на неговия наследник Телец." — [102], с. 64, 69. Той посочва също, че годината 760 се потвърждава от сведенията на Теофан и Никифор: Телец е умрял през 763 г. (763 г. минус 3 г. управление по Именника дава 760 г. като начална година за Телец и крайна година за Винех) — [102], с. 64, 69. Тази датировка (754(5) — 760) съвпада с нашата датировка за Винех, понеже

и в двата случая се хронологизира по данните от Именника чрез една и съща приравнителна таблица (вж. □ 110).

■ 434. Хронологизирането на Винех (754 — 760) съвпада с възприетото от Б. Примов и в „История на България“: „Винех бил от рода Вокил (Укил) и вероятно е управлявал от 753 — 754 г. до 760 г.“ С препратка още се съобщава: „Годините на управление на хан Винех не са абсолютно сигурни. За тях има противоречиви мнения“ — посочват се на В. Златарски и П. Мутафчиев — [101], с. 23; [40], с. 120, 201. Възприеме ли се втората посочена година 754 (= кон-година), няма основание да се говори за вероятност.

■ 435. Й. Микола хронологизира хан Винех под името Совинех от 754 г., VI — VII месец до 761 г. — [99], с. 25. В рамките на Именника като система от съобщения с циклови години на възкачване в тяхната връзка спрямо годините на управление Винех е поел властта в кон-година (вж. □ 422). На тази основа кон-годината правилно е приравнена от Й. Микола към 754 г. В своеволния си опит обаче да възстанови прабългарското название на кон-годината като морин 'кон' той въз основа на цикловия израз сомор алтом за Телец погрешно създава циклова година на възкачване на Винех морин алтом — кон-година, VI месец (вж. □ 425). Крайната година от управлението на Винех 761 е погрешна — за начална година на Телец (като крайна за Винех) Й. Микола приема шегор алем (от израза при Винех имен шегор алем). Годината 761 е наистина шегор-година, но Телец е поел властта от Винех в сомор-годината 760 (вж. □ 445). Или от датировката на Й. Микола (754, VI — VII месец — 761) правилна е само годината 754; погрешен е месецът VI — VII, погрешна е крайната година.

Неправилни датировки на хан Винех. ■ 436. Въз основа на лунния календар с приравняване към григорианския слънчев календар В. Златарски хронологизира Винех от 756 г. (морин алем = кон-година, I месец) до 761 г. (сомор алтем = мишка-година, VI месец) със 7 г. закръглено управление — [38], с. 272, 276, 473, 484, 603. Тази датировка е предопределена и от погрешната хронологизация на предходния хан — Кормисош (739 — 756) — вж. □ 410.

■ 437. Ив. Богданов (възприел тезата на В. Златарски за лунната същност на прабългарския календар) е изчислил хануването на Винех чрез лунни години и ги превръща в слънчеви — от 756 до 762 г. За датировка на Винех приема циклова година шегор алем (вол-година) вместо правилното кон-година и смята елемента имен за причастие (вж. □ 429).

■ 438. Датировката на В. Златарски за Винех (756 — 761) е възприета от П. Мутафчиев. Той приема крайна година за Кормисош 756 (начална за Винех). „Недоволните българи се вдигнали срещу него и той (М. М. — Винех) ... бил убит (761).“ — [57], с. 122.

■ 439. В „Кратка история на България“ за Кормисош е възприета датировката на В. Златарски — 739 до 756 г. Това означава, че за Винех като следващ хан се възприема неговата датировка

(756 — 761), макар че не е отбелязано изрично: „За малко повече от десет години на него (М. М. — ханския престол) се възкачили последователно и за кратко време представители на родовете Вокил и Угаин (Винех, Телец, Сабин, Умор, Токту и Паган).“ — [46], с. 43.

■ 440. От израза за възкачването на Винех имен шегор алем Дж. Бъри възприема шегор алем и чрез своята погрешна хронологична система (вж. □ 141) го превръща в 146 арабска хиджра = 763 г. Винех от мястото му между Кормисош и Телец е поставен след Телец и е хронологизиран от 763 до 770 г. Според Дж. Бъри авторът на Именника е бил привърженик на Винех—Сабин и чрез 7 г. е отразил управлението от 763 г. не до изгнанието му, а до смъртта му в Константинопол през 770 г. = дилом тутом (възкачването на Умар за 40 дни е отнесено през 770 г.) [18], с. 396 — 398. За преместването на Винех след Телец и отъждествяването му със Сабин вж. □ 466.

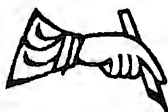

■ 441. Според Г. Фехер Винех е управлявал 6 г. и 5 месеца (закръглено 7 г.) от * адгор алем (кон-година) до сомор алтем (мишка-година), или в григориански години от 756 до 762 г. — [86], с. 259, 272, 278. Изчисленията са направени по данните на Именника (без хронологична и приравнителна таблица) от основен жалон за отброяване 719 г. — смъртта на Тервел (вж. □ 336).

■ 442. Въз основа на своята приравнителна таблица Ив. Венедиков хронологизира Винех по данните на Именника от 755 г. (имен-шегор алем = кон-година, I месец) до 761 г. (сомор алтом = мишка-година, VI месец) — [20], с. 29. Разликата от една година спрямо правилното хронологизиране (754 — 760) се дължи на разликата от една година в приравнителните таблици (вж. □ 145).

■ 443. Винех е хронологизиран от Й. Вълчев от 760 до самия край на 767 г. или началото на 768 г. — [21], с. 96. Неправилността на тази датировка произтича от погрешното хронологизиране на предходния хан — Кормисош (749 — 760) — вж. □ 418. Й. Вълчев подобно на Ст. Стоянов и Ив. Богданов извлича от цикловия израз за Винех имен шегор алем циклова година на възкачване шегор алем (вместо правилното кон-година) и я приравнява на 23.XII.760 г. Всъщност 760 г. е сомор(мишка)-година (вж. □ 445), но според Й. Вълчев прабългарските години започват от деня на равноденствието (23.XII.). В този смисъл годината шегор алем започва на 23.XII.760 г. и продължава през 761 г. (за нас 761 г. е също шегор-година).

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН ВИНЕХ (754 — 760)

■ 444. Хан Винех по данните на Именника трябва да бъде хронологизиран от имен(кон)-754 г. до сомор(мишка)-760 г. със 7 г. закръглено управление. Тази датировка се съгласува с датировките на предходния хан — Кормисош (737 — 754) и на следващия хан — Телец (760 — 763).

В елементите на съобщението за Винех (име; години на управле-

ние; род; година на възкачване; поредност на хановете) изследователите са направили следните „поправки“):
1. Име Винех — в опитите си да отъждествяват хан Винех от Именника с хан Сабин от сведенията на хронистите някои изследователи намират името Винех като видоизменено и съкратено при преписването. В търсенето на звукова близост между Винех и Сабин те възстановяват „изпуснатата“ сричка: со-винех — Совинех = Сабинос (Й. Микола); ше-винех — Шевинех = Сабинос (Й. Маркварт); си-винех — Сивинех = Сабинос (В. Бешевлиев).
2. Година на възкачване — хан Винех се е възкачил през кон-година — това се възприема от почти всички изследователи. Названието на кон-годината се крие в израза имен шегор алем. Направени са различни опити да бъде възстановена годината на възкачването му: имен алем или имен-шегор алем = кон-година, I месец (О. Прицак); морим алтом = кон-година, VI месец (Й. Микола); морин алем = кон-година, I месец (В. Златарски); адгор алем = кон-година, I месец (Г. Фехер); шегор алем = вол-година, I месец (Ст. Стоянов, Ив. Богданов, Й. Вълчев). Единствено правилно като название на кон-годината и като година на възкачване е тълкуването на О. Прицак — имен алем. Има достатъчно сравнителни данни от тюркските езици за доказването на прабългарска дума * имен (кон). Тълкуванията морим алтом, морин алем, адгор алем са правилни като понятие кон-година на възкачване, но изведените названия на коня са погрешни. Специално при Й. Микола месецът от цикловата година на Телец (сомор *алтом)* е своеволно преместен към цикловата година на Винех. За Винех не може да се приеме година на възкачване шегор алем (Ст. Стоянов, Ив. Богданов) — това противоречи на датировките на другите ханове като хронологична система. В думите имен, има се крие коренът *им-, ем-* на прабългарското, тюркското и хунското название на коня. Опитите да бъдат тълкувани тези думи като славянски по произход (дума име, глаголна форма имаше, местоимение има и др.) са погрешни.

Сравнителна таблица на датировките на хан Винех

Правилни	
М. Москов	— от 754 до 760 г.
О. Прицак	— от 754 до 760 г.
Правилни с две възможности за първата година	
Б. Примов	— от 753 — 754 до 760 г.
„История на България“	— от 753 — 754 до 760 г.
Правилни само с началната година	
Й. Микола	— от 754 до 761 г.
Погрешни	
Ив. Венедиков	— от 755 до 761 г.
В. Златарски	— от 756 до 761 г.
П. Мутафчиев	— от 756 до 761 г.

„Кратка история на България“	— от 756 до 761 г.
Г. Фехер	— от 756 до 762 г.
Ив. Богданов	— от 756 до 762 г.
Й. Вълчев	— от 760 до 767 г.
Дж. Бъри	— от 763 до 770 г.

VIII. ХАН ТЕЛЕЦ (ОТ 760 ДО 763 г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН ТЕЛЕЦ ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 445. Съобщението гласи: „Телец — 3 години. Родът му Угаин, а годината му сомор алтем. И този заради друг.“ Цикловата година отговаря на следните паралелни за този период (средата на VIII в.) сомор-години, приравнени към григориански:
736 748 *760* 772 784
Единствено възможната сомор-година като начало на управлението на Телец може да бъде само 760 г. През предходната сомор-година 748 хан е бил Кормисош; през следващата сомор-година 772 хан е бил Телериг.
От възкачването на Телец — сомор алтем (алтом) (760 г., VI месец), до смъртта му през дван алтом (вж. □ 447) са изминали:
а) от алтом — VI месец, до XII месец на сомор-760 г. — 6 месеца;
б) от 761 г. вкл. до 762 г. вкл. пълни — 2 г.;
в) от I до VI месец на дван-763 г. — 6 месеца.
Или хан Телец е управлявал общо 3 г.
Управлението на Телец може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през сомор алтом (I поредна година, VI месец) до смъртта му през дван алтом (III поредна година, VI месец) са изминали:
а) от текущия непълен цикъл — 6 месеца от сомор-годината, II и III поредна циклова година, 6 месеца от дван-годината.
Или общо са изминали 3 циклови години.
Извод. Посочените за хан Телец данни (3 г. управление, възкачване през сомор алтом) се потвърждават — в Именника не е допусната грешка.

ДАТИРАНЕ НА ХАН ТЕЛЕЦ ПО СВЕДЕНИЯ НА ХРОНИСТИ

■ 446. Хронистите Теофан, Никифор и Зигеберт дават сведения за възкачването на Телец, за поражението и смъртта му и за заемането на властта от хан Сабин. Тези датировки ще бъдат сравнени с данните за Телец от Именника.
За възкачването на Телец сведенията са следните:
Теофан — „Българите, като въстанали, избили господарите си, които произхождали от ханския род, и поставили мъж злонравен на име Телец, на 30 години.“ — [81], с. 270. Бележка на преводача под линия: „6. Теофан съобщава за този преврат под 6254 г. св. г., т. е. 763 г.“

Никифор — „Работите пък у хуно-българите се развивали по следния начин. Те, след като се уговорили помежду си, убили тези, които обладавали по родова линия властта над тях, а за свой вожд поставили така наречения Телесий, строг мъж, който заедно с това проявявал от младини смелост." — [59], с. 303.
Зигеберт — „760 г. Над българите се възцарил Телец." — [37], с. 43.
За смъртта на Телец и възкачването на Сабин са дадени следните сведения:
Теофан — „На 16 юни [2] императорът излязъл срещу Тракия, като изпратил и през Черно море флота до 800 хеландии (военни кораби), носещи всяка по 12 коня. А Телец, като чул за похода по суша и море против него, взел като съюзници 20 хиляди от съседните племена, поставил ги в укрепленията и се обезопасил. Императорът, като дошъл, разположил се на стан в Анхиалското поле. На 30 юни, първи индикт, ден пети [3], се явил Телец. Той дошъл с множество племена и започнали сражение. [4] Те дълго се избивали помежду си. Телец бил обърнат в бяг ..." Бележки на преводача под линия: „[2] На 16 юни 763 г.; [3] С ден пети тук е означен петият ден от седмицата, т. е. четвъртък; [4] За тази битка срв. Lombard, който я датира през 762 г. По-точно е датирана у Златарски ... и у Runciman ... — през 763 г." — [81], с. 271.
Никифор — той описва подготовката на императора за поход по море и суша (подобно на Теофан — вж. по-горе) и продължава: „Срещу него излязъл Телесий, който имал съюзници немалко множество славяни. Победѐн в сражението, той се обърнал в бягство... Българите пък, като видели злощастието на Телец, въстанали, убили го и поставили за свой господар едного от свои тепървенци, комуто името било Сабин." — [59], с. 303 — 304.
Зигеберт — „762 — Телец, като влязъл в сражение с император Константин, бил победен с големи загуби и позор за българите. Поради това той бил свален от българите и убит от тях заедно с първенците на народа. ... Над българите се възцарил Сабин." — [37], с. 43.
■ 447. Теофан в своята хроника датира събитията по летоброенето от сътворението на света и по византийското летоброене с индикти. Годините от тези две хронологични системи могат да бъдат приравнявани към григорианския календар от новата ера чрез съответните таблици. Г. Острогорски и Преображенски са установили, че за времето от 6101 = 609 г. до 6267 = 775 г. (с изключение от 6208 = 714 г. до 6218 = 726 г.) Теофан изостава с една година. Това означава, че трябва да се прави корекция за посочения период (да се има предвид изключението). Например при датировка на събитие от Теофан 6200 г., равна по таблицата на 708 г., трябва да се отчете изоставането от една година, т. е. събитието е станало през 709 г. (вж. по-подробно [81], с. 258, 270). Сведението на Теофан за възкачването на Телец е погрешно отнесено от преводача към 6254 г. от сътворението на света, с корекция 763 г. (сам Теофан не датира събитието). Сведението му за

поражението на Телец е датирано чрез индикт: 30 юни, четвъртък, първи индикт = 763 г. При това положение се получава съвпадение — 763 г. се отнася за възкачването и за поражението на Телец. Коя от двете датировки на Теофан е правилна? Датираното възкачване на Телец от преводача на Теофан (6254 г. = 763 г.) се опровергава от Именника — Телец се е възкачил през сомор алтом = 760 г. (вж. ☐ 445). Датираното от Теофан поражение на Телец (с последвало убийство и възкачване на Сабин — по Никифор) на 30 юни, първи индикт = 763 г. се потвърждава от Именника чрез прибавяне на 3 г. управление към годината на възкачването.

Датировката на Телец от Зигеберт — 760 г., и от Именника взаимно се потвърждават. Датираното поражение на Телец от Зигеберт през 762 г. е с година по-рано от датировката на Теофан (763 г.), потвърдена от Именника.

В. Златарски възприема датировката на поражението на Телец (преразказва сведението на Теофан): „На 30 юни в четвъртък 763 г. тук било дадено кръвопролитно сражение, което траело почти цял ден. Телец претърпял пълно поражение и бил обърнат в бяг...“ — [38], с. 283. Тази датировка косвено се отнася и за сведението на Никифор — българите видели злощастието на Телец, въстанали, убили го и поставили Сабин. Очевидно убийството на Телец и провъзгласяването на Сабин за хан е станало непосредствено след поражението на 30 юни 763 г. — още през юли 763 г. В. Златарски обаче пренебрегва това и поставя убийството на Телец и възкачването на Сабин през 764 г. (т. е. след една година), защото това го налага неговата изчислителна система по лунния календар.

Взаимно доказаното възкачване на Телец през 760 г. (хронистите спрямо Именника и обратното) може да послужи като двойна датировка (бикаленда) на едно и също събитие. Ето защо 760 г. като година на заемане властта от Телец и като григорианска година (= мишка-година по прабългарския, тюркския и китайския календар) е отправна точка при разгадаване датировките на предходните ханове по Именника и съставянето на приравнителната таблица на прабългарските циклови години спрямо григорианските (вж. ☐ 113). Всички датировки на Телец, които противоречат на 760 — 763 г., са погрешни. Неправилни са и датировките на предходните ханове, които при отброяване на хронологизиранията не се съгласуват със 760 г.

ТЪЛКУВАНЕ НА ИЗРАЗА И СИИ ИНОГО РАДЪ

■ 448. Съобщението за хан Телец включва допълнителна информация: И СИИ ИНОГО РАДЪ (по Московския препис; в другите два преписа в крайната дума над сричката РА е поставена буквата Д). Изследователите на Именника не са могли да разтълкуват думата РАДЪ, заменят я необосновано с РОДА и превеждат получилия се израз И СИИ ИНОГО РОДА като „И този (бе) от друг род“. Единствено правилният превод принадлежи на

Ст. Стоянов: „А целият израз И СИИ ИНОГО РАДИ, отнасящ се безспорно за Телец (М. М. — срв. погрешния опит на М. Тихомиров да го отнесе към следващия хан Умор), означава: И този (беше) вместо друг. Тази забележка има за цел да изтъкне, че Телец не е бил непосредствен и пряк наследник по право на Винех, а е бил наместник, т. е. поставен да управлява вместо друг". Каква е била причината за това не е казано. Предложеното четене и тълкуване се подкрепя и от факта, че и при Гостун е отбелязано изрично, че е управлявал две години като наместник (НАМѢСТНИКЪ СЫ) — [80], с. 40 — 42.

Изразът И СИИ ИНОГО РАДЪ стои непосредствено след годината на възкачването СОМОРЪ АЛТЕМЪ. Това ни дава основание да уточним свободния превод на Ст. Стоянов „И този (беше) вместо друг" = „И този (беше поставен да управлява) вместо друг" така: „И този (се възкачи; зае престола) вместо друг". Възкачването на Телец (поставянето му да управлява) вместо друг през сомор-760 г. не означава, че е бил наместник на този друг кандидат за властта. Изобщо, за поддържането на становището, че Телец е бил наместник (вкл. и позоваването на наместник Гостун като паралелно доказателство), няма никакви основания. Хронистите съобщават, че Телец се възкачва чрез кървав преврат — управляващият род Вокил (в лицето на Винех — убит или избягал във Византия) е сменен с рода Угаин (в лицето на Телец). В такъв случай ще изкажем следното предположение: Неизвестният „друг" може да бъде правоимащият по възраст кандидат за власт от рода Угаин. Той обаче не е бил предпочетен от боилския съвет — избран е Телец, който е имал определени качества (по Никифор — строг мъж, който заедно с това проявявал от младини смелост; по Теофан — мъж злонравен, на 30 години). Предпочитането на Телец за хан пред имащия хански права кандидат изисква да се допусне и още нещо — Телец е бил главен организатор на заговора и активен участник в самия преврат. При така даденото предимство на Телец от боилския съвет съставителят (продължителят) на Именника (очевидно събитията около преврата са му били известни в подробности) е намерил за нужно да отбележи за родовата памет и този факт (неовластяването на правоимащия) чрез допълнителната информация към съобщението на Телец — „И този вместо друг". Между разглеждания израз и сведенията на хронистите за преврата несъмнено има косвена връзка — те взаимно се потвърждават.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН ТЕЛЕЦ ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Правилни датировки на хан Телец. ■ 449. Единствено за Телец има двойно датиране (бикаленда) — датировките по Именника и по хронистите съвпадат — от 760 до 763 г. На тази основа той е хронологизиран правилно от отделни изследователи:

Възкачването на Телец през сомор-година правилно е приравнено от О. Прицак със 760 г. Под линия той отбелязва: „Това се уста-

новява също и от византийските извори. Теофан и Никифор съобщават недвусмислено, че Телец е умрял през 763 г. Щом той е управлявал три години, трябва 760 г. да е била година на неговото възкачване." — [102], с. 69.

Телец е хронологизиран от Б. Примов от 760 до 763 г. — [101], с. 25. В „История на България" е отбелязано: „Хан Телец (760 — 763) решил да поправи грешката на своя предходник Винех, който предпочитал отбраната, и започнал нападателни действия срещу империята." — [40], с. 121.

Погрешни датировки на хан Телец. ■ 450. Въз основа на своята погрешна хронологична система за „декади" (вж. □ 141) Дж. Бъри чрез съответни „изчисления" намира, че изразът за Телец сомор алтом е „сгрешен" и го поправя на сомор алем = 142 арабска хиджра = 759 — 760 г. Отъждествил Винех със Сабин, Дж. Бъри премества Винех след Телец. В този случай годината на възкачване на Винех (шегор алем = 146 арабска хиджра = 763 — 764 г.) е крайна година от управлението на Телец. Доколкото установената датировка (760 — 763) се вмества в датирането на Телец от 759 — 760 до 763 — 764, това се дължи на стремежа на Дж. Бъри да нагоди резултатите от „изчисленията" си към сведенията на хронистите — [18], с. 395, 396, 398.

■ 451. Хан Телец е хронологизиран от Й. Микола от I — II месец на 761 г. до лятото на 763 г. Разликата спрямо нашата датировка (760 — 763) е в годината на възкачването — 761 вместо 760. Й. Микола е заменил посочения в Именника циклов израз сомор алтом (= 760 г., VI месец) с шегор алем (взет от израза има шегор алем при Винех) поради своята погрешна теза: думата сомор е грешка при преписването — първата сричка *со-* е част от името на Винех (= Со-винех = Сабин), втората сричка *мор-* е първата сричка от цикловата година на Винех морин, т. е. в оригинала на Именника при Телец е стояла не годината сомор алтом, а шегор алем.

■ 452. Г. Фехер на три места посочва следното: а) „За Телец знаем, че се е възкачил на престола в 761/2, която според Именника е сомор алтем." — [86], с. 263; б) „Във връзка с Телец намираме у Теофан и Никифор един разказ от българската история за повече години: Българите въстанали в 761/2 г. и избили господарите си, членовете на владетелския род и поставили 30-годишния Телец." — [86], с. 273 — 274; в) „Нека видим сега данните на Именника. В него четем за Телец, че владял от сомор алтом три години, т. е. от 761/2 ... най-малко до края на 763/4 г. За него е сигурно само, че е владял повече от една година, щом са го убили след 30 юни 762/3 г." — [86], с. 276. На тази основа той приема, че на цикловия израз за времето на възкачването сомор алтем отговаря 762 г. (18 юли — 31 август) — [86], с. 278. От това следва, че Г. Фехер разгадава датировката в Именника (сомор алтом) чрез сведението на хрониста Теофан (6254 г. = 762 г.), без да отчете разликата от една година при погрешното датиране от Теофан (вж. □ 447).

■ 453. Въз основа на тезата си, че прабългарският календар е лунен, В. Златарски хронологизира Телец от 761 до 764 г. В името на своята система той е пренебрегнал датиранията на хронистите Зигеберт (760 г.) и Теофан (763 г.) и не се е опитал да ги отрече или да допусне грешки в тях, както прави това в други случаи — [38], с. 281, 464, 470, 484.

■ 454. Ив. Богданов също смята прабългарският календар за лунен и на тази основа превръща определените лунни години в слънчеви (762 — 764) — [11], с. 88 — 89, 104, които не се съгласуват с годините на хронистите.

■ 455. За начална година на управлението на Телец П. Мутафчиев приема 761 г. — смъртта на Винех (по В. Златарски), а за крайна — 763, въз основа на поражението на Телец на 30 юни 763 г. — датировка на Теофан (вместо по В. Златарски — 764 г.) — [57], с. 123. Г. Моравчик хронологизира Телец от 762 до 765 г. — [100], с. 304.

■456. Ив. Венедиков е хронологизирал Телец по своята изчислителна система от 761 до 764 г. с 3 г. управление. Разликата от една година спрямо правилната датировка (760 — 763) се дължи на възприетата приравнителна таблица — при него 760 г. е дохс-година, а 761 г. е сомор-година — [20], с. 25, 29 (вж. □ 145).

■457. Тезата на Й. Вълчев за възкачването и управлението на Телец (772 — 775) е плод на въображение, несъобразено с каквито и да е исторически факти и изказани преди него мнения. Ето основните й моменти:

Телец законно се възкачва на престола през сомор алтем (година мишка, ден и месец шести), което отговаря на 29 май 772 г. *Критика* — 772 г. е наистина сомор(мишка)-година, но Телец се е възкачил един 12-годишен цикъл по-рано — през сомор-760 г., потвърдена и от сведението на Теофан за поражението и гибелта на Телец: 763 г. минус 3 г. управление = 760 г. (вж. □ 447).

„Поведението на Винех непременно е разколебало съвета на великите боили, та за престола не е бил посочен човек от рода Вокил, а Телец, който е от рода Угаин." *Критика* — тук без оглед на датиращите години авторът правилно поддържа, че Винех от рода Вокил е наследен от Телец от рода Угаин. Но той е „забравил", че в десетина реда по-горе твърди точно обратното — „Сабин емигрира във Византия. На престола законно се възкачва Телец". Остава да допуснем „неволна грешка" — авторът е искал да каже „Поведението на Сабин непременно ...". Тази грешка вече е в тон с цялата му поначало погрешна теза.

„Управлението на Телец трае три години, до 775 г., и е завършило нещастно за него и за България, понеже в Именника отново изпъкват две „празни" години, годините в които властта се държи от узурпаторите Токту и след него Боган." *Критика* — от погрешната начална година (772) са отброени посочените в Именника 3 г. Така получената датировка (772 — 775) е изоставане с един 12-годишен цикъл от действителната (760 — 763). Твърдението „... в Именника отново изпъкват две „празни" годи-

ни...“ е измислица — в Именника освен празното място за Сабин (очертано от края на управлението на Телец — 763 г., до възкачването на Умар през дилом-765 г.) няма никакви други „празни“ места с управление на ханове „узурпатори“ Токту и Боган (вж. □ 502).

„В година Дилом Тутом, година Змия, ден и месец Четвърти, което отговаря на 27 март 777 г., съветът на великите боили отново овладява положението. Телец с нещо е загубил доверието на великите боили, защото на 27 март 777 г. те не избират човек от рода Угаин, а се връщат към рода Вокил. Това е Умор (Омур?), който владее само 40 дни. Тези 40 дни изтичат на 5 май 777 г. и несъмнено това е датата, на която възшествува Кардам. 777 г. — възшествие на Кардам — се сочи от всички наши историографи.“ *Критика* — авторът отново „забравя“ какво е казал десетина реда по-горе: Телец е бил хан от 775 г., след него през две „празни“ години управляват Токту и Боган, т. е. до 777 г. Противно на писаното сега твърди: Телец е управлявал до 777 г. Вместо него великите боили избират Умор, наследен след 40-дневно управление от Кардам. Проявената за втори път „къса“ памет вече говори за нещо друго — несъзнателно в заблудата си или съзнателно (това е още по-лошо!) Й. Вълчев прекроява историческите факти, за да достигне до „заветната“ си цел. Сега, защото му е угодно, се обосновава на всички наши историографи (заемането на властта от Кардам през 777 г.), а в останалите случаи (противоречащи на тезата му) техните мнения изобщо не съществуват.

„Опасният“ момент в нашето изследване е, че за твърде известния хан Телериг не се намира място в Именника! Телец и Телериг са едно и също лице!“. След това сведенията на хронистите за Телериг се преписват на Телец — унищожаването на византийските агенти, бягството му в Цариград, получената титла патриций, женитбата с братовчедка на императрицата. Накрая ни се поднася една невероятна „етимология“ как от Телец се е получило името Телериг — от Телец и „рих, риг“ (цар) се било получило Телецрих, Телецриг и след това Телеригос, Телерихос — [21], с. 96 — 98. *Критика* — отъждествени са двама самостойни ханове с 5 г. разлика между тях — Телец (760 — 763) и Телериг (768 — 777). Създадена е нова „историческа“ личност Телец-Телериг (772 — 777). Редът на хановете (Винех, Телец, Сабин, Умар, Токту, Паган, Телериг, Кардам) е своеволно изменен: Винех, Сабин, Телец-Телериг, Токту, Паган, Умар, Кардам. И това се прави въпреки сведенията на хронистите за двама отделни владетели Телец и Телериг, въпреки тяхното разграничаване от всички историографи и изследователи. За Й. Вълчев няма сведения на хронисти, няма предишни мнения и задължителното им опровергаване чрез нови доказателства. Той следва хода на своята „програмирана логика“, предопределена от погрешни тълкувания на факти и неправилен избор на приравнените циклови години в григориански.

ВИНЕХ И ТЕЛЕЦ НЕ СА УПРАВЛЯВАЛИ ЕДНОВРЕМЕННО

■ 458. В. Бешевлиев изгражда тезата: Винех като първи владетел и Телец като втори владетел са управлявали едновременно. Това неправилно становище произтича от погрешната теза за Винех като наследник на Кормисош от или след 760 г. (вж. □ 417). Ще представим основните положения на тезата за двойно владетелство с критични бележки към всяко от тях:

Винех-Сабин-Сивин е станал наследник на Кормисош през 760 г. Теофан и Никифор обаче съобщават: българите избрали за свой владетел Телец през 760 г. Извод — „Сивин и Телец не са били равностойни владетели, които са управлявали един след друг, а двама едновременни, но различни по ранг, т. е. Телец е бил вероятно капхан. Византийските хронисти, които не са разбирали правилно институцията на двойните владетели в България, са схванали и представили събитията погрешно." — [7], с. 88. *Критика* — Винех и Телец в никакъв случай не могат да бъдат в съотношение на първи и втори владетел (съвладетел, капхан). Именникът е категоричен — Винех (754 — 760) е наследен от Телец (760—763). Годината 760 не е начална, а крайна година от управлението на Винех. Той е владетелят, от когото са недоволни боилите и вместо него избират Телец (срв. погрешното становище на В. Бешевлиев, че боилите са недоволни от Севар, или „княз Вихтун", и избират Кормесий през 760 г. — □ 417). „Потвърждение на това (М. М. — Винех и Телец са в съотношение на първи и втори владетел) се намира в самия Именник. Тук при Винех стои изразът: А ЛѢТЬ ЕМОУ ИМѦ". В. Бешевлиев възприема тълкуването на Ст. Стоянов, че ИМА е форма за двойствено число, и заключава: „Следователно" ... годината им (на двамата) беше...", т. е. на Винех и Телец." Според тях и двамата са заели властта в едно и също време — [7], с. 88. *Критика* — формата ИМѦ = имен (приведена от В. Бешевлиев) е съществително име от среден род, именителен или винителен падеж. Ст. Стоянов в обяснението си има предвид другата форма — ИМА, като местоименна форма за дателен падеж, двойствено число и Вихтун и Винех като две имена едно до друго (крайно и начално от две съобщения), които са заблудили преписвача да вмъкне формата ИМА (вж. □ 428). В. Бешевлиев заменя Вихтун и Винех с две други имена — начално Винех и начално Телец от различни съобщения. Възниква въпросът — как тогава преписвачът ще се заблуди от двете несвързани помежду си имена и ще вмъкне формата ИМА = им, двамата = на Винех и Телец. Очевидно В. Бешевлиев твърде неуместно се е възползвал от неправилното обяснение на Ст. Стоянов. Според В. Бешевлиев Кормисош е втори владетел при четирима поредни ханове (вж. □ 416), защо тогава той не е посочен като техен съвладетел чрез същата тази местоименна форма ИМА.

„При Телец стои в Именника също един неясен досега израз като забележка: И СИИ ИНОГО РАДЪ " (по Ст. Стоянов — „и този

(управлява) вместо другиго" — вж. □ 448). При този превод на израза В. Бешевлиев заключава: „И наистина според двамата византийски хронисти военните действия срещу ромеите водел Телец, т. е. вторият владетел или капханът, което било негово главно задължение, а не първият владетел Сивин." (= Винех = Сабин) — [7], с. 88. *Критика* — в Именника за Телец е дадено самостойно съобщение с посочване на години на управление, род, циклова година на възкачване (вж. □ 445). От гледище на йерархията ханът получава властта си от върховния бог Тангра и е негов върховен жрец — затова е изключено да се даде самостойно съобщение за втория владетел. Изразът „и този (управлява) вместо друг" като добавъчна информация не изисква самостойният хан Телец да бъде тълкуван като втори владетел. Думата „управлява" е прибавена при превода. Освен чрез нея може да се даде превод с друга попълваща го дума. Например „и този (бе избран; се възкачи) вместо друг". Това е много по-възможно — прибавката е след посочената година на възкачване сомор алтом (вж. □ 448).

„Посоченото в Именника времетраене на тяхното (М. М. — на Винех и Телец) управление 7 и 3 години е очевидно погрешно. Даденото за следващия в Именника владетел Умор, управление 40 дни се отнася вероятно за тях или за Телец. Срокът три години подхожда по-добре за Умор." — [7], с. 88. *Критика* — този пасаж на В. Бешевлиев е естествена последица от разместването на ханове в тяхната поредност и хронологизиране, от отъждествяването на Винех и Сабин и разполагането им в едно и също време, от разглеждането на Винех като първи и Телец като втори владетел. Управлението на Винех от 7 г. се съгласува с цикловите години на възкачване на Винех (754-кон-година) и Телец (760-сомор-година). Управлението на Телец от 3 г. (760 — 763) се съгласува със сведенията на хронистите: превратът на боилите и избирането на Телец за хан — 760 г.; смъртта на Телец е точно датирана — юни 763 г. (вж. □ 447). Тези факти е трябвало да бъдат пожертвани в името на една поначало погрешна теза. С нищо не са подкрепени заключенията: двойката Винех — Телец е управлявала само 40 дни (кога — през 760, 761, 762, 763 г.?); същият въпрос се отнася и за Телец — може ли той да е бил съвладетел само 40 дни и през коя година? На какво основание на Умор (Умар) се приписват 3 г. управление (от кога до кога?). В. Бешевлиев описва и събитията по византийските хронисти: Телец (според него като втори владетел) през 763 г. нарушава мирния договор и напада Византия. В отговор император Константин V предприема поход и през юни разбива Телец. Как всички тези събития ще станат при 40 дни съвладетелство на Телец? Има и други подобни противоречиви несъобразности, които ще се въздържим да коментираме.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН ТЕЛЕЦ (760 — 763)

■ 459. Хан Телец може да бъде хронологизиран правилно единствено по данните на Именника (сомор алтом; 3 г. управление): от сомор-760 г., VI месец до дван-763, VI месец. Годината на възкачването се потвърждава от сведението на Зигеберт: „760 г. Над българите се възцарил (управлявал) Телец." Смъртта на Телец (датирана от Теофан — 30 юни 763 г.) при приравняване по прабългарския календар потвърждава цикловата година дван-763, VI месец. Двойното датиране на Телец (по прабългарския календар и по хронистите Зигеберт, Теофан) в ролята си на бикаленда има изключително важно значение — то се превръща в жалон за потвърждаване или отричане на всяка хронологична изчислителна и приравнителна система със съответните датировки на хановете.

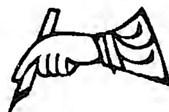

Част от елементите на съобщението за Телец (име, години на управление, род, година на възкачване, поредност на хановете) са погрешно тълкувани или поправяни: 1) Й. Вълчев — отъждествява Телец с Телериг и го датира един 12-годишен цикъл покъсно; 2) според В. Бешевлиев Телец вместо 3 г. самостоен хан е бил 40 дни втори владетел на Винех-Сабин-Сивин; 3) Дж. Бъри изменя месеца от годината на възкачването — сомор алем (вместо сомор алтом); Й. Микола заменя годината на възкачване сомор алтом с шегор алем; 4) В. Бешевлиев нарушава поредността на хановете: Винех е отъждествен със Сабин под името Сивин като първи владетел, а Телец е втори владетел на Сивин, т. е. поредните ханове Винех, Телец, Сабин са събрани в едно и също време. От така „поправеното" от В. Бешевлиев съобщение за Телец е останал незасегнат само елементът род Угаин.

Допълнителната информация към съобщението чрез израза „И този (се възкачи) вместо друг" може да се обясни така: Винех от рода Вокил (свален чрез преврат) е наследен от Телец от рода Угаин. Неизвестният „друг" е имащият хански права по възраст кандидат, който не е бил избран за хан; предпочетен е Телец — организатор на превратa, активен участник в него, известен с определени качества — строг, смел от младини, 30-годишен.

Сравнителна таблица на датировките на хан Телец

Правилни

М. Москов	— от 760 до 763 г.
О. Прицак	— от 760 до 763 г.
Б. Примов	— от 760 до 763 г.
„История на България"	— от 760 до 763 г.

Приблизителни или правилни с крайната година на управление

Дж. Бъри	— от 759 — 760 до 763 — 764 г.
Г. Фехер	— от 761 — 762 до 763 — 764 г.
Й. Микола	— от 761 до 763 г.
П. Мутафчиев	— от 761 до 763 г.

Погрешни

В. Златарски	— от 761 до 764 г.
Ив. Венедиков	— от 761 до 764 г.
Ив. Богданов	— от 762 до 764 г.
Г. Моравчик	— от 762 до 765 г.
Й. Вълчев	— от 772 до 775 г.; от 772 до 777 г.
В. Бешевлиев	— 40 дни през или след 760 г.

IX. ХАН САБИН (ОТ 763 ДО 765 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН САБИН ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 460. В Именника липсва съобщение за Сабин. Въз основа на датирането на края на управлението на Телец (дван алтом = 763 г., VI месец) и на началото на управлението на Умар (дилом тутом = 765 г., IV месец) може да се заключи, че мястото му, е косвено запазено. От годината на възкачването на Сабин (= смъртта на Телец) дван алтом 8 763 г., VI месец до годината на забягването му (= възкачването на Умар) дилом тутом — 765 г., IV месец са изминали:

а) от алтом — VI месец, до XII месец на дван-763 г. — 6 месеца;
б) от I до XII месец на дракон-764 г. — 1 г.;
в) от I до IV месец на дилом-765 г. — 4 месеца.

Или хан Сабин е управлявал една година и 10 месеца, закръглено — 2 г.

Управлението на Сабин може да бъде отчетено и по прабългарския календар. От възкачването му през дван алтом (IV поредна година, VI месец), до бягството му през дилом тутом (VI поредна година, IV месец) са изминали:

а) от текущия непълен цикъл — 6 месеца (от VII до XII) от дван-годината, цялата дракон-година и 4 месеца (от I до IV) от дилом-годината.

Или общо са изминали една година и 10 месеца. Може да се отчете закръглено управление от 2 г. На тази основа може да се възстанови възможното съобщение за Сабин в Именника (ненаписано изобщо или пропуснато при преписването — вж. □ 462); Сабин — 2 години. Родът му Вокил, а годината му дван алтом. Въз основа на всичко това хан Сабин може да бъде хронологизиран от юли 763 г. до април 765 г. с 2 г. закръглено управление.

СВЕДЕНИЯ НА ХРОНИСТИ ЗА ХАН САБИН

■ 461. Хронистите Теофан, Никифор, Зигеберт и Алберих дават сведения за Сабин по повод поражението и гибелта на Телец. *Теофан* — ..На 30 юни, първи индикт, ден пети [3] се явил Телец... Телец бил обърнат в бяг. Българите, като се разбунтували, убили Телец заедно с неговите войводи и поставили Сабин, който бил зет на техния някогашен господар Кормесий."; „Но когато Сабин изпратил веднага пратеници при императора и поискал да сключи мир, българите направили събор и се противопоставили твър-

до на Сабин, казвайки: — Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите. — Станал бунт, Сабин избягал в крепостта Месемврия и преминал към императора. А българите си поставили друг господар на име Паган.“ Бележка на преводача под линия: „[3] С ден пети тук е означен петият ден от седмицата, т. е. четвъртък. За тази битка срв. Lombard, който я датира през 762 г. По-точно е датирана у Златарски ... и у Runciman ... — през 763 г.“ — [81], с. 271.

Никифор — „Българите пък, като видели злощастието на Телесий, въстанали, убили го и поставили за свой господар едного от своите първенци, комуто името било Сабин.“; „Този (Сабин), щом получил властта, отправил при императора пратеници, чрез които най-настойчиво молел за мир. На българите обаче не се понравила тази постъпка. Възбудени от това, те силно се противопоставили, понеже мислели, че ще бъдат веднага поробени от ромеите. Сабин се уплашил от това и избягал при императора.“ — [59], с. 304.

Зигеберт — „762. ... Над българите се възцарил Сабин.“; „763. Българинът Сабин сключил договор с ромеите. Заради това той бил изгонен от своите и избягал при императора, а над българите се възцарил Паган.“ — [37], с. 43.

Алберих — „763. Сабин царувал над българите.“ — [1], с. 180. За възможността от друг превод: „763. Над българите се възцарил Сабин.“ (вж. □ 347).

Датирането на поражението и гибелта на Телец (30 юни 763 г., четвъртък) изисква да се приеме, че изборът на Сабин за хан е станал непосредствено след това — през юли 763 г. Тази датировка по Теофан потвърждава установената по Именника — юли 763 г. И обратното, чрез датировката по Именника се потвърждава сведението на Теофан. Датирането на Сабин от Алберих (763 г. като година на възкачване или управление) потвърждава датировките по Теофан и Именника. При това положение датировката на Зигеберт (Сабин се възцарил през 762 г.) е неправилна. За несигурната хронология на Зигеберт вж. □ 404.

От сведенията на Теофан, Никифор и Зигеберт се остава с впечатление, че Сабин веднага след възкачването си е изпратил пратеници с молба за мир при императора, последвало е недоволство и бягството му. В случая хронистите свързват като поредни различни събития, станали по-късно (това се забелязва и на други места — вж. □ 483). В този смисъл датировките на възкачването на Сабин не се отнасят за тези събития. Пратеничеството на Сабин при императора с молба за мир, народният събор и изказаното недоволство, бягството на Сабин в Цариград трябва да се отнесат към април — май 765 г. — възкачването на Умар за 40 дни. Това го изисква не само датирането на Сабин по Именника (763 — 765), но и сведението на Никифор („... българите свалили от властта поставения от Сабин техен вожд Умар и провъзгласили за вожд Токту ...“), датирано към 765 г. (вж. по-подробно □ 482).

ЗАЩО ХАН САБИН НЕ Е ОТРАЗЕН В ИМЕННИКА?

■ 462. Хронологизирането на българските владетели в Именника е прекъснато между Телец (760 — 763) и Умар (40 дни през април — май 765 г.). Това се установява от самите данни — отброяването на 3 г. управление за Телец от сомор (I поредна година) дава дван-година (IV поредна), а Умар е поел властта през дилом-година (VI поредна). През този необозначен пряко в Именника период по сведенията на византийските хронисти е управлявал Сабин (вж. □ 461). Теоретичните възможности за това прекъсване са две: или Сабин не е отразен в оригинала при съставянето на Именника, или е пропуснат при преписването и превеждането на оригинала на старобългарски език. И в двата случая възниква въпросът — защо? Изследователите на Именника дават различни отговори. Ще направим кратък преглед на поважните от тях.

В. Златарски още през 1915 г. пише: „... между Телец и Умар има изпуснат един княз, а той е именно Сабин, когото Теофан и Никифор поставят така също между Телец и Умар.“ На въпроса „Защо името Сабин не фигурира на мястото си в Именника“ той отговаря така: името Сабин като романско по произход е заето от славяните — той е бил по произход славянин, може би някой племенен славянски княз: „Може би тъкмо тоя небългарски произход на Сабин, а главно неговата държавна измяна да му са попречили да попадне в официалния списък на първите български князе или пък, ако името му е било внесено в него, то отпосле ще да е било заличено от камъка като име на изменник и затова не е могло да попадне в старобългарския препис-превод.“ — [38], с. 285 — 286, 471. Тезата на В. Златарски, с която обяснява някои събития от VIII в. (напр. свалянето на Винех), за борба между „българска и славянска партия“, е отхвърлена. Името Сабин не е от романо-славянски, а от тюркски произход. Единствено остава допуснатата възможност за държавна измяна, която се поддържа от повечето изследователи.

За пропускането на Сабин (Севин) от Именника Г. Фехер предлага следното обяснение: Винех от рода Вокил (законен хан от законен род) е отстранен чрез преврат от Телец от рода Угаин. Узурпаторът Телец също е убит — престолът е зает от Сабин (зет на Кормисош и вуйчо на Умар) като наместник на малолетния законен хан Умар от рода Вокил. „Сабин не е получил място в Именника, понеже не е бил хан, а само заместник“, но той не е заслужил почит у поколението поради политиката на отстъпки спрямо Византия — [86], с. 274 — 275.

Според О. Прицак съставителят на списъка на българските ханове (като надпис) или преработвачът му (при превода и преписването на надписа) са имали основание да премълчат (пропуснат, зачеркнат) Сабин — българите са го смятали за предател — [102], с. 65, 70.

Възможна причина за невключването (или изключването) на Сабин в (от) Именника може да бъде наистина неговата пасивна

политика на примирение спрямо Византия. Тя е била остро осъдена от народен събор. Последвал бунт, затова Сабин избягал в Цариград. Подобна примиренческа политика на бездействие е водил и Винех, затова е бил сменен чрез кървав преврат от Телец от рода Угаин — [40], с. 121. Този паралел показва, че по-голямата част от управляващите кръгове била непримирима спрямо пасивната политика към Византия. Недоволството от Сабин (при положение, че не е убит и като беглец е бил смятан за предател) е основателна причина да не бъде отразен или да бъде заличен от Именника.

ВИНЕХ И САБИН — ЕДНА ИЛИ ДВЕ ИСТОРИЧЕСКИ ЛИЧНОСТИ

■ 463. При разглеждането на съотношението между хановете Винех и Сабин изследователите на Именника поддържат две различни становища: 1) Винех и Сабин са две отделни исторически личности; 2) Винех и Сабин са една и съща историческа личност. В основата на тези две противоположни мнения е възможността за различно тълкуване на произхода на двете имена. Ще разгледаме основанията и на двете становища и ще обосновем нова теза въз основа на общите моменти.

Винех и Сабин — две отделни исторически личности. ■ 464. Поначало между имената Винех и Сабин не може да има етимологична връзка — различията между първите срички и между звуковия състав като цяло са очевидни. Съвпадащите звукове *-ин-* са в различни позиции — начало и край на имената. Именникът е категоричен: Винех е бил хан от кон-година (754) до сомор-година (760); Сабин — липсващ в Именника — е споменат от хронисти и се вмества в „празното“ място в Именника — между Телец (760 — 763) и Умар (765) — вж. □ 445, 481. Тази последователност от ханове — Винех (754 — 760); Телец (760 — 763); Сабин (763 — 765); Умар (765), не подлежи на съмнение. Тя произтича от Именника и се потвърждава от сведенията на хронистите за Телец и Сабин. Поддържа се от повечето изследователи със съответните различия в годините на заемане на властта (вж. В. Златарски — [38], с. 484, 603). Тези различия обаче нямат отношение към разглеждания въпрос.

Тезата за Винех и Сабин като отделни исторически личности, разделени от управлението на Телец, се поддържа от В. Златарски, Г. Фехер, П. Мутафчиев, О. Прицак, Ив. Богданов, Ив. Венедиков и в „Кратка история на България“.

Винех и Сабин — една и съща историческа личност. ■ 465. Отделни изследователи откриват етимологична връзка между имената Винех и Сабин, отъждествяват ги звуково и говорят за една и съща историческа личност със съответните изводи и датировка. Ще припомним накратко тези опити.

Й. Микола в желанието си да възстанови прабългарското название на годината на коня (според него морим) своеволно разделя думата сомор (мишка) на срички и прибавя първата *со-* към Ви-

нех (получава се Совинех), а втората *-мор* му служи като корен на морим (вж. изложение и критика □ 425). По този начин името Винех във „възстановен" вид — Совинех, съвпада със Сабин (на гръцки Сабинос = Савинос). Оттук Й. Микола прави извода, че хан „Совинех" (т. е. Винех) и хан Сабин (посочен от хронистите Теофан и Никифор) са една и съща историческа личност. Той обаче не премества Винех от мястото му между Кормисош и Телец — по [38], с. 273, 465.

■ 466. Дж. Бъри пише: „В 1898 г. аз посочих, че Винех трябва да бъде същият хан, когото гръцките писатели Теофан и Никифор наричан Сабин. В туй време и Маркварт независимо е дошъл до същото убеждение. Списъкът (М. М. — Именникът) поставя Винех пред Телец и му дава 7 години, когато пък от гръцките източници се вижда, че Сабин се е възкачил на престола след смъртта на Телец. От това Маркварт заключи, че били разменени местата на Телец и Винех в списъка. Аз ще изляза от предположението, че Винех би трябвало да наследи Телец ..." — [18], с. 385. Понататък Дж. Бъри въз основа на датировката на Теофан за поражението на Телец (30 юни 763 г., четвъртък) обосновава и изгражда своята погрешна изчислителна система на календарна основа — вж. □ 141. (Основанията на Дж. Бъри за отъждествяването на Винех със Сабин са изложени в липсващ у нас източник.) При това становище на Дж. Бъри редът на хановете е: Кормисош, Телец, Винех-Сабин — [18], с. 398 — 399.

■ 467. Й. Маркварт, като разглежда критично изчислителната хронологична система на Дж. Бъри, по повод на Винех пише, че подобно на Дж. Бъри и той отъждествявал Винех със Сабин от ромейските хронисти — [52], с. 235. Според него изопаченото име Винех е звучало * Шевинех и се е получило така: първата сричка *ше-* от предполагано Шевинех е изпусната от преписвача чрез опростяване поради наличие на подобна сричка в края на съобщението на Кормисош: ... РЕКШЕ ВИХТУНЬ. Освен това Й. Маркварт изказва мнението, че имената Телец и Винех са разместени, т. е. че Винех е наследил Телец — по [38], с. 273.

■ 468. В. Бешевлиев възприема тезата за Винех и Сабин: „Според Теофан и Никифор след Телец станал български кан Савин, който бил зет на Кормесий, т. е. той бил от същия род (М. М. — Вокил), а това подсказва, че Винех и Сабин трябва да са едно и също лице. Пръв Дж. Бъри, а след него Й. Маркварт и Й. Микола приеха тази възможност. Последните двама учени се опитаха да я подкрепят и езиково ... Първобългарското име Сивин, което се среща върху дъното на една сребърна чаша от Преслав, показва, че вместо * Винех в Именника е стоял вероятно първоначално Сивинех. Преписвачът на Именника е приел обаче първата сричка „си" за старобългарско показателно местоимение „този " и понеже това не давало задоволителен смисъл, изпуснал първата сричка като излишна. Формата Савин е само погрешно приравняване с иначе добре известното име Сабин." — [7], с. 87.

■ 469. Тезата на Й. Микола, Дж. Бъри, Й. Маркварт и В. Бешев-

лиев за Винех и Сабин като една и съща историческа личност в изложения вид (отъждествяване на Винех и Сабин и запазване на Сабин) не може да бъде възприета поради следните основания: Редът на хановете в Именника е представен чрез съобщения със съответните основни данни: име, години на управление, род, циклова година на възкачване. Тези данни са свързани помежду си — годините на управление отговарят на разликата между две съседни години на възкачване: Кормисош (737 — 754) — вж. □ 403; Винех (754 — 760) — вж. □ 420; Телец (760 — 763) — вж. □ 445; период без посочване на хан (763 — 765), в който по данните на хронистите се възстановява съобщение за Сабин — вж. □ 460; Умар (40 дни през 765 г.) — вж. □ 481.
Отъждествяването на Винех и Сабин при заличаване на Винех и запазване на Сабин води до поправки в Именника (това означава допуснати грешки в него от съставители или преписвачите) и до отричане или нагодено тълкуване на сведенията на хронистите.
Заличаването на Винех от поредността на хановете е принудило поддръжниците на тази теза да извършат следните поправки: 1) предоставят освободилия се период от Винех (754 — 760) на предходния хан Кормисош (737 — 754). По този начин неговото управление е изместено до 760 г.: срв. Дж. Бъри (744 — 760) — вж. □ 409; Й. Маркварт (754 — 760) — вж. □ 408; В. Бешевлиев предоставя този период на Севар с кратко управление на Кормисош (Кормесий) през 760 г. — вж. □ 416 — 417; 2) разместват реда на хановете — хан Винех като идентичен на Сабин е поставен след Телец (760 — 763); В. Бешевлиев поставя Винех-Сабин под името Сивин от 760 г. с Телец като негов „втори владетел" — вж. □ 458.
Привържениците на тази теза са принудени да тълкуват по друг начин сведенията на хронистите — така например неназованият хан в сведението на Теофан за преврата през 760 г. (Винех от рода Вокил) при поддържаната теза е Севар (според В. Бешевлиев) или Кормисош (според другите автори).

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН САБИН ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Хронологизиране на Сабин като самостоен хан спрямо Винех. ■ 470. О. Прицак приема Сабин за наследник на Телец (по сведенията на Теофан и Никифор — вж. □ 461) и го хронологизира в празнотата от 2 г. в Именника: от 763 г. (смъртта на Телец) до 765 г. (възкачване на Умар) — [102], с. 65, 70. Това датиране съвпада с нашето (вж. □ 460).

■ 471. В. „История на България" годината на смъртта на Телец (763) се приема за година на възкачване на Сабин: „По всяка вероятност това (М. М. — убийството на Телец и избирането на Сабин) е станало наскоро след поражението през 763 г." За бягството на Сабин и вздигането на Умар за хан се възприема: „Описаните събития са се развили по всяка вероятност към 766 г." — [40], с. 124.

■ 472. За Сабин П. Мутафчиев посочва само началната година: „Престола заел нов кан, Сабин, зет на Кормисош (есента на 763 г.).“; „Престола и властта Сабин преди бягството си предал на един от своите доверени и близки люде — Умар.“ — [57], с. 124. При сигурната датировка на хронистите (763) П. Мутафчиев не възприема хронологизирането на този хан от В. Златарски.

■ 473. В. Златарски хронологизира изпуснатия български княз Сабин между Телец (761 — 764) и Умар (766), т. е. от 764 до 766 г. Възстановява и цикловата година на възкачването му (дванш алтем = заек-година, VI месец) — [38], с. 285, 471, 484. Цикловата година дванш алтем е правилно възстановена, но се отнася за 763 г. (вж. □ 460). Самата датировка е направена въз основа на тезата за лунен календар (вж. □ 142). Ив. Богданов възприема датировката на Сабин от В. Златарски с изменена година на предаване на властта (765) — [11], с. 17, 20, 88 — 89. Поправката е основателна.

■ 474. Според Г. Фехер Сабин (Севин) е бил наместник на малолетния хан Умар от 765 — 766 г. до май — юни 766 — 767 г. — [86], с. 274 — 275, 278. Тезата за Сабин като наместник не е възприета. Неправилната датировка произтича от погрешното хронологизиране на Винех и Телец (вж. □ 441, 452). Същата датировка (765 — 767) поддържа и Г. Моравчик — [100], с. 262.

■ 475. Ив. Венедиков за периода между Телец (761 — 764) и Умар (766) отбелязва: „764 — 766 — без владетел; вероятно Сабин или Паган“ — [20], с. 25. Изразът „без владетел“ отразява очевидната липса на хан в Именника. Вероятността Сабин или Паган да е бил хан през периода 764 — 766 г. е допусната по сведенията на хронистите. Датирането с година напред вместо правилното 763 — 765 г. се дължи на неточната приравнителна таблица на Ив. Венедиков (вж. □ 145).

■ 476. Според Й. Вълчев Сабин, сестрин мъж на Винех, организира преврат срещу Винех, узурпира престола и управлява 4 г. (от 767 — 768 до 772 г.). „Поради това, че е узурпатор, за него няма статия в Именника, но времето му е запазено.“ Сабин също е свален чрез преврат, извършен от съвета на великите боили, и емигрира във Византия — [21], с. 96. Датировката е погрешна. Авторът е преиначил за целите на тезата си сведението на Теофан — Сабин е зет (сестрин мъж) на Кормисош (вж. □ 461). Погрешното хронолигизиране на Сабин произтича от погрешното датиране на Винех (760 — 767) — вж. □ 443. Опитът на Й. Вълчев да измени хронологичния ред на хановете по Именника е своеволен, той противоречи и на Именника, и на сведенията на хронистите.

Хронологизиране на Сабин като тъждествен на Винех. ■ 477. Дж. Бъри хронологизира Винех (т. е. Сабин) от 763 до 770 г. със 7 г. управление. Цикловият израз именшегор алем е уточнен като шегор(вол)-година вместо правилното имен(кон)-година (вж. □ 424). Отделен е въпросът за погрешната поначало изчислителна

система на Дж. Бъри (вж. □ 141). Възкачването на Винех-Сабин (763) съвпада с установеното от нас, но това се дължи на нагаждане и случайност при погрешните му изчисления. Седемте години управление на Винех-Сабин той обяснява така: авторът на Именника е бил от управляващата група на Винех-Сабин и го е считал за законен хан не до бягството му, а до смъртта му в Цариград като изгнаник. Иначе от възкачването на Винех-Сабин до бягството му били изминали само няколко месеца — [18], с. 396 398.

■ 478. Цикловите изрази за възкачване на хановете в Именника за Й. Маркварт са девизи (вж. □ 140). Той погрешно възстановява за Винех-Сабин (* Шевинех) „девиз" шегор алем и го датира по сведенията на хронистите от 763 (разгрома на Телец) до 764 — 765 г. (предаването на властта на Умар) — [98], с. 232, 236. Затова тази датировка почти се покрива с установената от нас.

■ 479. За В. Бешевлиев хан Винех и хан Сабин са една и съща историческа личност — хан Сивин (вж. □ 468), който не е хронологизиран пряко. Разположен е косвено между Кормесий = Кормисош (760) и Умар (от 763 — 764 до 765 г.) с две възможности: 1) да е управлявал от 760 до 763 — 764 г., като втори владетел (капхан) за 40 дни е бил Телец; 2) Сивин като първи и Телец като втори владетел да са управлявали заедно само 40 дни. Сравни: „Даденото за следващия в Именника владетел Умор управление 40 дни се отнася вероятно за тях (М. М. — Винех-Сабин и Телец) или за Телец." — [7], с. 88. Това мнение е в противоречие с данните на Именника и на хронистите.

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН САБИН (763 — 765)

■ 480. За хан Сабин липсва съобщение в Именника. Мястото му обаче е запазено косвено между Телец и Умар. По данните за тях той може да бъде хронологизиран от дван-763 г., VI месец до дилом-765 г., IV месец с 2 г. закръглено управление. Тези данни се потвърждават и от сведенията на хронистите. Теофан — Телец на 30 юни 763 г., четвъртък, е „обърнат в бяг", при бунт срещу него е убит, за хан е избран Сабин; Зигеберт и Алберих — през 763 г. над българите управлявал Сабин.

Съобщението за Сабин, липсващо в Именника, може да бъде възстановено така: Сабин — 2 години. Родът му Вокил, а годината му дван алтом. Поредност на хановете: Винех, Телец, Сабин, Умар.

Изследователите поддържат две различни становища: Винех и Сабин са две различни исторически личности (В. Златарски, Г. Фехер, П. Мутафчиев, О. Прицак, Ив. Богданов, Ив. Венедиков, „Кратка история на България"); Винех и Сабин са една и съща историческа личност (Й. Микола, Дж. Бъри, Й. Маркварт, В. Бешевлиев). Съобщенията за хановете от Именника в тяхната поредност (Кормисош, Винех, Телец, липсващ хан = Сабин, Умар) потвърждават първото мнение и изключват второто. Опитите да бъдат отъждествени Винех и Сабин и да бъдат разпо-

ложени на мястото на Сабин са несъстоятелни: при разполагане на отъждествените Винех и Сабин на мястото ча Винех и преди Телец не са взети под внимание сведенията на хронистите за Телец, Сабин и Умар за периода 760 — 765 г. и самото липсващо съобщение в Именника; при разполагането им под името Сабин (Совинех, * Шевинех, * Сивин) след Телец остава незаето датираното място в Именника за Винех — от имен(кон)-754 г. до соmор(мишка)-760 г. Това означава съобщението за Винех в Именника да бъде „грешка" на съставителите. Това е невъзможно — датировките на Винех по данните на Именника са свързани с датировките на предходния хан Кормисош и на наследника му Телец и са част от цялата хронологична система на Именника. Първото мнение — Винех и Сабин са две отделни исторически личности по време — не изключва идеята на второто мнение Винех и Сабин са една и съща физическа личност. В такъв случай може да се изкаже едно друго предположение: Винех-Сабин от рода Вокил е бил свален чрез преврат през 760 г. от Телец от рода Угаин, но е успял да се спаси чрез укриване или чрез бягство във Византия. Телец управлява 3 г. и след претърпяното поражение през 763 г. е убит при бунт. За хан отново е избран Винех-Сабин от сваления управляващ род Вокил. Поради провизантийската си политика Винех-Сабин отново е свален и бяга за втори път във Византия. Опитът му да остави за наследник Умар от същия род — Вокил, среща ожесточена съпротива и Умар е свален само след 40-дневно управление. Токту като наследник на Умар в никакъв случай не е бил от рода Вокил — Умар е свален от привържениците на друг род и най-естествено е това да бъде родът Угаин. Различието между имената (Винех спрямо Сабин) не е противоречие с практиката при съставянето на Именника — срв. подобни различия: Курт-Кубрат; Безмер-Батбаян; Исперих-Аспарух. Изказаната теза не е невъзможна и трябва да се осмисли с анализ на известните сведения на хронистите за 760 — 770 г. с оглед на междуособиците в България на равнището на управляващи родове (династии).

Сравнителна таблица на датировките на хан Сабин

1. Датировки на Сабин (неотъждествен с Винех)

Правилни

М. Москов	— от 763 до 765 г.
О. Прицак	— от 763 до 765 г.

Правилни с началната или крайната година на управление

П. Мутафчиев	— от 763г. — (?)
„История на България"	— от 763 до към 766 г.
Ив. Богданов	— от 764 до 765 г.

Погрешни

В. Златарски	— от 764 до 766 г.

Ив. Венедиков	— от 764 до 766 г.
Г. Фехер	— от 7΄5 — 766 г. до 766 — 767 г.
Г. Моравчик	— от 765 до 767 г.
Й. Вълчев	— от 767 — 768 г. до 772 г.

2. Датировки на Сабин (отъждествен с Винех)

Й. Маркварт	— от 763 до 764 — 765 г.
Дж. Бъри	— от 763 до 770 г.
В. Бешевлиев	— от 760 до 763 — 764 г. с втори владетел Телец

X. ХАН УМАР (40 ДНИ ПРЕЗ 765 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН УМАР ПО ДАННИТЕ ОТ ИМЕННИКА

■ 481. Според Именника Умор (Умар) от рода Укил заел властта за 40 дни през цикловата година дилом тутом (змия-година, IV месец). Тази циклова година съответства на следните паралелни за този период (средата на VIII в.) дилом-години, приравнени към григориански:

741 753 *765* 777 789

Единствено възможната дилом-година е 765 г. През нея Умар е бил хан за 40 дни през IV и V месец. През дилом-годината 753 хан е бил Кормисош, през дилом-годината 777 хан е бил Телериг. Извод. Посочените данни за хан Умар (40 дни управление през дилом тутом) се потвърждават — в Именника не е допусната грешка.

ДАТИРАНЕ НА ХАН УМАР ПО СВЕДЕНИЕ НА ХРОНИСТА НИКИФОР

■ 482. За краткото управление на Умар хронистът Никифор отбелязва: „В третия индикт Константин нахлул в България, понеже българите свалили от властта поставения от Сабин техен вожд Умар и провъзгласили за вожд Токту, мъж българин, брат на Баян." — [59], с. 304. За този исторически период 3. индикт обхваща времето: първа част — от септември до декември 764 г.; втора част — от януари до август 765 г. По данните на Именника Умар е бил хан 40 дни през дилом тутом (змия-година, IV месец) = IV — V месец на 765 г. При това положение е датирано двойно възкачването на хан Токту. Пълното съгласуване между датировката на Никифор и датировката на Именника е доказателство за тяхната достоверност.

■ 483. Преди това събитие (станало през 765 г.), в което са споменати имената на Сабин, Умар, Токту и Баян (датирано с 3. индикт), Никифор дава други сведения (вж. □ 461): поражението и убийството на Телец и избирането на Сабин за хан; бунтът на боилите срещу Сабин и бягството му при императора; изпращането на лековъоръжени мъже в България от императора със задача да доведат жените и роднините на Сабин и неговите привърженици; срещата на господаря на българите (по сведенията на

Теофан този господар е хан Паган) с императора в присъствието на избягалия Сабин. Описанието на тези четири основни събития завършва с изречението: „Това станало през първия индикт." — [59], с. 304. Тази датировка (1. индикт = септември — декември 762 г. и януари — август 763 г.) се отнася само за поражението и убийството на Телец и избирането на Сабин за хан. Към нея обаче Никифор е отнесъл и другите събития, които всъщност са станали през 765 г. Бунтът на боилите срещу Сабин и бягството му при императора, както се разбира при сравнение, е датиран два пъти: веднъж чрез 1. индикт = 763 г.; втори път — чрез 3. индикт = 765 г. При това положение става ясно, че достоверно е второто описание, защото то е потвърдено от Именника чрез датировката на Умар дилом тутом. Очевидно Никифор е преписал от Теофан тези четири събития и ги е подвел под 1. индикт (който при Теофан се отнася само за първото събитие).

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАН УМАР ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Правилни датировки на хан Умар. ■ 484. Й. Микола разполага 40-дневното управление на хан Умар през цикловата година дилом от април — май до юни на 765 г. [99], с. 25. Неговата и нашата датировка съвпадат.

■ 485. О. Прицак свързва цикловата година на възкачване на Умар (дилом тутом = змия-година, IV месец) с управлението на Сабин (763 — 765) и я приравнява към 765 г. — [102], с. 70.

■ 486. В „История на България" е отбелязано: „Описаните събития (М. М. — свикването на народен събор срещу Сабин, бягството на хана при императора и оставянето на Умар за заместник) са се развили по всяка вероятност към 766 г." Очевидно авторите чрез израза „към 766 г." не изключват тези събития да са станали през 765 г., но възприемат и 766 г. — [40], с. 124, 127.

■ 487. Й. Маркварт критикува Дж. Бъри за неговата датировка на Умар и отбелязва: „Умор е бил свален най-малко в третата индикация — 1 септември 764 — 31 август 765." — [52], с. 228, 233, 255. Установеното от нас управление на Умар (40 дни през IV и V месец на 765 г.) се разполага в посочения от Й. Маркварт 3. индикт. Следователно той косвено правилно хронологизира Умар през 765 г.

Неправилни датировки на хан Умар. ■ 488. Дж. Бъри въз основа на своята хронологична система (дилом тутом = V година от VI декада, т. е. 55-а г. от 60-годишния цикъл — вж. □ 141) разполага 40-те дни управление на Умар през 770 г. Това погрешно датиране произтича от датирането на Сабин с данните на Винех (7 г. управление — от 763 до 770 — вж. □ 477) — [18], с. 398.

■ 489. Г. Фехер разполага 40-те дни управление на Умар от 24 април до 7 юни 767 г. (срв. при нас — април и май 765 г.). Разликата от 2 г. произтича от погрешното хронологизиране на Винех (756 — 762) вместо правилното 754 — 760 г. (вж. □ 441) — [86], с. 276, 278.

■ 490. За Умар В. Златарски възприема, че е управлявал 40 дни през юли — август 766 г. — [38], с. 289, 484. Същата датировка — 40 дни през 766 г., поддържат и Г. Моравчик — [100], с. 352, и Ив. Богданов — [11], с. 88 — 89. Тези изчисления са направени въз основа на погрешната теза за лунен календар (вж. □ 142).

■ 491. Ив. Венедиков датира Умар с 40 дни управление през 766 г. — [20], с. 25, 29. Разликата от една година спрямо правилното 765 г. се обяснява с приравнителната таблица на Ив. Венедиков, в която цикловите години на прабългарския календар са приравнени с една година напред (вж. □ 145).

■ 492. В. Бешевлиев не възприема посочените в Именника 40 дни управление на Умар (Умор) и изгражда своя теза за този владетел със следните моменти: Умар е управлявал 3 г. — „Срокът три години (М. М. — посочен в Именника за Телец) подхожда по-добре за Умор."; „Даденото за следващия в Именника владетел Умор управление 40 дни се отнася вероятно за тях (М. М. — Сабин и Телец в съотношение на първи и втори владетел — вж. □ 458) или за Телец (М. М. — като втори владетел = капхан). „Според този извор той управлявал само 40 дни, което не може да бъде вярно. Навярно това се отнася за Телец." — [7], с. 88, 90. Авторът не дава пряка датировка на Умар, но го разполага косвено от 763 до 765 г. Според него през 763 или 764 г. Сабин вече бил избягал при император Константин V. През 765 г. по време на нов поход „първият владетел Умар бил свален и може би убит според обичая" — [7], с. 91 — 92. За Умар също е изградена теза за първи владетел спрямо втория — капхан с неизвестно име, отразен от Теофан като Паган — титлата „кампаган" или „капаган" е погрешно сметната за лично име — [7], с. 90 — 91. Това мнение е изградено въз основа на изрази като „подхожда по-добре", „вероятно", „навярно", без необходимата обосновка. Пренебрегнати са данните от Именника, датировките на събитието от хронистите. Не може през 763 г. (поражението на Телец на 30 юни; поемането на властта от Сабин за 2 г.) или през 764 г. Сабин вече да е избягал и да е управлявал Умар. Посоченото сваляне на Умар през 765 г. е станало не след 3-годишно, а след 40-дневно управление. В този смисъл посочената от В. Бешевлиев 765 г. се потвърждава от цикловата година за Умар дилом тутом = 765 г.

■ 493. Според Й. Вълчев Умар е бил хан от 27 март до 5 май 777 г. — [21], с. 96 — 97. Й. Вълчев избързва с един 12-годишен цикъл при приравняването на цикловите години към григориански (вж. и при Телец — □ 457). Това датиране с 12 г. по-късно е причина Й. Вълчев да прекроява реда на хановете, да премълчава сведенията на хронистите. В търсенето на „изход" той „поправя" Именника и самата история: Умар наследява „Богдан" (= Паган), дори и „Телец-Телериг" (двойно противоречиво мнение — вж. □ 502) и е наследен от Кардам (?). Всъщност Умар е оставен на престола от избягалия Сабин и затова след 40 дни

е свален от Токту (вж. □ 496). Кардам е наследник на Телериг, който няма нищо общо с Телец (вж. □ 457).

ОБОБЩЕНИЕ ЗА ХАН УМАР (40 ДНИ ПРЕЗ 765 Г.)

■ 494. Хан Умар по данните на Именника (година на възкачване дилом тутом; 40 дни управление) е управлявал 40 дни през април — май 765 г. Наследник е на Сабин (763 — 765), наследен е от Токту (май 765 — 766). Връзката между тримата владетели — Сабин, Умар, Токту — се потвърждава от сведението на хрониста Никифор. Датировката 3. индикт, 6257 г. от сътворението на света (= януари — август 765 г.) (за наказателния поход на императора срещу Токту в помощ на сваления Умар) потвърждава датировката на Именника.

В съобщението за Умар в Именника като подсистема от елементи не е допусната грешка при съставянето и преписването му. Елементите име на хана (Умар), род (Вокил), година на възкачване (дилом тутом) са възприети от всички изследователи като достоверни. Единствено елементът години на управление (40 дни) е поставен под съмнение и променен от В. Бешевлиев. Според него годините на управление на Телец се отнасяли за Умар (затова е хронологизиран от 763 до 765 г.), 40-те дни управление на Умар се отнасяли за Сабин и Телец или само за Телец. Тези размествания са лишени от всякакво основание.

Сравнителна таблица на датировките на хан Умар

Правилни	
М. Москов	— 765 г.
Й. Микола	— 765 г.
О. Прицак	— 765 г.
Й. Маркварт	— (765 г.)
„История на България“	— (765 г.)
Погрешни	
В. Бешевлиев	— от 763 до 765 г.
В. Златарски	— 766 г.
Г. Моравчик	— 766 г.
Ив. Богданов	— 766 г.
Ив. Венедиков	— 766 г.
Г. Фехер	— 767 г.
Дж. Бъри	— 770 г.
Й. Вълчев	— 777 г.

XI. ХАН ТОКТУ (ОТ 765 ДО 766 Г.)
XII. ХАН ПАГАН (ОТ 766 ДО 767 Г.)

НОВО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ХАНОВЕТЕ ТОКТУ И ПАГАН

■ 495. Именникът прекъсва със съобщението за Умар. Хан Токту е последният владетел, който косвено има връзка с данните от

Именника. От датирането на 40-дневното управление на Умар (през април — май 765 г. — вж. □ 481) произтича условното датиране на Токту, Паган и Телериг.

Датиране на хан Токту. ■ 496. Никифор изрично посочва като наследник на Умар хан Токту: „В третия индикт Константин нахлул в България, понеже българите свалили от властта поставения от Сабин техен вожд Умар и провъзгласили за вожд Токту, мъж българин, брат на Баян." По-нататък Никифор прави две отклонения: 1) споменал за възкачването на Токту, той съобщава за гибелта му: „Ония от българите, които избягали, се оттеглили в горите при река Дунав, а не малко били убити. Между тях загинал и Токту заедно с брата си Баян, както и други."; 2) споменал за загиването на хан Токту, Никифор има повод да разкаже и за убийството на хан Паган: „А друг един техен вожд, наричан кампаган (М. М. — титлата и името са предадени заедно) избягал във Варна и изглежда се бил спасил, но бил убит от собствените си роби." (М. М. — роби = придружители и прислуга). След двете отклонения продължава разказът за нахлуването на Константин в България през 3. индикт:

Никифор — „През същата година Константин се отправил на поход срещу българите и дошъл с придружаващата го войска съвсем близо до земята на българите и се разположил на стан при така наречения проход Верегава. Той водил флота, достигаща до около 2600 кораба ... Изпратил ги да дойдат около градовете Месемврия и Анхиало и да се приближат до българите. Тогава българите, слисани от това, че видели множество конници и кораби, обърнали се към императора, за да сключат мир. (Следва описание на бурята и северния морски вятър; разбиването на корабите край брега, погребването на удавилите се и връщането в дворците, т. е. в Цариград.)" Изразът „През същата година" е приравнен от преводача със забележка под линия: „Към 765 г." — [59], с. 305.

Теофан — „На 21 юни през 4. индикт императорът се вдигнал срещу българите и изпратил към Ахело 2600 хеландии (бойни кораби), като ги снабдил с войници от всички теми (области). А когато тези хвърлили котва при бреговете и задухал севернякът, насмалко щели да се разрушат всички хеландии и се издавили много войници, така че императорът заповядал да опънат мрежите, за да бъдат събрани мъртъвците и да бъдат погребани. И на 17 юли той влязъл безславно в столицата." Бележка на преводача под линия: „Събитията се отнасят към 766 г. (Златарски датира този поход през 765 г.)." — [81], с. 273.

В датираното начало на сведението от Никифор се говори за четири събития: Сабин е поставил за хан Умар; Умар е бил хан известно време; Умар е свален и за хан е избран Токту; императорът е предприел наказателен поход срещу България по повод на преврата. Тези четири събития са датирани с изразите: „В третия индикт" = „През същата година"; 3. индикт обхваща времето септември — декември 764 г. и януари — август 765 г. Описа-

ните събития са станали между януари и август 765 г. Това се уточнява и потвърждава от данните на Именника (Умар се е възкачил през дилом тутом (змия-година, IV месец) и е управлявал 40 дни); чрез данните на Именника косвено се дава възкачването на Токту през май 765 г.; веднага следва наказателният поход срещу Токту и България, датиран от Теофан от 21 юни до 17 юли.

Възкачването на хан Токту бе доказано — през май 765 г. Император Константин не е постигнал политическата си цел — да възстанови на власт Умар или някой друг от привържениците на изменника Сабин. Това поставя въпроса — докога е управлявал Токту и кога е бил наследен от Паган? Очевидно управлението на Токту е завършило с преврат — той и негови поддръжници са успели да избягат в горите край Дунав, но все пак са били убити. Никифор не е датирал това събитие, но то е станало преди срещата на хан Паган с императора в присъствието на Сабин. Самата среща (описана от Теофан и Никифор) е неправилно датирана (вж. □ 498). Краят на управлението на Токту (при начало май 765 г.) може да се постави най-късно през 766 г. в зависимост от условното датиране на посочената среща. Това управление не е могло да трае повече от година при подготвяния успешен преврат срещу Токту.

■ 497. Теофан датира похода на император Константин от 21 юни до 17 юли на 4. индикт (6257 г. от сътворението на света) при посочен от Никифор 3. индикт. Четвърти индикт обхваща времето от септември — декември 765 г. до януари — август 766 г., т. е. според Теофан походът е бил предприет една година по-късно — юни — юли 766 г. Направим ли и корекцията от една година (Теофан за определен период изостава в датирането на събитията с една година — вж. □ 447), получава се юни — юли 767 г. Обаче — по данните на Именника и Никифор се доказва: Умар е бил хан през април — май 765 г., Токту като негов наследник се възкачва през май 765 г., императорът предприема наказателния поход веднага — през юни — юли 765 г. Това различие може да се обясни така: вместо 3. индикт (правилно посочен от Никифор) Теофан посочва 4. индикт, подведен от това, че в рамките на 6257 г. от сътворението на света (= 765 г.) се разполагат втората част на 3. индикт (януари — август 765 г.) и първата част на 4. индикт (септември — декември 765 г.). Спрямо точните дни и месеци на похода той не е сбъркал — 21 юни и 17 юли. Самата 6257 г. (= 765), приравнена към индикт по таблицата на Я. Тодоров — [84], с. 15, отговаря на 2. индикт. Направим ли задължителната корекция с една година по-късно, получава се 3. индикт (посочен от Никифор) и по-точно 21 юни — 17 юли 765 г. Самата 765 г., приравнена към индикт по същата таблица на Я. Тодоров, е равна на 3. индикт. Следователно, като се вземе предвид направената грешка на Теофан, той косвено също правилно е хронологизирал похода на Константин срещу Токту.

Датиране на хан Паган. ■ 498. Хронологизирането на хан Паган не може да бъде пряко извлечено от сведенията на хронистите.
Теофан — „През същата година Паган, господарят на България, изпроводил пратеници при императора да моли да се види лично с него. И като получил отговор, слязъл при него с болярите си. Императорът седнал, като заедно с него седнал и Сабин, приел ги и ги укорил за тяхното безредие и за омразата им срещу Сабин и сключили привидно мир." — [81], с. 272.
Никифор — „Между това българите се разкаяли и сами изпроводили при императора пратеници да молят мир. А той не приел, но веднага излязъл на поход срещу тях. Те пък укрепили мъчнопроходимите места на своята планина и техният господар, след като взел честна дума от императора, се явил при него с първенците си. Той ги приел в присъствието на Сабин, укорил ги за безредието и омразата, която проявили спрямо Сабин, и се съгласил да сключи мир с тях. Това станало през първия индикт." [59], с. 304. Участието на сваления Сабин в описваното от двамата хронисти едно и също събитие изисква да се приеме, че „Паган, господарят на България" (по Теофан) е „техният господар" (по Никифор).
Никифор — „Друг един техен вожд, наричан кампаган, избягал във Варна и изглежда се бил спасил, но бил убит от собствените си роби." — [59], с. 305. (Кампаган е предаване на гръцки на титлата кан и името Паган.)
Зигеберт — „763. Българинът Сабин сключил договор с ромеите. Заради това той бил изгонен от своите и избягал при императора, а над българите се възцарил Паган." — [37], с. 43.
Теофан датира срещата между Паган и императора в присъствието на сваления Сабин чрез израза „През същата година", приравнен от преводача „На следната 764 г.". Годината 764 не може да бъде приета: Сабин е бил хан от юли 763 до април 765 г. (вж. □ 460); Умар — през април — май 765 г. (вж. □ 481).
Никифор датира срещата чрез израза „Това станало през първия индикт", т. е. през 762 — 763 г. Тази датировка (както и тази на Зигеберт) се обезсилва от самия Никифор чрез сведението за похода на императора по повод свалянето на поставения от Сабин Умар и възкачването на Токту през 3. индикт.
Управлението на хан Паган трябва да се разположи: а) възкачване — след управлението на Токту, т. е. през 766 г. преди срещата на Паган с императора в присъствието на Сабин. Второто отклонение на Никифор (разказът за убийството на Паган — вж. □ 496) е асоциирано с първото (разказа за загиването на Токту). Това подсказва, че двете събития са станали едно след друго като последица от постоянни междуособици. Затова и за Паган не може да се допусне повече от една година управление — от 766 до 767 (месеците не могат да бъдат определени). На тази основа и възкачването на Телериг се датира условно — от 767 до 777 г.

ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА ТОКТУ И ПАГАН ОТ ДРУГИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

■ 499. Тези трима владетели са хронологизирани от В. Златарски, Ив. Богданов и в „История на България“ така: Токту (766 — 767), Паган (767 — 768), Телериг (768 — 777) — [38], с. 289, 603; [11], с. 104; [40], с. 127. Датировките трябва да се изтеглят с една година назад поради доказаното възкачване на Токту през май 765 г.: Токту (765 — 766), Паган (766 — 767), Телериг (767 — 777). Датировката на В. Златарски за началото на управлението на Токту — 766 г. — произтича от неправилното хронологизиране на Сабин (764 — 766) — вж. □ 473. В „Кратка история на България“ са изредени ханове без датировки: Винех, Телец, Сабин, Умор, Токту, Паган. Хан Телериг е хронологизиран от 772 до 777 г. — [46], с. 43. Възкачването на Телериг (772) е възприето въз основа на първото му датиране от хронистите. При такава датировка на Телериг Паган следва да е управлявал от 767 до 772 г.

Самото управление на Токту и Паган (средно по една година) остава условно възприето поради липса на хронологични данни.

■ 500. В. Бешевлиев правилно поставя възкачването на Токту през 765 г. като наследник на Умар (вж. □ 492). Хан Паган е заличен от В. Бешевлиев като български владетел. Хронистите изрично пишат: Теофан — „Паган, господарят на България“; Никифор — „Друг един техен вожд, наричан кампаган“. Прабългарският израз кан Паган е предаден от Никифор слято — кампаган (титлата и името са възприети за име; поради сливането, *н* пред *п* се уподобява в *м* — фонетично явление асимилация — нелабиално *н* пред лабиално *п* преминава в лабиално *м*). Според В. Бешевлиев в думата кампаган се крие титлата капаган (капхан) — [7], с. 90 — 91, 193 — 194. Следователно според него не е имало историческа личност хан Паган. Тази погрешна теза не се възприема от другите изследователи. Според нас кампаган и капаган са пароними и в това се състои заблудата при тълкуването на кампаган.

■ 501. Походът на император Константин срещу България (с 2600 бойни кораба) като реакция срещу свалянето на Умар и възкачването на Токту през май 765 г. бе датиран точно — от 21 юни до 17 юли 765 г. в началото на управлението на Токту. Това стана възможно въз основа на установената връзка между съобщението за Умар в Именника и сведенията на хронистите Никифор и Теофан. Тази датировка на похода може да бъде сравнена с датировките на други изследователи: В. Златарски датира похода през юни 765 г. по времето на Сабин — [38], с. 236; „История на България“ — през лятото на 765 г. по времето на Сабин — [40], с. 124; В. Бешевлиев — през юни — юли 766 г. — хан не е посочен — [7], с. 94.

■ 502. Хан Токту и хан Паган под името „Боган“ са обявени от Й. Вълчев за узурпатори на властта и са разположени в периода 775 — 777 г. между Телец (772 — 775) и Умар (777 г.). Тези 2 г.

били „празни“ години в Именника. Телериг е заличен като самостоен хан и е отъждествен с Телец — [21], с. 96 — 98. Тези своеволни размествания произтичат от избързването на Й. Вълчев с един 12-годишен цикъл при приравняването на цикловите години с григориански (вж. □ 150). Сведенията на хронистите за Сабин, Умар и косвено за Токту не са взети под внимание.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. ИЗВОДИ ЗА ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

ИЗВОДИ ЗА СЪЩНОСТТА НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ КАЛЕНДАР

■ 503. В Именника чрез цикловия израз за датиране възкачването на съответния хан по прабългарския календар са употребени част от животинските названия на цикловите години и част от названията на месеците като числителни редни. Във втори раздел беше подробно разгледана същността на прабългарския календар като хронологична система в сравнение с цикловите календари на други народи — тюркски, монголски, китайски и пр., и бяха направени съответните изводи. Тук ще обобщим само решени проблеми на прабългарския календар, които произтичат от цикловите датировки в Именника.

1. Прабългарският 12-годишен циклов календар е лунно-слънчев. Това се доказа от възможността датировките на хановете по прабългарския календар в тяхната последователност да бъда приравнени към григорианския календар. На тази основа датираните управления на хановете се съотнасят към датирани управления на ханове и събития в сведенията на хронистите по други календарни системи (от сътворението на света, византийския септемврийски календар). Между едно събитие (датирано двойно — по прабългарския и по септемврийския календар) и друго събитие (датирано по същия начин) е изминало едно и също време в циклови години и в години по григорианския календар. Сравни — от дилом(змия)-453 г. (смъртта на Атила и възкачването на Ирник) до сомор(мишка)-760 г. (възкачване на Телец); от тези две събития до завършеното строителство на Омуртаг през шегор(вол)-821 г. (= 15. индикт), до покръстването на българите през етх(куче)-866 г. (= 6374 г. от сътворението на света).

2. Прабългарският календар (подобно на всички други лунно-слънчеви календари) има определена система за приравняване на разликата между лунната и слънчевата година — това е 19-годишният цикъл със 7 високосни години в тяхното редуване по определен ритъм. Изравнителният месец (правещ годината високосна) носи названието алем (начален, предходен — спрямо месеците на следващата невисокосна година). Тъкмо чрез допълнителния XIII месец алем е запазено съответствието между прабългарската лунно-слънчева година и григорианската слънчева годи-

на в течение на векове (хронологичният обхват на Именника е от дилом-153 до дилом-765 г.).

3. Чрез правилното ново тълкуване на цикловия израз верени алем (възкачване на Аспарух) като верени(дракон)-668 г. бе нанесена важна поправка в цикловите години на прабългарския календар: III поредна година — тигър(барс) — е незасвидетелствана; V поредна година е верени(дракон)-година (вместо досегашната постановка — засвидетелствана е III поредна година като вер или верени(вълк)-година, а V поредна година — годината на дракона, е незасвидетелствана).

ОБОБЩЕН ПРЕГЛЕД НА ХРОНОЛОГИЗИРАНЕТО НА ХАНОВЕТЕ С ОГЛЕД НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ

■ 504. Прегледът има за цел да представи в обобщен вид: 1) новото хронологизиране на даден хан в сравнение с досегашните датировки — правилни, непълни, приблизителни, погрешни; 2) новото тълкуване на съставките на дадено съобщение (име, години на управление, род, година на възкачване, поредност) в сравнение с досегашните обяснения; 3) новите постановки за исторически личности и събития (известни от сведения на хронисти, надписи и др.) в сравнение с досегашните правилни и неправилни постановки.

ПЪРВИ ПЕРИОД — ПРАБЪЛГАРИТЕ В СЪСТАВА НА ХУНСКАТА ДЪРЖАВА

■ 505. Владетелите *Авитохол* и *Ирник* трябва да бъдат хронологизирани:

Авитохол — от твирем (IX месец) на дилом(змия)-153 г.
до твирем (IX месец) на дилом(змия)-453 г.
Управление: действително — 300 г.; закръглено — 300 г.
Ирник — от твирем (IX месец) на дилом(змия)-453 г.
до твирем (IX месец) на дохс(свиня)-603 г.
Управление: действително — 150 г.; закръглено — 150 г.

Въз основа на Именника и исторически данни освен нашата датировка са направени:

— за Авитохол — две правилни, една непълна — само крайната година, шест погрешни датировки;

— за Ирник — една правилна, една непълна — само началната година, шест погрешни датировки.

Новото тълкуване доказва, че съобщенията за Авитохол и Ирник са достоверни. Те трябва да бъдат разглеждани като сумирани периоди на управление:

— период от 153 до 453 г., представен чрез името на крайния владетел Авитохол = Атила;

— период от 453 до 603 г., представен чрез името на началния владетел Ирник = Ернах.

Тези два периода са свързани с определени исторически личности и събития. Основният свързващ момент е, че общоприетата разделна година между Атила и Ернах — 453 г. (смъртта на Атила и наследяването му от Ернах), съвпада с разделната година между Авитохол и Атила — дилом(змия)-453 г. Това означава, че Именникът като писмен паметник се съгласува с данните за Атила и Ернах в сведенията на хронистите. За съставителите на Именника Авитохол и Ирник са реални личности — имената им са епоними на два периода, всеки с определен брой владетели и исторически събития. Маркирането на двата периода чрез Авитохол-Атила и Ирник-Ернах не означава, че всички пропуснати владетели са били известни. Обаче каквито и запазени минимални сведения за личности и събития да е имало в родовата памет на държавно равнище и в народните предания, те не са били на митологична основа — измислени личности в митологично-библейски план, с цел да се търси величав или божествен произход на прабългарските владетели, специално на Кубрат и Аспарух. Величието им, ако изобщо е търсено, е търсено на реална основа — те са наследници на Атила и Ернах. Най-общо е отразено преданието за участието на прабългарите в състава на хунската империя (чрез Авитохол) и преданието за Ирник — очевидно свързан с прабългарските племена на началната им европейска родина (Причерноморието, Приазовието и другите съседни области).

ВТОРИ ПЕРИОД — ПРАБЪЛГАРИТЕ В ПРИАЗОВСКАТА СИ РОДИНА

■ 506. Владетелите *Гостун* и *Кубрат* трябва да бъдат хронологизирани:

Наместник Гостун — от твирем (IX месец) на дохс(свиня)-603 г.
до вечем (III месец) на шегор(вол)-605 г.
Управление: действително — 1 г. и 6 месеца; закръглено — 2 г.
Хан Кубрат — от вечем (III месец) на шегор(вол)-605 г.
до вечем (III месец) на шегор(вол)-665 г.
Управление: действително — 60 г.; закръглено — 60 г.

Въз основа на съобщенията в Именника и исторически данни освен нашата датировка са направени:
— за Гостун — една правилна и тринадесет погрешни датировки;
— за Кубрат — една правилна, две приблизителни, но правилни, и тринадесет погрешни датировки.

Новото тълкуване доказва, че съобщенията за Гостун и Кубрат са достоверни и обезсилва опитите за погрешно обяснение на отделни техни елементи:
— Гостун не е лично име, а прабългарска дума със значение наместник;
— преди и след Гостун е имало безименни ханове;
— шестдесетте години за Кубрат са години на живот, а не на управление;
— шегор вечем е циклов израз за раждане вместо за възкачване;

— дохс твирем и шегор вечем са девизи на владетели, а не циклови изрази на възкачване;
— твирем и вечем не са числителни редни и не са названия на месеци.

Новото хронологизиране на Гостун (603 — 605) и на Кубрат (605 — 665) има следното отношение към историческите събития от края на VI и първата половина на VII в.:

1. Потвърждава се по-новата постановка — прабългарите се освобождават от западнотюркска зависимост и създават Велика Голяма България през 30-те г. на VII в. — 632 г. („История на България“; „Кратка история на България“; П. Петров, В. Гюзелев и др.). Обезсилва се по-старата постановка — това събитие е станало през 80-те г. на VI в. (В. Златарски, Ал. Бурмов и др.).

2. В рамките на по-новата постановка се решава въпросът за възкачването на Гостун и Кубрат — те заемат властта като подчинени владетели на Западнотюркския хаганат през първото десетилетие на VII в. Това налага да не се поддържа повече мнението, че Гостун и Кубрат са станали владетели по време на западнотюркските междуособици в края на 20-те и началото на 30-те г. и че началото на управлението им е свързано със създаването на Велика Голяма България през 632 г..

3. Хронологизирането на Гостун (603 — 605) показва, че той няма никакво отношение към събитията, свързани с междуособиците в Западнотюркския хаганат в края на 20-те и началото на 30-те г. на VII в.

4. Крайната година от управлението на Кубрат (605 — 665) потвърждава сведението на Теофан (и тълкуването му) за смъртта на Кубрат между 663 и 668 г. — времето, когато император Константин II е управлявал на Запад. Чрез установената по Именника година на смъртта на Кубрат (665) се слага край на спора, кога е умрял той. Потвърждава се тезата на Й. Маркварт, П. Мутафчиев, Хаусиг, В. Гюзелев, А. Стратос, Ив. Божилов, Ив. Венедиков и др. — между 663 и 668 г.

5. Хронологизирането на Кубрат (605 — 665) се съгласува със сведенията на хронистите Теофан и Никифор за отхвърлянето на чуждата власт и създаването на Велика Голяма България през 632 г. и със сведението за пратеничеството в Цариград и провъзгласяването на Кубрат за патриций от император Ираклий през 635 г.

6. Хронологизирането на Кубрат (605 — 665) при възприемане на сведението на Йоан Никиуски за Кубрат („Този човек беше кръстен още в детството си и приет в недрата на християнството и бе израсъл при императорския двор“) изисква да се изгради следната теза: Кубрат (роден 585 — 587 г.) прекарва няколко години в Цариград — от 597 до към 603 г. (пристига 10 — 12-годишен, завръща се 16 — 18-годишен); пребиваването му в Цариград като заложник вероятно произтича по силата на някакъв договор — може би разрешението за заселване на 10 000 прабългари начело с вожда им Булгар в Горна и Долна Мизия и Дакия

между 582 и 602 г. като федерати на империята; пребиваването на младия Кубрат в Цариград трябва да се отнесе само в посоченото време по силата на хронологизирането му като владетел от 605 до 665 г. Всяко друго по-ранно или по-късно отнасяне (свързано с погрешно хронологизиране на Кубрат) отпада.

7. Новото хронологизиране на Кубрат (605 — 665) дава обяснение на сведенията за изключителната дружба между Кубрат и император Ираклий (610 — 641), задължила Кубрат да окаже помощ на жена му Мартина и неговите синове в династичните борби след смъртта на бащата. Тази дружба може да бъде обяснена с познанството между Кубрат и Ираклий като юноши в Цариград.

8. Органа като вуйчо или чичо на Кубрат (Кубрат е племенник — сестреник или братанец на Органа) е бил историческа личност (вожд на прабългарски племена) и управлението му трябва да бъде отнесено към последната четвърт на VI в. (575 — 600). Това го изисква новото хронологизиране на Гостун и Кубрат. Връзката между Органа и Кубрат е връзка между възрастен човек и юноша — затова Кубрат е посочен като негов племенник. Няма преки исторически данни за Органа — той не може да бъде отнесен към определено време и събития. Датирането му се предопределя от възприетото хронологизиране на Гостун и Кубрат (начални години 603, 605) — на тази основа може да се допусне, че Органа е бил вождът Булгар. Погрешното хронологизиране на Гостун и Кубрат води до съответните „изводи" за Органа: В. Златарски — 582 г. — отъждествява Органа с Гостун; М. Артамонов — 631 г. — отъждествява Органа с Моходу-Хеу феодален вожд, споменат в китайски летописи с датировка 624 г.

9. Новото хронологизиране на Кубрат (605 — 665) изисква сведението на Никифор от 619 г. (неизвестен хунски владетел идва в Цариград, покръства свитата си, сам той получава титлата патриций) да бъде тълкувано така: този владетел не може да бъде Органа и да е довел със себе си юношата Кубрат за покръстване; той не може да бъде Кубрат, който получава тази титла едва през 635 г.; той може да бъде друг прабългарски владетел — Кубрат създава военно-племенния съюз едва през 632 г. Някои смятат сведението на Никифор за недатирано (не се отнася за 619 г.; в такъв случай — доколкото то може да бъде отнесено преди началото на VII в. и доколкото този хунски владетел може да бъде вече Органа — този въпрос изисква специално проучване.

■ 507. *Хан Безмер-Батбаян* трябва да бъде хронологизиран:
от вечем (III месец) на шегор(вол)-665 г.
до алем (допълнителен XIII месец) на високосната верени(дракон)-668 г.
Управление: действително — 3 г. и 9 месеца; закръглено чрез намаляване на 3 г.
Въз основа на съобщението в Именника и исторически данни на хронисти освен нашата датировка са направени: една правилна, две приблизителни, но правилни, седем погрешни датировки.

Новото тълкуване доказва, че съобщението за Безмер-Батбаян е достоверно и обезсилва опитите за погрешно обяснение на отделни елементи и съобщението като цяло:

— Безмер не е лично име — то е превод от „идеограма“ със значение „без мяра“; съобщението е безлично — колективният държавен глава е управлявал „без точна мяра“ 3 г.;

— цикловата година шегор вечем е девиз; родът Дуло е заменен с рода Ерми; Безмер е преместен между Гостун и Кубрат.

ТРЕТИ ПЕРИОД — ПРЕСЕЛВАНЕ И САМОСТОЙНА ДЪРЖАВА ОТ 681 Г.

■ 508. *Хан Аспарух* трябва да бъде хронологизиран:
от алем (допълнителен XIII месец) към високосната верени(дра-*кон*)-668 г.
до читем (VII месец) на теку(овен)-695 г.
Управление: действително — 26 г. и 7 месеца; закръглено — 27 г.

Въз основа на съобщението в Именника и исторически данни освен нашата датировка са направени: нито една правилна, две правилни само с началната година, четиринадесет неправилни датировки.

Новото хронологизиране на Аспарух (668 — 695) с 27 г. управление решава за пръв път възловите въпроси, произтичащи от съобщението за него в Именника:

1) посочените 61 г. са години на общо управление на Аспарух — от 695 г. (годината на смъртта му) минус 61 г. се получава 634 г. През тази година Аспарух става съвладетел на Кубрат (военноплеменният съюз Велика Гогляма България е създаден през 632 г.). В тези 61 г. са отчетени:

— първи период — Аспарух е съвладетел от 634 до 668 г. — общо 34 г. От тях — 31 г. е съвладетел на Кубрат (от 634 до 665 г.): 3 г. е съвладетел на Безмер-Батбаян (от 665 до 668 г.);

— втори период — Аспарух е самостоен хан от 668 до 695 г. — общо 27 г.;

2) решаването на въпроса за 61 г. общо управление на Аспарух (като съвладетел — 34 г., като самостоен хан 27 г.) изисква да се направи изводът — при случай на съвладетелство е възприето да се сумират годините като съвладетел и като самостоен хан в общи години на управление, но годината на възкачване като самостоен хан се отбелязва точно (срв. същия случай на съвладетелство при хан Неизвестен II = Кормесий II). Това е единствено правилното решение на възловия въпрос — противоречието между годините на управление и годината на възкачване на Аспарух. Този възлов въпрос не е решен от нито един изследовател, затова и нито един не е хронологизирал Аспарух правилно.

Новото хронологизиране на Аспарух доказва, че съобщението за Аспарух е достоверно и обезсилва опитите за погрешно обяснение на отделните му елементи:

— 61 г. не са години на управление, а години на живот; посочените 61 г. са грешка — годините са по-малко;
— верени алем означава: вер, верени — вълк; алем — I месец, алем — метал, ениалем — XI месец, ени алем — нов първи месец, ени алем — ден Нова година и др.;
— верени алем = вълк, I месец, като циклов израз е датировка на годината на раждането на Аспарух вместо на възкачването му.

Новото хронологизиране на хан Безмер-Батбаян (665 — 668) и на хан Аспарух (668 — 695) има следното отношение към историческите събития от VII в.:

1. Датировките на Батбаян и на Аспарух се съгласуват със сведението на Теофан за смъртта на Кубрат (между 663 и 668 г.), потвърдено чрез 665 г.
2. Доказаното общо управление на Аспарух от 61 г. (634 — 695) и първи период от 34 г. съвладетелство (634 — 668) изисква да се приеме, че 2 г. след създаването на военно-племенния съюз Велика Голяма България (632) през 634 г. Кубрат го е разделил по племенно-териториален признак между синовете си като съвладетели на съответната част. Аспарух като съвладетел е бил племенен вожд на уногундурите. Това се съгласува със сведенията на хронистите Теофан и Никифор и изключва досегашната постановка, че Кубрат е разделил държавата между синовете си в навечерието на своята смърт.
3. Доказаното съвладетелство на Аспарух по времето на Батбаян (665 — 668) потвърждава тезата, че след смъртта на Кубрат Батбаян става върховен владетел на държавата и обезсилва другата постановка — след смъртта на Кубрат всеки син получава съответната част и става веднага самостоен владетел.
4. Новото хронологизиране на Батбаян (665 — 668) потвърждава верени-668 г. като V поредна дракон-година от 12-годишния цикъл. Етимологичният анализ на думата верени също потвърждава значението ѝ — дракон, змей. Така се обезсилва досегашното становище за вер или верени(вълк)-година, т. е. Аспарух се е възкачил през III поредна година — годината на тигъра.
5. 668-дракон-година като крайна година на управлението на Батбаян и начална от управлението на Аспарух се съгласува с всички датиращи години в Именника и доказва правилността на текста между двете части на Именника: 515-те сумарни години на петимата князе (Авитохол, Ирник, Гостун, Кубрат, Батбаян) при изваждане от 668 г. дават 153 г. като първа година от периода на Авитохол (153 — 453). Това доказва точността на изчисленията от страна на съставителите му.

■ 509. *Хан Тервел* трябва да бъде хронологизиран:
от читем (VII месец) на теку(овен)-695 г.
до твирем (IX месец) на барс(тигър)-714 г.
или до шехтем (VIII месец) на дван(заек)-715 г.
Управление: — до 714 г. — действително — 19 г. и 2 месеца; закръглено — 20 г. В този случай от управлението на Тервел е

изключено едногодишното управление на първия наследник на Тервел — хан Неизвестен I;
— до 715 г. — действително — 20 г. и 1 месец; закръглено — 21 г. В този случай в управлението на Тервел е включено и управлението на първия му наследник — хан Неизвестен I.
В съобщението за Тервел е отразено закръгленото управление от 21 г.
Въз основа на съобщението в Именника и сведения на хронисти освен нашата датировка за Тервел са направени: нито една правилна и седемнадесет погрешни датировки.
Съобщението за Тервел е един от възловите въпроси на Именника. Трудността в тълкуването му произтича от израза текучитем твирем. Обосновано бе правилното му разделяне — теку читем (овен-година, VII месец) и твирем — запазен елемент от следващо съобщение. Това деление обезсилва досегашните опити за обяснение:
— запазва се като текучитем = овен, и твирем = IX;
— в запазен вид се възприема като година на възкачване на Аспарух;
— разделя се на Текуч (лично име на Неизвестния хан или неразгадан календарен термин) и тех твирем — куче-година, IX месец;
— възприема се правилно първата част (теку читем), но втората твирем се тълкува погрешно — лично име на Неизвестния хан или девети ден на VII месец.
Посочените 21 г. управление са точни. Те обаче не отговарят на хронологичните изчисления на повечето изследователи и затова се „поправят": увеличават се на 23, намаляват се на 17, заменят се с 28 — годините на управление на Неизвестния хан.
Новото хронологизиране на Тервел (695 — 714) има следното отношение към историческите събития от края на VII и началото на VIII в.:
1. Обезсилва се класическата датировка на В. Златарски — от 701 до 718 г., направена по лунния календар и възприета от повечето изследователи поради липса на друга. Обезсилват се няколко опита да се даде друга датировка като отрицание на тази на В. Златарски.
2. Чрез началната година (695) се доказва погрешният превод на сведението на Зигеберт: „700 г. Над българите се възцарил Тервел" вместо правилния: „700 г. Над българите царувал Тервел." Датираното възкачване на Тервел през 695 г. потвърждава някои опити на археологична основа смъртта на Аспарух да се отнесе няколко години преди края на VII в.
3. Чрез крайната година (714) се решават спорни тези във връзка със смъртта на Тервел, сведенията на хронистите и др.:
а) потвърждава се предположението, че Тервел е умрял след 711 г. и преди 716 г., изказано от Г. Цанкова-Петкова;
б) от двете взаимно изключващи се съобщения на Теофан (първо — за Кормесий от 716 г.; второ — за Тервел от 718 г.) се потвърждава първото като достоверно; обезсилва се второто (са-

мо с оглед на вмъкването на името на Тервел като участник в описваните събития);
в) налага се изводът — Кормесий от 716 г. и Крумесис от надписа от 719 г. като една и съща историческа личност трябва да бъде смятана за самостоен хан, а не за съуправител на Тервел.

■ 510. Наследниците на Тервел — *хан Неизвестен I* и *хан Неизвестен II* — трябва да бъдат хронологизирани:

Неизвестен I = Кормесий I
от твирем (IX месец) на барс(тигър)-714 г.
до шехтем (VIII месец) на дван(заек)-715 г.
Управление: действително — единадесет месеца; закръглено — една година.

Неизвестен II = Кормесий II
от шехтем (VIII месец) на дван(заек)-715 г.
до алтом (VI месец) на тох(кокошка)-721 г.
Управление: действително — 5 г. и 10 месеца; закръглено — 7 г.

Въз основа на възстановеното съобщение по единствения запазен елемент — твирем, хан Неизвестен I е хронологизиран за пръв път от наша страна. Елементът в повече твирем (от израза теку читем твирем) е бил тълкуван погрешно:
— като месец твирем от годината „текучитем";
— като деветия ден на VII месец на годината теку;
— като „Товирем" — лично име на Неизвестния хан.

Един от нерешените възлови въпроси на Именника са посочените 28 г. управление за Неизвестния хан = Неизвестен II = Кормесий II. Чрез тях е отразено общото управление на Неизвестния хан (21 г. съвладетел към Тервел и 7 г. самостойно управление). Това е вторият случай в Именника (освен при Аспарух), когато е отбелязана институцията втори владетел: съвладетелството — чрез сумираното общо управление; самостойното управление — чрез точната година на възкачване (дван-715). Това привидно противоречие между двата елемента не е било обяснено досега.

Опитите да бъде хронологизиран Неизвестният хан са правени на погрешна основа:
— запазват се 28 г. — това измества датирането на другите ханове и води до отъждествяване на ханове;
— запазват се 28 г., но се смятат за години на управление на Тервел;
— намаляват се на 3, 6, 8 — преписвачите са допуснали грешка, като са писали 28 г. вместо „намалените действителни" години.

Направените десет неправилни опита съдържат и, така да се изразим, втора грешка — произтичат от неправилното хронологизиране на смъртта на Тервел, включващо и 718 г.;
— в един от опитите годината на възкачване на Неизвестния хан дван шехтем е прехвърлена на Тервел, а самият той е заличен.

Постановката за двама неизвестни наследници на Тервел като негови синове (Неизвестен I и Неизвестен II) намира потвърждение в именниците на българските владетели от Паисий Хилендарски (крал Тербал — син на Тривелий, и крал Моисей — син

на Тривелий) и от Христаки Павлович Дупничанин (Тербал I и Тербал II — синове на Тривелий). Очевидно Паисий е използвал някакъв източник, свързан пряко или косвено с Именника на българските ханове. В другите няколко Именника на българските владетели не се споменават синове на Тервел.

Новото хронологизиране на Неизвестен II = Кормесий II (715 — 721) има следното отношение към сведенията на хронистите и надписите от това време:

1. Потвърждава като достоверно първото сведение на Теофан (през 716 г. Кормесий като господар на българите е сключил договора с Теодосий III); обезсилва второто сведение на Теофан (името на Тервел е вмъкнато неправомерно в описаните събития). По този начин се слага край на спора в полза на привържениците на първото сведение. Оттук следва, че Тервел не е бил хан до 718 г. и след това — погрешна постановка, залегнала във всички датировки на Тервел.

2. Потвърждава споменатите в договорите имена (първо сведение на Теофан — Кормесий от 716 г.; надпис от Мадарския конник — Крумесис от 718 — 719 г.) като имена на един и същ български владетел = Неизвестен II = Кормесий II. Оттук следва — двата договора не са сключени от Тервел (починал още през 714 г.); Кормесий-Крумесис не може да бъде втори владетел на Тервел между 716 и 718 — 719 г. и след това; Кормесий-Крумесис не може да бъде Кормисош.

■ 511. *Хан Севар* трябва да бъде хронологизиран:
от алтом (VI месец) на тох(кокошка)-721 г.
до твирем (IX месец) на шегор(вол)-737 г.
Управление: действително — 16 г. и 3 месеца; закръглено чрез намаляване на 15 г.

Въз основа на съобщението в Именника освен нашата датировка за хан Севар са направени една правилна и единадесет погрешни датировки:
— трима изследователи за нагаждане на изчисленията си са намалили неоснователно посочените 15 г. управление на 5;
— цикловият израз тох алтом се тълкува за владетелски девиз вместо за година на възкачване.

■ 512. *Хан Кормисош* трябва да бъде хронологизиран:
от твирем (IX месец) на шегор(вол)-737 г.
до алем (допълнителен XIII месец) на високосната имен(кон)-754 г.
Управление: действително — 17 г. и 3 месеца; закръглено чрез намаляване — 17 г.

Въз основа на съобщението и сведения на хронисти за Кормисош освен нашата са направени две правилни и единадесет погрешни датировки:
— изследователите са поправяли за нагаждане към своите изчисления годините на управление — 12, 7, 1, вместо посочените 17;
— цикловият израз шегор твирем неправилно е тълкуван като владетелски девиз.

Хронологизирането на хан Кормисош (737 — 754) има следното отношение към сведенията на хронистите, отнасящи се за средата на VIII в., и към постановките на други изследователи:

1. Сведенията на хронистите (Зигеберт и Алберих — Кормесий от 727 г.; Алберих — Кормесий от 750 г.) се отнасят за Кормисош. Различието между датировките — 727 и 737 г., намира единственото си обяснение — под 727 г. Зигеберт изрежда съответните исторически събития за западни владетели. Той описва и бунта срещу император Лъв III (717 — 741). Доколкото по повод на този император се споменава и Кормисош, това се отнася за застъпването на управлението между двамата — от 737 до 741 г. Така че чрез 727 г. хронистът изобщо не е датирал Кормисош. Като година тя попада в управлението на Севар (721 — 737). Има привидна достоверност единствено в погрешното датиране (721 — 738), отъждествяването на Кормисош с Неизвестния хан и поставянето му пред Севар и на хронологичното място на този хан (721 — 737). Датировката 727 г. не се разполага и в погрешните датирания на Кормисош от другите изследователи. Това подсказва, че тя, съотнесена към Кормисош, е анахронизъм.

2. Сведението на Алберих за Кормесий от 750 г. се потвърждава от хронологизирането на Кормисош (737 — 754). Това дава възможност сведението („750. Над българите ... вече беше трети цар с името Кормесий") да се разтълкува единствено правилно — преди този Кормесий е имало още двама със същото име и това са синовете на Тервел — Неизвестен I = Кормесий I и Неизвестен II = Кормесий II. Това води до логичния извод — Кормисош е Кормесий III.

3. Хронологизирането на Кормисош (737 — 754) обезсилва постановките: а) Кормисош е тъждествен с Неизвестния хан, с Кормесий от 716 г. и Крумесис от 718 — 719 г. и е съвладетел на Тервел до 721 г.; след това е негов наследник от 721 до 738 г. и предхожда Севар; б) Кормисош е тъждествен с Кормесий от 716 г., с Крумесис от 718 г. и е бил 45 г. съвладетел на двамата неизвестни наследници на Тервел и на Севар; става самостоен хан едва през 760 г. за една година.

■ 513. *Хан Винех* трябва да бъде хронологизиран:
от алем (допълнителен XIII месец) на високосната имен(кон)-754 г.
до алтом (VI месец) на сомор(мишка)-760 г.
Управление: действително — 5 г. и 6 месеца; закръглено — 7 г.
Въз основа на съобщението за Винех и сведения на хронисти освен нашата датировка са направени: една правилна, една правилна само с началната година, две правилни при избор на втората възможност за начална година (753 и 754), осем неправилни.

Един от възловите въпроси на Именника е изразът именшегоралем (имашегоралем). Повечето изследователи правилно възприемат, че Винех става хан през кон-година, но опитите им да възстановят прабългарското ѝ название (морим, морин, адгор) са погрешни. Правилното решение е дадено от О. Прицак — назва-

нието на кон-годината е имен с приведени от наша страна допълнителни съответствия от тюркски и фински езици. Годината на възкачване на Винех не може да бъде шегор(вол)-година — тя не се съгласува с цикловите години на предходните и следващите датировки.

■ 514. *Хан Телец* трябва да бъде хронологизиран:
от алтом (VI месец) на сомор(мишка)-760 г.
до алтом (VI месец) на дван(заек)-763 г.
Управление: — действително 3 г.; закръглено — 3 г.
Въз основа на съобщението за Телец и на сведения на хронисти освен нашата датировка са направени: четири правилни, четири приблизителни или правилни с началната или крайната година на управление, шест погрешни. Съставките на съобщението са погрешно изменяни:
— трите години управление на Телец се приписват на Умар, а 40-те дни на Умар — на Телец;
— годината на възкачване сомор алтом се заменя своеволно с шегор алем;
— месецът алтом се заменя с алем — сомор алем.
Хронологизирането на Телец (760 — 763) се потвърждава от сведенията на хронисти: началната година 760 — от Зигеберт; крайната — от Теофан (30 юни 763 г.). Това съвпадане има взаимна доказателствена стойност — двойната датировка на Телец може да послужи като отправна точка за съгласуване с други двойни датировки за проверка на прабългарския календар и приравнителната таблица към григорианския календар.
Двойното хронологизиране на Телец (760 — 763) обезсилва необоснованите постановки:
— Винех (отъждествен със Сабин) и Телец са управлявали едновременно в съотношение на първи и втори владетел;
— Телец като тъждествен на Телериг (?) е изтеглен в хронологичното място на Телериг.
Съотношението между хан Телец и неизвестната личност от израза „И този вместо друг“ може да се разтълкува така: посоченият „друг“ е имащият хански права от рода Угаин, но вместо него е бил предпочетен Телец от същия род като по-млад и като организатор на преврата срещу Винех.

■ 515. *Хан Сабин* може да бъде хронологизиран косвено по данните на Именника (в незаетото хронологично място между Телец и Умар):
от алтом (VI месец) на дван(заек)-763 г.
до тутом (IV месец) на дилом(змия)-765 г.
Управление: действително — 1 г. и 10 месеца; закръглено — 2 г.
Въз основа на съобщенията за Телец и Умар и сведения на хронисти освен нашата датировка са направени: една правилна, три правилни с началната или с крайната година на управление, пет погрешни. Освен това Сабин, отъждествен с Винех, е хронологизиран от двама изследователи правилно с началната или крайната година на управление. Сабин поначало неоснователно се

отъждествява с Винех и не може да бъде изтеглен нито на мястото на Винех, нито на мястото на Сабин и да бъде оставено „свободно хронологично място". Всички данни говорят, че това са двама различни ханове. Ако се приеме или по-скоро ако се докаже, че има близост между имената Винех и Сабин (срв. Курт — Кубрат; Безмер — Батбаян, Исперих — Аспарух), тогава би следвало тази отъждествена историческа личност да е управлявала два пъти: под името Винех (754 — 760) и под името Сабин (763 — 765). Повторното управление се е смятало за узурпаторско и затова е заличено от Именника чрез оставеното празно хронологично място. Това обаче е чисто теоретична постановка като логически извод от възможността между имената Винех (по прабългарски източник с евентуално славянизиране) и Сабин (по византийски източници) да има някаква връзка и да произлизат от едно и също прабългарско име. Обективността ни задължава да я изкажем, без да я поддържаме — засега при наличните данни Винех и Сабин са две различни исторически личности.

■ 516. *Хан Умар* трябва да бъде хронологизиран:
40 дни от тутом (IV месец) на дилом(змия)-765 г.
Въз основа на съобщението за Умар и сведения на хронисти освен нашата датировка са направени: две правилни, две правилни при избор на едната от двете изказани възможности, осем погрешни. Съставките на съобщението са променяни неоснователно:
— 40-те дни се приписват на Сабин и Телец или само на Телец, 3-те г. на Телец се свързват с Умар;
— годината на Умар дилом тутом се прехвърля на Винех, а Умар се датира по годината на Телец;
— Умар е преместен преди Телец (40 дни през 760 г.) или след Телериг и преди Кардам (777).
Хронологизирането на Умар по Именника съвпада с датирането му от хрониста Никифор през 3. индикт (втората част на 3. индикт обхваща времето януари — август 765 г.). Това двойно датиране дава възможност да бъдат уточнени някои събития от сведенията на Теофан и Никифор и да се изяснят някои привидни противоречия — изброяват се различни събития, като се подвеждат под една датировка, правилна само за едно от тях и неправилна за останалите.
Хронологизирането на Умар (40 дни през април — май 765 г.) е повод да бъде уточнено управлението на следващите ханове (Токту, Паган и Телериг) с оглед на сведенията на хронистите: Умар е свален чрез преврат и Токту става хан през май 765 г. Император Константин организира наказателна акция поради свалянето на Умар като протеже на Сабин. Този поход е описан от Никифор чрез едно сведение в две отделни части (между тях се прави отклонение за описване на по-късни събития — гибелта на Токту и на Паган): първа част — „В трети индикт Константин нахлул в България ..."; втора част — „През същата година Константин се отправил на поход срещу българите ..." Третият

индикт (= през същата година) се разполага от септември 764 г. до август 765 г. Втората част на индикта (януари — август 765 г.) съвпада с хронологизирането на Умар по Именника (април — май 765 г.) и възкачването на Токту (май 765 г.). Самият поход е станал през юни, юли — тези месеци посочва и Теофан. Следователно се доказва още едно двойно хронологизиране.

ХРОНОЛОГИЧНАТА СИСТЕМА НА ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

■ 517. Именникът на българските ханове е една хронологична система — в определен период от време са датирани прабългарски владетели по години на управление и по години на възкачване. Тази хронологична система трябва да бъде единна. Това означава да има съвпадане: 1) хоризонтално — между посочените години на управление на даден хан и отброените години от неговото възкачване до възкачването на наследника му; 2) вертикално — между сбора от годините на управление на всички ханове и сбора от годините от възкачване до възкачване от първия до последния владетел. Освен това изчисленията в двете насоки (хоризонтално и вертикално) по прабългарския календар като лунно-слънчев трябва да се съгласуват с изчисленията по григорианския календар като слънчев. В своите опити да хронологизират хановете изследователите са установили, че Именникът в това отношение не е единна хронологична система: годините на управление на Аспарух (61) и на Неизвестния хан (28) са много повече спрямо действителното им управление от година на възкачване до година на възкачване. Годините на управление на Севар са по-малко (15) спрямо действителното му управление от 16 г. Сборът от посочените години на управление от първия до последния хан (667) не е равен на сбора от годините на управление от година на възкачване до година на възкачване (612). Всичко това поставя въпроса — дали Именникът като хронологична система не е съгласуван от съставителите му и в него има грешки или пък външно несъгласуван, той вътрешно е точно изчислен и това изисква привидните противоречия да бъдат обяснени.

Изследването на Именника като хронологична система поставя въпроса — как са били отброявани годините на управление от съставителите? Трудно е да се отговори какъв принцип на отброяване е бил възприет от тях, но са възможни два при датировка на възкачване, включваща циклова година и месец: 1) отброява се от годината на възкачване на хронологизирания владетел (включена) до годината на възкачване на следващия владетел (изключена). Посоченият месец не се взема под внимание. В този случай годините на управление се дават в пълен вид и не може да се говори за увеличаване или намаляване на броя им; 2) отброява се от месеца на годината на възкачване на хронологизирания владетел (изключен) до месеца на годината на възкачване на следващия владетел (включен). В този случай годините на управление се посочват в увеличен или в намален вид. Ще разгледаме

Именника като хронологична система с оглед на двата възможни начина на отброяване с цел да се изясни дали годините на управление (посочени и отброени от владетел до владетел) се съгласуват с действително изминалите години.

Именникът като хронологична система може да бъде сумиран в четири насоки: 1) посочените години на управление след името на владетеля (при двама от хановете годините на управление включват и години на съвладетелство); 2) посочените години на управление без годините на съвладетелство (приспадат се, защото дублират съответен брой изминали години при други ханове); 3) действителните изминали години, изчислени по принципа — включена година на възкачване на хронологизирания хан, изключена година на възкачване на следващия; 4) действително изминали години, изчислени по принципа — от изключен месец на годината на възкачване на хронологизирания владетел до включен месец на годината на възкачване на следващия владетел. Сборът на годините на тези четири насоки може да бъде представен чрез следната таблица.

Име на хана	Сума по т. 1	Сума по т. 2	Сума по т. 3	Сума по т. 4	Разлика—т. 2, спрямо т. 4
1. Авитохол	300 г.	300 г.	300 г.	300 г.	няма
2. Ирник	150 г.	150 г.	150 г.	150 г.	няма
3. Гостун	2 г.	2 г.	2 г.	1 г. и 6 месеца	в повече 6 месеца
4. Кубрат	60 г.	60 г.	60 г.	60 г.	няма
5. Батбаян	3 г.	3 г.	3 г.	3 г. и 9 месеца	в по-малко 9 месеца
6. Аспарух	61 г.	27 г.	27 г.	26 г. и 7 месеца	в повече 5 месеца
7. Тервел	21 г.	21 г.	20 г.	20 г. и 1 месец	в повече 11 месеца
8. Неизвестен II	28 г.	7 г.	6 г.	5 г. и 10 месеца	в повече 14 месеца
9. Севар	15 г.	15 г.	16 г.	16 г. и 3 месеца	в по-малко 15 месеца
10. Кормисош	17 г.	17 г.	17 г.	17 г. и 3 месеца	в по-малко 3 месеца
11. Винех	7 г.	7 г.	6 г.	5 г. и 6 месеца	в повече 18 месеца
12. Телец	3 г.	3 г.	3 г.	3 г.	няма
13. (Сабин)	2 г.	2 г.	2 г.	1 г. и 10 месеца	в повече 2 месеца
14. Умар	40 дни	40 дни	40 дни	40 дни	няма
	669 г. и 40 дни	614 г. и 40 дни	612 г. и 40 дни	607 г., 55 месеца и 40 дни = 611 г., 7 месеца и 40 дни	в повече 56 месеца; в по-малко 27 месеца

От годината на възкачване на Авитохол — дилом(змия)-153 — до годината на възкачване на Умар — дилом(змия)-765, са изминали 612 циклови години, равни на 612 григориански. Тези 612 г. са равни на 51 12-годишни цикъла. Това означава сборът на годините при сумирането им по всяка една от четирите точки да бъде равен на 612 г. Доколкото има разлика, тя трябва да бъде обяснена.

1. Годините по т. 1, посочени в съобщенията за хановете, са 669 и 40 дни. За Сабин по начало няма съобщение, но за него трябва да се прибавят 2 г., защото те са включени в Именника в скит вид (в празното хронологично място между крайната година на Телец (763) и годината на Умар (765). Годините на управление на двама владетели са години на общо управление (Аспарух 61 г. = 34 г. съвладетелство и 17 г. самостойно ханско управление; Неизвестен II = Кормесий II — 28 г. = 21 г. съвладетелство и 7 г. самостойно ханско управление). Годините на съвладетелство (за двамата ханове — 55) дублират години от управлението на хановете, имащи съвладетели, затова те трябва да бъдат приспаднати: 669—55=614 г. При отброяване на 61 г. управление на Аспарух и 28 г. управление на Неизвестен II (Неизвестния хан) от циклова година до циклова година не остава хронологично място за другите ханове, разместват се датировките им (правилни и неправилни). Тъкмо затова са правени опитите тези 61 и 28 г. да бъдат намалявани на съответния необходим брой за нагаждане на изчисленията; да бъдат обявявани за години на живот (61 г.); или да бъдат прехвърляни от един хан на друг (28 г. на Неизвестния се прехвърлят на Тервел, а Неизвестният хан или се заличава от поредността на владетелите, или му се съставят 3 г.).

2. Годините по т. 2, получени чрез приспадане на 55 г. съвладетелство, са 614 вместо действително изминалите от Авитохол до Умар 612 г. Разликата от 2 г. също е привидна — годината на възкачване на даден хан е отброена два пъти — един път към неговите години на управление и втори път към годините на управление на друг хан.

3. Годините по т. 3, получени чрез отброяване на годините на управление от включена година на възкачване на хронологизирания хан до изключена година на управление на неговия наследник, са 612 и съвпадат с действително изминалите 612 г. от Авитохол до Умар. Необходимо е да се докаже при кои ханове годината на възкачване е била отброена два пъти и защо се е получила разликата между 614 г. управление на всички ханове (с приспаднато съвладетелство) и 612 г. действително управление.

— Принципът на отброяване (включена — изключена година на възкачване) е спазен от Авитохол до Безмер-Батбаян включително. Затова посочените за тези петима владетели 515 г. общо управление (300, 150, 2,60,3) оттатък Дунава отговарят на 515 изминали години (от 153 до 668 г.). Този принцип е спазен и при хан Аспарух — отброени са от верени(дракон)-668 г. (включена) до

теку-овен-695 г. (изключена) 27 г. самостойно ханско управление при посочени 61 г. общо управление (34 г. съвладетелство и 27 г. самостойно управление).

За хан Тервел от годината на възкачването му теку(овен)-695 (включена) до годината на възкачване на Неизвестен II дван-заек-715 (изключена) се отброяват 20 г. Но за него са посочени 21 г. — от теку(овен)-695 (включена) до дван(заек)-715 (включена), т. е. една година в повече. Възможното обяснение за неспазения принцип е, че към неговото управление от 20 г. е прибавено едногодишното управление на първия му наследник хан Неизвестен I от твирем (IX месец) на барс(тигър)-714 г. до шехтем (VIII месец) на дван(заек)-715 г.

За хан Неизвестен II от годината на възкачването му дван (заек)-715 (включена) до годината на възкачване на Севар тох(кокошка)-721 (изключена) се отброяват 6 г. За него обаче косвено са посочени 7 г. (т. е. една година в повече) в рамките на 28 г. общо управление (от тях 21 г. съвладетелство): от дванш(заек)-715 (включена) до тох(кокошка)-721 (включена).

— За хан Севар от годината на възкачването му тох(кокошка)-721 (включена) до годината на възкачване на Кормисош шегор (вол)-737 (изключена) се отброяват 16 г. За него обаче са посочени 15 г. — от тох(кокошка)-721 (изключена) до шегор(вол)-737 (изключена), т. е. една година по-малко. Принципът на отброяване изисква годината на възкачване тох(кокошка)-721 да бъде отброена за Севар. Това не е направено, защото тази циклова година е вече отброена (включена) към управлението на хан Неизвестен II.

— За хан Кормисош от годината на възкачването му шегор (вол)-737 (включена) до годината на възкачване на Винех имен (кон)-754 (изключена) се отброяват 17 г. Толкова години са посочени и за управлението му.

— За хан Винех от годината на възкачването му имен(кон)-754 (включена) до годината на възкачване на Телец сомор(мишка)-760 (включена) до годината на възкачване на хан Сабин дван управление — от имен(кон)-754 (включена) до сомор(мишка)-760 (включена), т. е. една година в повече.

— За хан Телец от годината на възкачването му сомор(мишка)-760 (включена) до годината на възкачване на хан Сабин дван-(заек)-763 (изключена) се отброяват 3 г. Толкова години са посочени и за управлението му. За Сабин в рамките на празното хронологично място от годината на възкачването му дван(заек)-763 (включена) до годината на възкачване на Умар дилом(змия)-765 (изключена) се отброяват 2 г. За Умар 40-те дни управление са отброени в рамките на годината на възкачването му дилом (змия)-765.

Разглеждането на съотношението между посочените години на управление на даден хан и действително изминалите години от годината на неговото възкачване (включена) до годината на възкачване на наследника му (изключена) установи следните различия:

— при Тервел — една година повече — 21 вместо 20;
— при Севар — една година по-малко — 15 вместо 16;
— при Винех — една година повече — 7 вместо 6.

Или общо разликата е 2 г. (3 г. повече — 1 г. по-малко = 2 г. повече). Тъкмо тези 2 г. в повече управление са разликата между 614 г. сумирано управление (без съвладетелството от 55 г.) от първия до последния владетел и 612 г. действително изминало сумирано управление от Авитохол — дилом(змия)-153 г. до Умар — дилом(змия)-765 г.

4. Разглеждането на съотношението между посочените години на управление на даден хан и действително изминалите години от месеца на неговото възкачване (изключен) на съответната циклова година до месеца на възкачване (включен) на наследника му установи различия в повече или в по-малко месеци. При петима ханове разлика в месеци няма; при шестима ханове са дадени в повече 56 месеца, т. е. действителното управление на всеки от тях е закръглено чрез увеличаване; при трима ханове са дадени в по-малко 27 месеца, т. е. действителното управление на всеки от тях е закръглено чрез намаляване. Разликата между 56 месеца в повече и 27 месеца в по-малко е 29 месеца, които, превърнати в години, дават 2 г. и 5 месеца. От посочените в Именника косвено 614 г. и 40 дни (по т. 2), като се приспаднат 2 г. и 5 месеца, се получава действителното управление от 611 г., 7 месеца и 40 дни (по т. 4).

Въз основа на цялостния коментар на таблицата могат да се направят крайните изводи:

1. Между сбора от посочените години на управление за всички ханове 669 г. и 40 дни с включено съвладстелство (т. 1) и сбора от посочените години на управление за всички ханове 614 г. и 40 дни с изключено съвладетелство (т. 2) има разлика от 55 г. съвладетелство. Това изисква изчисленията във вертикален план да се правят въз основа на косвено посочените 614 г. и 40 дни, а не на пряко посочените 669 г. и 40 дни (667 и 40 дни плюс 2 г. за Сабин).

2. Разликата между сбора на косвено посочените години на управление за всички ханове 614 г. и 40 дни (т. 2) и сбора на действителното управление на всички ханове (изчислено от месец на възкачване до месец на възкачване — т. 4) — 611 г., 7 месеца и 40 дни, е 2 г. и 5 месеца. Това е разликата от 2 г. и 5 месеца (= 29 месеца) между 56 месеца в повече (появили се при закръгляване чрез увеличаване на годините на управление на даден хан) и 27 месеца в по-малко (появили се при закръгляване чрез намаляване на годините на управлението на даден хан). Следователно между 614 г. и 40 дни (по т. 2) и 611 г., 7 месеца и 40 дни (по т. 4) противоречието е привидно — то изчезва при приспадане на 29 месеца (= 2 г. и 5 месеца), които са разликата между посочения в Именника увеличен и намален брой на годините на управление на съответния хан.

3. Разликата между сбора на действително изминалите години—612 г. и 40 дни (изчислени от година на възкачване до годи-

на на възкачване без оглед на месеца — т. 3), и сбора на действително изминалите 611 г., 7 месеца и 40 дни (изчислени от месец на възкачване до месец на възкачване — т. 4) е 5 месеца. Това е разликата между 21 месеца в повече (появили се при закръгляване чрез увеличаване на годините на управление на даден хан) и 16 месеца в по-малко (появили се при закръгляване чрез намаляване на годините на управление на даден хан). Следователно между 612 г. и 40 дни (по т. 3) и 611 г., 7 месеца и 40 дни (по т. 4) противоречието е привидно — то изчезва при приспадане на 5 месеца, които са разликата между увеличения и намаления брой на годините на управление на съответния хан.

4. Тези три извода могат да бъдат представени още веднъж в обобщен вид:

—от дилом(змия)-153 г. (първа година от управлението на Авитохол) до дилом(змия)-765 г. (начална и крайна година от управлението на Умар) се изминали общо 612 г. действително управление;

— сборът от годините на управление на всички ханове (отброени от изключен месец на циклова година на възкачване на хронологизирания хан до включен месец на циклова година на следващия хан) е 611 г., 7 месеца и 40 дни. Този сбор като години на действително незакръглено управление на всички ханове е най-прецизен — с точност до месец;

— сборът от годините на управление на всички ханове (от включена година на възкачване на хронологизирания хан до изключена година на възкачване на следващия хан) е 612 г. и 40 дни. Не се отброяват цикловите години от месец до месец, затова и се появява разликата от 5 месеца спрямо действителното незакръглено управление от 611 г., 7 месеца и 40 дни;

— сборът от годините на управление на всички ханове (отброени от година на възкачване на хронологизирания хан до година на възкачване на следващия хан в закръглен вид със случаи на двойно отчитане на една и съща циклова година — към единия и към другия хан) е 614 г. и 40 дни. Затова се появява и разликата от 2 г. и 5 месеца спрямо действителното общо управление от 611 г., 7 месеца и 40 дни;

— сборът от годините на управление на всички ханове (отброени (при двама от тях са включени и годините на съвладетелство) е 669 г. и 40 дни (с 2 управление на Сабин; без тях 667 г.). Затова се появява и разликата от 57 г. и 5 месеца спрямо действителното общо управление от 611 г., 7 месаца и 40 дни. Тази разлика от 57 г. и 5 месеца включва в себе си: 55 г. съвладетелство, 2 г. двойно отчитане на циклова година на възкачване при отброяване на посочените години на управление, 5 месеца закръгление като общо управление от 611 г., 7 месеца и 40 дни. Тази разлика управление и 611 г., 7 месеца и 40 дни действително незакръглено общо управление (от месец на възкачване до месец на възкачване).

5. Изчисленията на общото управление по колонки дават въз-

можност да се достигне до следното заключение: съставителите на Именника не са изчислявали годините на управление с точност от месец до месец на цикловата година. Това означава, че те не са ги закръглявали (така смятат мнозина изследователи). Те са ги отброявали от включена година на възкачване на хронологизирания хан до изключена година на следващия хан с четири нарушения на този принцип: при Тервел, Неизвестен II, Винех (включена — включена), при Севар (изключена — изключена). Това неспазване на принципа е довело до разликата от 2 г. в повече: сборът 614 г. и 40 дни общо управление спрямо действително изминалото време 612 г. и 40 дни (спазен принцип включена — изключена при всички ханове) или 611 г., 7 месеца и 40 дни (изчислени от месец до месец).

ОБОБЩЕНИЕ НА РЕШЕНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА ИМЕННИКА

■ 518. Новото тълкуване на Именника на българските ханове даде възможност за пръв път да бъде разгадана вложената в него (в явен или скрит вид) информация за владетели, исторически събития, държавни институции. Приносът в решаването на произтичащите от Именника проблеми може да бъде представен в синтезиран вид:

1. Разкрита бе същността на Именника като цялостна система от подсистеми съобщения със съответните структурни съотношения между тях и техните съставки (име, години на управление, род, година на възкачване) в хоризонтален и вертикален план: хоризонтален — съотношението между посочените години на управление и годините от година на възкачване до година на възкачване; вертикален — съотношението между сбора на посочените години на управление на всички ханове и сбора на действителното им управление от година на възкачване до година на възкачване.

2. Така разкритата хронологична структура на Именника даде възможност да се направи точно датиране на всеки хан и да се предложи за пръв път пълна хронологизация на владетелите от Именника за периода от 603 до 765 г. Загатнатата периодизация на българската история в Именника бе уточнена в три периода със съответните владетели към всеки от тях: първи — участието на прабългарите в състава на хунската държава (153 — 453 г.; епоним Авитохол), участието им в състава на Източнохунския племенен съюз в Причерноморието и Приазовието и последвалото тяхно обособяване на същата територия като самостойни племенни обединения, включително с подчиняването им на Тюркския хаганат (453 — 603 г.; епоним Ирник); втори — прабългарите в причерноморската и приазовската си родина, тяхната зависимост от Западнотюркския хаганат и последвалото освобождаване и създаване на военно-племенния съюз Велика Голяма България до разпадането му (603 — 668). Тези два периода са загатнати чрез допълнителната информация („Тези петима князе уп- 6

равляваха 515 г. оттатък Дунава с остригани глави“) и са противопоставени на третия период — преселването, създаването на българска държава с територия на север и юг от Дунава (чрез Аспарух — 668 — 695 г.) и утвърждаването ѝ през VIII в. (695 — 765).

3. Началните и крайните години на тези три периода са свързани с важни исторически събития и в този смисъл имат маркиращ характер:

— чрез дилом-153 г. е загатнато началото на преселването на хуните от изток (в Азия) на запад (в Европа);

— чрез дилом-453 г. до дохс-603 г. е посочено разпадането на хунската империя с включените в състава ѝ прабългарски племена, обособяването им на изток (Причерноморието и Приазовието) като етноси със самостойна политика, последвалото им подчиняване на (зависимост от) Тюркския хаганат със запазена родова и племенна организация;

— чрез дохс-603 г. (възкачването на Гостун) и чрез шегор-605 г. (възкачването на Кубрат) е отразено предходното на Аспарух управление (свързано с неговото съвладетелство от 634 до 668 г.). Годините 603 — 605 са избрани като начален жалон на българската история спрямо предходното минало;

— чрез верени-668 г. (възкачването на Аспарух като самостоен хан на управляваните от него като съвладетел уногундури) е разграничена една отминала епоха от българската история (Велика Голяма България) от друга, започваща епоха (Аспарухова България като част от Кубратова България). Сравни израза: „Тези петима князе (М. М. — без Аспарух) управляваха отвъд Дунава с остригани глави.“

В този смисъл обособяването на периода от 603 до 668 г. (прабългарите в Приазовската си родина) има много важно значение за българската история от VII в. Хронологизирането на Гостун (603 — 605), Кубрат (605 — 665) и Безмер—Батбаян (665 — 668) внася яснота в някои спорни и неустановени положения в досегашните изследвания (създаването на Велика Голяма България през 630 — 634 г. и възкачването на Гостун и Кубрат; годината на смъртта на Кубрат в съотнесеност със сведението на хрониста Теофан и др.).

4. За пръв път бе решен въпросът за несъответствието между годините на управление на Аспарух (61) и на Неизвестния хан (28) и полагащото им се хронологично място с по-малък брой години в поредността на хановете (съответно 27 и 7 г.). Разликите са години на съвладетелство: за Аспарух — 34 г., отброени от 634 до 668 г., за Неизвестен II — 21 г., отброени от 695 до 715 г. Чрез това ново тълкуване се доказва съществуването на институцията съвладетелство на държавно равнище в съотношение на владетел (баща; старши брат) и съвладетел (син; младши брат). Годините на съвладетелство и годините на самостойно управление се отчитат общо.

5. Чрез възстановеното съобщение въз основа на елемента в по-

вече — твирем, от израза теку читем твирем се потвърди предположението на Дж. Бъри (поддържано от малцина изследователи) за още един неизвестен хан (Неизвестен I = Кормесий I) като пряк наследник на Тервел с едногодишно управление (714 — 715), предхождащ Неизвестния хан (Неизвестен II = Кормесий II — 715 — 721 г.). На тази основа за пръв път се доказва косвена връзка между Именника на българските ханове (баща Тервел и синове Неизвестен I и Неизвестен II) и именниците на кралете и царете от Паисий Хилендарски и Христаки Павлович Дупничанин (крал свети Тривелия спрямо крал Тербел, син на Тривелия, и крал Моисей, син на Тривелия; Тривелий, Тербал I и Тербал II — синове на Тривелий).

6. Чрез хронологизирането на Неизвестен II (= Кормесий II) от 715 до 721 г. се решават едни от най-спорните въпроси на историята ни от VIII в. — кой е Кормесий от договора от 716 г., кой е Крумесис от надписа на Мадарския конник, кога е умрял Тервел. Разгледаните (и доказани като неправилни) опити да бъде решен този въпрос (В. Златарски и поддръжници, „История на България“, В. Бешевлиев и др.) подсказват достатъчно ясно изключителното значение на изяснения проблем.

7. Доказването на Неизвестния хан (Неизвестен II — 715 — 721 г.) като тъждествен на Кормесий от договора от 716 г., на Крумесис от надписа на Мадарския конник (718 — 719) даде възможност да се възстанови името на хан Неизвестен II като Кормесий. На тази основа бе правилно разтълкувано сведението на хрониста Алберих („Над българите ... вече беше трети владетел с името Кормесий.“) и бе направен единствено възможният извод (при датиран през 750 г. късен Кормисош-Кормесий) за трима владетели с едно и също име: Кормесий I = Неизвестен I, Кормесий II = Неизвестен II, Кормесий III = Кормисош. Тази нова постановка има също така много важно значение за историята ни от VIII в.

8. Новото хронологизиране на хановете има голямо значение както с факта на отделната датировка на всеки владетел, така и с факта на съвкупността им като условни или действителни периоди. Заложеното в Именника точно хронологизиране на всеки хан (в неговата приравненост към григорианския календар) дава възможност да бъдат преразгледани недатирани или условно датирани сведения на хронистите за владетели и събития и да бъдат допълнително съотнесени към новите хронологични данни. В тази насока от наша страна в хода на изложението бяха преразгледани редица сведения на хронисти — едни от тях се съгласуват с данните на Именника, други се оказаха неправилно тълкувани, трети — недостоверни спрямо достоверни сведения за едни и същи събития и владетели.

СРАВНИТЕЛНИ ТАБЛИЦИ НА НОВОТО ХРОНОЛОГИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ С ДОСЕГАШНИТЕ ХРОНОЛОГИЗАЦИИ

■ 519. Новото хронологизиране на българските владетели от VII — VIII в. по Именника на българските ханове може да бъде представено в самостойна таблица от три периода със съответните владетели: първи — двама владетели (Авитохол, Ирник) като епоними; втори — трима владетели на прабългарите в приазовската им родина (Гостун, Кубрат и Безмер-Батбаян); трети — десет владетели от преселването на прабългарите на юг от Дунава, признаването на България и последвалото самостойно съществуване от Аспарух до Умар. Тази таблица от своя страна може да бъде сравнена с досегашните хронологизации на всички изследователи във вид на пет сравнителни таблици (разпределени по двама във всяка от тях). По този начин от досегашните хронологизации се открояват единичните правилни и останалите погрешни датировки спрямо датировките от новото хронологизиране.

Новото хронологизиране на българските владетели по Именника на българските ханове

I период — прабългарите в състава на хунската държава

1. Епоним Авитохол = Атила (период)	от 153 (дилом твирем) до 453 г.
2. Епоним Ирник = Ернах (период)	от 453 (дилом твирем) до 603 г.

II период — прабългарите в приазовската си родина

1. Гостун — наместник	от 603 (дохс твирем) до 605 г.
2. Кубрат = Курт	от 605 (шегор вечем) до 665 г.
3. Батбаян = Безмер	от 665 (шегор вечем) до 668 г.

III период — преселване и самостойна държава от 681 г.

1. Аспарух = Исперих	от 668 (верени алем) до 695 г.
2. Тервел	от 695 (теку читем) до 714 г.
3. Неизвестен I = Кормесий I	от 714 (тигър твирем) до 715 г.
4. Неизвестен I = Кормесий II	от 715 (дван шехтем) до 721 г.
5. Севар	от 721 (тох алтом) до 737 г.
6. Кормисош = Кормесий III	от 737 (шегор твирем) до 754 г.
7. Винех	от 754 (имен алем) до 760 г.
8. Телец	от 760 (сомор алем) до 763 г.
9. (Сабин — липсва в Именника)	от 763 (дван алтем) до 765 г.
10. Умар = Умор	40 дни през 765 г. (дилом тутом)

Сравнителна таблица на новото хронологизиране на хановете с хронологизациите на В. Златарски и Ив. Богданов

Име на хана	Ново хронологизиране	Хронологизация на В. Златарски	Хронологизация на Ив. Богданов
1. Авитохол	153 — 453 г.	146 — 437 г.	145 — 436 г.
2. Ирник	453 — 603 г.	437 — 582 г.	436 — 582 г.
3. Гостун	603 — 605 г.	582 — 584 г.	582 — 584 г.
4. Кубрат	605 — 665 г.	584 — 642 г.	584 — 642 г.
5. Батбаян	665 — 668 г.	642 — 643 г.	642 — 645 г.
6. Аспарух	668 — 695 г.	643 — 701 г.	642 — 701 г.
7. Тервел	695 — 714 г.	701 — 718 г.	701 — 718 г.
8. Неизвестен I	714 — 715 г.	(липсва)	(липсва)
9. Неизвестен II	715 — 721 г.	718 — 724 г.	718 — 725 г.
10. Севар	721 — 737 г.	724 — 739 г.	725 — 739 г.
11. Кормисош	737 — 754 г.	739 — 756 г.	739 — 756 г.
12. Винех	754 — 760 г.	756 — 761 г.	756 — 762 г.
13. Телец	760 — 763 г.	761 — 764 г.	762 — 764 г.
14. Сабин	763 — 765 г.	764 — 766 г.	764 — 765 г.
15. Умар	765 г.	766 г.	766 г.

Хронологизацията на В. Златарски е изчислена по прабългарския календар като лунен. В таблицата датиранията по лунния календар са дадени по григорианския календар — [38], с. 484. Ив. Богданов е възприел хронологизирането на В. Златарски с поправки плюс минус една година при някои ханове — [11], с. 88—89. Датировките на В. Златарски са възприети от повечето изследователи и историци (П. Мутафчиев, Г. Моравчик, М. Артамонов и др.) със съзнанието за тяхната неправилност, но са използвани поради липса на други.

Сравнителна таблица на новото хронологизиране на хановете с хронологизациите на Й. Микола и Г. Фехер

Име на хана	Ново хронологизиране	Хронологизация на Й. Микола	Хронологизация на Г. Фехер
1. Авитохол	153—453 г.	(?)—453 г.	158—451 г.
2. Ирник	453—603 г.	453—(?)	451—597 г.
3. Гостун	603—605 г.	(не се дава)	597—599 г.
4. Кубрат	605—665 г.	(не се дава)	599—657 г.
5. Батбаян	665—668 г.	(не се дава)	657—660 г.
6. Аспарух	668—695 г.	664—691 г.	660—699 г.
7. Тервел	695—714 г.	691—719 г.	699—718 г.
8. Неизвестен I	714—715 г.	(липсва)	(липсва)
9. Неизвестен II	715—721 г.	719—733 г.	718—736 г.
10. Севар	721—737 г.	733—737 г.	736—740 г.
11. Кормисош	737—754 г.	737—754 г.	740—756 г.
12. Винех	754—760 г.	754—761 г.	756—762 г.
13. Телец	760—763 г.	761—763 г.	762—(?)
14. Сабин	763—765 г.	(отъждествен с Винех)	(не се дава)
15. Умар	765 г.	765 г.	767 г.

Хронологизацията на Й. Микола е изчислена по единната приравнителна таблица за прабългарския, тюркския и китайския календар. Той обаче е успял да установи само връзката между годината на смъртта на Атила и наследяването му от Ирник през дилом(змия)-453 г. и да хронологизира правилно Кормисош и Умар. Г. Фехер не е дал нито една правилна датировка, защото използва собствена хронологизация (без приравнителна таблица).

Сравнителна таблица на новото хронологизиране на хановете с хронологизациите на О. Прицак и Ив. Венедиков

Име на хана	Ново хронологизиране	Хронологизация на О. Прицак	Хронологизация на Ив. Венедиков
1. Авитохол	153—453 г.	153—453 г.	(не се дава)
2. Ирник	453—603 г.	453—603 г.	(не се дава)
3. Гостун	603—605 г.	603—605 г.	628—630 г.
4. Кубрат	605—665 г.	605—665 г.	630—666 г.
5. Батбаян	665 668 г.	665—668 г.	666—669 г.
6. Аспарух	668—695 г.	668—691 г.	672—692 г.
7. Тервел	695—714 г.	691—719 г.	692—720 г.
8. Неизвестен I	714—715 г.	(липсва)	(липсва)
9. Неизвестен II	715—721 г.	719—722 г.	(заличен)
10. Севар	721—737 г.	721—737 г.	722—738 г.
11. Кормисош	737—754 г.	737—754 г.	738—755 г.
12. Винех	754—760 г.	754—760 г.	755—761 г.
13. Телец	760—763 г.	760—763 г.	761—764 г.
14. Сабин	763—765 г.	763—765 г.	764—766 г.
15. Умар	765 г.	765 г.	766 г.

Хронологизацията на О. Прицак е изчислена по единната приравнителна таблица за прабългарския, тюркския, монголския и китайския календар. О. Прицак е направил най-голям брой правилни датировки. Той обаче е бил затруднен от възловите места в Именника и не е успял да ги реши (Аспарух — 61 г.; Тервел — 21 г.; Неизвестен — 28 г.). По приравнителната таблица на Ив. Венедиков цикловите години се превръщат в григориански с една година по-късно от единната приравнителна таблица на прабългарския, тюркския и китайския циклов календар. Това е причината датировките му от Севар до Умар да се различават с една година от нашите, т. е. те са почти верни. За предходните ханове поради ненамереното решение на възловите места на Именника (Кубрат — 60 г., Аспарух 61 г., Тервел — 21 г., Неизвестен II — 28 г.) дава погрешни датировки, допуска два периода „без владетел“ (669 — 672; 721 — 722), заличава Неизвестния хан и др.

Сравнителна таблица на новото хронологизиране на хановете и хронологизациите на авторите на „Кратка история на България“ и „История на България“

Име на хана	Ново хронологизиране	Хронологизация в „Кратка история на България“	Хронологизация в „История на България“
1. Авитохол	153—453 г.	(не се дава)	(не се дава)
2. Ирник	453—603 г.	(не се дава)	(не се дава)
3. Гостун	603—605 г.	(не се дава)	преди 632 г.
4. Кубрат	605—665 г.		смърт през 60-те г.
5. Батбаян	665—668 г.		след 651 г.
6. Аспарух	668—695 г.	70-те г.—701 г.	към 60-те— към 700 г.
7. Тервел	695—714 г.	701—718 г.	700—721 г.
8. Неизвестен I	714—715	(липсва)	(липсва)
9. Неизвестен II	715—721 г.		721—738 г.
10. Севар	721—737 г.		738—753 (754) г.
11. Кормисош	737—754 г.		(отъждествен с Неизвестен II)
12. Винех	754—760 г.	756—761 г.	753 (754)-760 г.
13. Телец	760—763 г.	761—	760—763 г.
14. Сабин	763—765 г.		763—към 766 г.
15. Умар	765 г.		към 766 г.

Повечето изследователи историци не хронологизират хановете по прабългарския календар. Те използват за датировка на съответния хан сведения на хронисти, данни от надписи или пък възприемат датировки по хронологични системи на други автори. На тази основа дават приблизителни, непълни, неправилни и правилни датировки. В „История на България“ датировките от Гостун до Аспарух са приблизителни и непълни, но и в този вид не са свързани с новото хронологизиране. Датировката на Тервел е „хибридна“ — отброени са 21 г. по Именника, но от погрешно преведената датировка на Зигеберт — „700 г. Над българите се възцарил Тервел“. Отъждествяването на Неизвестен II с Кормисош (за сметка на първия хан е заличен вторият) обърква поредността на владетелите (хронологичното място на заличения Кормисош е заето от Севар, на Севар от Неизвестния, на Неизвестния от Тервел). Едва от Винех при една само правилна датировка (Телец, 760—763) хановете са приблизително датирани. В „Кратка история на България“ са предпочетени датировки по В. Златарски.

Сравнителна таблица на новото хронологизиране на хановете с хронологизациите на Й. Вълчев и В. Бъчваров

Име на хана	Ново хронологизиране	Хронологизация на Й. Вълчев	Хронологизация на В. Бъчваров
1. Авитохол	153—453 г.	(не се дава)	117—416 г.
2. Ирник	453—603 г.	(не се дава)	417—567 г.
3. Гостун	603—605 г.	579—581 г.	567—569 г.
4. Кубрат	605—665 г.	581—641 г.	569—629 г.
5. Батбаян	665—668 г.	641—643 г.	629—632 г.
6. Аспарух	668—695 г.	641—704 г.	630—702 г.
7. Тервел	695—714 г.	704—706 г. 706—734 г.	692—714 г.
8. Неизвестен I	714—715 г.	(липсва)	(?)
9. Неизвестен II	715—721 г.	(липсва)	692—720 г.
10. Севар	721—737 г.	733—749 г.	721 736 г.
11. Кормисош	737—754 г.	749—760 г.	736—753 г.
12. Винех	754—760 г.	760—767 г.	753—760 г.
13. Телец	760—763 г.	772—777 г.	760—763 г.
14. Сабин	763—765 г.	767—772 г.	(не се дава)
15. Умар	765 г.	777 г.	760 г.

И двамата автори са изчислявали датировките по единната приравнителна таблица за прабългарския, тюркския и китайския циклов календар. В хронологизацията на Й. Вълчев няма нито една правилна датировка на хан. Едни ханове са датирани с два 12-годишни цикъла по-рано, други с един по-късно. Хронологизацията на В. Бъчваров е направена по негова хипотеза (механично привнасяне на китайския 60-годишен циклов календар към прабългарския). Той също не е успял да реши възловите хронологични места в Именника. И двамата автори или тълкуват сведенията на хронистите както им е угодно, или изобщо не се съобразяват с тях. Сравни допуснатото от Бъчваров преминаване на Дунава от Аспарух през 632 г. (?)

■ 520. Сравнителният обзор на новата хронологизация на хановете с досегашните хронологизации дава възможност изследователите да бъдат разграничени в няколко групи:

1. Изследователи, използвали единната приравнителна таблица за прабългарския, тюркския и китайския календар (дадена циклова година съответства на дадена григорианска година): Й. Микола, О. Прицак, Й. Вълчев, В. Бъчваров. Първите двама си служат с приравнителната таблица пряко без собствени хронологични системи (и така трябва да бъде). Но не са успели изцяло да приведат за дадена циклова година точното ѝ григорианско съответствие от многото възможни. Вторите двама (Й. Вълчев, В. Бъчваров) си служат с единната приравнителна таблица косвено — чрез своите собствени хронологични системи, а те като теория са погрешни. Все пак авторите им не са били лишени от възможността да достигнат до правилни датировки, но не са успели.

2. Изследователи, създали своя разновидност на приравнителната таблица с разлика от една година спрямо общата приравнителна таблица на прабългарския, тюркския и китайския календар: Ив. Венедиков. Изчисляването на датировките по тази „разновидност“ на таблицата вече предопределя неправилността им. Но дори и да беше ползвал единната приравнителна таблица, Ив. Венедиков с избраната логика на изчисления (години на живот вместо на управление, приемане на циклови изрази за рождени години вместо години на възкачване, прехвърляне на годините на управление и цикловите изрази от един хан на друг), пак не би достигнал до правилни датировки.

3. Изследователи, създали свои хронологични системи по предварително възприета теза — прабългарският календар е лунен: В. Златарски, Дж. Бъри. В. Златарски изчислява датировките по таблица на лунния календар спрямо слънчевия (100 лунни = 97 слънчеви години) с отнасяне на циклова година към лунна и вторично приравняване към григорианския календар. Изчисляването на датировките от Дж. Бъри по 60-годишен циклов лунен календар на принципа на декадите е произволна измислица. Датировките по тези две лунни хронологични системи изобщо не могат да бъдат правилни, доколкото са умозрителни логически построения.

4. Изследователи, създали своя хронологична система — прабългарският календар е лунно-слънчев и е зает от китайския в негова по-ранна степен на развитие. Доколкото не се използва единната приравнителна таблица на прабългарския, тюркския и китайския календар, хронологичните изчисления на Г. Фехер са поначало погрешни.

5. Изследователи, заели отделни датировки на ханове по изчислителните системи на Й. Микола, В. Златарски, Г. Фехер, О. Прицак: П. Мутафчиев, Ал. Бурмов, В. Бешевлиев, Ив. Богданов и др.

6. Изследователи, използвали сведенията на хронистите и на тази основа достигнали до отделни неправилни, приблизителни или правилни датировки: П. Петров, В. Гюзелев, „История на България“ и др.

ЗНАЧЕНИЕ НА ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ КАТО ИЗВОР НА СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

И така, въз основа на цялостното ново тълкуване на Именника на българските владетели от VII до VIII в., на направените изводи, на приложените таблици може да се достигне до следното обобщение за значението на този писмен паметник:

Именникът на българските ханове е достоверен извор за историята на България от VII до VIII в. В него няма нито една грешка с оглед на съставките на съобщенията за отделните владетели — име, години на управление, род, година на възкачване. Вло-

женатa в него информация (поредност на владетелите, години на управление, циклова година на възкачване, допълнителни сведения) при правилното ѝ разгадаване дава възможност да се хронологизира с точност всеки хан. Всяка отделна датировка на даден хан се съгласува със сведенията на хронистите и данните от надписите и по този начин те взаимно се потвърждават. Ето защо Именникът трябва да бъде оценен като изключително важен и основен за българската история (VII—VIII в.) домашен извор спрямо другите извори за същото време. Той има водещо значение за хронологизирането на българските владетели от този период и е основа за тълкуването на данните от чуждите извори. Всичко това го прави писмен паметник с неоценимо национално значение за българската история и историография. Това изисква разтълкуваната в него информация (ново хронологизиране на хановете; ново осветляване на събития; произтичащите от това изводи) да бъде отразена в бъдещите издания по история на България (VII—VIII в.) и да послужи за преразглеждане и доразработване на историческите събития, станали в хронологичния обхват на Именника (153—765).

БИБЛИОГРАФИЯ НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА

1. Алберих. Хроника. Латински извори за българската история. Т. 4. С., 1981, 179 — 187.
2. Анастасий Библиотекар. А. Животоописание на римските папи. Латински извори за българската история. Т. 2. С., 1960, 183 — 195.
3. Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.
4. Артамонов, М. История хазар. Л., 1962.
5. Бенцинг, И. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар. — *Зарубежная тюркология*. 1986, № 1, 11 — 28.
6. Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981 г.
7. Бешевлиев, В.. Първобългарите. С., 1984.
8. Бешевлиев, В. Първобългарите. С., 1981.
9. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.
10. Бешевлиев, В. Рецензия на О. Прицак. — *Исторически преглед*, 1959, № 1, 122 — 124.
11. Богданов. И. Именник на българските ханове. С., 1981.
12. Богданов, И. Прабългари. С., 1976.
13. Божилов, И. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век. С., 1979.
14. Большая советская енциклопедия. Т. 11. М., 1973.
15. Бурмов, А. Въпроси из историята на прабългарите. — *Годишник на Софийския университет*, Историко-филологически факултет, 1948, № 2, 3 — 37.
16. Българската държавност в актове и документи. Съставител В. Гюзелев. С., 1981.
17. Български етимологичен речник. Т. 1. С., 1971.
18. Бъри, Дж. Хронологичният цикъл на българите. — *Минало*, 1910, № 4, 383 — 399.
19. Бъчваров, В. Дилом твирем или годината на огъня и змията. — *Проблеми на културата*, 1986, № 6, 101 — 114.
20. Венедиков, Ив. Медното гумно на прабългарите. С., 1983.
21. Вълчев, Й. Календар и слово. С., 1986.
22. Георгиев, Е. Прабългарското летописание. — Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, 369 — 380.
23. Гумилев, Л. Хунну. Срединная Азия в древние времена. М., 1960.
24. Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите. В: Сборник от лекции. Т. 1, С., 1979.
25. Гюзелев, В. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1979.
26. Гюзелев, В. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717 — 718 г. — *Исторически преглед*, 1973, № 3, 28 — 47.

27. Дечев, Д. Източногерманският произход на българското народностно име. — *Годишник на Софийския университет*, Историко-филологически факултет, 22, 1926, № 1, 7 — 22.
28. Джонов, Б. За имената на първобългарските ханове — *Филология*, 1977, № 1, 7 — 21.
29. Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.
30. Добрев, П. Заимствуван ли е прабългарският календар? — *Проблеми на културата*, 1986, № 2, 115 — 120.
31. Добрев, П. Стопанската култура на прабългарите. С., 1986.
32. Дончев, Сл. „Прабългарският календар" в материалната култура на старобългарите. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум „Славяни и прабългари". С., 1982, 298 — 315.
33. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
34. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. 1. С., 1943.
35. Дуйчев, Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.
36. Егоров, В. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
37. Зигеберт. Хронография. Латински извори за българската история. Т. 3. С., 1965, 40 — 49.
38. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1, Част 1. С., 1970.
39. Иречек, И. Й. Микола. Тюркско-болгарское леточисление. Рецензия. — *Минало*, 1914, № 2, 81 — 88.
40. История на България. Т. 2. С., 1981.
41. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Новый год. М., 1985.
42. Капанцян, Г. Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван, 1956.
43. Карасик, А. Древнейшая болгарская летопись. — *Вопросы истории*, 1950, № 5, 114 и сл.
44. Кляшторний, С. Новые эпиграфические работы в Монголии. — В: Сб. История и культура Центральной Азии. М., 1983, 112 — 133.
45. Кочергина, В. Санскритско-русский словарь. М., 1978.
46. Кратка история на България. С., 1981.
47. Крюков, М. К проблеме циклических знаков в древнем Китае. — В: Сб. Древные системы письма. Этническая семиотика. М., 1986.
48. Куник, А., В. Розен. Именник хаганов дунайских болгар. О родстве хагано-болгар с чувашами по славяно-болгарскому именнику. В: Известия ал Бекри и других авторов о руси и славянах. Част I — Приложение к т. 32. Записки императорской академии наук. Петербург, 1878, № 2, 126 — 137.
49. Левитская, Л. Историческая морфология чувашского языка. М., 1976.
50. Малов, С. Памятники древнетюркской писменности Монголии и Киргизии. М., 1959.
51. Манолев, Ив. Аспаруховско-български следи в езика ни. С., 1923.
52. Маркварт, Й. Старобългарските изрази в надписа от Чаталар (Крумово) и в старобългарския списък на князете. — *Минало*, 1912, № 7, 227 — 258.
53. Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары, 1957.
54. Микола, Й. Тюркско-болгарское леточисление. — *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*, 18, 1913, № 1, 243 — 247.

55. Микола, Й. Тюркско-българското леточисление. — Минало, 1914, № 2, 77 — 81.
56. Младенов, Ст. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон от арио-алтайските народи. — *Българска историческа библиотека,* 1928, № 1, с. 49 — 73.
57. Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986.
58. Немско-български речник. С., 1984.
59. Никифор, А. Бревиарий. Гръцки извори за българската история. Т. 3. С., 1960, 290 — 306 (превод В. Бешевлиев).
60. Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981.
61. Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие VII — XII в. I., 1978.
62. Попов, А. Обзор хронографов русской редакции. М., 1866, 25—34.
63. Раджабов, А. Об Онгинском памятнике. — *Советская тюркология,* 1970, № 2, с. 33—43.
64. Речник на българския език. С., 1979.
65. Речник на съвременния български книжовен език. Т. 1. С., 1955.
66. Рогев, Б. Астрономически основи на прабългарското летоброене. С., 1974.
67. Русско-афганский словарь. М., 1955.
68. Русско-афганский словарь. М., 1973.
69. Рясянен, М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1969.
70. Севортян, Э. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.
71. Севортян, Э. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978.
72. Селешников, С. История на календара и хронология. С., 1985.
73. Сефтерски, Р. Опит за систематизация на календарно-астрономическите термини у дунавските и волжско-камските прабългари. — *Проблеми на културата,* 1981, № 4, 16 — 32.
74. Симеонов, Б. Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VIII и IX веками. — *Балканское езикознание,* 1981, № 3, 53 — 78.
75. Сингалско-русский словарь. М., 1970.
76. Советская историческая энциклопедия, Т. 6. М., 1965.
77. Советская историческая энциклопедия. Т. 14. М., 1973.
78. Степанов, Н. Три статии върху старобългарското леточисление. — *Минало,* 1914, № 9, 65 — 77.
79. Стойнев, А. Светогледът на прабългарите. С., 1985.
80. Стоянов, Ст. Към четенето и тълкуването на някои места от Именника на българските ханове. — *Език и литература,* 1971, № 4, 21 — 42.
81. Теофан Изповедник. Хронография. Гръцки извори за българската история. Т. 3. С., 1960, 226 — 289 (превод В. Бешевлиев и Г. Цанкова-Петкова).
82. Тихомиров, М. Именник болгарских князей. — *Вестник древней истории,* 1946, № 3, 81 — 90.
83. Тодоров, Я. Източноазиатският животински цикъл от гледище на астрологичните вярвания (Към въпроса за Именника на първите български ханове). — *Годишник на Софийския университет,* Историко-филологически факултет, 28, 1930 — 1931, № 1, 1 — 42.
84. Тодоров, Я. Таблици за определяне и проверяване на дати от българската и византийската история. — *Годишник на Софийския университет,* Историко-филологически факултет, 39, 1942 — 1943, № 1 — 40.
85. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. М., 1986.
86. Фехер, Г. Именникът на българските ханове — леточислението на

прабългарите. — *Годишник на Народния музей,* 1922 — 1925, № 7, 237 — 313.
87. Фехер, Г. Ролята и културата на прабългарите. С., 1939.
88. Хилфердинг, А. История сербов и болгар. В: Собрание сочинений. Т. 1. Санкт Петербург, 1868.
89. Цанкова-Петкова, Г. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. В: Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, 615 — 627.
90. Чолов, П. Прабългари. Библиографски указател. С., 1981.
91. Шипова, Е. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.
92. Юхас, П. Тюркобългари и маджари. С., 1985.
93. Arnim, B. von. Wer war Авитохолъ? Zur Fürstenliste. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933.
94. Bazin, L. Les Calendriers Turks ancients et medieveaux (These presente al; Universite de Paris, avril 1972). Lille, 1974.
95. Benoits, E., Goelzer, H. Nouveau Dictionnaire Latin—Français. Dixiem edition. Paris, Librairie Garnier Freres.
96. Haussig, W. Die Hunnen in Osteuropa. Ein Forschungsbericht. Baden-Baden, 1958.
97. Marquart, J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Catalar und der altbulgarischen Fürstenliste. — *Известия русского археологического института в Константинополе.* Т. 15. 1911, 1 — 30.
98. Marquart, J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898.
99. Mikkola, J. Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. —*Journal de la Societe Finno—Ougrienne.* T. 30. Helsingfors, 1914.
100. Moravczik, G. Byzantinoturcica. T. 1. — 2, Berlin, 1958 — 1961.
101. Primov, B. Bulgaria in the eight Century. A general outline. — *Byzantinobulgarica,* 1978, № 1 — 40.
102. Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren (Uralo-altaische Bibliothek). Wiesbaden, 1955.
103. Radloff, W. Die altturkischen Inschriften der Mongolei. Sp., 1894.
104. Robert, P. Petit Robert (Dictionnaire alphabetique, analogique de la langue française). Paris, 1970.
105. Rachmati, G. Türkische Turfan-Texte, VII. — *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaft.* Berlin, 1937, № 12.
106. Vambery, H. Der Ursprung der Magyaren. Leipzig, 1882.
107. Venedikov, Iv. Trois inscriptions protobulgares. — *Разкопки и проучвания,* 1950, № 4.
108. Werner, J. Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. — *Philosophishen-historische Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.* Abhandlungen (Neue Folge) Heft 91. München, 1984.

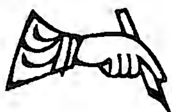

Моско Москов
ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ, Ново тълкуване

Рецензенти: проф. д-р *Васил Гюзелев;* доц. *Милияна Каймакамова.* Редактор *Радостина Караславова;* Художествено оформление *Борислав Кьосев;* Технически редактор *Владимир Манов;* Коректори: *Анелия Стоянова, Ася Карадимова.* Дадена за набор на 29.II.1988 г. Подписана за печат на 30.VI.1988 г. Излязла от печат на 30.VII.1988 г. Печатни коли 23,00. Издателски коли 23,00. Условно-издателски коли 22,59. Формат 60×90/16. Тираж 18 000+108. Код 12 9531476532 0622-14-88. Цена 3.12 лв. Държавно издателство „*Д-р Петър Берон*" — София. Държавна печатница „*Георги Димитров*" София